

Ե. Ա. ԿՈՍՄԻՆՍԿԻ

ՄԻՋԻՆ
ԴԱՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՊԵՏՂԱՏ

656

81

71.507

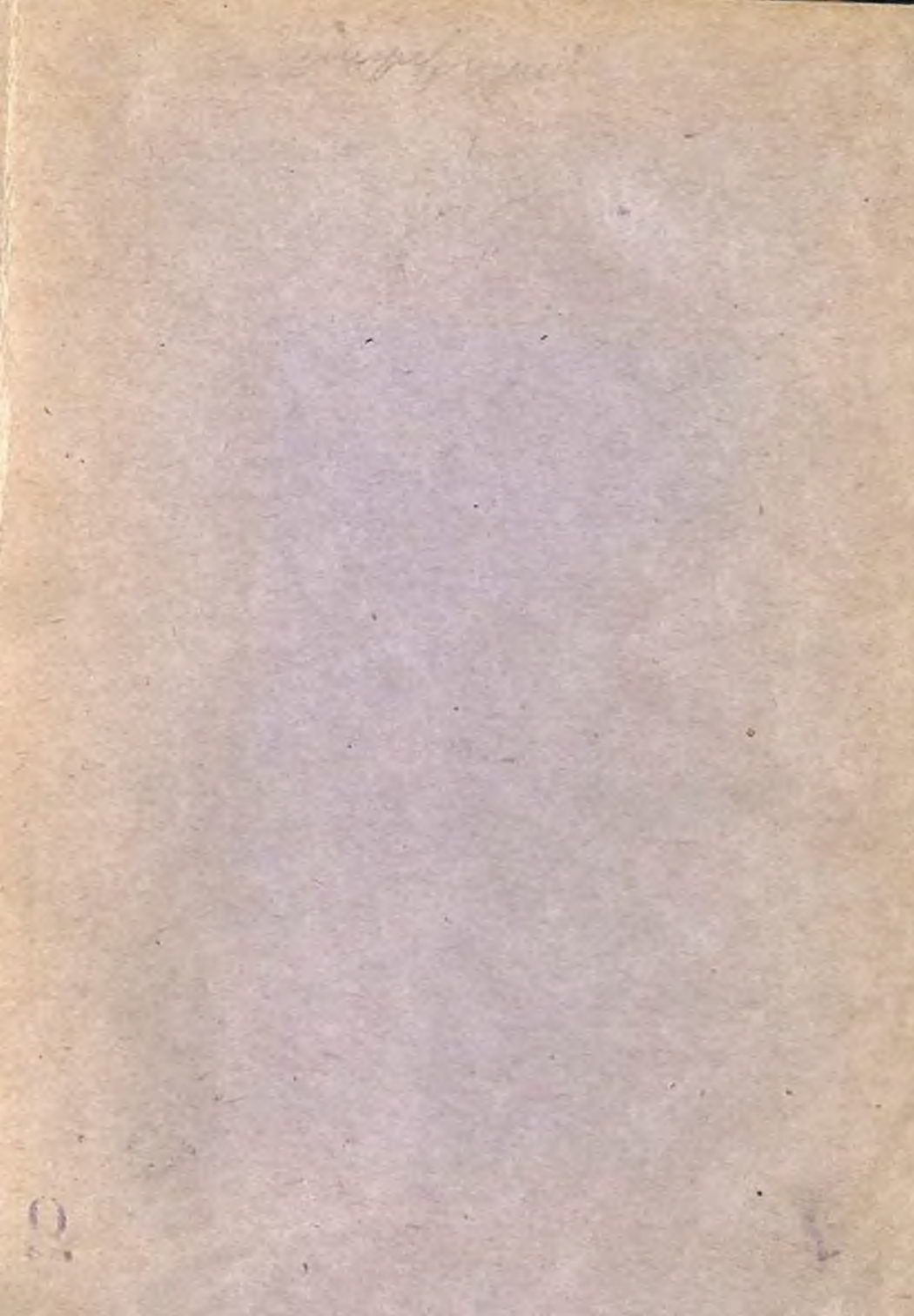
chamber of the machine

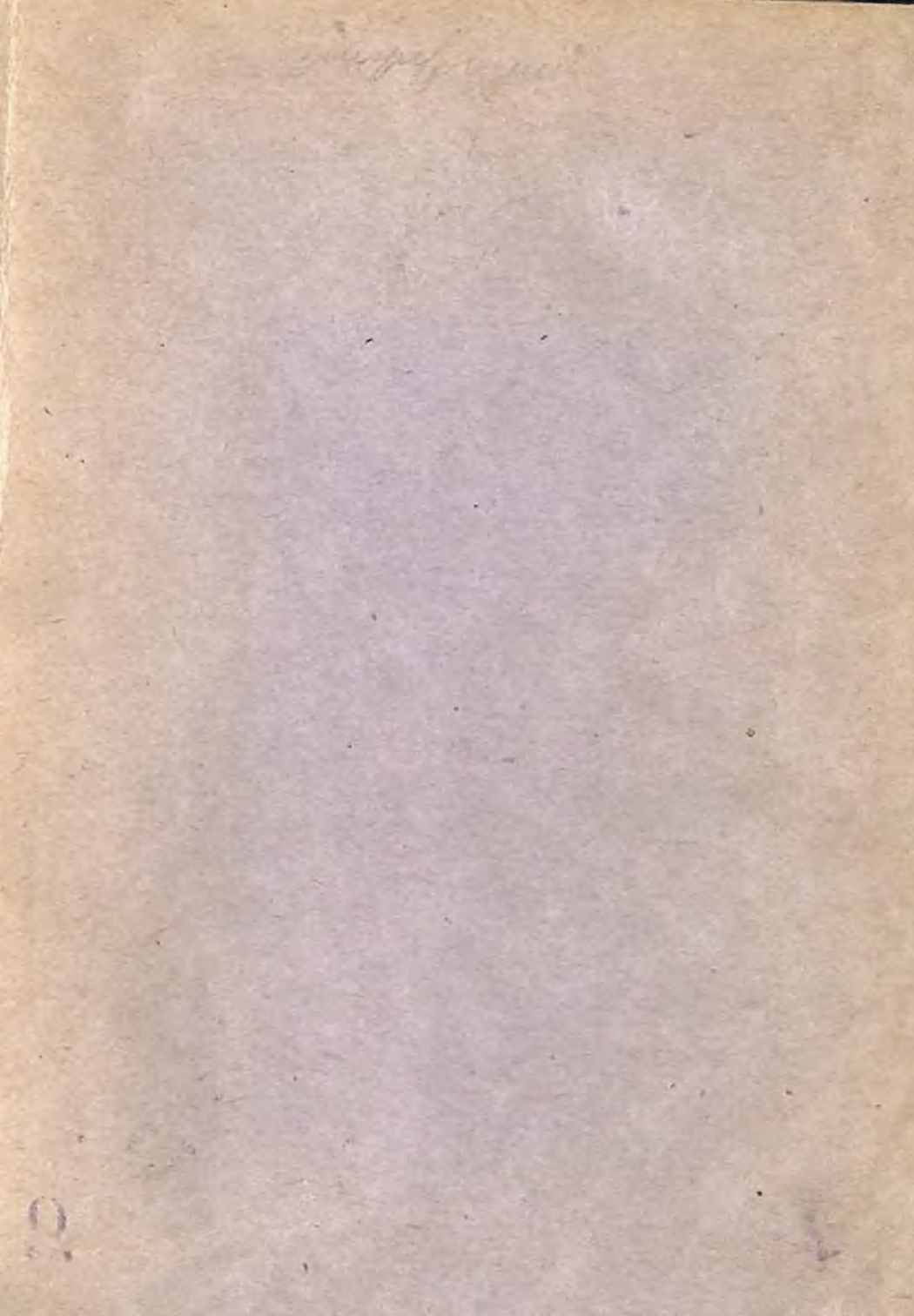
machine of the machine

16097

2-25

9 (h) (10) 6

Ե. Ա. ԿՈՍՄԻՆՍԿԻ

9(4/6)(075)

2-75

ՍՏՈՒԳԱՄԸ 1961 թ.

Մ Ի Զ Ի Ն Դ Ա Ր Ե Ր Ի Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

510-9
A II
32444

ԴԱՍԱԴԻՐՔ
ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՅԻ
6-7 ԴԱՍԱԴԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ Է ՌԱՏԱՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՏԵ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ

Е. А. Косминский
ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ

(На армянском языке)
Армгиз, Ереван, 1950 г.

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

Կ Ա Ղ Մ Ի Զ Ն Ա Դ Ա Ր

1 4 1 0 1 6

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԸ

Արեւմտեան Հռոմեական կայսրութիւնը տապալվեց Վ
դարի վերջում: Հռոմի ստրկատիրական հասարակու-
թիւնը կործանվեց ստրուկների ու կոլոնների բռնու-
ցիայի և բարբարոսների նվաճումների հետեանքով:
Այսպէս ավարտվեց մարդկութեան պատմութեան առա-
ջին մեծ ժամանակաշրջանը՝ հին աշխարհի պատմութիւնը, և
սկսվեց երկրորդը՝ միջին դարերի պատմութիւնը:
Այդ ժամանակաշրջանը միջին դարեր է կոչվում, որովհետեւ նա-
րեկած է հին աշխարհի և նոր ժամանակի միջև: Միջին դարե-

ըում տիրում էր ոչ թե ստրկատիրական հասարակարգը ինչպես այդ հին աշխարհումն էր, այլ ֆեոդալականը:

§ 1. ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Հռոմեական կայսրությունից դեպի հյուսիս և դեպի արևելք, միջին և արևելյան նվաճալոյում ապրում էին բազմաթիվ անկախ ցեղեր: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության ամենամոտիկ հարևանները գերմանական ցեղերն էին: Ավելի հեռու դեպի արևելք ապրում էին սլավոնները, լիտվացիները, ֆինները: Ասիայի խորքերից՝ Մերձ-սևծովյա շրջաններով՝ մինչև միջին Դանուբ ձգվող անծայրածիր տափաստաններով շարժվում էին իրենց հոտերով անհամար վաշկատուն ցեղեր:

Գերմանացիները հասարակական կարգերի նկարագրությունը թողել է հուշակալոր հռոմեական պատմաբան Տակիտոսը, որը գրել է մեր թվ. I դարի վերջին: Գերմանացիները զբաղվում էին հողագործությամբ, անասնապահությամբ և որսորդությամբ: Նրանց հասարակական կարգը դեռ շատ մոտ էր նախնադարյան-համայնական կարգին, նրանք բնակություն էին հաստատում տոհմերով, յուրաքանչյուր գյուղի բնակիչները սովորաբար պատկանում էին մի տոհմի և կառավարվում էին տոհմային ավագներով: Գյուղն իրեն պատկանող հողի հետ համայնք էր կազմում: Հողի մեծ մասը դոնվում էր ամբողջ գյուղի ընդհանուր օգտագործման ներքո—արտավայրերը՝ անասունների համար, անտառները՝ որսորդության: Սակայն վարելահողերը բաժանված էին առանձին ընտանիքների միջև:

Բնակչության մեծ մասը կազմում էին ցեղի ազատ անդամները: Նրանք հավասար էին համարվում և օգտվում էին միատեսակ իրավունքներով: Բայց բարբարոսների մեջ արգեն կազմվել էր տոհմային և ռազմական ավագանի: Ավագանիները ավելի շատ վարելահողեր, ավելի շատ անասուններ ունեին: Նրանք ունեին նաև ռազմագեղիններից առաջացած ստրուկներ: Հռոմեական զորոյները նշում էին, որ բարբարոսներն իրենց ստրուկների հետ շատ ավելի մեղմ էին վարվում, քան հռոմայեցիները: Նույնիսկ ազնվազարմ բարբարոսները սլարդ գյուղական կյանք էին վարում, նրանց խորթ էին հռոմեական հարուստների ճոխությունը:

ու քմահաճույքները, ուստի նրանք իրենց ստրուկներին այնպես դաժանորեն չէին շահագործում, ինչպես հոռմայեցիները: Բարբարոսների ստրուկներն ունեին իրենց խրճիթները և իրենց տընտեսությունը. նրանք իրենց տերերին բահրա էին տալիս հացով, մանր անասուններով, գործվածքներով:

Բարբարոսները քաղաքներ չունեին: Բայց նրանք ունեին իրենց ամրացված տեղերը՝ պաշտպանված հողապատնեշներով և ցցապատերով. թշնամիների ասպատակությունների ժամանակ նրանք այդտեղ էին թաքցնում իրենց ընտանիքները և գույքը:

Ռազմական
գործը:

Բարբարոսները հարկադրված էին միշտ պատերազմել. յեղի բոլոր շափահաս տղամարդիկ ռազմիկներ էին: Հարևան յեղերի միջև պատերազմները ծագում էին հողի, հարևանների կողմից անասունները հափըշտակելու պատճառով, Հռոմեական սահմանների մոտ ապրող բարբարոսներն ստիպված էին լինում պաշտպանվել հոռմայեցիներից, որոնք ձգտում էին զավթել նրանց հողերը և իրենց էլ ստրուկ դարձնել, Բարբարոսներն իրենք էլ անընդհատ հարձակվում էին կայսրության վրա, որպեսզի պողաքեր հողեր զավթեն բնակչության համար կամ թալանեն հռոմեական հարուստ վիլլաներն ու քաղաքները: Հռոմեական զորոյնեին ասում են՝ բարբարոսները չեն սիրում քրտինքով ձեռք բերել այն, ինչ որ կարելի է արյունով ձեռք բերել: Նրանք հույս էին տածում հոռմայեցիներից հափշտակել այն, ինչ որ իրենք չէին կարողանում արտադրել՝ հարուստ կահույք, գեղեցիկ գործվածքներ, լավ զենք:

Մեծագույն բարբարոսներն իրենց շուրջը ռազմական դրուժինաներ էին հավաքում, Դրուժինիկներն ապրում էին իրենց առաջնորդի մոտ, նրանից հագուստ և զենք էին ստանում, նրա հետ բաժանում էին ռազմական ավարը, խնջույքի էին նստում նրա սեղանի շուրջը: Առաջնորդի և դրուժինայի միջև սերտ կապ էր հաստատվում: Եթե առաջնորդն սպանվում էր պատերազմում, դրուժինիկները պարտավոր էին վրեժ առնել թշնամուց կամ մեռնել առաջնորդի հետ միասին: Դրուժինաները միշտ պատրաստ էին ասպատակությունների, որոնք նրանց ավար էին խոստանում: Ռազմական ավարը հարստացնում էր թե՛ առաջնորդին, և թե՛ դրուժինիկներին, և այդ հանգամանքը նրանց բարձրացնում էր հասարակ ազատների նկատմամբ:

Բարբարոսների զենքն էր թեթև նիզակը (տեգը) և վահանը։ Միայն մեծադարմներն ունեին սուսեր, սաղավարտ և զրահ։ Մեծադարմները և նրանց զրուժինաները կոչվում էին ձի հեծած, իսկ հասարակ ռազմիկները՝ հետիոտն։ Ճակատամարտի ժամանակ զրուժինան շրջապատում էր իր առաջնորդին, հասարակ ռազմիկները կոչվում էին իրենց տոհմակիցների հետ կողք կողքի։ Բայ ճակատամարտում բարբարոսները հազվադեպ էին դիմանում, երբ բախվում էին ավելի լավ զինված և կարգապահ հռոմեական զորքերի հետ։ Ուստի նրանք սովորաբար խուսափում էին մեծ մարտերից և ջանում էին հակառակորդին անտառները և ճահիճները քաշել, ուր նա չէր կարող ծավալել իր ռազմական կարգը, և այնտեղ ջարդում էին նրան հանկարծակի հարձակումով։ Որպեսզի ավելի սարսափելի թվան, որոշ զեյթանական ցեղերի ռազմիկներն իրենց դեմքերը ներկում էին, երկար մազերը բարձր կապում էին, զլխներին հագնում էին դադանների մոտի՞ բաց երախով ու ատամներով։

Ժողովրդական Ժողով-ները։ Ամբողջ ցիզին վերաբերող բոլոր կարևոր գործերը բարբարոսները վճռում էին ժողովրդական ժողովներում։ Այդ ժողովներում հավաքվում էին ցեղի բոլոր չափահաս տղամարդիկ լիակատար սպառազինված։ Այդ հավաքները լինում էին բուռն և աղմկալի, ուր դժվար էր լինում կարգ հաստատել։ Սովորաբար ազնվազարմները նախօրոք գործերը քննում էին իրենց մեջ և ժողովրդական ժողովում հանդես էին գալիս պատրաստի առաջարկներով։ Եթե ռազմիկները համաձայն էին լինում, նրանք դենքի շառաչունով արտահայտում էին իրենց հավանությունը։ Չհամաձայնվելու դեպքում նրանք անկարգ աղմուկ էին բարձրացնում։ Ժողովրդական ժողովները որոշում էին պատերազմի ու խաղաղության, հողերի բաժանման, Հուսի հետ հարաբերության հարցերը։ Այդ ժողովներում դատում էին նաև այն հանցանքների համար, որոնք բարբարոսների մեջ ամենաթանրն էին համարվում։— Կալաճանություն և վախկոտություն համար։ Դավաճաններին կախում էին ծառերից, վախկոտներին խեղդում էին ճահիճներում։

Թագավոր-ները։

Մեծադարմների շարքից թագավոր էր ընտրվում։ Ընտրած թագավորին հանդիսավորությամբ վահանի վրա էին բարձրացնում։ Թագավորը ցեղի

ազգմական առաջնորդն էր: Նրա իշխանությունն ընտրովի էր և չէր անցնում ժառանգաբար: Թագավորն ստանում էր ավարի մեծ մասը, նրա մոտ կուտակվում էին շատ հողեր, անասուններ և օտրուկներ. նա կարող էր մեծ դրուժինա պահել: Ռազմական խոշոր ձեռնարկությունների, մանավանդ Հռոմի դեմ պատերազմելու համար, բարբարոսական ցեղերը միանում և մեծ միություններ էին կազմում. որոնք գլխավորում էր թագավորներից մեկն ու մեկը:

Բարբարոսների ժողովրդական ժողովը:

Այսպես մինչ-դասակարգային, նախնադար-
ջան-համայնական կարգերից բարբարոսներն
աստիճանաբար անցնում էին դասակարգային
կարգերի: Նրանց մեջ արդեն առաջացել է ավագանին, առաջ
են եկել ստրուկները: Բայց պնշվազարմները դեռ քիչ էին տար-
բերվում հասարակ ազատներից, ստրուկներ քիչ կային, և նրանց
պարհակները ծանր չէին: Բարբարոսների մոտ նոր
էին ծնունդ առնում դասակարգերը: Բարբարոս-
ների կարգերը դրանով խստորեն տարբերվում էին ստրկատիրա-
կան Հռոմեական կայսրության դասակարգային կարգերից: Բար-
բարոսների հասարակական կարգերի հիմքը կազմում էին հասա-
րակ ազատ ռազմիկները: Բարբարոսների կարգերը էնգելսն ան-
ժանում է ռազմական դեմոկրատիա»:

**Բարբարոսե-
րի հաճախու-
մք կայսրու-
թյան վրա:**

Բարբարոսները վատ էին մշակում հողը և չէին պարարտացնում այն: Նրանք վարում էին նոթ հողը, հավաքում էին բերքը, հետո այդ հողը թողնում էին երկար տարիներով և սկսում էին նոր հող մշակել այլ վայրերում: Ուստի երկրագործու-
թյան համար նրանց շատ հող էր հարկավոր: Նրանց լայնածավալ տարածություններ էին հարկավոր նույնպես որսորդության, և անասնապահության համար: Այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր ցեղ ձգտում էր զավթել իր հարեվանդների հողը: Բարբարոսներին առանձնապես հրապուրում էին Հռոմեական կայսրության սլոնա-
բեր հողերը: Թաղմական ավազանին իր գրոժինաներով միշտ պատրաստ էր պատերազմի ու խաչանի: Հռոմեական քաղաքների հարստության, հռոմեական վիլլաների փառքամության մասին եղած պատմությունները բարբարոսները գնալով ավելի հաճախ էին անհանգստություն պատճառում Հռոմեական կայսրության սահմաններին: Նրանց ասպատակություններից կայսրությունը պաշտպանելու համար հռոմայեցիները Հռենոսի և Դանուբի ուղ-
ղությամբ սահմանն ամրացրին բերդերի, հողապատնեշների, խան-
դակների և պահակակետերի շղթայով: Բայց բարբարոսական ցե-
ղերին երբեմն հաջողվում էր ձեռքբերել անցնել ամրացված սահ-
մանից և հռոմայեցիներին ստիպված էին լինում երկարատև պա-
տերազմներ մղել նրանց դեմ:

**Արեվմայան
Հռոմեական
կայսրու թյան
ամկումբ:**

Այնինչ ստրկատիրական կարգերը ներքուստ քայ-
քայում էին Հռոմեական կայսրությունը: Հռոմեա-
կան կայսրությունը՝ ստրուկների և կոլոնների իբ-
րաժան շահագործմամբ, հարկերի սոսկալի ծան-
րությամբ՝ առեղի էր դարձել բոլոր աշխատավոր-
ների համար: Կայսրության ղանադան վայրերում անընդհա-
րժնկվում էին ստրուկների և կոլոնների ապստամբությունները:

IV դարի վերջից կայսրությունն արդեն չէր կարողանում դիմա-
դրել բարբարոսների գրոհին: Բարբարոսական ցեղերի ամբողջ
միություններ, որոնց մեջ գերակշռում էին գերմանացիները, սկսե-
ցին անցնել կայսրության սահմանները: Դրա հետ միասին ապրա-

դամբում էին հումեակախ ստրուկներն ու կոլոնները, նրանք միանում էին բարբարոսների ջոկատներին, նրանց առաջ բաց էին անում հումեակախ քաղաքների դարբասները, և առաջնորդում հարուստների կալվածքները, ուր կարելի էր մեծ ավար գտնել: Հանձին բարբարոսների ստրուկներն ու կոլոնները տեսնում էին ստրկատիրական շահագործումից և հարկերից իրենց ազատողներին: Բարբարոսներին վաճումները սերտորեն կապված էին ստրուկների և կոլոնների ուն-
յունի շարժման հետ:

395 թվին Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց Արևելյանի և Արևմտյանի: Ավելի թույլ Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունը V դարում բարբարոսների ավարը դարձավ:

Վեստգոթները, վանդալները, ֆրանկները ավերում էին Արևմտյան կայսրությունը, զավթում խոշոր մարզեր և հիմնում էին իրենց պետությունները: 476 թվին բարբարոսական դրոսիմաչի առաջնորդ Օդոակրը տապալեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրության վերջին կայսրին և դարձավ Իտալիայի թագավոր: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության գոյությունը դադարեց, Բայց Օդոակրը երկարատև չթագավորեց: Շուտով Իտալիայի վրա հարձակվեցին օստգոթները: Նրանց թագավոր Թեոդորիխը խնջույքի ժամանակ զավաճանորեն սպանեց Օդոակրին և տիրացավ նրա թագավորու-
թյանը:

§ 3. ԱՐԵՎԼՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՆ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻՅ ՀԵՏՈ

**Հռոմեական
կուլտուրայի
կործանումը
բարբարոսնե-
րի կողմից:**

Բարբարոսները Արևմտյան Հռոմեական կայսրու-
թյունը կործանման ու ավերման մատնեցին: Նը-
րանք թալանեցին ու խորտակեցին քաղաքներն ու
հումեակախ հարուստների կալվածքները: 410 թվին
վեստգոթները Ալարիխի առաջնորդությամբ գրավե-
ցին Հռոմը և երեք օր թալանում էին կայսրության
հին մայրաքաղաքը: Է՛լ ավելի սոսկալի ավերածության ենթարկ-
վեց Հռոմը 455 թվին, երբ նրա վրա հարձակվեցին վանդալներն
իրենց թագավոր Գենզերիխի առաջնորդությամբ: Վանդալները 14

որ շարունակ կողոպտում էին քաղաքը և այնտեղից հսկայական ավար տարան: Սարսափելի հիշատակ են թողել կայսրության ասպատակությունները հոների առաջնորդ Ատտիլայի կողմից, որի մասին ասում էին, թե խոտ չի բուսում այն տեղում, ուր նրա ձին իր սմբակն է դրել:

Կայսրության քաղաքներից շատերը բարբարոսները բոլորովին կողոպտեցին ու կործանեցին, մյուսներում բնակչության միայն փոքր մասը պահպանվեց: Բարբարոսներն իրենց հայրենիքում չգիտեին ինչ է քաղաքը և այժմ խուսափում էին բնակվել քաղաքներում: Նրանք ավերում էին տաճարները, պալատները, թատրոնները, որպեսզի քար հայթայթեն իրենց շենքերի և ամրությունների համար: Բարբարոսական նվաճումներից հետո նախկին հռոմեական շենքերի ավերակները և հռոմեական ջրմուղների կիսավերակ կամարներն էին միայն, որ հիշեցնում էին անտիկ կուլտուրայի նախկին վեհություն մասին: Աստիճանաբար հնանում և տնկման էին հասնում հռոմեական հիանալի ճանապարհները, որոնք առաջ կայսրության բոլոր ծայրերը կապում էին իրար հետ: Ճանապարհներով այլևս չէին շարժվում իրենց ապրանքներով վաճառականների քարավանները անվերջ շարաններով, չէին սլանում կայսերական փոստի սուրհանդակները: Առևտուրը համարյա դադարեց: Աշխույժ նավահանգիստները դատարկվեցին և աղքատիկ ձկնորսական ավաններ դարձան:

Քաղաքների հետ անկման հասան և դպրոցները: Գրագիտ մարդիկ հազվագեղ էին պատահում: Նույնիսկ բարբարոսների թագավորները հազվագեղ էին գրագետ լինում: Երբ Իտալիան նվաճող՝ օտոգոթների թագավոր Թեոդորիխը կարիք էր զգում իր անունն ստորագրելու, նա ներկ էր քսում այն տախտակի վրա, ուր փորագրված էին նրա անվան տառերը: Հռոմեական կրթության որոշ մնացորդներ պահպանվել էին միայն հոգևորականության մեջ: Բայց քահանաների և նույնիսկ եպիսկոպոսների մեծամասնությունը վատ էր կարգում ու գրում և միայն կարողանում էր մի կերպ լատիներեն երգել և մրթմրթալ աղոթքներ, որոնք ժողովուրդը չէր հասկանում: VI դարում արդեն դժվար էր գտնել այնպիսի մարդիկ, որոնք կարողանային լատիներեն ճիշտ խոսել և գրել: Արևմտյան և արևելյան շատ դարերով ընկնում էր տգիտության խավարի մեջ:

**Փոփոխութեան
ճիշդ Եզրուակի
Կարգերով:**

Բարբարոսները գրավեցին կայսրների ու հռոմեա-
կան հարուստ հողատերերի կալվածքները և բա-
ժանեցին իրենց միջև: Հասարակ ռազմիկ-
ներն ստացան այն չափով հողաբա-
ժինն են, որ բավական էին իրենց ընտանիք-
ների ապրուստի համար: Բարբարոսների թագավորները և ավա-
գանին կալվածքներ ստացան՝ ստրուկներով և կոլոններով: Թա-
գավորներն ու ավագանին խոշոր հողատերեր
դարձան, որոնք շահագործում էին ստրուկների և կոլոն-
ների աշխատանքը: Բայց հռոմեական ստրուկների դրությունը
փոխվեց: Բարբարոսների ստրուկների պես նրանք էլ հո-
ղաբաժիններ ստացան: Նրանց դրությունը փոքր-ինչ թեթևացավ:
Ստրուկները և կոլոնները ճորտ գյուղացիների խավը կաղմեցին:
Ճորտները պետք է աշխատեին իրենց տերերի համար, բայց նրանք
ունեին իրենց հողաբաժինները, իրենց տնտեսությունը, և իրենց
ժամանակի մի մասը գործադրում էին իրենց համար: Այդ պատ-
ճառով էլ նրանք ավելի հոժարությամբ էին աշխատում, քան
ստրուկները, և նրանց աշխատանքն ավելի արտադրողական էր:

Այսպիսով ստրուկներին ու կոլոններին ռեկուլ-
ցիան և բարբարոսներին նվաճումները միանգա-
մայն փոխեցին: Արևմտյան Եվրոպայի ողջ հա-
սարակալարդը:

Արևմտյան Եվրոպայում սկսեցին հաստատ-
վել ֆեոդալական կարգեր: Այսպես է կոչվում այն
հասարակարգը, որի ժամանակ հողը և իշխանությունը պատ-
կանում են խոշոր հողատերերին, իսկ աշխատավորների հիմնա-
կան մասնան կազմում են հողաբաժիններով օժտված գյուղացի-
ները, որոնք սակայն անձնապես ազատ չեն և պարտավոր են
աշխատել իրենց տերերի հողերի վրա կամ պարտավոր են նրանց
տալ իրենց ստացած բերքի մի մասը:

Բայց ֆեոդալական կարգերը մի անգամից չէ, որ իշխող
դարձան:

Արևմտյան Եվրոպայում այժմ առաջացավ
բազմաթիվ ազատ դչուղացիություն, որը կազմվեց՝
հռոմայեցիներից գրաված երկրամասերում բնակություն հաստա-
տած՝ ազատ հասարակ բարբարոսներից: Այդ ազատ ռազմիկ-

երկրագործները աշխատում էին իրենց, այլ ոչ թե տերերի համար: Ինչպես իրենց հայրենիքում, այստեղ ևս նրանք բնակություն էին հաստատում համայնքներով:

Աշխատավոր մասսաների գրովթյունը բարեկամվեց նաև այն պատճառով, որ խորտակվեց ստրկատիրական պետությունն իր ծանր հարկերով: Նրա փոխարեն կազմված բարբարոսական թագավորությունն էր հարկեր գոյություն ունենում: Բարբարոսները վարձկան զորքեր չունեին, որոնց հարկ լինեք ուճիկ վճարել: բոլոր չափահաս ազատ սղամարդիկ սաղմոխներ էին և թագավորների կոշով նրանք սլատրաստություն էին տեսնում պատերազմի համար: Բարբարոսները պաշտոնյաներ չունեին, որոնց վարձատրելիս լինեք գանձարանը: Այլևս չկար կայսերական ճոխ արքունիքը, որը վիթխարի չափով փող էր կլանում:

Այսպիսով, Արևմտյան Նվրոպան, որն անկման հասավ ստրկատիրական կարգերի ժամանակ, հնարավորություն ստացավ հետադարձում տնտեսապես զարգանալու: Աշխատավոր մասսաների գրովթյունը բարեկամվեց; նրանց աշխատանքն ավելի արտադրողական դարձավ, քան Հռոմեական կայսրության ստրուկների և կոլոնների աշխատանքն էր:

Ստրկատիրական Հռոմեական կայսրության և ստրկատիրական շահագործման անկումը մի կարևոր քայլ էր դեպի առաջ մարդկանց կյանքում, չնայած նրան, որ բարբարոսները կործանեցին հռոմեական կուլտուրան:

Եկեղեցի Ե: Բրիտոնական եկեղեցին, որ Հռոմեական կայսրության մեջ մեծ ուժ էր հանդիսանում, իր ազդեցությունը պահպանեց նաև բարբարոսների նվաճումներից հետո: Բարբարոսների թագավորները և ավագանին, որպեսզի ամրապնդեն իրենց իշխանությունը, քրիստոնեություն էին ընդունում և ժողովրդին ստիպում էին հետևելու իրենց օրինակին: Բրիտոնական եկեղեցին ժողովրդին ստույգանում էր ենթարկվել իշխանություններին, ստրուկներին և գյուղացիներին քարոզում էր անտրտուն աշխատել տերերի համար:

Եկեղեցական կառավարման գործում գլխավոր տեղը պատկանում էր եպիսկոպոսներին, որոնք գլխավորում էին

հեղեցական խռոշութեամբ: Արևմտյան Եկեղեցու գլխավորը համարվում էր Հռոմի եպիսկոպոսը—«պապը»:

Մեծ ազդեցություն ունեին վանքերը: Սկսած IV դարից դրանք արագորեն տարածվեցին կայսրության մեջ: Սկզբում վանքերն էին մտնում այն մարդիկ, որոնք փախչում էին քայքայվող ստրկատիրական կայսրության ճնշումից, խռովություններից և բռնություններից: Նրանք, կյանքում որևէ պայծառ բան չտեսնելով, բնակություն էին հաստատում անտառներում և անապատներում, անձնատուր էին լինում կրոնական մտորողների, սպասում էին աշխարհի վերջին: Ամեն տեսակի չարչարանքներով, որ ենթարկում էին իրենց հյուժիշ ծովերի ու պապերի, երկարատև աղոթքների միջոցով, նրանք ուզում էին արժանանալ ասածու ողորմածությանը: Այդպիսի մարդիկ կոչվում էին «ասկետներ» — ճգնաւորներ, իսկ նրանց ուսմունքը՝ «ասկետիզմ»:

Եպիսկոպոս:

Նրանց շուրջը համախմբվում էին աշակերտներ և հետևորդներ:

Այսպես էին առաջանում կրոնական համակեցություններ՝ վանքերը: Ժողովրդական խավար մասսաները վանականներին «սուրբ» էին համարում և հավատում էին, որ նրանց աղոթքները կարող են առողջացնել հիվանդներին և երանություն տալ անդրձիրիմյան աշխարհում: Թաղավորներն ու ավագանին օգտվեցին ժողովրդի մեջ վանականների ունեցած ազդեցությունից: Նրանք վանքերին հողեր և ճորտեր էին նվիրաբերում, իսկ դրա դիմաց վանականները ժողովրդին ներշնչում էին «հեղություն» և եթադկություն իշխանություններին ու տերերին: Վանքերն սկսեցին հաստատվել բնակելի վայրերում: Վանքերը հարստանում էին, և նրանց պետերը՝ «աբբա»-ները ազդեցիկ մարդիկ դարձան: Վանականները չէին աշխտում, այլ ապրում էին ճորտերի

հաշվին, Որպեսզի դրավեն ավելի շատ «ուխտավորներ», որոնք վանքերին նվիրաբերություններ էին անում, վանականներն իրենց մոտ «հրաշագործ» սրբապատկերներ, սրբերի մասունքներ էին պահում: Վանքերը ամենաբիրտ սնոտիապաշտության տարածման օջախներ էին:

Պապերը, եպիսկոպոսները, վանքերը խոշորագույն հողատերերը և գյուղացիության շահագործողներ դարձան: Եկեղեցին ամեն կերպ պաշտպանում էր խոշոր հողատիրության դասակարգային տիրապետությունը և օժանդակում էր ֆեոդալիզմի հաստատվելուն:

Քաղաքացիական քաղաքականության VI գլուխը:

Բարբարոսական թագավորությունները միմյանց դեմ անընդհատ պատերազմներ էին մղում՝ Արևմտյան Հռոմեական կայսրության երկրամասերը բաժանելու համար: Նրանց տիրապետությունները սահմանները շարունակաբար փոփոխվում էին: VI դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության գլխավոր մարզերը այսպես էին բաժանված բարբարոսական թագավորությունների միջև (տես քարտեզը)։

Իտալիայում օստգոթերի թագավորությունն էր:

Իսպանիայում վեստգոթերի թագավորությունն էր:

Գալլիայում ֆրանկների թագավորությունն էր:

Հյուսիսային Աֆրիկայում վանդալների թագավորությունն էր:

Բրիտանիայում պալլար էր զինում տեղական բնակչության (բրիտոների) և հյուսիսգերմանական ցեղեր՝ անգլերի և սաքսերի միջև, որոնք ներխուժել էին կղզին:

II ԳԼՈՒԽ

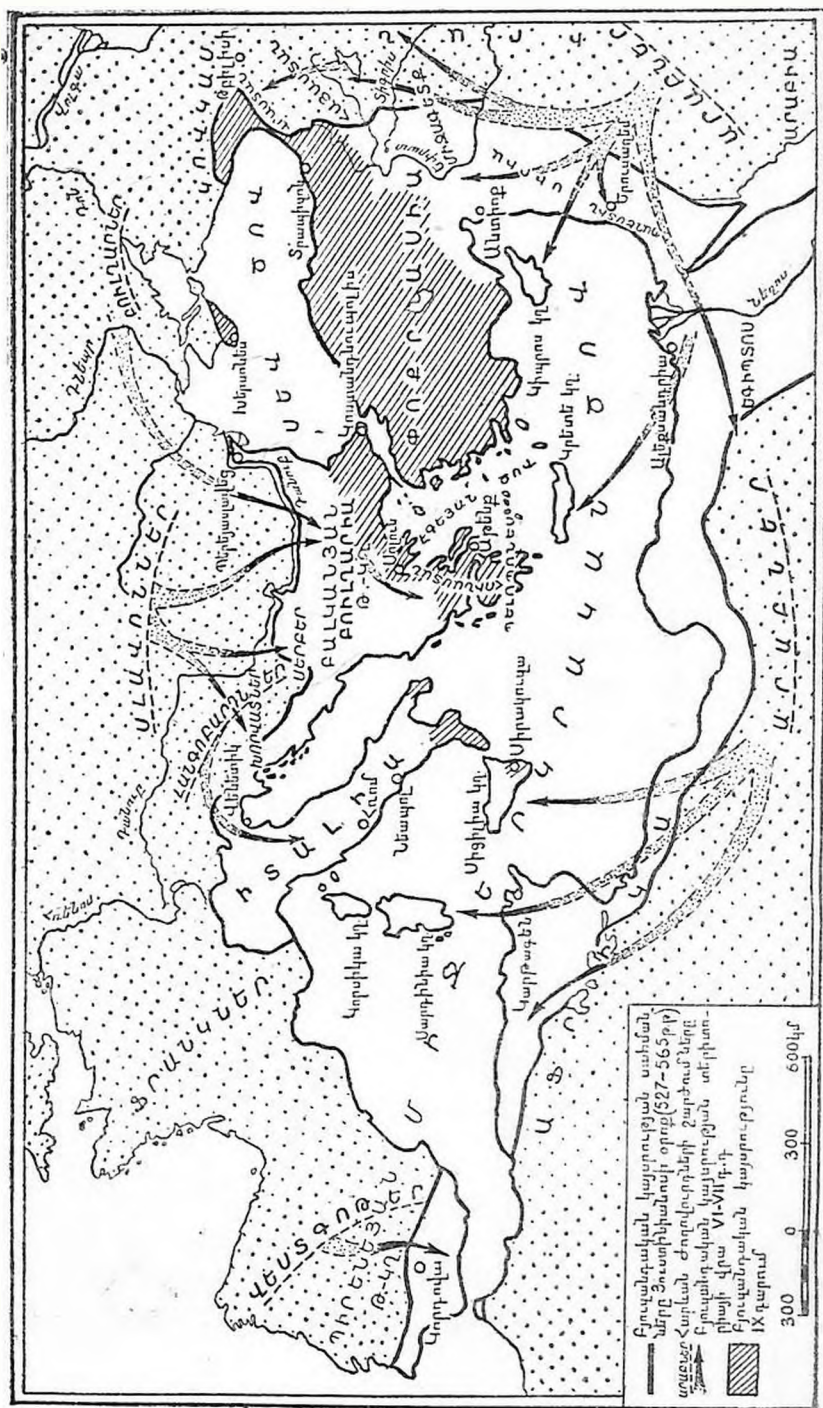
ՎԵՐԱԿԱՆԱՆՈՒՄ ԶԵՆՈՒՄ (ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ)

ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԼՈՎՈՂՆԵՐԸ

§ 1. ԶԵՆՈՒՄ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱԿԱՆԱՆՈՒՄ ՓՈՐՁԸ

Հյուլգանդիան V-VI դարերում

Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունը V դարում դադարեց գոյություն ունենալ և բաժանվեց մի շարք բարբարոսական թագավորություն-

Քյոզգանդ աղան, կախարութիւնը VI դարից մինչև IX դարը:

ների: Բայց Արեւելյան Հռոմեական կայսրությունը, որի մեջ մտնում էին Հռոմեական կայսրության ամենահարուստ և կուլտուրական մարդերը՝ Բաղկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Պաղեստինը և Նզիրյուսը՝ ավելի հաստատուն հանդիսացավ: Արեւելյան Հռոմեական կայսրությունը ավելի ուժեղ և ավելի հարուստ էր Արեւմտյանից: Այն ժամանակ, երբ Արեւմուտքում քաղաքներն ու առևտուրն անկման հասան, Արեւելքում ծաղկում էին առևտրական այնպիսի մեծ քաղաքներ, ինչպիսիք էին Կոստանդնուպոլիսը, Անտիոքը, Ալեքսանդրիան: Այստեղ պահպանվել էին արհեստները, տեխնիկական գիտելիքները:

Արեւելյան կայսրության մայրաքաղաքը Կոստանդնուպոլիսն էր, որն այլ կերպ Բյուզանդիոն էր կոչվում: Մայրաքաղաքի անունով էլ ամբողջ պետութունն սկսեց կոչվել Բյուզանդական կայսրություն, կամ սյարղապես Բյուզանդիա: Մինչ Հռոմը դատարկվում և ավերվում էր, Կոստանդնուպոլիսի պարիսպները չէին կարողանում տեղավորել աճող բնակչությանը, և կարիք զգացվեց վերակառուցել դրանք: Քաղաքում կառուցվում էին շքեղ շենքեր: Կանաչան Լուկրեններից եկող բազմաթիվ նավեր խոնվում էին նրա նավահանգիստներում: Վերթարի կրկեսում ճոխ ներկայացումներ էին կազմակերպվում, ինչպես հին Հռոմի կայսրների ժամանակ: Այդ ներկայացումներին ներկա էին լինում տասնյակ հազարավոր հանդիսականներ: Բնակչության սիրած հանդեսները քառաձի կառքերի մրցութուններն էին:

Բյուզանդական կայսրությունը քարավանային և ծովային լայն տուրուր էր անում Արեւելքի երկրների հետ: Բրանից Արաբիայից, Հաբեշտանից, Հնդկաստանից, Չինաստանից Բյուզանդիա էին բերում թանկագին քարեր, անուշահոտ օծանելիքներ, փղոսկր, համեմունքներ, մետաքս: Բյուզանդական կայսրության քաղաքներում արհեստավորները պատրաստում էին ապակյա մանեղեն, թանկագին գործվածքներ, ոսկերչական իրեր:

VI դարից Բյուզանդական կայսրության մեջ սկսեցին զբաղվել շերամապահությամբ և մետաքսի արտադրությամբ: Մինչ այդ՝ շերամապահությամբ զբաղվում էին Վիայն Չինաստանում: Չինացիները խստով արգելել էին շերամի որդ արտասահման արտահանել, որպեսզի մետաքսի առևտրի ամբողջ օգուտը պահեն

իրենց ձեռքում: Ավանդության համաձայն՝ բյուզանդական կրո-
նավորները կարողացել էին շերամի որդը Ջինաստանի սահմա-
նից անցկացնել սնամեջ գավազաններում և այսպիսով շերամա-
բուծության սկիզբը դնել Բյուզանդական կայսրության մեջ:

Բյուզանդական վաճառականները պերճանքի առարկաներ էին
մատակարարում Արևմտյան Եվրոպայի բարձր դասակարգերին:

Բյուզանդական կայսրության առևտուրը և արդյունաբերու-
թյունը խոշոր միջոցներ էին տալիս կառավարությանը: Կայսրը
մեծ եկամուտներ էր ստանում առևտրի մաքսերից: Շատ փող էր
հոսում դանձարան պետական մոնոպոլիաներից (մե-
նաշնորհներից): Կառավարությունը հացի առևտրի բացառիկ իրա-
վունք ուներ և լավ շահվում էր ժողովրդի կարիքից՝ սովի տարի-
ներին վաճառելով հացը բարձր գներով: Աշխատավոր բնակչու-
թյունը տնքում էր ծանր հարկերի տակ, բայց դանձարանը հա-
րստատում էր:

16015
իր տրամադրության տակ մեծ գումարներ ունենալով՝ կայսրը
կարող էր զորքեր վարձել երկրի սահմանները պաշտպանելու,
նվաճումներ կատարելու և աշխատավորների ապստամբություն-
ները ճնշելու համար: Նրան աջակցում էին հարուստ վաճառա-
կանները, որոնց հարկավոր էր պետական ուժեղ իշխանություն՝
իրենց առևտուրը պաշտպանելու համար: Այս պատճառով Արևե-
լյան կայսրության կայսրներին երկար ժամանակ հաջողվում էր
իրենց սահմանները պաշտպանել բարբարոսների հարձակում-
ներից և ճնշել կայսրության ներսի ռեզոլցիոն շարժումները:

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Եվրոպան ընկղմվեց տգի-
տության խավարը, Բյուզանդական կայսրության մեջ պահպան-
վեցին բազմաթիվ դպրոցներ: V դարում Կոստանդնուպոլսում
համալսարան բացվեց: Բյուզանդիան ոչ միայն ավելի հա-
րուստ էր, քան շատ ավելի կոռւտորական էր
քան Արևմտյան Եվրոպան:

Բայց Բյուզանդիայում աշխատավորներն ավելի վատ էին
ապրում, քան Արևմուտքի բարբարոսական թագավորություններում:
Բյուզանդիայում պահպանվում էր ստրուկներ
և կոլոններ ղաթան շահագործումը, բնակչու-
թյունը տնքում էր ծանր հարկերի ճնշման տակ:

Հուսիճիանոս
(527—565): Բյուզանդական կայսրությունն ամենաբարձր հզորության հասավ VI դարում Հ ու ս տ ի ն ի ա - ն ո ս կայսեր օրոք: Հուստինիանոսն իր ամբողջ անդուլ գործունեությունը նվիրեց կայսերական իշխանության րարձրացման ու ամրապնդման գործին: Բյուզանդիայում ամբողջ կառավարությունը գտնվում էր կայսեր և նրա նշանակած պաշտոնյաների ձեռքում: Փ ա ի ն ք ն ա կ ա չ ա կ ա ն և բ յ ու բ ո - կ ռ ա տ ա կ ա ն կ ա ռ գ էր: Կայսրը սրբազան անձնավորություն էր համարվում: Նրան պաշտում էին աստծու հետ հավասար: Հանդիսավոր ընդունելությունների ժամանակ նա հագնում էր ոս-

Հուստինիանոսը և պալատականները:

կիհյուս փառահեղ զգեստ, նրա տուաջ ծուներ էին դնում, համբուրում նրա ոտնամանները: Կայսրին չհնազանդվելը կրոնի դեմ ուղղված հանցագործություն էր համարվում: Բնակչությունը զրկված էր երկրի կառավարման գործում որևէ մասնակցություն ունենալուց: Հասարակական ամեն մի ինքնագործունեություն ճնշված էր: Միաժամ կրկեսում, երբ աճյառեղ երևում էր կայսրը,

ժողովուրդը կարող էր աղմուկով լի բողոքն արտահայտել ճնշում-
ների դեմ: Այդպիսի բողոքները երբեմն վեր էին 'ածվում բուռն
ցույցերի և նույնիսկ ապստամբությունների:

Հուստինիանոսն աշխատում էր ամրապնդել Հռոմեական
կայսրության հին ստրկատիրական կարգերը: Նրա հրամանով
կազմվեց Հռոմեական կայսրության օրենքների ժողովածուն, այս-
պես կոչվող «Հուստինիանոսի օրենսդիրքը»: Օրենսգիրքը հռչա-
կում էր նյայտեր անսահմանափակ իշխանությունը և հաստատում
ստրուկների և կոլոնների հնազանդությունն իրենց տիրերին:
Հուստինիանոսի օրենքները նույնպես պարունակում էին ման-
րամասն մշակված կանոններ առևտրի և պարտքի գործարքների
վերաբերյալ: Առևտուրը Բյուզանդիայում կարևորագույն գործ էր,
մինչդեռ Արևմուտքում նա գրեթե բոլորովին մարել էր: Ցանկա-
նալով ավելի փայլ տալ իր իշխանությանը՝ Հուստինիանոսը մե-
ծապես հոգում էր իր մայրաքաղաքի զարգացման մասին: Նրա
ժամանակ կառուցված հույակապ շենքերի թվում առաջին տեղն է
բռնում սուրբ Սոֆիայի հուշակավոր տաճարը, որը ճարտարապե-
տության ամենանշանավոր հուշարձաններից մեկն է: Այդ տա-
ճարի կառուցման վրա 5 տարի շարունակ աշխատել է 10 հա-
զար մարդ: Տաճարը զարդարելու համար վերցրել էին Հռոմի,
Աթենքի, և այլ հնադարյան քաղաքների անտիկ տաճարների մար-
մարն սյուները:

Հուստինիանոսի օրով Կոստանդնուպոլսի գլխավոր փողոց-
ներում և հրապարակներում շքեղ շենքեր կառուցվեցին, բայց
չքավորությունն 'առաջվա նման պատսպարվում էր կեղտոտ ու
նեղ փողոցներում, ուր սակավ էին թափանցում արևի ճառա-
գայթները: Հոյակապ շենքերի կառուցումը խոշոր միջոցներ էր
պահանջում. 'այդ վատացնում էր առանց այն էլ հարկերի տակ
ճնշված աշխատավորների դրությունը:

**Բյուզանդիայի
ազգական
ուսմերը:**

Բյուզանդիան հարկադրված էր շատ բարդ ար-
տաքին քաղաքականություն վարել: Նրա բոլոր
սահմաններում պատերազմները գրեթե չէին ընդ-
հատվում: Դրա համար հարկ էր լինում վարձու
մեծ զորք պահել, որը վիթխարի ծախսեր էր պահանջում: Բյու-
զանդական զորքերի կազմը խիստ խայտաբղետ էր: Այստեղ
կայսրության բնիկներ քիչ կային, բայց դրա փոխարեն զորքի

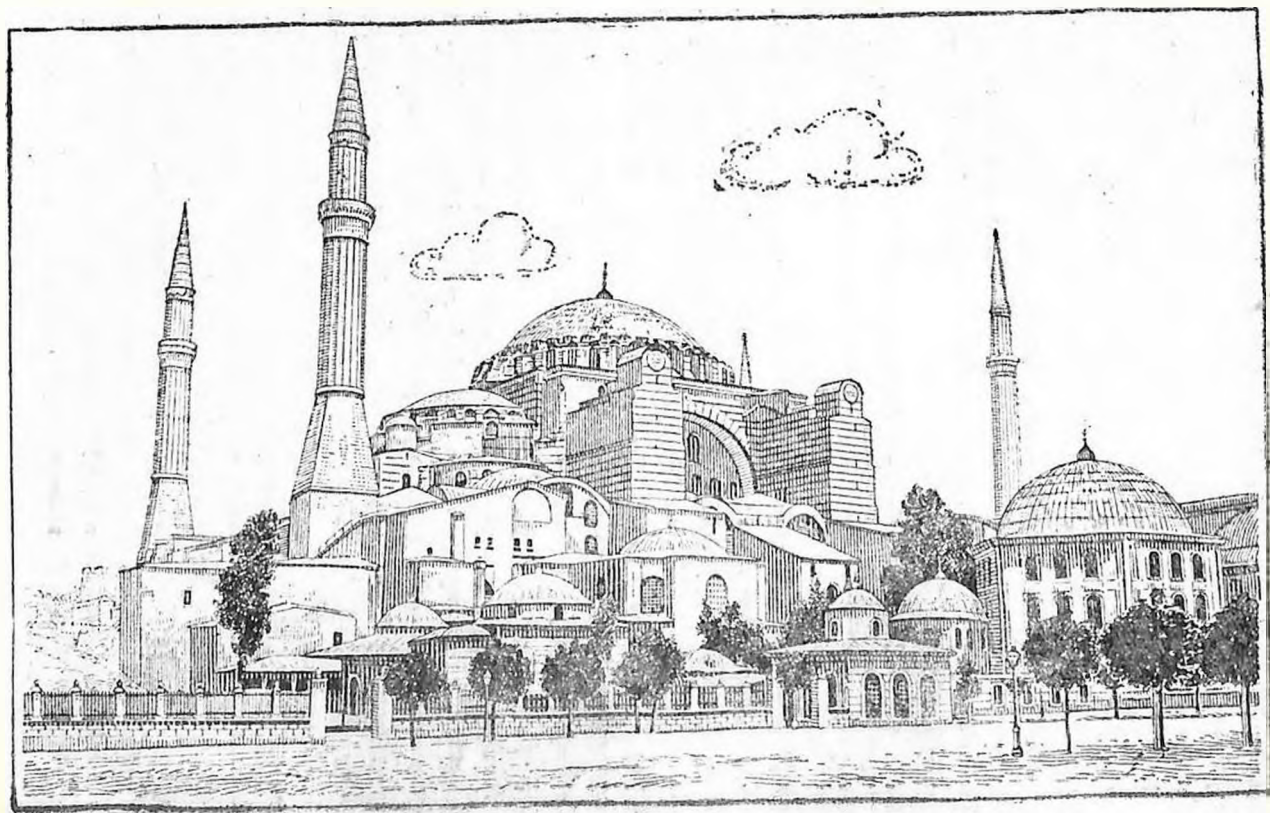
մեջ կարելի էր տեսնել բոլոր հարեան ժողովուրդներին՝ հոների, գերմանացիների, սլավոնների, հայերի, պարսիկների, արաբների, աֆրիկական մավրերի, կովկասյան լեռնականների ներկայացուցիչներին: Դրանք պրոֆեսիոնալ ռազմիկներ էին, կտրված իրենց հայրենիքից և ապրում էին միայն պատերազմով: Բյուզանդական վարձկան զորքերը լավ էին ղինված. նրանք կրում էին՝ օղազրահ և զրահ, սրածայր սաղավարտ, հակաչական վահան, որը ծածկում էր ամբողջ մարմինը: Նրանք կռվում էին սուսերով, նիզակներով, երկաթյա մարտական տապառներով: Բանակի գլխավոր ուժը կազմում էր երկաթե զրահ հագած ծանրազեն հեծելազորը: Ս'ի հետևակ և՛ հեծելազոր ռազմիկները դիպուկ նետաձիգներ էին:

Բայց այդ վարձկան բազմացեղ ռազմիկները չունեին այն, ինչ զորքի գլխավոր ուժն է հանդիսանում՝ բացակայում էր հայրենասիրությունը: Նրանք պատերազմում էին միայն ոռճիկի և ավարի համար: Նրանք կոտորում և ավերում էին այն մարզերը, որտեղից անցնում էին, նույնիսկ այն մարզերը, որոնք կայսրությանն էին պատկանում: Դժվար էր նրանց ստիպել կռվել, եթե նրանք ավար չէին նախատեսելու: Ռոճիկը չլճարելու դեպքում զորքերն ապստամբում էին և նույնիսկ պատրաստ էին անցնել թշնամու կողմը: Այդպիսի բանակը ժամանակ առ ժամանակ կարող էր փաշտոն հաղթանակներ տանել, բայց նա հուսալի չէր, և ամենից քիչ կարելի էր նրա վրա հույս դնել այն ժամանակ, երբ երկիրը լուրջ վտանգի էր ենթարկվում:

Բյուզանդական հաճախ ստիպված էր լինում ապագիվանագլու- միկներ ոչ այնքան իր ռազմական ուժերին, որքան թյունը: Իր հմուտ դիվանագիտությանը:

Բյուզանդական դիվանագետները ուշադիր կերպով հետևում էին այն ամենին, ինչ որ կատարվում էր մյուս պետություններում, նրանք կարողանում էին հմտորեն մի հարեանին պրզուել մյուսի դեմ, ոմանց աշխատում էին վախեցնել, ուրիշներին՝ իրենց կողմը պրավել նվերներով ու խոստումներով: Ամեն տարի մեծամեծ դոմարներ էին ծախսվում բարբարոսների իշխաններին կաշառելու համար: Բյուզանդիան ամեն տեղ իր հետախույզներն ու լրրատեսներն էր պահում:

Կոստանդնուպոլիս եկած օտարերկրյա դեսպաններին աշխատում էին շլացնել կախեբական արքունիքի շքեղությամբ և

Մարդ Սփյախ տաճարը Կոստանդնուպոլսում:

հարստութիւնով: նրանց ցույց էին տալիս մայրաքաղաքի անա-
ռիկ պարիսպները, նրանց առջևից անց էին կացնում փայլուն
զինավորված զորքերը, որպեսզի նրանց համոզեն կայսրոթյան
անհաղթելի լինելը:

Բյուզանդական զինանազանները չէին խորշում կեղծիքից,
դավաճանութիւնից, նույնիսկ գաղտնի սպանութիւններից: Խո-
րամանկութիւնը, նենգութիւնը, հակառակորդին հմտորեն խաբե-
լը՝ բյուզանդական զինանազանների հատկանշական գծերն էին:
Մշտա ժողովուրդները բյուզանդացիներին կեղծ և ուստադրուծ
էին համարում, չէին վստահում նրանց և նրանցից վախենում էին,
և աշնուամենայնիւ հաճախ ընկնում էին հմտորեն լարած նրանց
թակարդը:

Հուստինիանոսի Հռոտինիանոսը հարկադրված էր ծանր պաշտ-
պաւեւագծերը: պանողական պատերազմներ մղել կայսրոթյան
արևելքում՝ Իրանի, հյուսիսում՝ սլավոնների դեմ:
Հուստինիանոսն Արեմուտքում հարձակողական քաղաքականու-
թիւն էր վարում: Նա մտադրւել էր նվաճել Արեմուտքի բարբա-
րոսական թագավորութիւնները և վերականգնել Հռոմեական կայս-
րութիւնն իր նախկին սահմաններով: Հուստինիանոսը հույս
ունէր ոչ միայն իր իշխանութիւնը հաստատել Արեմուտքում,
այլև աշնանը վերականգնել նախկին ստրկատիրական կարգերը:

Հուստինիանոսի զորավարներին հաջողվեց նվաճել վան-
դալների թագավորութիւնը Հյուսիսային Աֆրիկայում: Օստգո-
թիւն Իտալիայում կատաղի դիմադրութիւն ցույց տվին: Նրանց
կողմն անցան իտալական ստրուկներն ու կոլոնները: Վերջ ի
վերջո Հուստինիանոսի զորավարներին՝ Բելիսարին և Նարսեսին
հաջողվեց հաղթել օստգոթերին (554): Դրեթե բոլոր օստգոթերը
կոտորվեցին, նրանց մնացորդներն ստիպված եղան հեռանալ
Իտալիայից: Հուստինիանոսի զորքերը երկիրը սոսկալի ավերա-
ծութիւն ենթարկեցին: Հռոմ քաղաքը գրեթե բոլորովին դատարկ-
վեց: Նրա հսկայական ամալի տարածութիւնների վրա սկսեցին
հացահատիկ ցանել: Իտալիան նվաճելուց հետո Հուստինիանոսը
վերացրեց աշն թեթևացումները, որոնք օստգոթական թագավոր-
ները տվել էին ստրուկներին և կոլոններին, և վերականգնեց
նրանց նախկին ենթակայութիւնն իրենց տերերին: Ավերված
Իտալիայի վրա ծանր հարկեր դրվեցին: Բացի այդ, Հուստինիա-

նոսին հաջողվեց վնասգոթերից խլել Պիրենեյան թերակղզու հարավային մասը: Այսպիսով նրա իշխանությունն տակ անցավ նախկին Հռոմեական կայսրության նշանակալի մասը: Հուստինիանոսը Միջերկրական ծովի ափերին ձգվող երկրների տերը դարձավ:

→ § 2. ԻԵՎՈԼՈՒՑԻՈՆ, ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՐՈՄՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

ԻԵՎՈԼՈՑԻՈՆ Հռոմեական կայսրությունը վերականգնելու փորձառումները ձր, ջնպած Հուստինիանոսի ռազմական հաջողության հետևանքով, դատապարտված էր ձախողման: Արևմուտքում մղվող պատերազմները հակայական ծախսեր էին պահանջում: Վարձու զորքերը սաստիկ ավերում էին նվաճված երկրները, բայց նույնպես տուժեցին կայսրության մարզերը, որոնք անխոհեմ նվաճողական քաղաքականության հետևանքով ստիպված եղան հարկեր վճարել: Հռոմեական կայսրությունն իր նախկին սահմաններում վերականգնելու փորձը քայքայեց երկիրը: Հարկերի ծանրությունը և հարկահավաքների կամայականությունը ժողովրդի մեջ խոր դժգոհություն էին առաջացնում:

Հուստինիանոսի թագավորության ժամանակ ժողովրդական շատ ապստամբություններ են եղել թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ պրովինցիաներում:

Հուստինիանոսի թագավորության սկզբին արդեն, 532 թվին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ ահեղ մի ապստամբություն, որի պատճառը ծանր հարկերը և կայսերական ատիճանավորների գործադրած ճնշումներն էին: Ապստամբությունն սկսվեց կրկեսում և արագությամբ ընդգրկեց ամբողջ հակայական քաղաքը: Սկսվեցին հրդեհներ: Զորքերի մի մասն անհուսալի դուրս եկավ: Հուստինիանոսն արդեն պատրաստվում էր փախչել մայրաքաղաքից, բայց Բելիսարը գլխավորելով վարձու գերմանացիների ջոկատը, հանկարծակի հարձակվեց կրկեսում հավաքված ապստամբների վրա, կոտորեց մի քանի հազար մարդ և ճնշեց ապստամբությունը: Այս ապստամբությունը հայտնի է «Նիկա» (հունարեն «հաղթի՛ր») անունով: Այդ ապստամբների կոչն էր:

Տասնութ տարուց հետո Կոստանդնուպոլսում ապստամբու-

թյունը կրկնվեց: Համառ ապստամբություններ սկսվեցին Միրիա-
յում, Պաղեստինում ու Եգիպտոսում: Հուստինիանոսը սարսափե-
լի դաժանություններ ցուցաբերեց այդ ապստամբությունները: Պրովինցիա-
ների բնակչությունն առում էր Բյուզանդական կայսրությունը և
միայն առիթի էր սպասում, որ անջատվեր նրանից: Հուստինիա-
նոսի հաջորդների օրոք ամբողջ կայսրության մեջ համառ ապս-
տամբություններ են բռնկվում, որոնց մասնակցում են գլխավորա-
պես ստրուկները և կոլոնները, նույնպես և քաղաքների աշխա-
տավորները: Միևնույն ժամանակ բարբարոսներն սկսում են
Բյուզանդիայից խլել նրա մարզերը մեկը մյուսի ետևից:

Արևելյան Հռոմեական ուժեղ կառավարությունը հաջողվեց
համարյա երկու դարով ուշացնել ստրուկների ռեպուլեյան և
բարբարոսների ներխուժումը: Նույնիսկ նրան հաջողվեց արև-
մբայան երկրների մի մասում ժամանակավորապես վերականգնել
ստրկատիրական կարգերը: Բայց արդեն [†]VII դարում ստրուկների
ու կոլոնների ռեպուլեյան և բարբարոսների ներխուժումներն ընդ-
գրկեցին նաև Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը: Ինչպես
Արևմուտքումն էր, այստեղ էլ աշխատավորական դասակարգերի,
գլխավորապես ստրուկների և կոլոնների ռեպուլեյան շարժումները
միանում են բարբարոսների գրավումների հետ:

Հուստինիանոսի մահից բիշ հետո հյուսիսից դեպի Իտալիա
շարժվեցին բարբարոս լ ա ն գ ո բ ա ր գ ն ե ր ի հրոսակախմբերը:
Իտալիայի աշխատավոր բնակչությունը, որը տառապում էր հար-
կերի ծանրության տակ և կեղեքվում էր հողատերերի անողոք շա-
հադործմամբ, հանձնիս լանդաբարոնների տեսնում էր իր ազատա-
րարներին: Լանդոբարոնները տիրացան Իտալիայի մեծագույն մա-
սին:

[†]VII դարի սկզբին վեստգոթները անդիս էտ խլեցին Հուստի-
նիանոսի գրաված Պիրենեյան թերակղզու հարավային մասը: Այս-
պիսով անհաջողությամբ վերջացավ ստրկատիրական հռոմեական
կայսրությունն Արևմուտքում վերականգնելու փորձը:

Կոռուսներն

Արևելքում:

Բյուզանդիան կորցրեց ոչ միայն աճն երկրամա-
սերը, որոնք նվաճել էր Հուստինիանոսն Արևմուտ-
քում, այլև իր նախկին տիրությունների մեծ մա-
սը: Արևելքում Բյուզանդիան երկարատև կռիվներ էր մղում Իրա-
նական թագավորության դեմ, որ ծագել էր նախկին Պարթևական

պետութեան տեղը: Պարթևական պետութիւնը բաժանված էր բազմաթիւ ինքնուրույն մարզերի, իրենց իշխանների գլխավորութեամբ: III դարում այդ բոլոր մարզերը միավորւեցին Սասանյանների ղինաստիայի առաջին թագաւոր՝ Արտաշիւրի իշխանութեան տակ:

Սասանյանների թագաւորութեանն ընդգրկում էր մի վիթխարի երկիր՝ Միջագետքից սկսած մինչև Ելփմյան Աֆղանստանը և Կովկասից սկսած մինչև Պարսից ծոցը: Այդ երկրով էին անցնում կարևորագույն առևտրական ճանապարհները Միջերկրականի ավազանի երկրներից դեպի Արևելք՝ Միջին Ասիա, Հնդկաստան, Չին-

Սասանյան խորարանգակ՝ ժայռի վրա:

աստան: Իրանի կառավարութեանն ալդ առևտրից մեծ օգուտներ էր ստանում: Նա ցահկանում էր կարևորագույն առևտրական ճանապարհները գրավել ամբողջութեամբ, որպէսզի օգուտը չբաժանի ուրիշների հետ: Ուստի Իրանական պետութեանը ձգտում էր հասնել Միջերկրական և Սև ծովերին: Բայց նրա ճանապարհին ընկած էին Վրաստանը, Հայաստանը և Սիրիան: Այդ երկրների համար անընդհատ պատերազմներ էին տեղի ունենում Իրանի և Բյուզանդիայի միջև: Հուստինիանոսն ստիպված էր հրկարատե

պատերազմներ մղել Իրանի խոսքով 1 թագավորի դեմ: Մեծ դժվարությամբ և հսկայական ռազմատուրքի ղեկով միայն Հուստինիանոսին հաջողվեց պահպանել Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները:

Հուստինիանոսի հաջորդների օրոք Իրանի հետ պատերազմները վերսկսվեցին: Երկարատև և քայքայիչ պատերազմները թուլացրին ինչպես Իրանը, այնպես էլ Բյուզանդիան: Երկու պետությունների աշխատավոր բնակչությունը խեղդվում էր շափից դուրս հարկերի ծանրության տակ և անողոր շահագործումից:

Դրանից օգուտ քաղեց ^{XVII} դարում ծագած արաբների պետությունը: Արաբները միաժամանակ հարձակվեցին Բյուզանդիայի և Իրանի վրա: Մի քանի տարվա ընթացքում նրանք նվաճեցին իրանական հսկայական պետությունը: Բյուզանդիայից նրանք խլեցին Սիրիան, Պաղեստինը, Նեղիստոսը և Հուստինիանոսի կողմից վանդալներից նվաճած Հյուսիսային Աֆրիկան: X

§ 3. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԸ

Սլավոնները: Հյուսիսից կայսրությանը նեղում էին սլավոնական ցեղերը: Նրանցից պաշտպանվելու համար Հուստինիանոսը կառուցեց մի շարք բերդեր: Բայց արդեն նրա հաջորդների օրոք սլավոններն սկսեցին անցնել Դանուբը և հոծ մասսաներով ներխուժել Բյուզանդական կայսրության հյուսիսային մարզերը:

Րազմաթիվ սլավոնական ցեղերը հսկայական երկրամաս էին զրավում՝ սկսած Լաբա (Էլբա) գետից արևմուտքում մինչև Օկա գետը և Վոլգայի վերին հոսանքները՝ արևելքում, և սկսած Բալթիկ ծովից հյուսիսում մինչև Դանուբը և Սև ծովը՝ հարավում: Նրանք բաժանվում էին արևելյան, արևմտյան և հարավային սլավոնների:

Բյուզանդական դրոշները շատ տեղեկություններ են թույլել սլավոնների կենցաղի մասին: Սլավոնների մոտ երկար ժամանակ պահպանվում էր տոհմական կարգը: Նույնիսկ հին տոհմի քայքայումից հետո էլ հարավային սլավոնների մոտ գեռ պահպանվում էր մեծ ընտանիքը կամ «զադրուգան», որ բաղկացած էր լինում մի քանի տոանյակ հոգուց: Նրանք ապրում էին միա-

ուին և Ծրանց գուլքն ընդհանուր էր: Այն ժամանակ, երբ սլավոն-
ներն սկսեցին գաղթել Դանուբի մյուս կողմը, նրանց մոտ արդեն
սկսել էր առանձնանալ տոհմական ավագանիքն: Առանձին ցեղերի
զուլու էին կանգնած խշխանները: Երբեմն մի իշխանի տիրապե-
տության տակ մի քանի ցեղեր էին միավորվում:

Սլավոններն զբաղվում էին հողագործությամբ, անասնապա-
հությամբ և սրսորդությամբ: Բյուզանդական գրողները նշում էին
սլավոնների դիմացկուն, քաջ և մարտական լինելը, նրանց ազ-
նրվությունը և մանավանդ հյուրասիրությունն ու առատաձեռնու-
թյունը: Հյուրին և ճանապարհորդին սլավոնը տալիս էր իր ունե-
ցածից այն, ինչ որ ամենալավն էր: Սլավոնները սրբազան պար-
ուականություն էին համարում հիվանդների և զառամյալների մա-
սին հոգատարությունը, նրանց կերակրելը և հսնգիստ տալը:
Նրանք լավ էին վարվում ստրուկների հետ: Ռազմագերիներին
լնդմիշտ գերության մեջ չէին պահում, այլ որոշ ժամանակ անց-
նելուց հետո, նրանց առաջարկում էին կամ հայրենիք վերադառ-
նալ, կամ իրենց մոտ մնալ որպես ցեղի ազատ անդամներ:

Սլավոնները սիրում էին երաժշտություն, երգեցողություն և
պարեր: Նրանց սիրած գործիքներն էին գուսլին (տավիղը) և
սրինգը: Նրանց տոներն ուղեկցվում էին երգեցողությամբ և շուրջ-
պարերով, երգում էին և աշխատանքի ժամանակ, երգ ու երա-
ժշտությամբ էլ պատերազմի էին գնում: Նույնիսկ ննջեցյալի թա-
ղումը նրանք ուղեկցում էին երգեցողությամբ, պարերով և
խնջույքներով:

Սլավոններն ամենից բարձր դատհատում էին ազատությունը:
Իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար նրանք դրսևորում
էին աննկուն արիություն և մահը գերադասում էին ստրկություն-
նից:

Սլավոնները հուշակված էին որպես քաջ ռազմիկներ: Այլ
երկրներում Ծրանց սիրով ընդունում էին զինվորական ծառա-
յության: Առանձնապես շատ սլավոններ կային Բյուզանդական
կայսրների ծառայության մեջ: Սլավոնները ոչ միայն լրացնում
էին հասարակ ռազմիկների շարքերը, այլ երբեմն բարձր հրա-
մանատարական դիրքեր էին զբաղում: VI դարում սլավոն
Դորբոգաստը բյուզանդական սեծովյան նավատորմի ղեկավարն էր:

Բյուզանդացիների հետ ունեցած հաճախակի ընդհարումների

ժամանակ սլավոնները ծանոթացան բյուզանդացիներին ռազմա-
զինության հետ և գերազանցեցին Բյուզանդիայի ռազմական ար-
վեստը ինչպես դաշտային մարտերում, նույնպես և ամրոցների
գրավման գործում: Նրանք սկսեցին գործադրել պարսպափորման
բարաններ և քարանիտ մեծ մեքենաներ:

**Կալստուբյան
սլավոնական
զաղութացումը:** Սկզբում սլավոնները սահմանափակվում էին
բյուզանդական երկրների վրա կարճատև ար-
շավանքներ կատարելով: Բայց ^{ԼVI} դարի երկրորդ
կիսից հարավսլավոնական ցեղերն սկսեցին բնա-
կություն հաստատել կալստուբյան երկրամասերում: Նրվերների մի
մասը նրանք ուժով գրավեցին, մյուս մասը կամավոր կերպով զի-
ջեց Բյուզանդական կառավարությունը: Կալստուբյան սլավոններին
թույլ էին տալիս բնակություն հաստատել պատերազմներից ավեր-
ված վայրերում, հայտ ունենալով, որ նրանք չավ գինվորներ
կլինեն:

Հյուսիսից հեռացնելու անոջ շարժվելով՝ սլավոնները բնա-
կեցրին Դանուբի և Էդեսյան ծովի միջև գտնվող ամբողջ երկրա-
մասը: Այդ երկիրը բյուզանդացիներն սկսեցին անվանել «Սլա-
վինիա»: Սլավոնները մտան միջին և հարավային Հունաստան,
հասնելով մինչև Պելոպոնես: Նրանց բնակավայրերը երևան
եկան նույնիսկ Փոքր Ասիայում: Սլավոնները բնակվում էին գյու-
ղերում, քաղաքի բնակչությունը մնում էր հունական: ԴՅ Յ Ո Ւ
ց ա ն դ ա կ ա ն կ ա յ ս ր ու թ չ ա ն մ ե ջ ս լ ա վ ո ն ն եր
կ ա դ մ ե յ ի ն ա զ ա տ գ չ ու զ ա յ ի ո թ չ ա ն ու ժ ե ղ խ ա վ:

Սլավոնները չկործանեցին Բյուզանդական կալստուբյանը,
ինչպես գերմանացիները և այլ բարբարոսները կործանեցին ավելի
թույլ Արևմտյան Հռոմեական կալստուբյանը: ^{ԼԷ} ն դ հ ա կ տ ու կ ր,
ս լ ա վ ո ն ա կ ա ն գ ա դ ո թ խ ա յ ու մ ը վ եր ա կ ե ն դ ա ն ա յ-
ր ե յ ու ա մ ր ա յ ր ե յ Բ Յ Ո Ւ զ ա ն ղ ի ա ն լ Սլավոնական ազատ
գյուղացիներն ավելի լավ էին մշակում հողը, քան անազատ
ստրուկներն ու կոլոնները, և ավելի շատ հաց էին տալիս պետու-
թյանը: Սլավոնական գյուղացիները լավ ռազմիկներ էին, որովհե-
տե պետությունը թշնամիներից պաշտպանելիս նրանք մարտնչում
էին իրենց դաշտերի ու տների համար: Սլավոնական գաղութաց-
ման շնորհիվ Բյուզանդական կալստուբյանը նորից ուժեղացավ ու
կարողացավ իր գոյությունը շարունակել դեռ էլի համարյա հազար

տարի տէր պահից, երբ Արեւմտյան Հռոմեական կայսրութիւնն արդեն կործանվել էր:

**Հարաւսլաւո-
նական անկախ
պետութիւն-
ները:** Բյուզանդիան կորցրեց Բալկանյան թերակղզու ամբողջ հյուսիսը և այդ երկիրը գրավեցին հարաւսլաւոնական անկախ պետութիւնները: VII դարի վերջում հարաւսլաւոնական ցեղերը, որոնք սպրում էին Դանուբի ստորին հոսանքում, կազմեցին ուժեղ Բուլղարական պետութիւնը: Բուլղարները հաջողութեամբ պատերազմում էին Բյուզանդիայի դեմ. նրանք գրավեցին ստորին Դանուբից դեպի հարավ գտնվող երկիրը, մոտենալով Կոստանդնուպոլսին: Բուլղարական պետութիւնը հյուսիսից մշտական սպառնալիք դարձավ Բյուզանդական կայսրութեան համար:

Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արեւմուտքը գրավեցին սերբերի ու խորվաթների հարաւսլաւոնական ցեղերը:

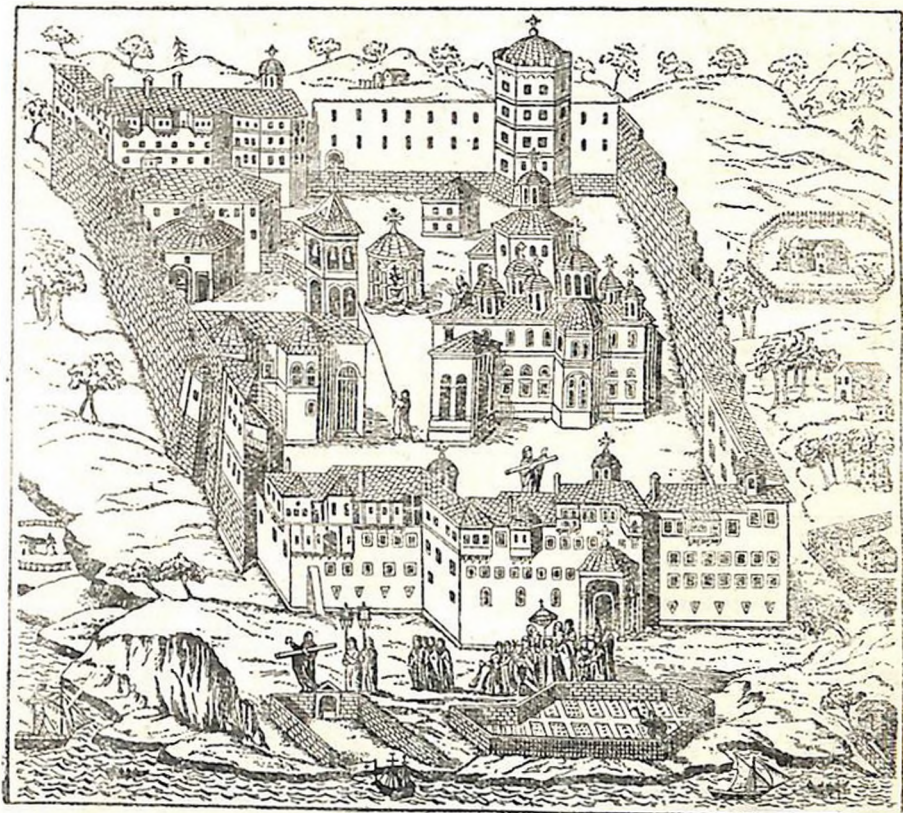
§ 1. ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՆ VIII—XI ԴԱՐՆԲՈՒՄ

**Բյուզանդիան
VIII դարում:** VIII դարի սկզբներին Բյուզանդիան շատ քիչ բանով էր նման Հուստինիանոսի ժամանակվա պետութեանը: Բյուզանդական կայսեր ձեռքին նախկին երկրների մեկ երրորդ մասն էլ չէր մնացել: Մնացած տիրապետութիւնները գրավել էին լանդոբարդները, արաբները,

«Հունական կրակ»:

բուլղարները, սերբերը, խորվաթները Մեծ փոփոխություններ էին կատարվել և այն երկրներում, որոնք մնացել էին Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ։ Դրանց մեծ մասում բնակություն էին հաստատել սլավոնները, որոնցից կազմվեց ազատ դյուլդացիության ուժեղ խավ։ Բայց կայսրության մեջ պահպանվում էին նաև խոշոր կալվածքներ՝ ստրուկներով և կոլոններով։ Խոշորագույն հողային տիրապետությունները պատկանում էին եկեղեցուն և մանավանդ պառքերին։

Հունական վանք

Պատերազմներն Բյուզանդիան ստիպված էր անընդհատ պաշտպանվել ռազմատենչ հարևանների հարձակումից։ Արաբներն արևելքից շարունակում էին հարձակվել կայսրության վրա և մի քանի անգամ մոտե-

ցան Կոստանդնուպոլսին: 717 թվին նրանք պաշարեցին մայրաքաղաքը ցամաքից ու ծովից: Լևոն III կայսրը հմտորեն կազմակերպեց պաշտպանությունը: Արաբական նաւատորմիղը սաստիկ վնասվում էր «Հունական կրակից»՝ վառվող հեղուկից, որ հատուկ գործիքներով արձակում էին փողակներից: Մի տարուց ավելի ապարդյուն մնալով Կոստանդնուպոլսի մոտ, կորցնելով իրենց համարյա ամբողջ նաւատորմը, արաբներն ստիպված էին դադարեցնել պաշարումը: Նրանք հարկադրված էին հրաժարվել Բյուզանդական կայսրությունը վերջնականապես նվաճելու պլանից: Բայց համարյա ամեն տարի նրանք հարձակումներ էին գործում Փոքր Ասիայի վրա:

Բյուզանդիային հյուսիսից նեղում էր Բուլղարական պետությունը: IX դարում բուլղարները գրավեցին Բալկանյան թերակղզու մեծ մասը: Բուլղարական իշխաններն սկսեցին իրենց թագավորներ անվանել: Բյուզանդիան ստիպված էր նրանց ռազմատուրք վճարել: Բուլղարական Սիմեոն թագավորն սկսեց իրեն անվանել «բուլղարների և հույների թագավոր»: Նա ցանկանում էր գրավել Կոստանդնուպոլիսը և նվաճել ողջ Բյուզանդական կայսրությունը:

IX դարի սկզբից Բյուզանդիայի վրա սկսեցին արշավանքներ կատարել Կիևի իշխանները:

Ռազմական պաշտպանությունը պետության կարևորագույն խնդիրը դարձավ: Բյուզանդական բանակի ղլխավոր հիմքն այժմ կազմում էին՝ կայսրության մեջ հաստատված սլավոնների շարքից եղած՝ ազատ գյուղացի-ռազմիկները: Պետության զինված ուժն ավելի ևս մեծացնելու համար կայսրները հողեր էին բաժանում ռազմիկ մարդկանց ի դիմաց հեծելազորում ծառայելու պարտավորության: VIII դարում այդ նպատակով կայսրները ետ գրավեցին վանքապատկան հսկայական տիրապետությունների մի մասը: Վանականները կատաղի կերպով ընդդիմանում էին կառավարության այդ միջոցառումին, չնայած, որ այն բխում էր պետական տնտեսական զարգացումից:

Բյուզանդիայի ռազմական ուժերն ամրապնդվեցին շնորհիվ այն բանի, որ ազատ գյուղացիներին զինվորական ծառայության մեջ ներգրավեցին և վանքապատկան հողերը բաժանեցին:

**Բյուզանդիայի
ուժեղացումը
X-XI դարերում:**

Բյուզանդացիներին հաջողվեց ետ վերադարձնել առաջուց կորցրած տիրապետությունների մի մասը: Արաբներուց ետ խեցին Սիրիայի մի մասը նրա հարուստ Անտիոք քաղաքի հետ միասին:

Բուլղարական թագավորութան դեմ պայքարելու համար Բյուզանդական զինանազիրությունը աշխատում էր օգտվել Կիևյան Ռուսիայի ուղեմական ուժերից:

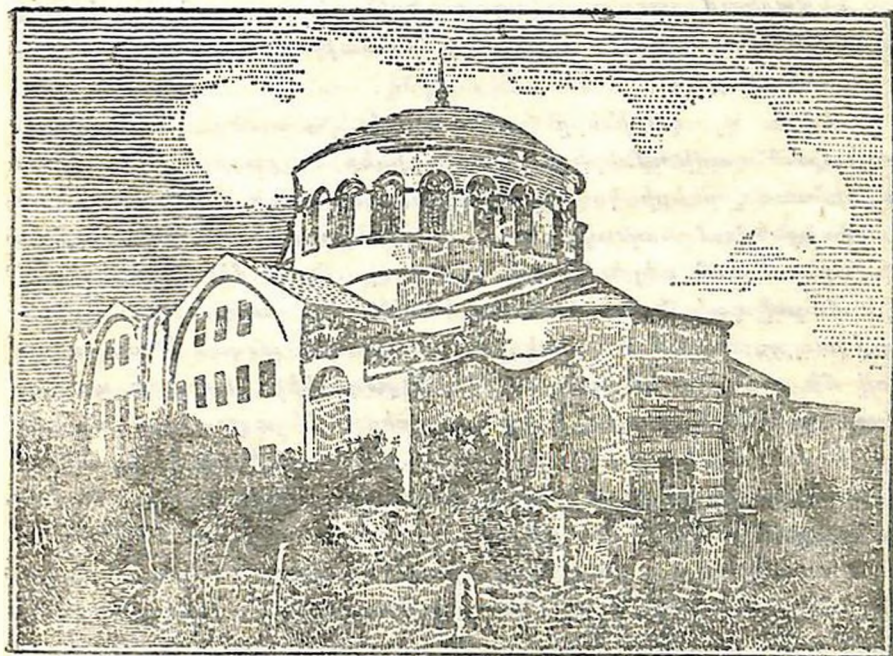
Վ ի դարում բյուզանդացիները Կիևի իշխան Սվյատոսլավին առաջարկեցին նվաճել Բուլղարիան, Նրանք հույս էին տածում, որ Բյուզանդիայի երկու վտանգավոր հարևանները՝ Կիևյան Ռուսիան և Բուլղարիան կթուլացնեն միմյանց և դրանից կշահի Բյուզանդիան: Բայց Սվյատոսլավին արագորեն գրավեց Բուլղարիայի մեծ մասը: Նրան օգնում էին իրենք բուլղարները, որոնք ատում էին բյուզանդացիներին: Սվյատոսլավը վճռեց Բուլղարիան միացնել իր տերությանը և այնտեղ տեղափոխել իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակ բյուզանդացիները Կիևի դեմ հանեցին սևեռված տափաստաններում թափառող պեչենեգներին: Սվյատոսլավին ստիպված էր շտապ ռզնության հասնել իր հին մայրաքաղաքին: Նա արագությամբ քշեց պեչենեգներին և վերադարձավ Բուլղարիա: Այս անգամ նա ավելի հեռու քնաց, անցավ Բալկանները և սկսեց սպառնալ Կոստանդնուպոլսին: Բյուզանդական կայսրը հսկայական բանակ ժողովեց, որը նշանակալի չափով գերազանցում էր ուսնների ուժերից և Սվյատոսլավին դուրս վանեց Բուլղարիայից: Վերադարձի ճանապարհին պեչենեգները կաշառվելով Բյուզանդիայի կողմից, հանկարծակի հարձակվեցին ուսական զորքի վրա և Սվյատոսլավին սպանվեց: Բուլղարիայի նշանակալի մասը բյուզանդայի գրավեցին և ենթարկեցին կաշառության:

Բուլղարների դեմ դաժան պայքար մղեց Վասիլի II կայսրը Բուլղարասպան մականունով: Մի անգամ նա հրամայեց կուրացնել 14 հազար բուլղար զինների և նրանց ետ ուղարկել իրենց հայրենիքը: Յուրաքանչյուր հարյուրյակին թողնվեց մեկ միաջրանի, որպեսզի ծառայի որպես ուղեկցող: Վասիլին հաջողվեց վերջնականապես հաղթել Բուլղարական թագավորութանը և միացնել այն Բյուզանդիային (XI դարի սկզբին):

Բյուզանդիան ձգտում էր իրեն ենթարկել նաև սերբական ցեղերը: Սերբերը քաջաբար պաշտպանվում էին և բյուզանդացի-

Ներքին ուժեղ պարտություններ էին պատճառում, բայց սերբական ցեղերի մեծամասնությունը հարկադրված եղավ կախումն ընդունել Բյուզանդիայից և նրան ուղմատուրք վճարել:

Կիևի իշխանների հետ խաղաղ հարաբերություններ հաստատվեցին, և նրանց հետ կատարվող առևտուրը Բյուզանդիային մեծ օգուտ էր բերում: Ամեն դարուն Կիևից Կոստանդնուպոլիս էր

Սուրբ Իրինայի տաճարը Կոստանդնուպոլսում:

ուղևորվում առևտրական նավերի մի մեծ քարավան: Տանում էին գլխավորապես մորթի, մեղր, մեղրամուս: Կոստանդնուպոլսի վաճառականները Ռուսիա էին վաճառահանում պերճանքի առարկաներ, մետաքսի դործվածքներ, գինի, ղեներ, ոսկե և արծաթե զարդարանքներ, հարավային շոր մրգեր:

Բայց այդ բոլոր հաջողությունները միայն ժամանակավոր էին: Կայսրության ուժերը նվազում էին շնորհիվ խոշոր հողատերերի ուժեղացման և ազատ գյուղացիության թուլացման:

Գյուղացիու-
բյան կեղեքումը:

Թեև կառավարությունը իր տրամադրության տակ
ուժեղ բանակ ունենալու նկատառումով փորձում
էր պահպանել գյուղացի-ռազմիկների հողաբա-
ժինները, այնուամենայնիվ ազատ գյուղացիությունը քայքայվում
էր, իսկ նրա հաշվին աճում էր խոշոր հողատիրությունը: Խոշոր
հողատերերը՝ «վաստեղ»-ները պարտքերի դիմաց վերցնում էին
գյուղացիական հողաբաժինները, սովի տարիներին հողերը դնում
էին շնչին գներով և հաճախ էլ հափշտակում ուժով: Նրանք իրենց
էին ենթարկում ազատ գյուղացիներին և ստիպում, որ նրանք
ճորտերի հետ միասին աշխատեն հողատիրոջ դաշտում կամ հո-
ղատուրք վճարեն:

Ազատ գյուղացիները տառապում էին ուժեղ հարևանների
կատարած զավթումներից: Գյուղացիներին քայքայում էին նաև
աստիճանավորների կողմից դանձվող ապօրինի տուրքերը: Մեծ
կալվածքներում ստրուկներն ու կոլոնները ծանր աշխատանքներ
էին կատարում տերերի համար: Կայսրության մեջ հաստնանում
էին ժողովրդական հուզումները: Արդեն IX դարում Փոքր Ասիա-
յում ապստամբություն բռնկվեց, որի գլուխն անցավ Թոմա անու-
նով մի սլավոն: Ապստամբությունն ընդգրկեց համարյա ամբողջ
Փոքր Ասիան: Ապստամբությանը հարեցին և՛ ազատ գյուղացիներ-
ը, և՛ ստրուկները, և՛ կոլոնները, որոնք ոտքի ելան իրենց տերե-
րի դեմ: Ապստամբների կողմն անցավ և նավատորմը: Թոման
բանակցությունների մեջ մտավ արաբների հետ, որոնք խոստա-
ցան աշակցություն ցույց տալ նրան: Նա կայսերական տիտղոս
ընդունեց և հանդիսավոր կերպով թագադրվեց: Նրա տնօրինու-
թյան տակ ռազմական մեծ ուժեր կային, և նա պաշարեց Կոս-
տանդնուպոլիսը: Բալկանյան թերակղզու գյուղացիները միացան
Թոմային: Միայն բուլղարների օգնությամբ էր, որ կայսրին հա-
ջողվեց ջարդել ապստամբներին: Թոման բռնվեց և մահապատժի
ենթարկվեց: Նրա զորքերի մնացորդները ռճաշացվեցին:

Խոշոր հողա-
տերի ուժե-
ղացումը:

Խոշոր հողատերերն իրենց համար ջոկատներ էին
կազմակերպում և հողեր էին բաժանում իրենց
ռազմիկներին: Վաստեղներից մեկը Փոքր Ա-
սիայում կարողացավ դուրս բերել՝ 30-հազարա-
նոց զորք: Կայսրները, մանավանդ Վասիլի II Բուլղարասպանը,
ամեն կերպ պայքարում էին վաստեղների ինքնուրույնության

դեմ, բայց կայսրների ջանքերն ապարդյուն էին անցնում: Վլաստեղներն անպատիժ կերպով խախտում էին կայսերական հրամանագրերը: Ի վերջո Փոքր Ասիայի վլաստեղները կայսերական գահ բարձրացրին իրենցից մեկին՝ Ի ս ա հ ա կ Կ ո մ ն ի ն ի ն, որը եղավ Կ ո մ ն ի ն ն եր ի դինաստիայի հիմնադիրը:

Այդ դինաստիայի քաղաքականությանն ուղղություն էին տալիս ֆեոդալական խոշոր հողատիրության շահերը: Կոմնիենների դինաստիայի կայսրներն սկսեցին վլաստեղներին բաժանել ազատ գյուղացիներով բնակեցրած հողերը: Գյուղացիները պետք է աշխատեին նոր տերերի համար, որոնք դրա փոխարեն պարտավորվում էին կայսեր համար զինվորական ծառայություն կատարել և իրենց հետ բերել զինված ջոկատներ:

Այսպիսով ազատ գյուղացիները ճորտեր էին դառնում: Բյուզանդիայում վերջնականապես ֆեոդալական կարգեր հաստատվեցին: Խոշոր հողատերերի ուժն ու անկախությունը զնալով աճում էր: Նրանց ձեռքում կենտրոնանում էին և՛ հողը, և՛ իշխանությունը գյուղացիների վրա, և՛ ռազմական ուժը: Դրա հետևանքով թուլացավ պետությունը, որն սկսեց տրոհվել մի շարք անկախ ֆեոդալական տիրակալությունների: Ֆեոդալների գործադրած ճնշողումը և ծանր հարկերը մշտական խռովություններ էին առաջացնում ժողովրդի մեջ:

Պետության քուլագումը:

Կայսրությունը թուլանում էր և նրա համար զնալում ավելի էր դժվարանում իր սահմանները պաշտպանելու գործը:

Թուլացած պետությունը նորից մի շարք կորուստներ կրեց: Հյուսիսից Բյուզանդիային նեղում էին պեչենեգները, XI դարում թուրքմենական վաչկատուն ցեղերը Միջին Ասիայում կազմեցին Սելջուկներին պետությունը: Թուրքմեններն արևելքում մեծ տիրապետություններ նվաճեցին: Նրանք ջարդեցին բյուզանդական կայսեր զորքերը և գրավեցին Բյուզանդիայի փոքրասիական տիրապետությունների մեծ մասը: Փոքր Ասիայի գյուղացիները, ընկճված լինելով հարկերի և ֆեոդալական պարհակների ծանրության տակ, չլիմադրեցին թուրքմեններին: Փոքր Ասիայում Բյուզանդիայի ձեռքում մնաց միայն ծովափը: Կոստանդնուպոլսի պարիսպներից Բոսֆորի մյուս կողմում կարելի էր տեսնել թուրքմենների վրանները:

Ս լ ա լ ո ճ ն ա կ ա ն գ ա ղ ու թ ա ց ու մ ը կ ա ղ դ ու ռ ե ց Ն
ա մ ր ա պ ն դ ե ց Բ յ ու ղ ա ն դ ա կ ա ն կ ա յ ս ր ու թ յ ու ն ը :
Թ ա յ ց խ ո շ ո Ր Ֆ ե ո դ ա լ ա կ ա ն հ ո ղ ա տ ի Ր ու թ յ ա ն
ա ճ ը և գ յ ու ղ ա ց ի ու թ յ ա ն ճ ո Ր տ ա ց ու մ ը կ ա յ ս -
ր ու թ յ ու ն ը կ ո Ր ծ ա ն մ ա ն Ե ղ ը ը հ տ ս ց Ր ի ն :

III Գ Լ ՈՒ Խ

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽՍԼԻՑԱԹ

§ 1. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Արաբիա:

Արաբներն ապրում էին մի լայնատարած երկ-
րում, որ դրավում էր ամբողջ Արաբական թերա-
կղզին, որի մակերեսը հավասար է Նվրոպայի մոտ մի քառորդ
մասին: Արաբական թերակղզու մեծ մասը բաղկացած է չորային
տափաստաններից ու սարահարթերից, որոնք տեղ-տեղ խակական
անապատների են վերածվում: Թերակղզու միայն հարավում
գտնվում էր արգավանդ և արևադարձային բուսականությանը
հարուստ նման երկիրը: Թերակղզու արևմտյան մարզով, Կարմիր
ծովի ափի երկարությամբ անցնում էր քարավանային մի մեծ
ճանապարհ՝ Բյուզանդիայից մինչև նման և ապա Հաբեշստան ու
Հնդկաստան: Այդ մարզը կոչվում էր Հ ի ջ ա ս : Այստեղ առաջացան
մի բանի առևտրական կետեր, որոնց մեջ առաջին տեղն էր բռնում
Մ Ե Ք ա ք ա ղ ա ք ը : Նրանից դեպի հյուսիս գտնվում էր Մ Ե Ղ ի -
ն Ե ն : Մեղինեում բարգավաճում էին երկրագործությունը և ար-
հեստները:

Աեգիփոսները:

Արաբիայի տափաստաններում ապրում էր վաչ-
կատուն բնակչություն (բ Ե դ վ ի ն Ե ր), որն
զբաղվում էր գլխավորապես անասնապահությամբ՝ ուղտեր և ոչ-
խարհեր պահելով, ինչպես նաև արաբական հուշակավոր նժույղնե-
րի աճեցմամբ:

Միայն սակավաթիվ արգավանդ վայրերում էին առաջանում
մշտական բնակավայրեր, ուր հողը մշակում, այգիներ և արմա-
վենիների պուրակներ էին գցում: Բնակչության մեծամասնությունն
ապրում էր վրաններում և իր հոտերի հետ շրջում էր անապա-
տային երկրի աղքատիկ արոտավայրերը:

Բեղվիյնները բաժանված էին բազմաթիվ ինքնուրույն ցեղերի։ Նրանց մոտ տիրում էր տոհմական կարգը։ Ցեղի բոլոր անդամները թափառում էին միասին և իրար ազդակից էին համարվում։ ցեղի յուրաքանչյուր անդամ իր ցեղակցին «եղբայր» էր անվանում։ Խաղաղ ժամանակ բեղվիյններին կառավարում էին տոհմների ավագները, բայց պատերազմի ժամանակ հատուկ հրամանատարներ էին ընտրվում։

Արաբների մեջ տարածված էր տոհմային վրեժի սովորությունը, որն անվերջ արյունալի երկպառակություններ էր առաջացնում։ Տոհմերի ներսում հավասարություն չկար. արդեն առաջացել էր տոհմական ավագանին։ Կային հարուստներ, որոնք ուղտերի մեծ հոտեր ունեին և կային չքավորներ, որոնք ոչինչ չունեին։

Տոհմական ավագանին ստրուկներ ուներ՝ իր կողմից գերված կամ հարևան Աֆրիկայից բերված։ Այդ ստրուկներն արածացնում էին տոհմական ավագանուն պատկանող հոտերը և զբաղվում էին ալհեստներով։

Նրկադործական շրջաններում ստրուկները ջրհորներ ու ջրանցքներ էին փորում դաշտերը ոռոգելու համար։

Բեղվիյններն առևտուր էին անում Հեջասի նստակյաց արաբների հետ։ Բեղվիյնները կարիք էին զգում զենքի, գործվածքների և այլ արհեստագործական արտադրանքների։ Բեղվիյնները քշումբերում էին իրենց անասունները փոխանակելու այդ իրերի հետ։

Նստակյաց արաբների և բեղվիյնների միջև կատարվող առևտրի գլխավոր կենտրոնը Մեքքան էր։ Գարնանային տոնավաճառների ժամանակ Մեքքայում հավաքվում էին Արաբիայի գրեթե բոլոր ցեղերին պատկանող բեղվիյնները։ Տոնավաճառների ժամանակ ընդհանուր հաշտություն էր հաստատվում։ Մեքքայում գրանվում էր Քաաբե հնադարյան տաճարը, որտեղ պահպանվում էր սրբազան մի սև քար, որ ըստ ավանդության երկնքից էր վայր ընկել (Լեւի օդաքալ էր)։ Արաբական ցեղերից շատերը պաշտում էին Քաաբեն։

Տոհմական արիստոկրատիան, որը ստրուկների տեր էր, սկսեց նեղել հասարակ բեղվիյններին։ Նա ուզում էր բեղվիյններից խլել անասունները, իսկ նրանց ենթարկել իրեն և աշխատեցնել իր համար։ Բայց բեղվիյններն սկսեցին հաճախակի ապստամբել իրենց տոհմական արիստոկրատիայի դեմ։

Այն ժամանակ արաբական առանձին ցեղերի տոհմական արիստոկրատիան սկսեց միավորվել, որպեսզի հաստատի իր դասակարգային տիրապետությունը: Այդ միավորմանը նպաստում էին նաև առևտրական շահերը: VI դարում իրանցիները և հաբշներն սկսեցին հարձակվել Սրաբիայի վրա, և Հեջասի միջով անցնող առևտրական ճանապարհն, անկման հասավ: Հարավային Արաբիայի քաղաքները, որ մինչ այդ ծաղկում էին, հաբեշներն ավերեցին և ավերակների կույտ դարձրին: Հեջասի արիստոկրատիան ուղում էր միավորել արաբներին՝ թշնամիներից պաշտպանվելու, նոր երկրներ և առևտրական նոր ուղիներ դրավելու համար:

**Մուհամմեդ
եվ Սրաբիայի
միավորման
սկիզբը:**

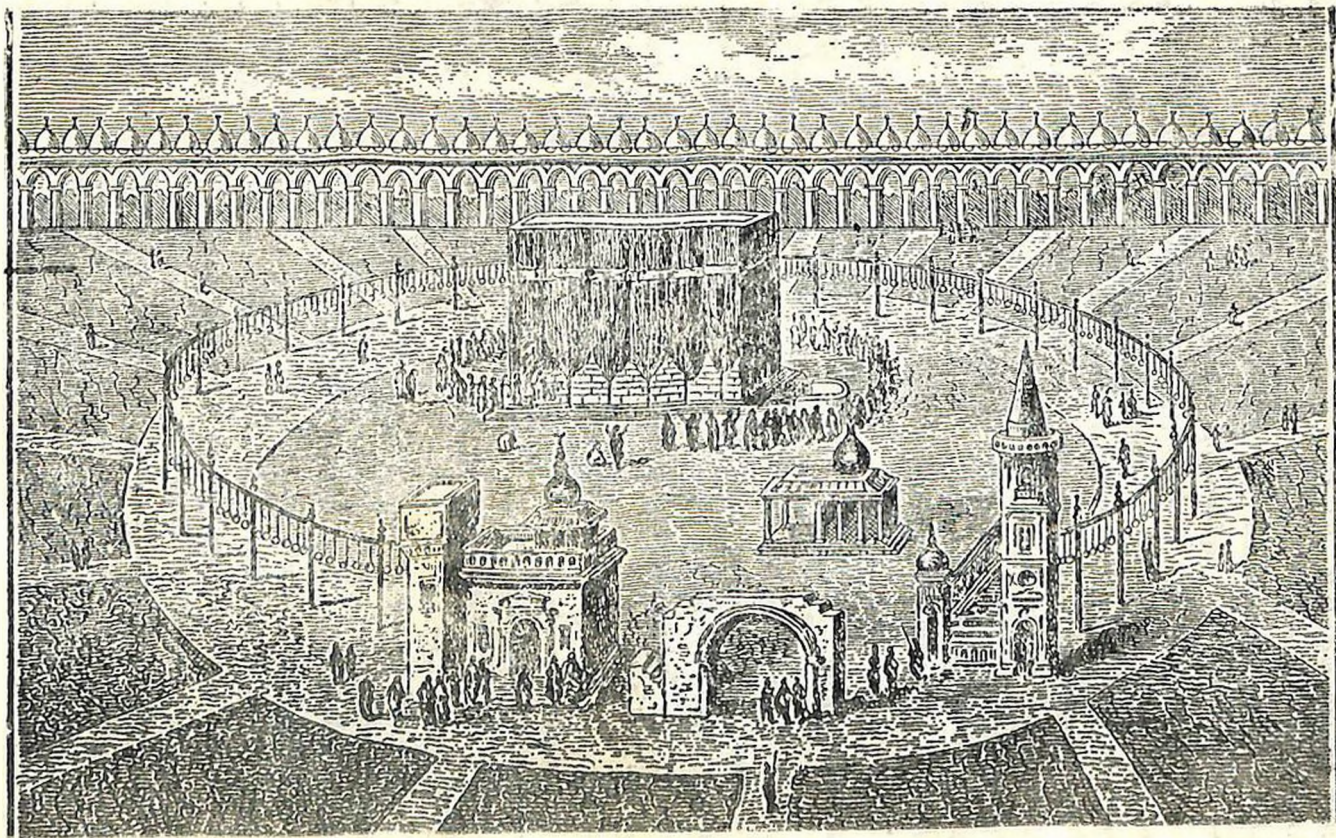
Հասարակ բեզլիներին տոհմական արիստոկրատիային ենթարկելու և չարաբական ցեղերին միավորելու միջոց հանդիսացավ նոր կրոնը՝ «Իսլամը», որի հիմնադիրն էր Մուհամմեդը (կամ՝ Մահմեդը): Մուհամմեդը պնդում էր, որ աստված նրան ընտրել է իր «առաքյալը», մարգարեն, որ նա կոչված է «ճշմարիտ հավատ» քարոզելու: Նա իր քարոզն սկսեց մոտ 610 թ.: Մուհամմեդը քարոզում էր, թե բոլոր հավատացյալները պետք է միավորվեն և հնազանդվեն իրենց միակ աստծուն՝ ալլահին: Նրա հետևորդներն արաբներն կոչվում էին «մուսլիմներ» («աստծուն հնազանդներ»), որտեղից և ծագել է մուսուլման անունը: ✕

«Զկա աստվածությունն, բայցի ալլահից, և Մուհամմեդն է ալլահի առաքյալը», — ահա իսլամի առաջին, հիմնական ուսմունքը:

Միասնական աստծու, ալլահի հավատով իսլամը պետք է միավորեր բոլոր արաբներին: Իսլամը համապատասխանում էր միավորման այն պահանջին, որ առաջացել էր բեզլիական և հեջասական արիստոկրատիայի շրջանում, ինչպես և քրիստոնեական կրոնը, իսլամը հասարակ ժողովրդին պատվիրադրում էր հնազանդվել արիստոկրատիային և իշխանություններին:

Մուհամմեդի ուսմունքը հետո գրի առնվեց մուսուլմանների սուրբ գրքում, որը կոչվեց «Ղուրան» (որ նշանակում է «ընթերցում»):

Մուհամմեդն իր քարոզի սկսեց Մեքքայում, բայց Մեքքայի արիստոկրատիան միանգամից չհասկացավ, թե ինչ օգուտ կարող է քաղել նրա ուսմունքից: Նա վախենում էր, որ նոր հավատը

կարող է խախտել Քաաբեի պաշտամունքը: Մեքքայի արիստոկրատիայի հարուցած հալածանքների պատճառով Մուհամմեդն ստիպված էր տեղափոխվել Մեդինե: Մուսուլմաններն իրենց թվակա-նությունը հաշվում են՝ կնիելով այդ տեղափոխությունից, որ արա-բերեն կոչվում է «Հիջրա» (622 թ.):

Մեդինեում մուսուլմանների համայնքն արագ աճեց:

Մուհամմեդը և նրա հետևորդները շուտով տիրացան և Մեք-քային (630 թ.): Նրանք սահմանեցին բոլոր արաբների համար մի ընդհանուր միաստվածության պաշտամունք և Քաաբեն դարձրին մուսուլմանական սրբավայր, ըստ որում պահպանեցին «սե քա-րին» երկրպագելը: Արաբական ցեղերից շատերը հարեցին մու-սուլմանության: Անհնազանդներին մուսուլմաններն ուժով ստի-պում էին հնազանդվել: Մուհամմեդի համայնքը դարձավ Արա-բիայի միավորման կենտրոնը:

Մուհամմեդի մահից քիչ անց մուսուլմանները
Մարաբների համարյա ամբողջ Արաբիան ենթարկեցին իրենց
նվաճումները: իշխանությանը: Հյուսիսում նրանց տիրապետու-թյունները հասան մինչև Իսթնի և Բյուզանդիայի սահմանները: Մուսուլմանական պետության զուլան տնցան Մուհամմեդի «տե-ղապահները», որոնք արաբերեն կոչվում են «խալիֆաներ»:

Այդ ժամանակ նոր էր վերջացել այն երկարատև պատերազ-մը, որ մղում էին Բյուզանդիան և Իրանը միմյանց դեմ: Այդ պա-տերազմում Իրանը և Բյուզանդիան սպառեցին իրենց դանձարանք և ռազմական ուժերը: Նրկու երկրներն էլ ավերված էին: Պատե-րազմից առանձնապես տուժել էին Սիրիան և Նզիպտոսը. նրանց բնակչությունը զայրացած էր բյուզանդական կառավարության դեմ:

Արաբական ռազմատենչ ցեղերը, որոնք այժմ միավորվել, մի պետություն էին կազմել, ռազմական ահարկու ուժ էին ներկա-յացնում: Նրանց բանակի հիմքը կազմում էր թեթև հեծելազորը արագավազ արաբական նժուլգներով: Գլխավոր զենքերն էին նի-զակը և նետ ու աղեղը: Արաբական հեծյալները մրդիկի պես հարձակվում էին հակառակորդի վրա, իսկ անհաջողության դեպ-քում արագորին անհետանում էին հետապնդումից: Դաժան և մո-լեռանդ Օ մ ա ռ խալիֆայի օրոք (634—644 թ.) արաբները մի քանի տարում հսկայական տերիտորիաներ պրավեցին: Նվաճեցին Սի-

րիան, Դրա հետ միաժամանակ արաբները հարձակվեցին Իրանի վրա և 20 տարուց էլ պակաս ժամանակամիջոցում տիրացան Իրանական լայնածավալ պետության բոլոր պրովինցիաներին՝ Կովկասից մինչև Պարսից ծոցը:

Մոտ 640 թ. արաբները հարձակում գործեցին Եգիպտոսի վրա և 5 տարուց հետո նվաճեցին այդ ամբողջ երկիրը:

VII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում արաբները գրավեցին Հյուսիսային Աֆրիկան: Համառ դիմադրություն ցույց տվին նրանց միայն բերբերական (կամ «մավրական») ցեղերը: Այդ վաչկատուն ցեղերը, որոնք իրենց կենցաղով մոտիկ էին բեդվիններին, հետո հաճեցին իսլամին և մասնակցեցին արաբների ելրոպական արշավանքներին:

711 թվին արաբներն ու մավրերն անցան Զիրբալտարի նեղուցը և ջարդեցին վեստգոթերի հապճեպորեն հավաքած զորքերը: Երեք-չորս տարուց հետո հաղթողները գրավեցին ամբողջ Պիրենեյան թերակղզին, բացի հյուսիսային լեռնային ծայրամասից:

Արաբների նվաճումները տարածվեցին հեռու դեպի Արևելք: Նրանք հասան մինչև Չինաստանի արևմտյան սահմանները և արշավանքներ էին կատարում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասի վրա: Այսպիսով մի հարյուրամյակի ընթացքում ստեղծվեց վիթխարի Արաբական խալիֆաթը, որն իր չափերով դեռազանցում էր Հռոմեական կայսրությանը նրա ծաղկման շրջանում: Նա տարածվում էր Հնդկաստանից և Չինաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոսը և Միջին Ասիայից մինչև կենտրոնական Աֆրիկան:

Արաբների սրընթաց հաջողությունները բացատրվում են այն քանով, որ նրանց ուժեղ հարևանները՝ Բյուզանդիան և Իրանը՝ երկարատև պատերազմի հետևանքով ուժասպառ էին եղել: Այդ երկու երկրներում կատաղի դասակարգային պայքար էր գնում:

Շատ տեղերում արաբական նվաճմանը նախորդում էին ապստամբությունները: Բյուզանդական պրովինցիաների և Իրանի ստրուկները, ճորտ գյուղացիները և քաղաքային արհեստավորները հանձին արաբների՝ տեսնում էին ճնշումից ազատողներին: Նրանք սխալվեցին — մեկ ճնշումը միայն փոխվեց մեկ ուրիշ ճնշումով:

Արաբները նվաճեցին բյուզանդական և իրանական տիրա-

պետութիւնների միջև ընկած երկրները՝ Հայաստանը և Վրաստանը: Բայց այստեղ նրանք համառ դիմադրութեան հանդիպեցին: Հայերն ավելի քան հարյուրհիսուն տարի պաշտպանում էին իրենց անկախութիւնը: Արաբական նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մը-ղած պայքարը մնացել է ժողովրդի հիշողութեան մեջ երգերի ձևով, որոնց մեջ փառաբանվում են հերոս Սասունցի Դավթի սըխ-բագործութիւնները: Արաբներին այնպես էլ չհաջողվեց Վրաս-տանն ամբողջութեամբ նվաճել. լեռնային մարզերը մնացին ան-կախ:

Արաբները գրավեցին նաև Ադրբեջանը և Միջին Ասիան: Բայց այստեղ էլ նրանք հանդիպեցին ժողովրդի համառ ընդդիմադրու-թեանը օտարերկրյա տիրապետութեանը չենթարկվելու համար: Արաբների կողմից նվաճված ժողովուրդները բազմիցս ապըս-տամբում էին նրանց դեմ և նվաճողներին մեծ դժվարութիւն-ներով էր միայն հաջողվում ճնշել այդ ապստամբութիւնները: Առանձնապէս համառ էր VIII դարի վերջին Միջին Ասիայում ծա-գած Մուքաննայի ապստամբութիւնը:

Սկզբում արաբները չէին խառնվում պարտված ժողովուրդնե-րի հետ: Նրանք ապրում էին պարտվածների հաշվին: Արաբները հարկեր չէին վճարում, բայց պարտավոր էին ղինվորական ծառա-յութիւն տանել: Պարտվածները ղենք կրելու իրավունք չունեին: Նրանք պետք է հարկ վճարեին և պաշար մատակարարեին մու-սուլմանական զորքին: Մուսուլմանների օգտին էր գնում նաև պա-տերազմում ձեռք բերած ավարը, այդ թիւում և բազմաթիւ գիրի-ները, որոնց ստրուկ էին դարձնում:

Փալատներ: Առաջավոր Ասիայի և Աֆրիկայի ամենահարուստ երկրների գրավումն արաբների կողմից շուտով անդրադարձավ նրանց հասարակարգի վրա: Խալիֆաների ձեռքն ընկան հսկայական հողեր և հարստութիւններ: Նրանք սկսեցին առատ պարգևներ շնորհել իրենց մերձավորներին: Նվաճումներից ահադին օգուտներ ստացան նաև վաճառականները: Արաբական պետութեան կենտրոնը հետամնաց Արաբիայից փոխադրվեց Բյուզանդիայից և Իրանից խլված հարուստ ու կուլտուրական երկր-ները: Օ մ ա յ ա ն ն երի տոհմից ելած խալիֆաները (661—750 թ.) պետութեան մայրաքաղաքը տեղափոխեցին Դ ա մ ա ս-կ ո ս (Սիրիայում): Բյուզանդական կայսրների և Իրանի թագա-

վորենների օրինակով խալիֆաները հիմնեցին շքեղ արքունիք, սկսեցին վարել հարուստ ու փարթամ կյանք: Արաբներն սկսեցին յուրացնել նվաճված երկրների կուլտուրան, ծանոթանալ նրանց դրահանությունն ու գիտությունը: Արաբական ավագանին հետզհետե միաձուլվեց նվաճված երկրների ավագանու հետ:

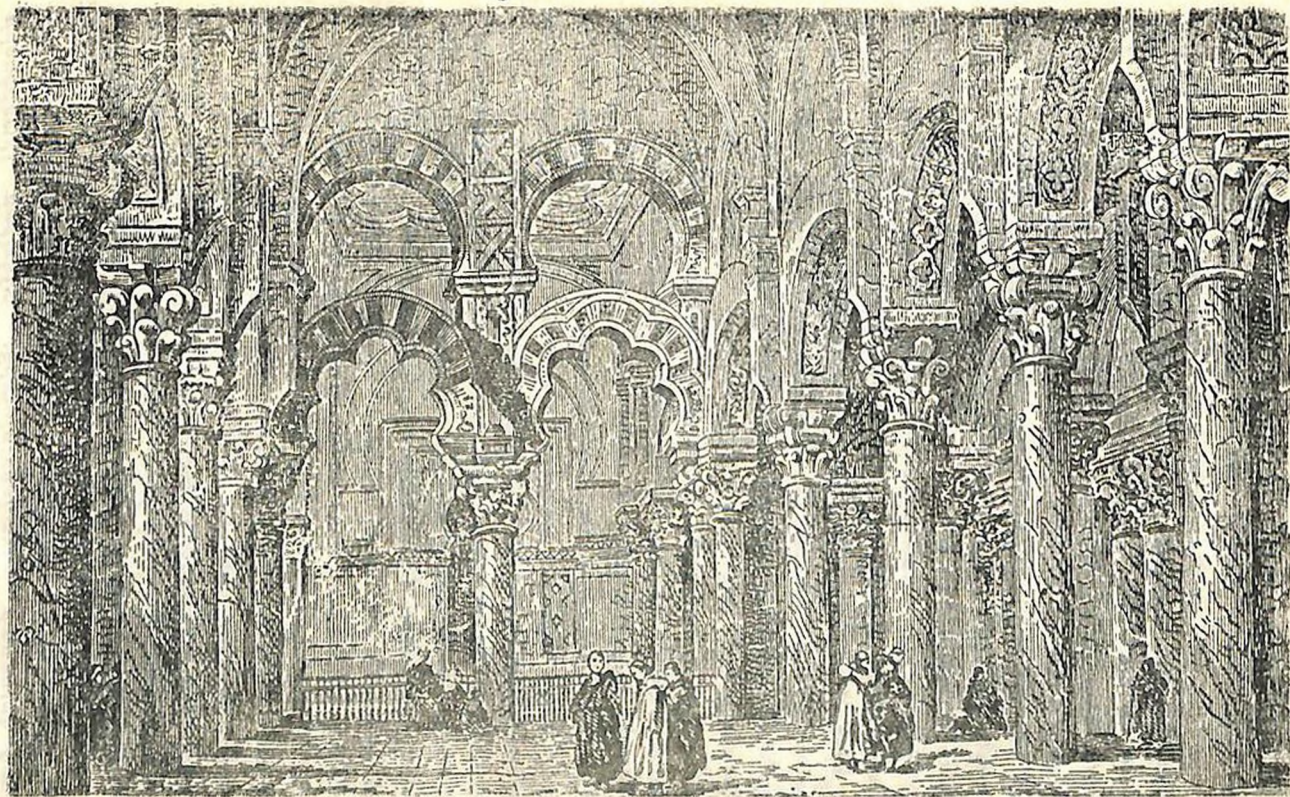
Նվաճումները հարստացրին միայն ավագանուն և վաճառականներին: Շահագործվող գյուղացիների, արհեստավորների և ստրուկների դրությունը գնալով ավելի էր ծանրանում: Արաբների հսկայական պետությունը ներքուստ միասնական չէր: Նրա մեջ մտնում էին զանազան ժողովուրդներ, որոնք շարունակում էին ապրել իրենց օրենքների համաձայն: Նրանցից շատերը դժգոհ էին արաբների տիրապետությունից: Այդ պետությունն անխուսափելիորեն պետք է կազմալուծվեր: X

§ 2. ԽԱԼԻՖԱԹԻ ՏՐՈՇՈՒՄԸ

Մ.բ.բ.ապագներ: Արաբների նվաճումներն ավարտվելուց անմիջապես հետո Իրանում ապստամբություն ծագեց՝ կեղեքումներով և կոզոպուտներով ուղեկցվող արաբական տիրապետության դեմ ավելի ու ավելի հաճախ ու վճռականաբար էին ապստամբում թե՛ գյուղացիական մասսաները և թե՛ տեղական ավագանին: Դժգոհների պոլիս էր կանգնած Աբբասյանն Երևանի տոհմը:

VIII դարի կեսերին սալսամբությունն ընդգրկեց հյուսիսային Իրանը և տարածվեց Միջագետքում: Օմայանները ջարդվեցին, նրանց ամբողջ տոհմը համարյա ոչնչացվեց (մոտ 750 թ.): Օմայանների տոհմից կենդանի մնաց միայն Աբդուհաման I-ը, որը փախավ Իսպանիա և այնտեղ պետություն հիմնեց՝ Կորդովա մայրաքաղաքով: Խալիֆաներ դարձան Աբբասյանները: Նրանք խալիֆաթի մայրաքաղաքը Դամասկոսից փոխադրեցին դեպի արևելք՝ Տիգրիս գետի ափին կառուցված Բաղդադ քաղաքը (762 թ.):

Բաղդադը առաջավոր Ասիայի ամենահարուստ քաղաքը դարձավ: Այստեղ հանդիպում էին Եգիպտոսից, Արաբիայից, Իրանից, Հնդկաստանից և Չինաստանից հկած վաճառականները: Բաղդադի խալիֆաները ոսկու և թանկարժեք իրերի հսկայական պաշար հավաքեցին: Նրանք իրենց շրջապատեցին բազմամարդ և փայլուն

Կորդովայում կառուցված ձգկիթը:

արքունիքով: Քաղաքը զարդարվեց շքեղ մզկիթներով: Բաղդադի խալիֆաները, ավագանին և հարուստ վաճառականներն ապրում էին հեքլաթային պերճանքի մեջ, հոյակապ պալատներում, որոնք շրջապատված էին ստվերախիտ պարտեզներով: Բայց միաժամանակ Բաղդադում ապրում էին մեծ թվով չքավորներ, մուրացիկներ, ինչպես նաև վատ վարձատրվող, կիսաքաղց օրավարձու մըշակներ և ստրուկներ:

Խալիֆաթում ֆեոդալական կարգեր հաստատվեցին: Ավագանին տիրում էր լայնածավալ հողերին, որտեղ աշխատում էին նրան հնթակա պոլղացիները: Բայց ավագանին ուներ նաև շատ ստրուկներ: Ստրուկներին աշխատեցնում էին առանձնապես դժվարին դործերում, ինչպիսիք էին՝ հանքերի մշակումը, ոռոգման ջրանցքներ փորելը, առանց որոնց չորային Արևելքում անհնար է գրադվել երկրագործությամբ: Ավագանու տնային ծառաները նույնպես ստրուկներից էին: Խալիֆաները և ֆեոդալները ստրուկներից իրենց համար թիկնապահներ ջոկատներ էին կազմում:

ԱՐԽԵԱՍՏԵՐ. Խալիֆաթի քաղաքներում պահպանվեց Սիրիայի, առեփնուր եվ Իրանի ու Եգիպտոսի արհեստավորական վարպետությունը: Այստեղ պատրաստվում էին թանկարժեք զենքեր, ոսկերչական և ապակյա իրեր, գույնզգույն հյուսվածքներ և գորգեր: Հնդկաստանից և Չինաստանից ստացվող հազվագյուտ ասորանքների հետ միասին մուսուլմանական երկրների տրատորած իրերն արտահանվում էր Արևմուտք: Եվրոպական առևտրի բնագավառում արաբները դարձան Բյուզանդիայի մրցակիցներ: Արևմուտքի երկրներում հանդես եկան արաբական շրջիկ վաճառականները, որոնք արևելյան թանկարժեք ասորանքներ էին ծախում և հումք ու ստրուկներ էին գնում: Արաբական վաճառականները դնում էին Կասպից ծով, Վոլգա, առևտուր էին անում Ռուսիայի հետ: Արաբական դրամը լայն շափով տարածվեց Եվրոպայում:

Արաբները սիրիացիներից, իրանցիներից և Միջին Ասիայի ժողովուրդներից ժառանգեցին երկրագործական տեխնիկան և կատարելագործեցին այն: Անջրդի վայրերում արաբները լայն շափով կիրառում էին արհեստական ոռոգման սխեման:

Ջուրը հաճախ ստիպված էին ջրանցքներով բերել շատ ատանյակ կիլոմետր հեռավորությունից: Այդպիսի ջրանցքների

կառուցումը, վերանորոգումը և պահպանումը մեծ միջոցներ էին սլահանջում և ի վիճակի էին կատարել միայն պետությունը և հարուստ հողատերերը: Զրի օգտագործման իրավունքի համար գյուղացիներն ստիպված էին թանկ վճարել:

**Բաղդադի
խալիֆայի
անկումը:**

Բաղդադի խալիֆայի թարգմանման հասավ VIII դարի վերջում և IX դարի սկզբում: Բայց արդեն IX դարի վերջում սկսվում է նրա անկումը: IX դարում խալիֆայից անջատվեցին Հյուսիսային Աֆրիկան և Նիկիտոսը: X դարում Իսպանիայի և Նիկիտոսի կառավարողներն իրենք ընդոմեցին խալիֆայի տիրոջը: Բաղդադի խալիֆայի ուժեղանում էր խոշոր հողատերերի իշխանությունը, որոնք ունեին բազմաթիվ ճորտեր ու ստրուկներ և սեփական, ռազմական ուժեր: Խալիֆայի առանձին մասերում ստեղծվում էին անկախ իշխանություններ, տեղական ղեկավարներ էին հաստատվում: Միջին Ասիայում իշխում էր Սամանյանների ղեկավարները: Սամանյանների մայրաքաղաք Բուխարան իր պերճանքով մրցում էր Բաղդադի հետ:

Բաղդադի խալիֆայի աստիճանաբար բաժանվում էր մի շարք ինքնուրույն տիրապետությունների՝ առանձին իշխանների, կամ էմիրների, տիրապետության ներքո: Էմիրների միջև ծագած պատերազմներն ու գոյություններն ավելում էին երկիրը և քայքայում տնտեսությունը:

**Գյուղացիների
և սրուկների
ապստամբու-
թյունները:** Ֆեոդալական ճնշումները, ծանր հարկերը, անընդհատ գոյության հատ գոյությունները քայքայում և զայրացնում էին գյուղացիությանը: Գյուղացիական ապստամբությունները խալիֆայի մշտական երևույթ էին:

Երկարատև և համառ էր Աբբասյան ժամանակների ապստամբությունը, որի առաջնորդն էր Բաբեկը (816—838 թ.): Խալիֆաներն ստիպված էին իրենց բոլոր ռազմական ուժերն ուղղել ապստամբած գյուղացիների դեմ: Գյուղացիները ջարդեցին նրանց մի շարք բանակները: Ապստամբությունն անցավ Հայաստան և խալիֆայի այլ մարզերը: Խալիֆաներին միայն մեծ ղեկավարությամբ հաջողվեց, վերջապես, ճնշել այդ ապստամբությունը: Խալիֆայի համար մեծ սպառնալիք էր նաև գլխի ջրի (այդպես էին անվանում սևամորթ ստրուկները)

րին) ապստամբությունը հարավային Բարեկաստանում: Ապստամբությունը տևեց 14 տարի (869—883 թ.): Ապստամբներն ինքնուրույն պետություն կազմեցին, ուժեղ զորք կազմակերպեցին և խալիֆայթը սարսափի մեջ էին պահում: Ապստամբների դեմ ուղարկվող շոկաաներն անցնում էին նրանց կողմը: Գյուղացիներն աջակցում էին զինջերին և նրանց կենսամթերքներ էին մատակարարում: Այդ ապստամբության ճնշումը խալիֆայթից ուժերի ծայրահեղ լատում պահանջեց:

Սելջուկներ: Բաղդադի խալիֆաների պետությանը վերջնական պիսուրը: անկումը տեղի ունեցավ XI դարի կեսերին: Նրան վճռական հարված հասցրին թուրքմեն-սելջուկները 1055 թ. սելջուկների սուլթան Թուղուկ բեկը գրավեց Բաղդադը: Այսպիսով խալիֆաները վերջնականապես զրկվեցին իշխանությունից և անմիջական կախման մեջ ընկան սելջուկյան սուլթաններից: Բայց խալիֆան պահպանեց մուսուլմանների կրոնական պետի իր դիրքը: Սելջուկները շարունակեցին իրենց հարձակումը դեպի Արևմուտք, Բյուզանդիայի դեմ: Սելջուկների հալածական պետությունը տարածվում էր Կենտրոնական Ասիայից մինչև Միջերկրական ծովի ափերը: Բայց այդ պետությունը խախտու էր և շուտով բաժանվեց մի շարք ինքնուրույն իշխանությունների: Յիրիայում և Պաղեստինում կազմվեցին բազմաթիվ մանր ֆեոդալական տիրապետություններ:

Սելջուկ ֆեոդալներն իրենց ղինախմբերով ապրում էին լեռնազապաթներին կառուցված ամրոցներում: Այդ անառիկ բներում նստած՝ նրանք կառավարում էին իրենց իշխանության տակ գտնվող գյուղերն ու քաղաքները և հարձակումներ էին գործում հարևան տիրապետությունների վրա:

IV ԴՆՈՒՒՄ

ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՈՎԻՆԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Խաղվիզ: Արևմտյան Եվրոպայի բարբարոսական պետություններից ամենաուժեղը Ֆրանկների պետությունն էր:

Մ. Ք. V դարի կեսերին ֆրանկները բաժանված էին մի քանի

ցեղերի, որոնց գլխավորում էին իրենց իշխանները: Յրանկներն սկսեցին հողեր գրավել Գալլիայում: Յրանկական իշխաններից մեկը՝ իւոգվիգը (481—511), ուրիշ իշխանների հետ դաշն կնքած կատարեց մի շարք նվաճողական մեծ արշավանքներ: Նա գրավեց հռոմայեցիների վերջին տիրապետութունները Գալլիայում: Յրանկների նվաճումները մեծ փոփոխութուններ մտցրին նրանց կարգերում: իւոգվիգի իշխանութունը ուժեղացավ: Նա, որ ֆրանկների ցեղերից մեկի առաջնորդն էր, այժմ մի մեծ պետության տիրակալ դարձավ:

Իւոգվիգի և նրա հաջորդների օրոք գրեթե ամբողջ Գալլիան ֆրանկների իշխանության տակ անցավ: Հռենոսից դեպի արևելք ֆրանկներն իրենց ենթարկեցին մի շարք գերմանական ցեղերի: Իւոգվիգն իր նվաճումներն սկսեց դաշնակցած ֆրանկական մյուս իշխանների հետ: Պատերազմների ժամանակ ուժեղացնելով իր իշխանութունը՝ իւոգվիգը ջանում էր ազատվել այդ իշխաններից: Խորամանկության և ուխտադրժության միջոցով նա ունչացրեց իր բոլոր ախոյաններին: Իւոգվիգը դարձավ ֆրանկների միակ թագավորը: Նա ծագում էր Մերովնյի տոհմից, և այդ պատճառով նա ինքը և նրա հաջորդները կոչվում են Մերովինգներ: Իր դրուժիններին՝ իրենց ծառայության դիմաց՝ նա բաժանում էր աշխարհի հողեր, որոնք մշակում էին ճորտ գյուղացիները:

Իւոգվիգը Թագավորական իշխանության ուժեղանալուն մեկ եկեղեցին: Ժապես նպաստեց եկեղեցին: Իւոգվիգն ըմբռնեց, թե ինչ հզոր օժանդակություն կարող է ստանալ եկեղեցուց, և քրիստոնեությունը ընդունեց իր դրուժինայի հետ միասին: Իւոգ-

VI դարի ֆրանկական ռազմիկ:

վիդը և նրա հաջորդները առատորեն հողեր և ճորտեր էին նվիրում եկեղեցուն, իսկ եկեղեցին էլ խնայելովն օգնում էր ամրապնդելու թագավորական իշխանությունը: Եկեղեցուն քիչ էին հուզում խոզ-վիդի և՛ ուխտադրությունները, և՛ նրա ոճրագործությունները: Հոգևորականությունը հովանավորելու և հարուստ նվիրաբերությունների համար՝ եկեղեցին պատրաստ էր ամեն կերպ գովաբանել նրան:

Թագավորական դրոժիններին և բարձր հոգևորականությունը մեծամեծ հողաբաժիններ էին ստանում, որոնք մշակվում էին ճորտերի աշխատանքով: Սակայն ֆրանկների մոտ բնակչություն մեծ մասը կաղմում էին ազատ գյուղացիները:

Համայնքը Ազատ գյուղացիներն ապրում էին համայնքներով: Գյուղի բոլոր բնակիչները կաղմում էին մի համայնք՝ «մարկ»: Համայնքի ամեն մի անդամ ուներ տնտեսելու անհատական օգտագործման համար նրան վարելու հողամաս էր հատկացվում: Համայնքի բոլոր անդամները միասին էին օգտվում մարկին պատկանող անտառներից, արոտավայրերից, ջրերից: Գյուղի քուակիչները ժողովներ էին անում իրենց գործերը վճռելու և ավագներ ընտրելու համար: Մի քանի գյուղերի բնակիչները հավաքվում էին միասին դատական ժողովների:

Դատը Այդ ժողովներում դատում էին զանազան հանցանքների համար: Եթե հնարավոր չէր լինում հաստատել մեղադրյալի հանցագործությունը վկանների ցուցմունքներով, ապա նրա մեղավորության հարցը լուծվում էր հատուկ եղանակով, որը կոչվում էր «աստծո դատաստան»: Դատի ենթարկված մարդը մեղադրանքից երդումով պետք է «մաքրվեր»: Նրա հետ միասին պետք է երդվին և նրա ազգականները: Անհրաժեշտ էր անգիր ասել ամբողջ երդումը, թույլ չտալով ոչ մի սխալ: Ամենաշնչին սխալը հիմք էր տալիս դատապարտելու. այն ժամանակվա մարդիկ կարծում էին, թե աստված ինքը չի թույլ տվել, որ մեղադրյալը ճիշտ արտասանի երդումը և ցույց է տվել նրա հանցավոր լինելը: Անմեղությունն ապացուցելու մի այլ եղանակն էլ երկաթով կամ ջրով փորձելն էր: Մեղադրյալը պետք է իր ձեռքն առներ շիկացած երկաթը կամ ձեռքը կոխեր եռացող ջրի մեջ: Այլված ձեռքը փաթաթվում էին և որոշ ժամանակից հետո դիտում վերքը: Եթե վերքը կարգին էր լավանում, ապա մեղադրյալն արդարացված էր:

համարվում, հակառակ դեպքում՝ դատապարտված: Կար նաև «աստծո դատաստանի» մի այլ ձև՝ դատական մենամարտը: Ու՛ր հաղթում էր մենամարտում, նա շահում էր գործը: Դատապարտվածը պետք է տուգանք վճարեր: Այդ տուգանքի մի մասը տրվում էր տուժածին և նրա ազդակականներին, մի մասն էլ թագավորին:

Բարբարոսական «Դատաստանագրքեր»:

V դարի վերջերից բարբարոսական թագավորության թյուններում օրենքներն սկսեցին գրի առնել: Օրենքների ժողովածուները իրենցից ներկայացնում էին բազմազան հանցանքների երկար թվարկում՝ դրանց համար սահմանված տուգանքների նշումով: Այնտեղ մի առ մի թվարկվում էին, թե ինչ տուգանք պետք էր վճարվեր գողության, ուրիշի բերքը քաղելու, սպանության համար: Սպանության համար տուգանքները միահավասար չէին: Բարբարոսների մեջ աճում էր անհավասարությունը. թագավորական դրուժինիկի սպանության համար երեք անգամ ավելի մեծ տուգանք էին վճարում քան ազատ հասարակ ֆրանկի սպանության համար: Հռոմայեցու սպանելու համար վճարում էին երկու անգամ ավելի պակաս, քան ֆրանկի սպանության համար: Կոլոնի սպանության համար է՛լ ավելի պակաս էին վճարում: Ստրուկի սպանության համար նույնպիսի տուգանք էր նախատեսված, ինչ որ եզ գողանալու համար: Օրենքների այդպիսի ժողովածուները կոչվում էին «Դատաստանագրքեր»: Յուրաքանչյուր բարբարոսական ցեղ իր «Դատաստանագիրքն» ուներ:

Թագավորական իշխանության անկումը:

Ֆրանկական թագավորները պետությունը բաժանում էին իրենց որդիների միջև: Այսպիսով ֆրանկական պետությունը տրոհվում էր մասերի. նրանցից յուրաքանչյուրն իր թագավորն ուներ: Թագավորներն անընդհատ պատերազմներ էին մղում՝ ջանալով միմյանցից հողեր խլել: Այդ պատերազմներն ուժեղացրին ֆրանկների ռազմական ավագանու նշանակությունը: Թագավորները նրանից աջակցություն էին սպասում և իրենց հողերը բաժանում էին նրանց: Դրա հետևանքով թագավորների հողային տիրապետությունները փլազում էին և դրա հետ միասին նրանց ազդեցությունն ընկնում էր: Ռազմական ինքնակամ ավագանին բուլորովի դադարեց հաշվի առնել թագավորներին: Հետո ֆրանկական պետությունը նորից միավորվեց մեկ թագավորի իշխանու-

թյան հերքո, բայց թագավորական իշխանությունն նշանակությունը ալիլի ու ավելի էր նվազում:

Ռազմական ավագանին մեծամեծ տիրություններ ուներ, իր համար ամրացված դաստակերտներ էր կառուցում: Ավագանու հոգերի վրա աշխատում էին ճորտերը:

Մեծազարմ մարդիկ, կամ «ս ի ն յ ո Ր ն ե Ր ը» (որ նշանակում է՝ «ավագներ») ունեին իրենց դրոժին-իկները (վասալները), որոնց նրանք հողեր էին հատկացնում: Սինյորներն իրենք էլ կարող էին պատերազմներ մղել և նեղել հարևաններին: Ընդ որում հոգևոր իշխանությունը բռնություններ դրժելու մեջ ետ չէր մնում ռազմականից: Շատ եպիսկոպոսներ ուղղակի կոշտատիչներ էին. նրանք ունեին զինված դրոժինաներ, եպիսկոպոսներն իրենք զենք էին կրում և մասնակցում էին հարևաններին ասպատակելու գործին: Ավագանին սկսեց զավթել գյուղացիական համայնքների հողերը և կոռ ու հողատուրք պահանջել ազատ գյուղացիներից: Անվերջ պատերազմներն ու գժտությունները քայքայում էին ազատ գյուղացիներին, նրանց հողերն ու գույքը ենթարկվում էին կոշտալուծի: Քայքայվող ազատ գյուղացիներն ստիպված էին օգնություն և հովանավորություն որոնել խոշոր հողատերերի մոտ: Սովի տարիներին նրանք կարող էին վարկ ստանալ խոշոր հողատերերից: Այդ օգնության համար գյուղացին պարտավորվում էր աշխատել իրեն «հովանավորողի» համար և նրան հողատուրք վճարել:

Այսպես էր կատարվում ազատ հողատերերի աստիճանական ճորտացումը:

§ 2. ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐՈՂԻՆԳՆԵՐԸ

Կարողեցվեց: իրենց հողերի մեծ մասը բաժանելով ավագանուն Մերովինգների ղեկաստիպի վերջին թագավորները չունեին ոչ մի իշխանություն և չէին մասնակցում կառավարմանը: Նրանք ստացան «ծուլ թագավորներ» մականունը:

Այն ժամանակ, երբ ընկնում էր թագավորների իշխանությունը, ավիլի ու ավելի ուժեղանում էր Կարոլինգների ան-

վանի ընտանիքի ազդեցությունը: Կարողինգներն ընդարձակ հողեր ունեին: «Մույլ թագավորների» օրոք նրանք մաշոքոմենի պալատական բարձրագույն պաշտոնն էին վարում: Մայորդոմները զորքի հրամանատարներ էին ու վարում էին հարկեր հավաքելու և հողեր բաժանելու գործը: Կարողինգներն իշխանությունը հետզհետե վերցնում էին. իրենց ձեռքը: Թագավորները լիակատար կախում ունեին մայորդոմներից:

Կարլոս Մարտել: (715—741): Այդ ժամանակ Ֆրանկական պետությունը ենթարկվեց արաբների ասպատակության: Արաբները VIII դարի սկզբին հաղթեցին վեստգոթերին և գրավեցին Պիրենեյան լեռնաշղթայի մեծ մասը: Հետո նրանք անցան Պիրենեյան լեռները և սկսեցին հարձակվել Ֆրանկական պետության վրա: Կարլոս Մարտելը, Ֆրանկական զորքի գլուխն անցած, 732 թվին Պուատյեի մոտ հանդիպեց արաբներին: Սեղմելով իրենց շարքերը՝ ֆրանկները տուրն դիմադրություն էին ցույց տալիս արաբական թեթև հեծելազորի դոհներին: Վերջապես արաբները նահանջեցին՝ թողնելով իրենց ճամբարը և գումակը: Այդ պարտությունից հետո նրանք դադարեցրին հարձակումը ֆրանկների երկրի վրա: Պուատյեի մոտ տարած հաղթանակն էլ ավելի ուժեղացրեց Կարլոս Մարտելի իշխանությունը:

Արաբների դեմ պատերազմելու ժամանակ Կարլոս Մարտելը վճռական միջոցներ ձեռք առավ ֆրանկների ռազմական ուժն ամրապնդելու համար: Արաբական հեծելազորի դեմ կռվելու համար նրան հարկավոր էին լավ զինված ռազմիկներ, այն էլ ոչ թե հետեակ, այլ հեծյալ: Ազատ գյուղացիներն արդեն աղքատացել էին և չէին կարող պատերազմի դուրս գալ լավ զինված, առավել ևս ձիով:

Սկզբեցուց՝ ֆրանկական հասարակության այդ խոշորագույն հողատիրոջից, Կարլոս Մարտելը խլեց հողերի մի մասը և առանձին հողամասեր բաժանեց ռազմիկներին, պարտավորեցնելով նրանց զինվորական ծառայություն անել որպես հեծյալ: Դրանով Կարլ Մարտելն ամրապնդեց Կարողինգների հզորությունը, ուժեղացրեց ֆրանկների ռազմական հզորությունը և նոր նվաճումներ նախապատրաստեց: Դրա հետ միասին Կարլ Մարտելի ռազմական

նորամուծություններն է՛լ ավելի արագացրին գյուղացիութեան ճոր-
տացումը խոշոր հողատերերի կողմից:

Պիպին

Վարձահատուկ:

Կարլոս Մարտելի հաջորդը՝ Պիպին Կարճա-
հասակը (որն այդպես կոչվեց կարճ հասակ
ունենալու համար), Կարլոսի հաջողություններն օգ-
տագործեց Մերովինգներին տապալելու և թագավորական գահը
Կարոլինգներին հանձնելու համար: Իր իշխանությունն ամրապն-
դելու համար Պիպինը դիմեց Հռոմի պապի օգնությանը: Պիպինն
իր դեսպաններին ուղարկեց նրա մոտ հարցնելու. «Ո՞վ պետք է
թագավոր կոչվի՝ իշխանության տերը, թե իշխանությունից զուրկ
մարդը»: Պապը պատասխանեց, թե «ավելի լավ է թագավոր ան-
վանել այն մարդուն, ով իշխանություն ունի, քան նրան, ով զուրկ
է իշխանությունից»:

IX դարի ֆրանկ ռազմիկներ

Պիպինը Մերովինգներին տաճի վերջին թագավորին փակեց
մի վանքում և ինքը դարձավ ֆրանկների թագավոր (751):

Հռոմի պապը ինքն էլ զգում էր Պիպինի օգնության կարիքը:
Այդ ժամանակ Իտալիայի մեծ մասին տիրում էին լանգոբարդնե-
րը: Լանգոբարդների հարձակումները պապին հարկադրեցին դի-

մելու Պիպինի օֆնությանը: Պիպինը հաղթեց լանգոբարդներին և նրանցից ետ դրաված հողերի մի մասը հանձնեց պապին:

Այսպես առաջացավ Պապական մարզը՝ այն պետությունը, որի գլուխ պապն էր կանգնած: Այդ մարզի գլխավոր քաղաքը Հռոմն էր: Պապը դարձավ ոչ միայն Արևմտյան եկեղեցու գլխավորը, այլև պապական մարզի թագավորը:

Պապերն ուզում էին ապացուցել, որ նրանք իրենց հողերը բնավ էլ չեն տիրում բարբարոսական թագավորների ուղորմածությամբ: Պապի հանձնարարությամբ մի կեղծ հրովարտակ կաղմվեց: Այդ հրովարտակում ասված էր, թե իբր Կոստանդին կայսրը, մայրաքաղաքը փոխադրելով Կոստանդնուպոլիս, Իտալիայում և Արևմուտքի բոլոր երկրներում իշխելու իրավունքը հանձնել էր պապերին: Այդ հրովարտակը՝ կոչվում էր «Կոստանդինի պարգև»: Հետագայում պապերը հաճախ էին վկայակոչում այդ կեղծ հրովարտակը՝ ձգտելով ապացուցել, թե իրենք իրավունք ունեն իշխելու Արևմտյան Եվրոպայում:

§ 3. ԿԱՐԼՈՍ ՄԵԾ

Կարլոս Մեծ: Ֆրանկական պետությունն ամենամեծ հզորության հասավ Պիպին Կարճհասակի որդու՝ Կարլոսի օրոք (768—814 թ. թ.), որը կոչվեց Մեծ:

Կարլոսն իր կառավարման ամբողջ ժամանակն անցկացրեց պատերազմներում: Նա անձամբ մասնակցել է 30 արշավանքների: Կարլոսի անձնավորությունն ուժեղ տպավորություն էր դրոժում ժամանակակիցների վրա և երկար ժամանակ մնաց՝ հետնորդների հիշողության մեջ: Կարլոսն աչքի էր ընկնում իր վիթխարի հասակով, արտասովոր ֆիզիկական ուժով: Մինչև խոր ծերություն նա ոչ հոգնել դիտեր, ոչ էլ հիվանդանալ: Ժամանակակիցներին ապշեցնում էր նրա անսպառ եռանդը, նրա ընդունակությունը՝ խորամուխ լինելու պետության կառավարման բոլոր մանրամասնություններին: Կարլոսը շատ երգերի և զրույցների հերոս դարձավ:

Կարլոսի պատերազմները: Կարլոսը վերսկսեց պատերազմը լանգոբարդների դեմ և նվաճեց նրանց հողերը: Իտալիայի մեծ մասը նա միացրեց ֆրանկական տիրապետություններին:

Արևմուտքում Կարլոսն իր ղինվորներով անցավ Պիրենեյան լեռները (777 թ.), մի շարք քաղաքներ զրավեց արաբներից, բայց անհաջողության հանդիպեց ու ետ վերադարձավ։ Ֆրանկները հետո վերսկսեցին պայքարն արաբների դեմ և նվաճեցին Պիրենեյան լեռներից դեպի հարավ գտնվող հողերը՝ Բարսելոնա քաղաքի հետ միասին։ Այդ հողերից կազմվեց մի առանձին մարզ, որը կոչվեց «Խալանական մարի» («մարկեր» էին կոչվում ոչ միայն համայնքները, այլև սահմանամերձ մարզերը)։

Արևելքում Կարլոսն ավելի քան 30 տարի պատերազմեց սաքս-դերմանական ցեղերի դեմ։ Սաքսերի մոտ բնակչության մեծամասնությունն ազատ էր և ապրում էր տոհմական համայնքներով։ Նրանց մոտ դեռ նոր էր առանձնանում. տոհմական ավագանին Կարլոսն ուղում էր զրավել սաքսերի երկրները և ազատ սաքսերին դարձնել ճորտեր, բայց նրանք համառորեն դիմադրում էին այդ փորձերին։ Կարլոսին հաճախ հաջողվում էր նրանց ջարդել, բայց հենց որ ֆրանկների զորքերը հեռանում էին սաքսերի երկրից, աֆտեղ նորից ու նորից ասպատամբություններ էին բռնկվում։ Կարլոսն ուժ անգամ արշավել է սաքսերի դեմ։ Նրանց հպատակեցնելու համար Կարլոսն օգտագործեց եկեղեցին։ Նա սաքսերին բռնություն մը քրիստոնյա էր դարձնում։

Սաքսերի դիմադրությունը կոտրելու համար Կարլոսը դաժան օրենքներ հրատարակեց։ Հանցագործություն էր համարվում ոչ միայն պայքարը ֆրանկների դեմ, այլև ամեն մի շեղում քրիստոնեությունից։ Սաքսերի նախկին աստվածներին երկրպագելու, քրիստոնեական ծեսերը չկատարելու համար մահապատիժ էր սպառնում։ Մի անգամ Կարլոսը հրամայեց չորս ու կես հազար սաքսերի գլխատել։ Վերջապես Կարլոսին հաջողվեց սաքսոնական ավագանուն իր կողմը դրավել նրանով, որ սկսեց նրան հողեր բաժանել և իշխանություն տալ ազատ սաքսերի վրա։ Ավագանին քրիստոնեություն ընդունեց և սկսեց օգնել Կարլոսին։ Միայն IX դարի սկզբին Կարլոսը սաքսերին վերջնականապես ենթարկեց իրեն։

Կարլոսի Կարլոսի արշավանքների հետևանքով Ֆրանկական կալուքությունը: պետության տերիտորիան խիստ մեծացավ։ Այդ տերիտորիայի մեջ էր մտնում նախկին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության հողերի մեծ մասը։ Կարլոսը դարձավ ամենահզոր

Թագավորը Եվրոպայում: 800 թվին, երբ Կարլոսը գտնվում էր Հռոմում, նա հանդիսավոր կերպով թագադրվեց կայսերական թագով և «հռոմեական կայսեր» տիտղոս ընդունեց:

Կարլոսը գտնում էր, որ իր իշխանությունն աստծուց է տրված. նա իր հպատակներից երդում պահանջեց: Եկեղեցին սովորեցնում էր, որ կայսրին չհնազանդվելը և նրա դեմ ապստամբելը ոչ միայն դավաճանություն է, այլև մեղք, իսկ մեղքի համար աստված է պատժում: Այսպես եկեղեցին ամրապնդում էր կայսեր իշխանությունը:

Թագավորի արքունիքը դարձավ կառավարման կենտրոն: Կարլոսը սկզբում մշտական մայրաքաղաք չունեց: Իր մերձավորների հետ նա շարունակ շրջագայում էր երկրով մեկ: Բայց երբ

նա կայսր դարձավ, իր մայրաքաղաքը դարձրեց Ախենը: Այստեղ նա տներ կառուցեց իր և իր պալատականների համար, կառուցեց նաև մի մեծ մայր եկեղեցի:

Կարլոսն ամբողջ երկիրը մարզերի բաժանեց: Սահմանամերձ մարզերը «մարկեր» էին կոչվում: Մարկեր կազմվեցին թե՛ արևմուտքում («Խսպանական, մարկ») և թե՛ արևելքում, սլավոնական երկրների սահմանի մոտ: Մարկերը լավ էին ամրացված և հենց նրանք էլ ծառայում էին պետությունը պաշտպանելու և հետագա նվաճումների համար:

Յուրաքանչյուր մարզի գլուխ էր կանգնած գրաֆը (կոմս): Այն կոմսը, որ գլխավորում էր մարկը, կոչվում էր մարկգրաֆ:

Սիկստրների Կարլոսը ձգտում էր պահպանել կայսրության ուժեղացումը, միասնությունը: Այդ հեշտ չէր: Սիկստրները սիրով մասնակցում էին Կարլոսի արշավանքներին, որովհետև այդ արշավանքներով նրանք հարուստ ավար, հողային նոր տիրություններ և նոր ճորտեր էին ձեռք բերում: Բայց նրանց համար բոլորովին էլ հաճելի չէին Կարլոսի փորձերը՝ ամրապնդելու կայսե-

Կարլոս Մեծը:

բական իշխանությունը և բոլորին ստիպելու ենթարկվել օրենքներին: Այնինչ Կարլոսն ինքն հարկադրված էր ամրապնդել սինյորների ուժն ու իշխանությունը: Նա հարկադրված էր սինյորներին մեծամեծ հողեր շնորհել, որպեսզի նրանց իր կողմը դրավի:

Կարլոսի անընդհատ պատերազմները քայքայում էին ազատ գյուղացիներին: Քայքայված գյուղացիները հեշտությամբ ընկնում էին սինյորների ճանկը, որոնք վալթում էին նրանց հողերը և իրենց էլ ճորտ էին դարձնում: Սինյորների շահերից ելնելով Կարլոսը դաժանորեն ճնշում էր գյուղացիական ապստամբությունները: Իրենց ազատությունը պաշտպանելու համար ազատ գյուղացիների մեջ սկսեցին ստեղծվել միություններ: Կարլոսը հետապնդում էր այդ միությունները և դաժանորեն ոչնչացնում էր դրանք: Ազատ գյուղացիների թիվը գնալով կրճատվում էր, բայց ավելի ու ավելի էր աճում սինյորների ուժն ու հզորությունը: Նրանց ձեռքում էր կենտրոնանում պետության գրեթե ամբողջ ռազմական ուժը: Իր ռազմական ձեռնարկությունների ժամանակ Կարլոսն իր հույսը միայն նրանց վրա կարող էր դնել: Բայց դրա հետ միասին աճում էր և սինյորների ինքնուրույնությունը և նրանց անկախությունը պետական իշխանությունից: Կարլոսի կյանքի վերջին տարիներում ավելի ու ավելի հաճախակի են դառնում կայսեր հրամաններին չհնազանդվելու դեպքերը:

V ԳԼՈՒԽ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՆ IX-XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

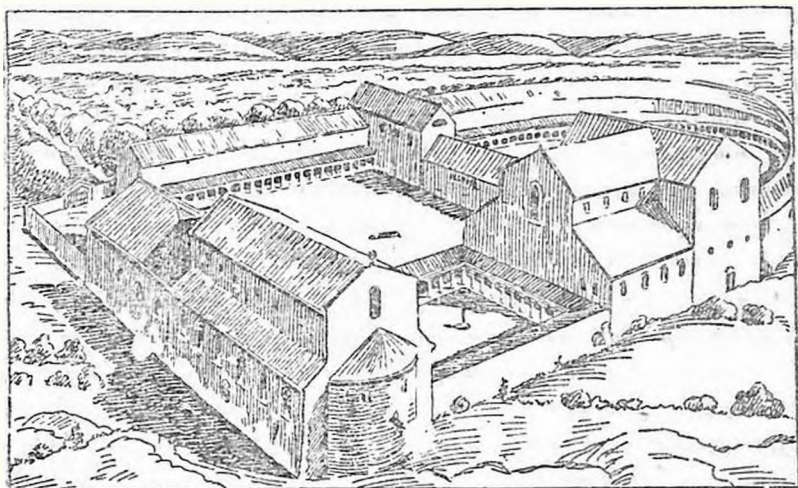
§ 1. ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

IX—XI դարերում Արևմտյան Եվրոպայում տիրապետող են դառնում ֆեոդալական կարգերը: Եվրոպական հասարակության հիմնական դասակարգերը դարձան շահագործող-ֆեոդալները և շահագործվող ճորտ գյուղացիները:

Հորս գյուղացիները:

Բոլոր սինյորները և նրանց վասսալները, հալսկոպոմները, վանքերը ասլորում էին ճորտ գյուղացիների աշխատանքի հաշվին: Ճորտ գյուղացի-

ների դասակարգը կազմվել էր մասամբ հողաբաժիններ ստացած ստրուկներից, նախկին հոռմեական կոլոններից, բայց գլխավորապես այն ազատ գյուղացիներից՝ համայնքի անդամներից, որոնք կախման մեջ էին ընկել խոշոր հողատերերից:

Կարոլինգյան կալվածք:

Խաղաղորդ, եկեղեցին և սինյորները զավթել էին ազատ համայնքների հողերը: Նախկին ազատ համայնքը այժմ ֆեոդալական կալվածք դարձավ: Զավթված հողերի նշանակալի մասը սինյորները դարձրին տերունի հողեր և այդ հողերում վաճում էին իրենց տիրական տնտեսությունը:

Ամեն մի գյուղացիական ընտանիք ուներ իր տունը և վարելահողը: Գյուղացիների և սինյորների վարելահողերը սովորաբար համայնքի դաշտերում ընկած էին շերտընդմեջ: Անտառներից, արոտավայրերից, անմշակ հողերից գյուղացիներն օգտվում էին միասին, կազմելով առաջվա պես գյուղական համայնք—մարկ: Բայց այժմ գյուղացիները լիակատար կախումն ունեին սինյորներից: Գյուղացին ուներ իր տնտեսությունը, իր գործիքները, բայց նա չէր կարող հեռանալ սինյորից և պարտավոր էր նրա համար կատարել մի շարք պարհակներ: Նա պարտավոր էր շաքաթական մի քանի օր աշխատել տիրոջ հողի վրա, նորոգել ճանապարհները, անտառ կտրել և տեղափոխել,

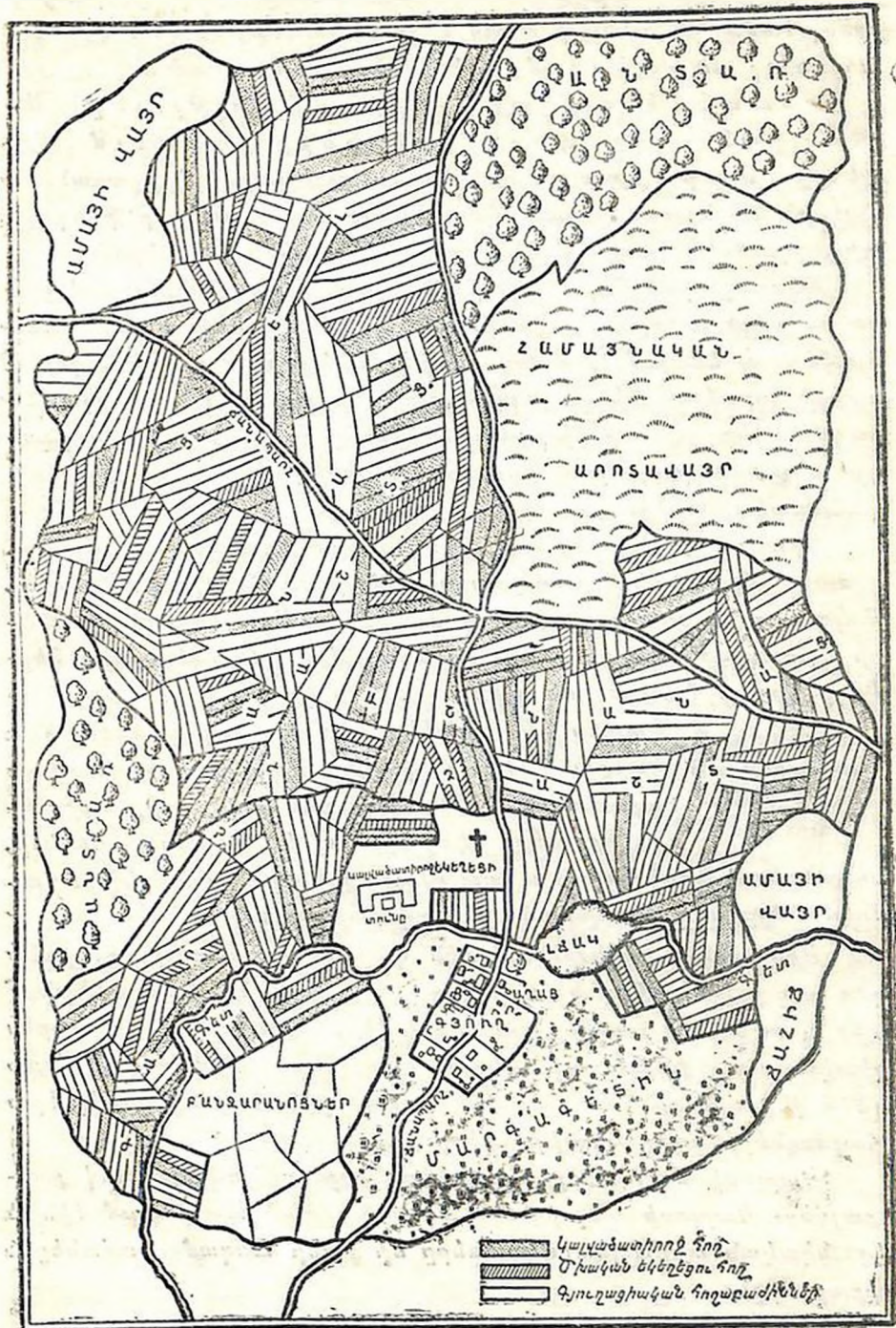
սինյորի դաստակերտում շենքեր կառուցել և նորոգել: Բացի այդ, գյուղացին պետք է տար իր եկամտի մի մասը: Նա տալիս էր սինյորին հացահատիկ, հավեր, սագեր, ձու, ձուկ, կտալ:

Ճորտացումը գյուղացիների մեջ դիմադրություն էր առաջացնում: IX դարի սկզբներում գյուղացիական շատ ապստամբություններ եղան: IX դարի կեսերին մեծ ապստամբություն բռնկվեց Կարլոսի կողմից նվաճված սաքսոնական գյուղացիների մեջ: Բայց սինյորներն իշխանություն և ռազմական ուժ ունեին: Ներանք դաժանորեն ճնշում էին ապստամբությունները և ուժով ստիպում էին գյուղացիներին աշխատելու սինյորների համար:

Ֆեոդալները գյուղացիների վրա նորաճոր պարհակներ էին դնում: Նրանք հայտարարեցին աղացների, դինի և ձեթ քամելու մամուլների, հաց թխելու փոքրիկ և այլն տիրության իրենց բացառիկ իրավունքը: Հացահատիկը աղալու, մամուլից կամ փոխյ օգտվելու համար գյուղացիները պարտավոր էին առանձին հարկեր վճարել: Նկեզեցու օգտին գյուղացիները պետք է տալին իրենց ստացած բերքի տասերորդական մասը (սեկեզեցական տասանորդը):

ԲՃԱՏՏՈՒՄ— Այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ էր խոշոր հոբյուրը: Ղատիրոջ և գյուղացիների գոյության համար, արտադրվում էր կալվածքի ներսում: Գյուղացին մշակում էր հողը, աճեցնում էր անասունները, կտալ էր գործում, իր համար հագուստ և ոտնաման էր պատրաստում, իր համար տուն էր կառուցում: Գյուղացու աշխատանքը սինյորին ապահովում էր թե՛ անունդով, թե՛ հագուստով և թե՛ բնակարանով: Կալվածքներում, տերերի տներին կից կային դարբնոցներ և այլ արհեստանոցներ, որտեղ պատրաստվում էին զենք, ձիաօտք, թամբեր, գործվածքներ: Այսպիսով թե՛ սինյորները և թե՛ գյուղացիները կարիք չունեին ոչինչ գնելու: Շատ սակավ միայն սինյորները գնում էին պերճանքի առարկաներ՝ թանկարժեք զենք, մետաքս, ոսկերչական իրեր, որ բերում էին վաճառականներն Արևելքից: Սինյորներն իրենց կալվածքներից գյուղատնտեսական շատ մթերքներ և արհեստավորական իրեր էին ստանում, բայց չէին վաճառում այն, այլ իրենք էին սպառում: Գյուղացիներն էլ վաճառելու համար ոչինչ չէին պատրաստում:

Այնպիսի կարգը, երբ յուրաքանչյուր տնտեսությունը սեփա-

Երևանի կալվածքի հատակագիծը

կան միջոցներով արտադրում է այն ամենը, ինչ որ պետք է իրեն, համարյա ոչինչ չի գնում և չի վաճառում, կոչվում է «նատուրալ տնտեսություն» (բնատնտեսություն):

Բնատնտեսությունը տիրապետությունը Արևմտյան Եվրոպայի երկրները տանում էր դեպի տարաբաժանում: Յուրաքանչյուր երկրի առանձին մասերի միջև առևտրական կապ չկար: Յուրաքանչյուր ֆեոդալի տիրություններն ապրում էին իրենց մեկուսացած կյանքով:

Ֆեոդալական հասարակության մեջ հարստություն և ուժ էին տալիս հողի և ճորտ գյուղացիների տիրապետումը: Ուստի ամեն մի ֆեոդալ ձգտում էր ուժով զավթել ավելի շատ ուրիշի հողեր և ուրիշի ճորտեր: Ֆեոդալը առևտուր չէր անում, միայն պատերազմի և կողոպուտի միջոցով նա կարող էր ձեռք բերել հազվագյուտ ապրանքներ կամ փող դրամք գնելու համար անդրծովյան վաճառականներից:

Դրանով է բացատրվում ֆեոդալների ռազմատենչությունը, նրանց մշտական պատրաստակամությունը՝ պատերազմելու, թալանելու և ուրիշների հողերը զավթելու: Այդպիսի զավթումների ճանապարհով կարող էին գոյանալ մեծ տիրապետություններ: Բայց նրանք հաստատուն չէին:

Ֆրանկական Կարլոս Մարտելին, Պիպին Կարճահասակին և **կալսուքյան** Կարլոս Մեծին հաջողվեց միավորել ֆրանկական սարաբաժան-
նումը: ավագանուն արաբների դեմ պայքարի, ուրիշների երկրները կողոպտելու և նվաճելու համար, սաքսերին և ֆրանկական ազատ գյուղացիներին ճորտացնելու համար: Բայց այդ միավորումը շուտով քայքայվեց:

Սինյորները ենթարկվում էին կայսեր յշխանությանը, քանի դեռ այդ յշխանությունն ուժեղ էր, բայց դրանից նրանք ճնշվում էին և ամեն մի առիթից օգտվում էին, որպեսզի ձեռք բերեն լիակատար ինքնուրույնություն: Կարլոսի մահվանից հետո (814 թ.) սինյորներն իսպառ դադարեցին հաշվի առնել նրա հաջորդների կարգադրությունները:

Կարլոսի մահվանից հետո նրա կալսությունը շուտով քայքայվեց: Կարլոսի հաջորդները միմյանց դեմ պայքարում էին և ֆրանկական տիրապետությունները մի քանի անգամ բաժանեցին իրար միջև:

IX մարտի վերջերին Կարլոս Մեծի նախկին կայսրության տեղը բռնում էին երեք գլխավոր թագավորություն — Արևմտյան Ֆրանկական թագավորություն, կամ Ֆրանսիա, Արևելյան Ֆրանկական թագավորություն, կամ Գերմանիա, և Իտալիա:

Այդ թագավորություններից յուրաքանչյուրը միայն անոնով էր պետություն: Իրականում նրանք տրոհվում էին մի շարք ինքնուրույն տիրապետությունների: Թագավորներն ավելի ու ավելի էին կորցնում ուժեղ և ինքնուրույն սինյորների վրա ունեցած իրենց իշխանությունը: Նվրուպայի քաղաքական մասնատվածությունն շրջանն էր այդ:

Ամբողջ Արևմտյան Նվրոպան բաժանվում էր մի քանի մեծ պետությունների: Այդ պետություններից յուրաքանչյուրի գլուխ կանգնած էր իր թագավորը: Բայց նրա իշխանությունը չնչին էր: Ամբողջ ուժը սինյորների ձեռքին էր: Յուրաքանչյուր պետություն տրոհված էր մի շարք ինքնուրույն անկախ մարզերի:

Այդպիսի մարզերը՝ խոշոր ֆեոդալների տիրությունները՝ կոչվում էին կոմսություններ (գրաֆություններ) և դքսություններ (հերցոգություններ): Այդ մարզերի տիրակալները՝ կոմսերը և դքսերը ունեին իրենց բազում վասսալները, և նրանք իրենց անկախ էին զգում թագավորից: Որոշ կոմսեր և դքսեր իրենք էլ դեմ չէին լինի թագավորական թագը իրենց ձեռքը գցելու:

Բոլոր դքսերը և կոմսերը համարվում էին թագավորի վասսալներ, իսկ թագավորը՝ նրանց սինյորը: Նրանք պարտավոր էին թագավորի համար զինվորական ծառայություն անել: Բայց իրականում դքսերը և կոմսերը իրենց ռազմական ուժերով թագավորին օգնում էին միայն այն ժամանակ, երբ ցանկանում էին: Երբեմն նրանք իրենք էին պատերազմում թագավորի դեմ:

Յուրաքանչյուր դուքս և կոմս վարում էր իր ներքին կառավարման գործերը, պատերազմ էր մղում և դաշինքներ էր կնքում, չհարցնելով թագավորին:

Դքսերը և կոմսերն իրենց վասսալներն ունեին, նրանք էլ կարող էին ունենալ իրենց ենթակա վասսալները՝ մանր ասպետները:

Կոմսերի և դքսերի տիրապետություններում թագավորը ոչ մի իշխանություն չուներ: Նրանց վասսալները թագավորական հպա-

շտակներ չէին համարվում: Գոյութիւն ունեւ այն կանոնը, թե ձիւ վասսալի վասսալը՝ իմ վասսալը չէ»:

Ֆեոդալական «Ֆեոդալական սանդուղքը» կառուցվում էր այս-
ուանդուղք: պես: Սանդուղքի վերեւում կանգնած էր թագա-
վորը, նրանից ցած կանգնած էին ամենախոշոր սինյորները՝
դուքսերը և կոմսերը, որոնց պատկանում էին ամբողջական մեծ
մարզեր, ավելի ցածր՝ ավելի քիչ նշանակալի սինյորները, վեր-
ջապես, հետեւում էին մանր ասպետները: Ֆեոդալներից յուրա-
քանչյուրն իրենից վեր կանգնածի վերաբերմամբ համարվում էր
վասսալ և իրենից ցած կանգնածի վերաբերմամբ՝ սինյոր:

Սինյորը համարվում էր հողի գերագույն սեփականատերը:
Վասսալն իր սինյորից ստանում էր հողային տիրութիւն՝ ֆեոդո:
Տեղը ժառանգաբար անցնում էր ավագ որդուն:

Սինյորի կոշով վասսալը պարտավոր էր ներկայանալ նրան
ձի հեծած, լիովին սպառազինված՝ սինյորի հետ միասին դուքս
գալու պատերազմի:

Սինյորը պարտավոր էր օգնել իր վասսալին, պաշտպանել
նրան ռազմական հարձակումների ժամանակ, պաշտպանել նրա
հողերը համընդհանրութեանից:

Հոգևոր անձնավորութիւնները նույնպես մտնում էին ֆեո-
դալի երարխիայի մեջ: Արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները,
աբբանները խոշոր սինյորներ էին: Նրանք շատ վասսալներ ու-
նէին: Նրանք ոչնչով չէին տարբերվում աշխարհիկ ֆեոդալներից՝
մասնակցում էին պատերազմներին, ասպատակութիւններին,
ղբաղվում էին որսորդութեամբ: Ֆեոդալական երարխիան հարկա-
վոր էր տիրող դասակարգին: Այդ նրա համար մի միջոց էր ամ-
րապնդելու իր տիրապետութիւնը դյուղացիութեան նկատմամբ:
Սինյորները և վասսալները օգնում էին միմյանց դյուղացիութեա-
նը հնազանդ պահելու գործում:

Բայց տիրող դասակարգի այդ կազմակերպութիւնը իրակա-
նում հաճախ խախտվում էր: Թագավորի և ֆեոդալների միջև ան-
ընդհատ պատերազմներ էին լինում, ֆեոդալներն էլ անընդհատ
պատերազմում էին միմյանց դեմ:

Թագավորական իշխանութեան թուլութիւն,
խոշոր ֆեոդալների անկախութիւն, մշտա-
կան ֆեոդալական պատերազմներ, գյուղա-

յի ու թյան ճորտացում՝ ահա վասիկ ինչ ենք տեսնում մենք IX—XI դարերում Արևմտյան հմրոպայում:

Մասնատված Արևմտյան Եվրոպան առաջադրում էր ոչ միայն ֆեոդալական մշտական երկպառակուսիների, այլև ռազմատենչ հարևանե-

րի ասպատակություններից: Իտալիայի և հարավային Ֆրանսիայի ափերի վրա հարավից՝ Հարավային Աֆրիկայից հարձակվում էին արաբական ծովահենները: Դանուբի միջին հոսանքում վաչկատուն-հուն-չարն երբ կազմեցին Հունգարական կամ Մաջարական պետությունը: Հունգարները գրեթե ամեն տարի ավերիչ ասպատակություններ էին կատարում հարևան գերմանական և սլավոնական երկրներում, ավար էին վերցնում, գերիններ տանում որպես ստրուկներ վաճառելու համար, այրում էին գյուղերն ու վանքերը:

Ավելի ևս վտանգավոր էին հյուսիսային կողոպուտիչների՝ Նորմանների հարձակումները: Նորմանները (այդ նշանակում է «հյուսիսի մարդիկ») ապրում էին Սկանդինավյան թերակղզու ափերին և այժմյան Դանիայում: Ձկնորսությունը վաղուց ի վեր նորմանների գլխավոր զբաղմունքն էր: Նրանք ընտելացել էին հյուսիսային դաժան ծովերին, փոթորիկներին ու վտանգներին: Մեծ նավերով, որոնց առջևի ծայրերը զարդարված էին փայտակերտ միշտապնդով, խիզախ նորմանների զինախմբերը հեռավոր նավարկություններ էին կատարում, որպեսզի իրենց հայրենիքի մթերքները՝ շոքացրած ձուկն ու մորթին փոխանակեն հացահատիկի և դինու, մահուղի և ղենքի հետ: Բայց նորմանական զինախմբերի գլխավոր նպատակն էր պատերազմը և կողոպուտը:

Նորմաններն, իրենց նավերից ամբողջական նավատորմիղներ էին կազմում: Այդպիսի ծովային ջոկատները գլխավորում էին միևնույն ժամանակ (ծովային թագավորները): Նորմանական միևնույն ժամանակ զինախմբերով շրջակա ծովափերի սարսափը դարձան: Նրանց ասպատակություններն առանձնապես սաստկացան IX դարից: Արևելյան Նորմանները կամ «վարյազները» ճանապարհ գտան դեպի Ռուսիա և ռուսական գետերի վրայով դեպի Սև ծով և Բյուզանդիա («Մեծ ճանապարհ վարյազներից դեպի հույները»):

Նորմանական ազդեցիկը:

էին վերցնում և հեծյալ ուժերով շարունակում իրենց առապատակ-
կությունները:

Նորմաններին հաճախ միանում էին իրենց տերերի ճնշում-
ներից հուսահատության հասած ճորտերը: Ըստ ավանդության՝
վիկինգներից ամենասարսափելին՝ Հաստինգս արևելյան Ֆրան-
սիայից ելած դյուղացի էր:

Նորմանների հարձակումների հանկարծակիությունը, նրանց
հանդգնությունն ու ճարպկությունն ամենուրեք հաղթանակներ
էին բերում նրանց: Եթե անկարելի էր լինում հաղթել ուժով,
նրանք խորամանկության էին դիմում: Հաստինգի մասին պատ-
մում են, թե նա երկար ժամանակ չէր կարողանում գրավել Իստ-
լիայի մի ծովափնյա քաղաք: Եվ նա գիմեց խորամանկության:
Նրա ուղարկած մարդիկ այդ քաղաքի եպիսկոպոսին առաջին, թե
Հաստինգը մեռել է, և թուլտվություն խնդրեցին նրա դիակը
տանել եկեղեցի՝ թաղման ձևս կատարելու համար: Դադաղը
գրվեց եկեղեցում: Ժամասացության, ժամանակ Հաստինգը հան-

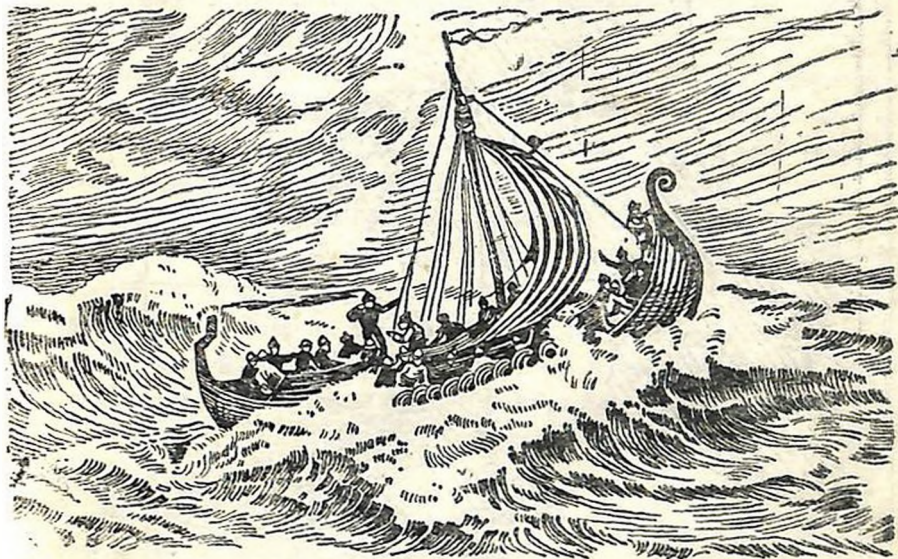
Արևմտյան նորմանները՝ դա-
նիացիներն ու նորվեգացիները
առապատակում էին Իռլանդիան,
Շոտլանդիան, Անգլիան, Ֆրան-
սիայի ափերը: Բարեհաջող բամի
լինելու գեպքում նրանք երեք
օրում Դանիայից հասնում էին
Անգլիայի ափերը: Նրանք նավե-
րով անցնում էին Բիսկայան ալե-
կոծ ծոցը, ավելում Իսպանիայի
ափերը, մտնում էին Միջերկրա-
կան ծովը, հարձակվում էին հա-
րավալին Ֆրանսիայի և Իտալիա-
յի ափերի վրա և հասնում Հու-
նասան: Իրենց նավակներով, ու-
րոնք ջրի մեջ խոր չէին ընկղմ-
վում, նորմանները մեծ գետերի
հոսանքով նավարկում էին հե-
ռու, գետի վեր: Ապա նրանք բը-
նակչությունից բռնի ուժով ձիեր

կարծ դուրս թռավ դադաղից և սպանեց եպիսկոպոսին: Մշուա նորմանները, որոնք զենքերը թաքցրել էին հաղուտի տակ, սկսեցին կոտորել ու թալանել բնակչությանը:

Ավազակային հարձակումներից նորմաններն սկսեցին անցնել երկրներ գրավելուն՝ բնակչություն հաստատելու համար:

Նորմաններն Անգլիայում:

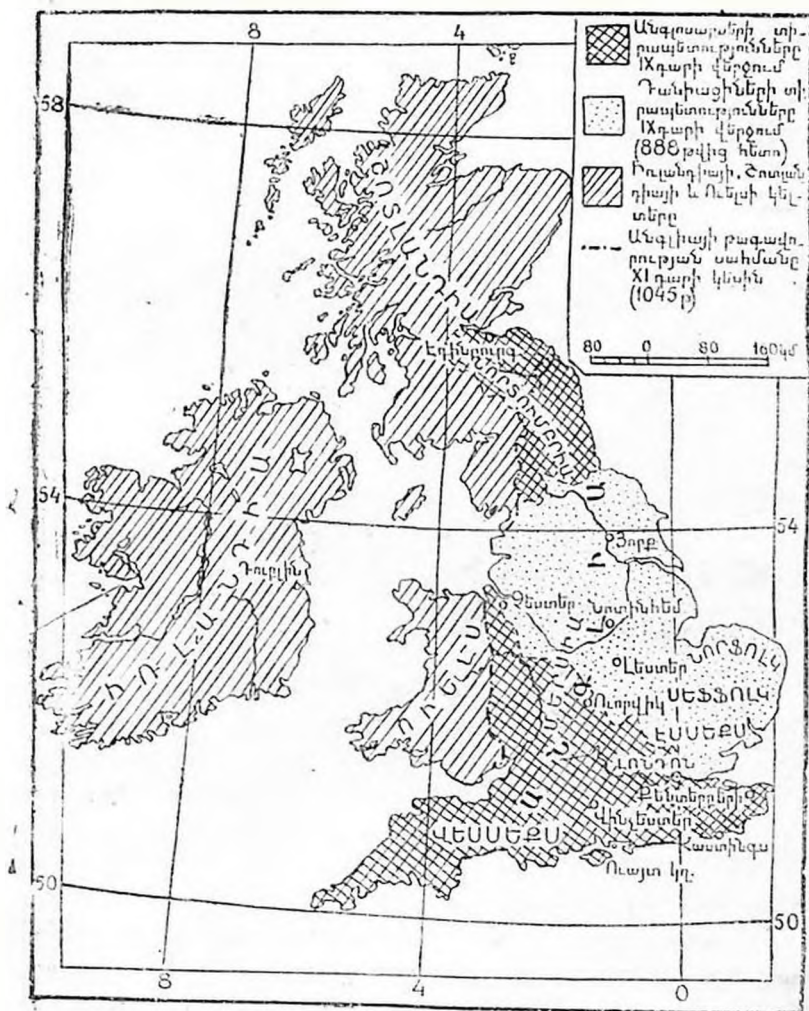
V դարի կեսից մինչև VII դարի սկիզբը Բրիտանիայի մեծ մասը նվաճեցին անգլոսաքսոնական ցեղերը: Բրիտանական (կելտական) ցեղերն իրենց անկախությունը պահպանեցին կղզու միայն հյուսիսում (Շոտլանդիայում) և արևմուտքում (Ուելսում): Շոտլանդիայի և Ուելսի ցեղերը համառորեն պաշտպանում էին իրենց ազատությունը: Կելտերի ձեռքում էր մնում նաև Իռլանդիան:

Նորմանական նավ:

Անգլիայում (այդպես սկսվեց կոչվել այն երկիրը, որ նվաճեցին անգլոսաքսերը) մի քանի թագավորություններ կազմվեցին: Դրանցից ամենաուժեղն էր հարավ-արևմուտքում գտնվող թագավորությունը՝ Վե'սսեքսը, այսինքն «արևմտյան սաքսերի երկիրը»: Մնացած թագավորությունները ճանաչեցին իրենց իբրև Վեսսեքսից կախում ունեցողներ:

IX դարի սկզբից կղզու վրա հարձակվել սկսեցին նորմանները։ Սկզբում նրանք սոսկ կողոպտում էին Անգլիան, բայց հետո սկսեցին մշտական բնակավայրեր հիմնել նրա հյուսիս-արևելյան մասում։ Նորմաններն ավերում էին Անգլիան և նրա բնակչությանից ռազմատուրք էին վերցնում։ Անգլոսաքսական թագավորները

Անգլիան IX—XI դարերում։

համառ պատերազմներ էին մղում նրանց դեմ: Անգլոսաքսերի ամենահայտնի թագավորն էր Ալֆրեդը (IX դարի վերջը):

Նա կառավարել սկսեց այն ժամանակ, երբ նորմանները նվաճել էին համարյա ամբողջ Անգլիան: Նորմաններն ամենուեք հաղթանակներ էին տանում: Ալֆրեդն ստիպված էր թաքնվել անտառներում և ճահիճներում: Նա միայն հետզհետե զինվորական ուժեր հավաքեց և նորմանների հետ բացահայտ կռվի բռնվեց: Հաղթանակը նա տարավ: Բայց նա արդեն չէր կարող անգլոսաքսերի բոլոր հողերն էլ ետ պրավել: Ալֆրեդն Անգլիայի համարյա ամբողջ Հյուսիս-արևելյան կեսը զիջեց նորմաններին:

Ալֆրեդն ամրապնդեց երկրի ռազմական ուժը: Երկրի ավերեք ծովային հարձակումներից պաշտպանելու համար խոշոր մակույկներ կառուցվեցին: Ալֆրեդը զինվորական ծառայության դիմաց հողեր էր բաժանում և դրանով իսկ ավելացնում էր լավ զինված ռազմիկների թիվը:

Ալֆրեդը հոգում էր լուսավորության մասին: Նա դպրոցներ էր բաց անում, ձգտում էր գրագիտություն տարածել, գիտնականներ էր հրավիրում իր արքունիքը: Ալֆրեդի համձնարարությամբ կազմվել է անգլոսաքսական տարեգրությունը:

Ալֆրեդի հաջորդները հաջող պայքար էին մղում նորմանների դեմ: X դարում Անգլիան նորից միավորվեց և դարձավ մի պետություն: Նորմանացի նորաբնակներն իրենց լեզվով մոտիկ էին անգլոսաքսերին և շուտով միաձուլվեցին նրանց հետ:

Անգլիայումն էլ, ինչպես Եվրոպայի մյուս երկրներում, զարգանում էր ֆեոդալիզմը: Թագավորությունը միայն անունով էր միասնական, իսկ իրականում բաժանվում էր մի շարք գրեթե անկախ մարզերի:

Նորմանները բնակվելու համար սկսեցին հողերի գրավումների անցնել նաև մյուս երկրներում:

X դարի սկզբին Ֆրանսիական թագավորը հարկադրված եղավ Հյուսիսային Ֆրանսիայում նորմաններին զիջել մի մարզ, ոչնչացված ժամանակվանից կոչվեց Նորմանդիա:

Հյուսիս-արևմուտքում նորմանները գաղութներ հիմնեցին Իսլանդիայում և Գրենլանդիայում: Այնտեղից նրանք հասան մինչև Հյուսիսային Ամերիկայի ափերը (մոտ 1000 թվին): Բայց

նրանց շհաջողվեց այնտեղ հաստատվել և Ամերիկայի ճանապարհը մոռացվեց:

§ 2. ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՊՈՒԹՅՈՒՆ

Իտալիան IX-X Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրների պես Իտալացաւեռում: լիան էլ բաժանվեց մի շարք ֆեոդալական ինքնուրույն տիրությունների: Թագավորական իշխանութիւնն Իտալիայում լիակատար անկման մեջ էր: Դքսերը, մարկգրաֆները և եպիսկոպոսները, որոնք գլխավորում էին ֆեոդալական մեծ տիւթւթյունները, միանգամա՛ն անկախ էին:

Պապն Իտալիայի ֆեոդալական տիրակալներից մեկն էր: Դեռևս VIII դարում ֆրանկական թագավորները պապին նվիրել էին մի մեծ մարզ, որը տարածվում էր Ադրիատիկ ծովից մինչև Տիոհնյան ծովը (Պապական մարզ): Բայց IX—X դարերում հաւրկան ֆեոդալները պապերից խլեցին նրանց տիրությունների մեծ մասը: Պապերի ընտրությունը գտնվում էր ֆեոդալների ձեռքին, նրանք էլ ջանում էին պապական գահը բաղձեցնել իրենց ազգականներին: Պապական գահի համար շարունակաբար պայքար էր գնում ֆեոդալների միջև: Այդ պայքարի ժամանակ պապերին հաճախ տապալում էին, բանտարկում, սպանում էին:

Իտալիայով էին անցնում այն առևտրական ճանապարհները, որոնք Արևմտյան Եվրոպան կապում էին հարուստ Բյուզանդիայի և Արևելքի հետ: Այդ առևտրի շնորհիվ Իտալիայում նորից սկսեցին աշխուժանալ քաղաքները: Վենետիկը, որը գտնվում էր Ադրիատիկ ծովի ափին՝ բյուզանդական տիրություններին մոտիկ, արգեն Կարլոս Մեծի օրոք նշանակալի առևտրական քաղաք էր: Հարստանում էին մյուս քաղաքները, առանձնապես ծովափնյաները: Իտալիան դարձավ Արևմտյան Եվրոպայի ամենահարուստ և կուլտուրական երկիրը:

Հռոմեական սրբազան կայսրութունը: Միայն Ալպերն էին, որ կիսաբարբարոսական Գերմանիան բաժանում էին Իտալիայից: Գերմանական թագավորները վաղուց ի վեր ազահորեն ձգտում էին գեպի Իտալիա: Հենց առաջին հարմար դեպքում նրանք հարձակվեցին հարուստ, բայց արտհիված և ուժասպառ եղած երկրի վրա: Գերմանական թագավոր Օթոն

I-ը և նրա առաջնորդությամբ դեմոսական ֆեոդալներն առանց դժվարության կարողացան տիրել Իտալիայի մեծողջ հյուսիսը և մտնել Հռոմ։ Գերմանացիների կողոպտիչ արշավանքներին «օրինական տեսք» տալու համար, Օթոն I-ը պապին ստիպեց, որ իրեն թագադրի կայսերական թագով և ընդունեց հռոմեական կայսեր տիտղոսը (962)։ Այնուհետև նրա «կայսրությունը» ստացավ «Հռոմեական սրբազան կայսրություն» մեծադպրոց անունը։ Կայսերական տիտղոս ընդունելով, Օթոն I-ը, Կարլոս Մեծի պես, հույս էր տածում ոչ միայն իրեն վերապահել Իտալիան կողոպտելու իրավունքը, այլև բարձրացնել իր իշխանության հմայքը ինչպես իր հպատակների, այնպես էլ մյուս տերությունների աչքում։

Սակայն այդ մի շատ անհաստատ կայսրություն էր։ Հենց Գերմանիայում դքսերը ձգտում էին լիակատար ինքնուրույնության, Իտալիան քաղաքներն ու ֆեոդալները վատ էին ենթարկվում գերմանական տիրակալներին։ Ուստի յուրաքանչյուր կայսր հարկադրված էր ամեն ինչ նորից սկսել, ստիպված էր պատերազմել անհնազանդ դքսերի հետ Գերմանիայում և նորից նվաճել Իտալիան։ Յուրաքանչյուր նոր կայսրի ուղևորվելը Հռոմ՝ թագադրության համար՝ մի իսկական ռազմական արշավանք էր, որի ժամանակ գերմանական զորքերը կողոպտում ու հրդեհում էին իտալական գյուղերն ու քաղաքները, ամեն կերպ հափշտակում ու նեղում էին բնակչությանը։ Պապերը լիովին ենթակա էին կայսրներին։ Կայսրները նշանակում և տապալում էին պապերին իրենց հարցադրությամբ։

Բայց շուտով դրությունը փոխվեց։ Եկեղեցին հայտնվեց և պապերը։ Երբ Կայսրությունը և ֆեոդալական երկպառակություններից։ Ֆեոդալները շարունակաբար հարձակվում էին եկեղեցիների և վանքերի վրա, որպեսզի տիրանան դրանց հարստություններին։ Հոգևորականության շրջանում ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում այն միտքը, որ եկեղեցին ինքը պետք է իր ձեռքը առնի իշխանությունը և իրեն ենթարկի մոլեգին ֆեոդալներին։

Որոշ վանականներ հայտարարում էին, որ եկեղեցական իշխանությունը բարձր էր կանգնած «աշխարհիկ» իշխանությունից (այսինքն՝ թագավորների ու եկեղեցական ֆեոդալների իշխանու-

թյունից)։ Վերհիշում է՝ ինչ հռչակավոր «Կոստանդինի պարգև» կեղծ հրովարտակը, ըստ որի իբր թե պապին էր հատկացված եղել ամբողջ Արևմուտքի իշխանությունը։ Գործի դրվեցին և նոր կեղծ հրովարտականքներ։ Եկեղեցու սպասավորներն սկսեցին ուսուցանել, որ պապն ավելի բարձր է, քան թագավորներն ու կայսրը։ Պապերն օգտագործեցին այդ ուսմունքը և սկսեցին ամրապնդել իրենց իշխանությունը եկեղեցու նկատմամբ։

Պապական իշխանությունը ամրապնդելու համար առանձնապես մեծ դործ կատարեց Հիլդեբրանդը, որը երկու պապերի օրոք կառավարում էր պապական գահի բոլոր գործերը։ Հիլդեբրանդը կարճահասակ էր, անբարետես արտաքին և թույլ ձայն ուներ։ Բայց նա աչքի էր ընկնում իր տիրական բնավորությամբ, հաստատակամությամբ, բուռն եռանդով։ Նա չգիտեր ոչ տառանվիլ, ոչ կարեկցել։ Նա կատաղի մոլեռանդությամբ կենսագործում էր իր պլանները։ Նա հայտարարում էր, որ ոչ ոք չի կարող պապի վրա դատավոր լինել, ու պապը չի կարող սխալվել, որ նա իրավունք ունի գահընկեց անելու կայսրներին և ազատելու հպատակներին իրենց տիրակալներին հնազանդվելու պարտականություններից։

Կայսր Հայնրիխ IV-ը։

Հիլդեբրանդի պահանջով եկեղեցական ժողովը (բարձրաստիճան հոգևորականության համագումարը) որոշեց, որ այսուհետև պապին ընտրելու են կարգինալները (կարեւորագույն եկեղեցական, պաշտոնյաները), այլ ոչ թե հոռմեական ավագանին, ոչ էլ կայսրը։

Հոգևոր անձանց արգելվեց ամուսնանալ, սրպեսպի ընտանիքի հոգսը չխանգարի նրանց ծառայել եկեղեցուն։

1073 թվին Հիլդեբրանդը պապ ընտրվեց։ Նա ընդունեց Գրիգոր VII անունը (ընտրվելու դեպքում պապերը փոխում էին

քրեանց անուանը)։ Նա օգտվեց այն համաժամանքից, որ Հայերի իս IV. կայսրը ստիպված էր այդ ժամանակ պայքար մղել գերմանական ֆեոդալների դեմ, և բողոք հայտնեց կայսեր կողմից եպիսկոպոսները ենթանակելու դեմ, Գրիգոր VII-ն ուզում էր, որ եպիսկոպոսները ենթարկվեն միայն պապին։ Հայերիս IV-ը որոշեց պաշտոնաձևի անել հանդուգն պապին։ Գրիգոր VII-ին նա հայտարարեց պաշտոնանկ արված և նրան մի նամակ գրեց, որը վերջապես էր հետևյալ բառերով. «Նա՛ Հայերիսս, ասածո ողորմածությունք թագավորս, ասում եմ քեզ՝ դնա կորի՛ր»։ Ի պատասխան այդ նամակին՝ Գրիգոր VII-ը նվազեցրեց ենթարկվեց Հայերիս IV-ին, նրան հայտարարեց թագավորական իշխանությունից զրկված և բոլոր ֆեոդալներին ազատեց հավատարմության հրդուժից, որ նրանք առաջ տվել էին Հայերիս IV-ին։ Գերմանական ֆեոդալներն օգտվեցին դրանից և Հայերիս IV-ի դեմ նոր ապստամբություն բարձրացրին, Հայերիսն անհեղափոխ դրովյան մեջ ընկավ։ Նա ստիպված էր հաշտվել պապի հետ։ Ձմռան, սակավաթիվ ուղեկիցների հետ, Հայերիս IV-ն Իտալիա տանող Ալպյան ձյունապատ լեռնանցքներով գնաց Կառնուստ ամրոցը, որտեղ այդ ժամանակ դանդաղ էր պապը (1077 թ.)։ Գոռողամիտ կայսրը հրեք օր կանգնած էր ամրոցի դարբասի մոտ աղերսելով, որ պապը թույլ տա տեսակցելու իր հետ։ Միայն չորրորդ օրը Գրիգոր VII-ը ընդունեց նրան։ Կայսրը ծնկաչոք խնդրեց պապից ներել իրեն (պահպանվել է մի դարձվածք՝ «գնալ՝ Կառնուսսա»), այսինքն՝ ամեն տեսակ դիջումներ անել)։ Պապի և կայսեր միջև հաշտություն կայացավ, բայց ոչ երկարատև։

Կառնուսայում ստացած ներումը շատ ձեռնտու էր Հայերիս IV-ի համար, չնայած նրա կրած նվաստացմանը։ Այդ ներումը նրան հնարավորություն էր տալիս վերսկսել պատերազմը ֆեոդալների դեմ և նրանցից հնազանդություն պահանջել։

Հայերիս IV-ին հաջողվեց հաղթել իր դեմ ապստամբած ֆեոդալներին Գերմանիայում, և նա իր զորքով արշավեց Հռոմի վրա։ Պապն ապաստանեց մի ամրոցում։ Հռոմի նեղ փողոցներում կատաղի կռիվներ էին տեղի ունենում գերմանական զորքերի և պապի կողմնակիցների միջև։

Այդ ժամանակ պապը դիմեց նորմանների առաջնորդի օգնությանը, որոնք այդ ժամանակ տիրություններ էին զբաղվել հարավային Իտալիայում։ Նորմանները վճռեցին գերմանացիներին,

Բայց սաստիկ ավերեցին Հոռմը, շատ բնակիչներ կոտորեցին, շատ կանանց ու երեխաների ծախեցին, որպես ստրուկներ: Դրանից հետո Գրիգոր VII-ը չէր կարող մնալ Հոռմում: Վախենալով ժողովրդական ապստամբությունից, նա հեռացավ նորմանների հետ միասին: Շուտով նա մեռավ:

Նրա մահով չղաղարեց պապերի պայքարը Հայնրիխ IV-ի դեմ: Պապարը շարունակվեց նաև Հայնրիխ IV-ի հաջորդների ժամանակ և ձգձգվեց շատ տարիներ:

Ի նշակես պապերը, այնպես էլ դերմանական կայսրները հայտարարում էին, որ նրանք համաշխարհային տիրապետության իրավունք ունեն: Նրանք երազում էին իրենց իշխանությանը ենթարկել ոչ միայն Արևմտյան Եվրոպան, այլև Բյուզանդիան ու մուսուլմանական երկրները: Բայց այդ չափից դուրս հավակնություններին երից ոչինչ դուրս չեկավ, բացի տրյուխտհեյդսկոնից և դժբախտությամբ երից Գերմանիայի և Իտալիայի համար:

Համաշխարհային տիրապետության իրենց ձգտումով պապերը զժողովին բյուզանդական եկեղեցու հետ:

Մինչև XI դարի կեսերը քրիստոնեական եկեղեցին բաժանված չէր Արևմտյանի և Արևելյանի: Բայց Արևմտյան եկեղեցին դիսպոսիտ պապերի և բյուզանդական հոգևորականության միջև մշտապես ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Պապերը հավակնություն ունեին տիրապետելու ամբողջ քրիստոնեական եկեղեցին: Բայց բյուզանդական եկեղեցին ենթակա էր կայսրներին, որոնք չէին ուզում թույլ տալ, որ պապերը խառնվեն իրենց գործերին: Հոռմը և Կոստանդնուպոլիսը ընդհարվում էին նաև սլավոնական ժողովուրդների՝ բուլղարների, սերբերի, արևմտյան սլավոնների, սուանների մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար: Թե՛ պապը և թե՛ Բյուզանդիան ուզում էին իրենց ազդեցությանը ենթարկել սլավոններին: Բացի այդ, Հոռմի և Կոստանդնուպոլսի միջև տարածաշուկայուններ կային կրոնի հարցերի շուրջը:

Վերջապես, 1054 թվին գործը վերջնական խզման հասավ: Արևմտյան՝ Հոռմեական, եկեղեցին պապի դիսպոսիտյամն սկսեց կոչվել «կաթոլիկալա», իսկ Արևմտյանը՝ բյուզանդականը,

«**ՆԱԿԱՎԱՐՈՒՄ**»։ Գրանցից յուրաքանչյուրը հայտարարում էր, որ իր գավառական վարդապետությունը միակ ճշմարիտն է, և մյուսին նշգույրի էր կոչարկում։

§ 3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՆԱՎՈՆՆԵՐ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՆԱՎՈՆՆԵՐ։ Արեւմտյան սլավոնները գրավում էին Վիսլա, սլավոնները։ Օդեր (Օդրա) և Էլբա (Լաբա) գետերի ավազաններում գտնվող երկրամասերը։ Նրանք բաժանվում էին մի շարք ցեղերի։ Վերին Էլբայի սլավոնները ապրում էին չեխական և մորավական ցեղերը, Վիսլայի և Օդերի սլավոնները՝ լեհական ցեղերը, Էլբայի միջին և ստորին հոսանքում՝ պոլաբյան ցեղերը, Բալթիկ ծովի հարավային ափին՝ պոմորյան ցեղերը։

VII դարի սկզբից արեւմտյան սլավոններն սկսեցին միավորվել հարևան ցեղերից պաշտպանվելու համար։ Սամո իշխանի իշխանությունն անկախ միավորվեցին չեխական և սլավոնական մյուս ցեղերը։ Նրանք հաջողակ պատերազմներ էին մղում և ջարդեցին ֆրանկների ուժեղ բանակը։

Սաքսերի դեմ Կարլոս Մեծի մղած պայքարի ժամանակ արեւմտա-սլավոնական ցեղերից ոմանք օգնում էին նրան, ուրիշները սաքսերի կողմը բռնեցին։ Կարլոսը մի քանի արշավանքներ կատարեց դեպի սլավոնների երկրները և նրանց սահմանի վրա մի շարք ամրություններ կառուցեց։ XI դարի կեսից արեւմտյան սլավոնները շարունակ պատերազմներ էին մղում Գերմանիայի դեմ։ Գերմանական ֆեոդալներն ու թագավորները ձգտում էին զավթել սլավոնական երկրները և հորտ դարձնել սլավոններին։ Նրանք մշտական ասպատակություններով ավերում էին սլավոնների երկրները։ Նրանք խառնվում էին սլավոնական իշխանների միջև եղած ընդհարումներին, ջանում էին նրանց կռվեցնել իրար հետ։ Միջոցներից մեկը, որոնցից օգտվում էին գերմանական թագավորներն ու ֆեոդալները, սլավոններին իրենց ենթարկելու համար, նրանց մեջ քրիստոնեություն տարածելն էր։ Սլավոնական երկրներում եկեղեցու ղեկավարությունը գլխավորում էին գերմանական եպիսկոպոսները։ Նրանք ամեն կերպ օգնում էին գերմանական ֆեոդալներին զավթելու սլավոնների հողերը և ստրկացնելու բնակչությանը։

Գերմանացիները արգելում էին սլավոնական լեզուներով եկեղեցական արարողություններն ու պրքերը: Արարողությունները կատարվում էին ժողովրդին անհասկանալի լատիներեն լեզվով:

**Մեծ մորավա-
կաճ պետու-
թյունը:** IX դարում կազմվեց սլավոնական մի մեծ պետություն՝ Մեծ մորավական պետությունը: Մորավական իշխաններն իրենց իշխանությունները միավորեցին այն ցեղերը, որոնք ապրում էին վերին Դանուբի և Կարպատյան լեռների միջև: Մեծ մորավական պետությունը վիճակվեց համառ սլաշքար մղել գերմանական զավթիչների դեմ: Գերմանացիների դեմ ուղղված պաշարում մորավական իշխաններն աշխատում էին օգնություն ստանալ Բյուզանդիայից: Իշխան Ռոստիսլավը դեսպաններ ուղարկեց բյուզանդական կայսեր մոտ խնդրելու որ նա քրիստոնեության բյուզանդական քարոզիչներ ուղարկի: Կայսրը Մորավիա ուղարկեց Կիրիլ և Մեթոդիոս եղբայրներին: Մորավական պետության մեջ նրանք սլավոններին լեզվով ժամասացություն մատչեցին, դպրոցներ հիմնեցին և սկսեցին սլավոնական այբուբենով գրագիտություն սովորեցնել իրենց աշակերտներին: Նրանք շրջագայում էին երկրում և սլավոններին լեզվով քարոզում ժողովրդին: Դրանով նրանք առաջ բերին գերմանական եպիսկոպոսների ատելությունը իրենց նկատմամբ, որոնք վախեցան, որ կկորցնեն իրենց իշխանությունը և եկամուտները: Նրանք ամեն կերպ խանգարում էին Կիրիլի և Մեթոդիոսի գործունեությանը, մեղադրում նրանց պապի առաջ: Կիրիլը մեռավ չուսմում, Մեթոդիոսին էլ գերմանական եպիսկոպոսները բռնեցին, երկու տարուց ավելի պահեցին բանտում, ենթարկելով ամեն տեսակի զրկանքների և ստորացումների: Մեթոդիոսի մահից հետո գերմանացիները կարողացան Մեծ Մորավիայից արտաքսել տալ նրա աշակերտներին և հաստատեցին գերմանական եպիսկոպոսների և լատինական ժամասացության դերիշխանությունը:

Մեծ մորավական պետությունը վերջնականապես ջախջախելու համար գերմանացիները դաշինք կնքեցին հունգարների հետ: 906 թվին հունգարները կործանեցին Մեծ մորավական պետությունը և դրավեցին նրա տիրապետությունների մի մասը:

**Պոլաբյան
սլավոնները:**

Ելքա գետի ափերին ապրում էին պոլաբյան բազմաթիվ ցեղերը: Նրանք գերմանացիների ամենամոտիկ հարևաններն էին և ամենից շատ էին տու-

Ժում գերմանական ֆեոդալների կատարած առապատակություններից: Գերմանական թագավորները բռնություններ և խորամանկություններ տիրացան սլավոնների հողերին մինչև Օդեր գետը և այդտեղ կաղմակերպեցին իրենց սահմանային մարդերը մարկերը: Դրանք գլխավորով մարկգրաֆները սաստիկ ճնշում էին սլավոններին: Սլավոնների դեմ նրանք պատերազմում էին գաղախյին դաժանությամբ: Գերմանական թագավորները հրամայում էին զբաղված սլավոնական քաղաքներում կոտորել բոլոր հասակավոր տղամարդկանց, իսկ կանանց և երեխաներին վաճառել ստրկության: Նրանք կարգադրում էին սպանել դերի ընկած սլավոններին կամ գաղախարար խեղել նրանց, պոկել նրանց լեզուները, հանել աչքերը:

Իր դաժանությամբ և ուխտագրծությամբ առանձնապես աչքի էր ընկնում մարկգրաֆ Գերոնը: Մի անգամ նա բռնակցությունների վարելու համար իր մոտ հրավիրեց սլավոնական երեսուն իշխանների ու սանուտերերի և դավաճանաբար կոտորեց նրանց: Գերմանական մարկգրաֆների այդ դաժանություններն առաջ բերին պոլայան սլավոնների ընդհանուր ապստամբություն: Սլավոնները հրդեհեցին գերմանական ամրությունները, դուրս բռնեցին գերմանական զորքերը և իրենք սկսեցին հարձակվել գերմանական տիրապետությունների վրա: XI դարի սկզբներին պոլայան սլավոնները ձեռք բերեցին լիակատար անկախություն գերմանացիներից:

Մերձբալթյան սլավոնները:

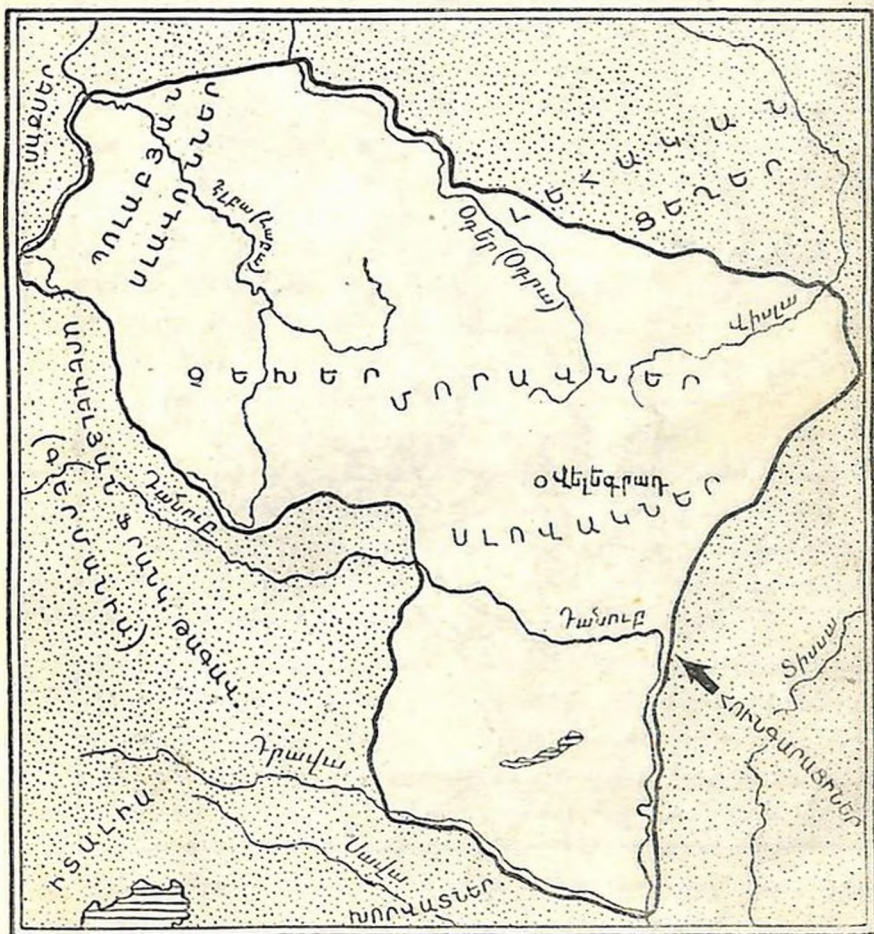
Գերմանական զավթումների և քրիստոնեության դեմ համառոտն պայքարում էին Բալթիկ ծովի հարավային ափին ապրող պոմորյանները և սլավոնական այլ ցեղերը: Մերձբալթյան սլավոններն ունեին ծովափնյա բերդաքաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Շչեռտինը (այժմ Շանտտին), Վոլինը, Գդանսկը (Դանցիգը):

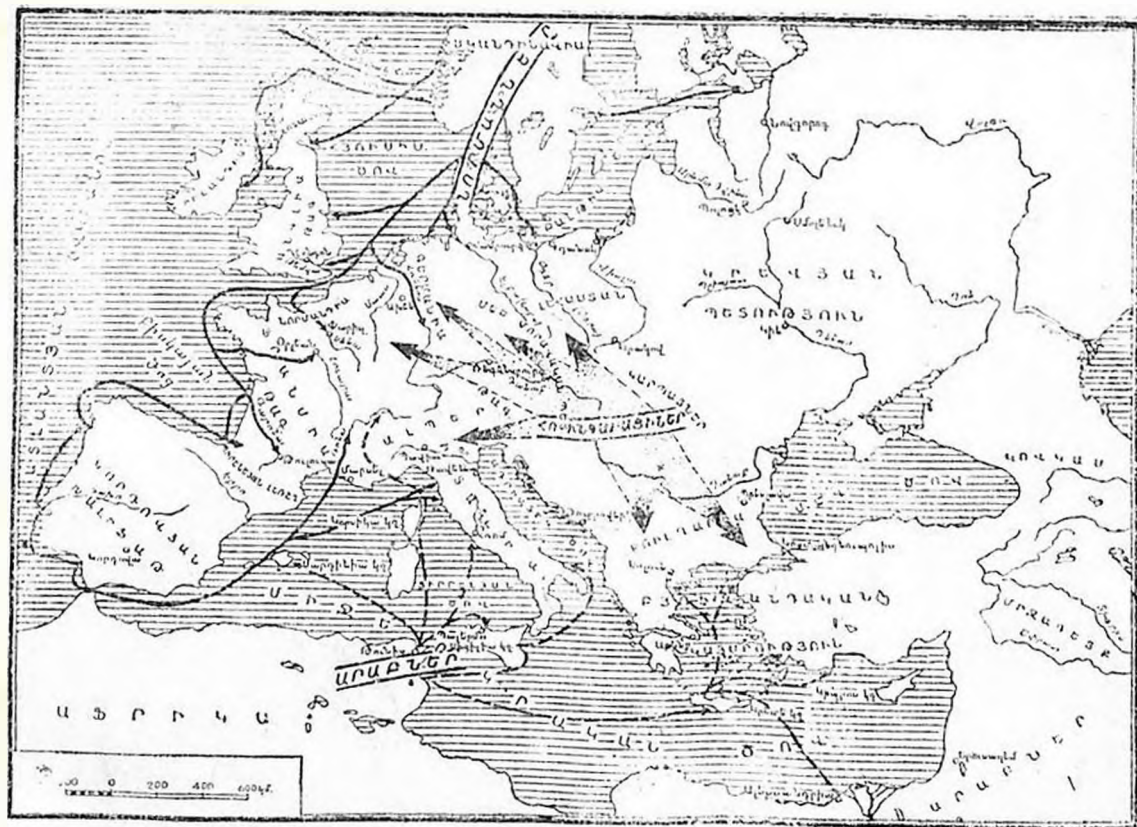
Մերձբալթյան սլավոնները աշխույժ առևտուր էին անում հարևան Գերմանիայի, Ռուսաստանի, սկանդինավյան երկրների հետ: Ռուսական վաճառականների միջոցով նրանք առևտուր էին անում Բյուզանդիայի և արաբական Արևելքի հետ: Հարավային Մերձբալթիկայում գտնում են արաբական դրամների հարուստ պահած գանձեր: XI դարում նրանց իշխանները տիրում էին Բալթիկ ծովի հարավային մասերին: Նրանց զինված մակույկները քարսափ էին ազդում դանիացիներին և գերմանացիներին:

Մերձբալթյան սլավոնների դիրավոր ապստամբը արևել աստ-

ված Սվյատովիտն էր: Նրա տաճարը գտնվում էր Ռուե (Ռյուգեն) կղզում, Արկոնա քաղաքում, որը կառուցված էր մի սեպուտ ժայռի վրա, ծովափի մոտ: Սվյատովիտի արկածյան տաճարը նվերներ էին հոսում սլավոնական ողջ Մերձբալթիկայից: Այստեղ էր պահվում պատերազմներում ձեռք բերված ամբողջ ավարի մի երրորդ մասը և գրավված ամբողջ ոսկին ու արծաթը: Այս գանձարանն առանձնապես զրգոում էր գերմանական ֆեոդալների ախորժակը:

XI դարում պոլաբյան և մերձբալթյան սլավոնները պահպանում էին իրենց անկախությունը և իրենք էին հարձակման անցնում գերմանացիների դեմ: Բայց նրանք չկարողացան միավորվել

Արարների, Հունգարների և Նորմանների արշավանքները IX—X դարերում:

քնդհանուր թշնամու դեմ, և այդ հանգամանքը թույլ տվեց գերմանական ֆեոդալներին XII դարում նորից հարձակվել սլավոնների վրա: ✓

Զեխիաճ և Լեհաստանը. Գերմանացիների դեմ մղած համառ պայքարում կազմվեցին երկու արևմտասլավոնական թագավորություններ՝ **Չեխիան** և **Լեհաստանը**: Գերմանական ֆեոդալներն ամեն կերպ ձգտում էին արգելք հանդիսանալ չեխական և լեհական ցեղերին միավորվելու որպես ուժեղ պետություններ:

10 X դարի կեսերին լեհական ցեղերի մեծ մասը միավորվեց իշխան Մեշկոյի իշխանության տակ, որը հլոդավիգի օրինակով կոտորեց մյուս ցեղերի իշխաններին: Մեշկոն՝ 3.000 ռազմիկներից կազմված դրուժինա ուներ: Բայց նրա իշխանությունը հաստատուն չէր: Իր իշխանությունն ամրապնդելու համար նա ռզնություն էր փնտրում գերմանացիների մոտ: Նա ընդունեց Լեհաստանի կախումը գերմանական թագավորից և գերմանացիներից քրիստոնեություն ընդունեց:

Նրա հաջորդ **Բուխսլավ Քաջը** (992—1025) ուժեղ դրուժինա ուներ, կազմված 20 հազար ռազմիկներից: Նա լիակատար աղատություն ձեռք բերեց գերմանացիներից: Բուխսլավը նշանակալիորեն ընդլայնեց Լեհաստանի սահմանները: Նրա օրոք լեհական պետությունը Նվրոպայում մեծ ազդեցությամբ էր օգտվում: Բուխսլավը թագավորական տիտղոս ընդունեց: Լեհաստանում նրա օրոք սկսեցին ամրապնդվել ֆեոդալական կարգերը: Թագավորն առատորեն հողեր էր բաժանում իր դրուժինիկներին և եկեղեցուն. այդ հողերի վրա բնակվում էին ազատ գյուղացիներ (կմետներ): Բուխսլավի այդ գործողության հետևանքով կմետները դառնում էին ճորտեր:

Գյուղացիները դրան պատասխանում էին ապստամբություններով: Բուխսլավի մահվանից հետո մի մեծ ապստամբություն ծագեց, որին մասնակցում էին և՛ ճորտ, և՛ ազատ գյուղացիները: Ապստամբությունն ուղեկցվում էր կաթոլիկ եպիսկոպոսների և քահանաների ջարդերով. ժողովուրդը նրանց համարում էր իր ստրկացման գլխավոր օժանդակողներ: Այդ ապստամբությունը մեծ դժվարությամբ ճնշեց Կազիմիր իշխանը գերմանացիների օգնությամբ:

Ֆեոդալական կարգերի զարգացումը և ֆեոդալական ավագանու ուժեղացումը Լեհաստանում էլ, ինչպես մյուս երկրներում, հասցրին պետության տրոհմանը: Լեհաստանը բաժանվեց ֆեոդալական մի շարք իշխանությունների, որոնք մշտապես թշնամաբար էին վերաբերվում միմյանց հանդեպ: Դրանից օգուտ էին քաղում գերմանացիները և աստիճանաբար լեհերին ետ էին մղում իրենց հինավուրց սահմաններից՝ Օդերից և Նիսսից դեպի արևելք:

Լեհական պետության հետ միաժամանակ առաջացավ և Չեխական պետությունը, որի գլուխ կանգնեց Պշեմիսլովիչն երիտոհմը: Չեխիան, որի կազմի մեջ մտավ և Մորավիան, ստիպված եղավ համառորեն պայքարել գերմանացիների դեմ: Չեխական իշխանները հարկադրվեցին կախում ընդունել Հռոմեական Սրբազան կայսրությունից: Բայց Չեխիան կայսրության կազմի մեջ մտավ պատվավոր պայմաններով: Չեխական իշխանները թագավորական տիտղոս ստացան:

Չեխիայում էլ, ինչպես Լեհաստանում, ֆեոդալական կարգեր էին հաստատվում և դյուղացիությունը կախման մեջ էր ընկնում խոշոր հողատերերից:

Գերմանացիներին հաջողվեց Չեխիայում վերացնել սլավոնական լեզվով ժամասացությունը, որ մտցրել էին Կիրիլի և Մեթոդիոսի աշակերտները: Գերմանական հոգևորականությունը Չեխիան ենթարկեց կաթոլիկական եկեղեցուն:

Գերմանիայից Լեհաստան և Չեխիա հեղեղեց գերմանական հոգևորականությունը, որն ատում էր սլավոններին և մտածում էր միայն իր հարստանալու մասին: Ժողովրդի վրա «տասանորդ» դրվեց՝ եկեղեցու օգտին: Սլավոնական երկրներում գերմանական վաճառքները դարձան հարուստ հողատերեր: Ժողովուրդը ատում էր կաթոլիկ հոգևորականությունը: Բայց այդ հոգևորականությունը պաշտպանում էին թագավորներն ու ֆեոդալները՝ նրա մեջ տեսնելով իրենց իշխանության հենարանը:

Քրիստոնեությունը ընդունելն անկիթթ կիսաբարբարոսական Գերմանիայից, այլ ոչ թե կուլտուրական Բյուզանդիայից, արեւմտասլավոնական երկրներում դանդաղեցնում էր ազգային կուլտուրայի զարգացումը: Կաթոլիկ հոգևորականությունն արգե-

լում էր սլավոնական լեզվով գրքերը, սմբողջ դրավոր խոսքը ժողովրդի համար անհասկանալի լատիններենն էր:

VI Գ Լ ՈՒՆ

Կ Ի Ե Վ Յ Ա Ն Ռ ՈՒ Ս Ի Ա

**Արեւելեաց
սլավոնները.**

Սլավոնության ամենաբազմամարդ ճյուղը կազմող արեւելյան սլավոններն ապրում էին այն լայնածավալ երկրում, որը տարածվում էր արեւմուտքից դեպի արեւելք՝ սկսած Դնեստրից և Կարպատյան լեռներից մինչև Դոն, Օկա և Վոլգայի վերին հոսանքը, իսկ հարավից դեպի հյուսիս՝ Սև ծովից մինչև Լադոգայի լիճը: Արեւելյան սլավոններին բյուզանդացիները անտ էին անվանում, իսկ ավելի ուշ, IX դարից, նրանց վրա հաստատվեց ռուսներ անունը, նրանց երկիրն էլ սկսեց կոչվել Ռուսիա: Բյուզանդական գրողները արեւելյան սլավոններին անվանում են աշխարհի ամենաբազմամարդ և ամենաուժեղ ժողովուրդը: Անտերը, ասում են նրանք, կարող էին բոլորին նվաճել, եթե միայն տարաբաժանված չլինեին բազմաթիվ ցեղերի: Արեւելյան սլավոնների մեջ վաղուց, դեռ IV դարից, սկսեցին առաջանալ ցեղերի միություններ, որոնք կոչված էին թշնամիներից պաշտպանվելու և ընդհանուր ռազմական ձեռնարկումների համար: Այդպիսի միություններից կազմվում էին պետություններ: IX դարում առանձնապես աչքի ընկան երկու հզոր պետություն, դրանցից մեկի կենտրոնը Կիևն էր, մյուսինը՝ Նովգորոդը:

Արեւելյան սլավոնները վաղուց ի վեր զբաղվում էին հողագործությամբ: Նրանք զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ, որսորդությամբ, ձկնորսությամբ, մեղվաբուծությամբ: Արեւելյան սլավոնները հաճախ պատերազմ էին մղում Բյուզանդիայի դեմ: Արդեն VI դարում անտերը մասնակցում էին Բյուզանդական կայսրության վրա կատարվող ասպատակություններին: 860 թվին ռուսները պաշարեցին Կոստանդնուպոլիսը: Բայց Բյուզանդիան խաղաղ առևտրական հարաբերություններ էլ էր պահպանում արեւելյան սլավոնների հետ, մանավանդ Կիևի հետ: Առևտուրը

կատարվում էր, Բյուզանդիայի Ղրիմի տիրապետությունների՝ հերսոնեսի միջոցով (որը ռուսներն անվանում էին Կորսոն), նույնպես և ուղղակի Կոստանդնուպոլսի միջոցով, որը ռուսներն անվանում էին Ցարգրադ:

Վաղա Կուլ-Սրա գերեզմանաթմբից
V դ. մ. թ. ա.

թյան կարևոր կենտրոնը Վուլգայի միջին հոսանքում գտնվող Բուլղար քաղաքն էր, ուր հանդիպում էին ռուսական վաճառականները, արարները, խազարները:

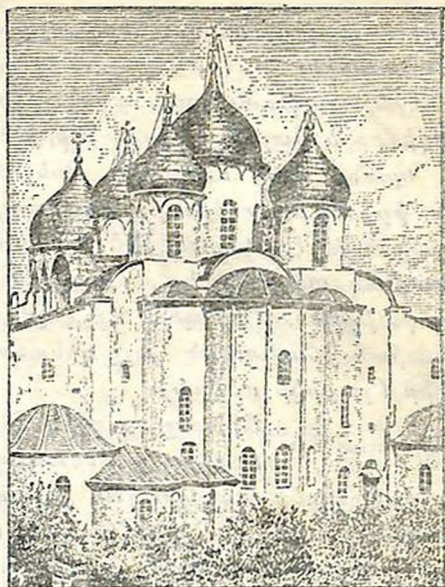
Նովգորոդն առևտուր էր անում Սկանդինավյան հյուսիսի և մերձբալթյան երկրների հետ: «Մեծ ճանապարհով վարյադների երկրից դեպի հույները» առևտուր էր կատարվում Բյուզանդիայի և Եվրոպայի հյուսիսի միջև: Այդ նույն ճանապարհով Ռուսիա էին ասպատակում նորմանների կամ վարյադների ռազմատենչ ջոկատները: Այդ կոիվներում կոփված, բայց ուխտադրուժ և անբարեհույս ռազմիկներին ծառայության էին ընդունում Նովգորոդի ու Կիևի իշխանները և բյուզանդական կայսրները:

Արևելյան սլավոնների երկրով վաղուց ի վեր անցնում էին կարևորագույն առևտրական ճանապարհները: Խազարական թագավորությունից մինչև Հոնգարիա ընկած ամբողջ հսկայական տարածության վրա առևտրական հարաբերությունների ժամանակ գործածում էին սլավոններենը, որը համարվում էր միջազգային լեզու:

Ռուսական երկրի մոտիկ հարևանը Մերձդանուբյան Բուլղարիան էր: Արևմուտքում Ռուսիան սահմանակից էր Լեհաստանի հետ:

Խազարական թագավորության միջոցով, որը տեղավորված էր ստորին Դոնի, և ստորին Վոլգայի ավազանում, արևելյան սլավոնները առևտրական կապեր էին պահպանում Միջին Ասիայի, Կովկասի, Իրանի հետ: Արաբական վաճառականները Կասպից ծովից բարձրանում էին Վոլգայով: Առևտրական փոխանակու-

Արևելյան սլավոնները ամրացված քաղաքները, որոնք տեղավորված էին առևտրական ճանապարհի ուղղությամբ, ոչ միայն թշնամուց պաշտպանվելու միջոց էին ծառայում, այլև դառնում էին առևտրի վայրեր։ Քաղաքներում բնակություն էին հաստատում արհեստավորները։ Արևելյան սլավոնների մեջ կային հմուտ ձուլողներ, բրուտներ, ոսկերիչներ, որոնք կարողանում էին պեղեցիկ զարդարանքներ պատրաստել։

Սոֆիայի տաճարը Նովգորոդում։

Կիևյան պետությունը։

Արևելյան սլավոնականության կյանքի կարևորագույն դեպքը՝ Կիևյան և Նովգորոդյան իշխանությունների միավորումն էր։ Ավանդությունն այդ միավորումը վերագրում է Օլեգ իշխանին։ Այժմ «վարյագներից դեպի հույները» տանող ամբողջ ճանապարհն անցավ մեկ իշխանի, որի մայրաքաղաքը դարձավ Կիևը։ Օլեգը 911 թվին հաջող արշավանք կատարեց Կոստանդնուպոլսի վրա։ Բյուզանդացիները պարտավորվեցին նրան ռազմատուրք վճարել։ Բյուզանդիայի հետ կնքվեց շահավետ առևտրական դաշնագիր, ըստ որի ռուս վաճառականներն ազատվեցին առևտրական մաքսերից և մի շարք այլ արտոնությունների ստացան։

Ավելի պակաս հաջող էին Օլեգի հաջորդ Իգորի արշավանքները։ Նա հարկադրված եղավ առևտրական դաշնագիր կնքել ավելի պակաս շահավետ պայմաններով։ Ռուսական վաճառականները պարտավորվեցին առևտրական մաքս վճարել, Իգորը իրոստացավ չհարձակվել Բյուզանդիայի տիրապետությունների վրա, այլ պաշտպանել նրան թշնամիներից։ Օլեգի և Իգորի այդ դաշնագրերը կազմված են հունարեն և ռուսերեն լեզուներով։ Դա-

ցույց է տալիս, որ ռուսներն այդ ժամանակ արդեն պրագիտություն ունեին:

Կիւլյան պետությունն ամենամեծ ուժի հասավ Սվյատոսլավ, Վլադիմիր և Յարոսլավ իշխանների օրոք:

Նրանց օրոք ստեղծվեց Կիւլյան միթխարի պետությունը, որն իր տարածութեամբ, հարստութեամբ և հզորութեամբ դերազանցում էր Կարլոս Մեծի կայսրությանը: Այդ ժամանակի ռուսական պետությունը Մարքսն անվանում է Բյուրիկովիչների կայսրութիւն» (այդպես էր կոչվում կիւլյան իշխանների դինաստիան համաձայն այդ դինաստիայի առասպելական հիմնադիր Բյուրիկի անվան):

Սվյատոսլավ: Անխոնջ ռազմիկ Սվյատոսլավը Ռուսական պետությունը մեծապես լայնացրեց դեպի արևելք: Նա ջախջախեց հազարական թագավորութիւնը, նվաճեց հյուսիսային Կովկասը: Նրա հետագա արշավանքներն ուղղված էին դեպի հարավ-արևմուտք՝ Մերձդանուբյան Բուլղարիա: Դեպի այդ կողմերը նրան աշխատում էր գրավել բյուզանդական խորամանկ դիվանագիտութիւնը, որը հույս էր տածում այդպիսով թուլացնել և՛ Բուլղարիան, և՛ Կիւլյան իշխանութիւնը: Վերջ ի վերջո բյուզանդացիներին հաջողվեց կործանել Սվյատոսլավին և դավթել Բուլղարիայի մի մասը:

Վլադիմիր (980—1015): Բայց Բյուզանդիայի դավաճանական դիվանագիտութիւնը լիովին իր նպատակին չհասավ: Նրա հաշիւները Ռուսիան թուլացնելու վերաբերյալ չարդարացան: Սվյատոսլավի որդի Վլադիմիրի օրոք Ռուսիան բարձրագույն հզորութեան հասավ: Վլադիմիրը՝ «Կարմիր Արևը» ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց, որպես ռուսական բիւրնանների հերոս: Նրա օրոք ռուսական պետութեան սահմաններն է՛լ ավելի ընդարձակվեցին և ամրացան: Նվաճելով յատկապէս լիովական ցեղը, Վլադիմիրը առաջ շարժեց դեպի Բալթիկ ծովի մոտերքը: Նա կուռ կերպով համախմբեց ռուսական ցեղերը, փոխարինելով ցեղական իշխաններին, կամ իր որդիներով, կամ իր գրուժինիկներով:

Վլադիմիրը բարեկամական հարաբերութիւններ էր պահպանում արևմտյան հարևանների՝ լեհական, չեխական, հունգարական թագավորների հետ: Սերտ կապեր հաստատվեցին Բյու-

զանդիայի հետ: Վլադիմիրն ամուսնացավ բյուզանդական արքայադուստր Աննայի հետ (Աննայի քույրը Հռոմեական Սրբադան կայսրության, կայսր Օթոն II-ի կինն էր): Բյուզանդիայի և Ռուսիայի միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու տեսակետից առավել ևս կարևորն այն էր, որ Ռուսիան ընդունեց քրիստոնեությունը:

Քրիստոնեությունն արդեն վաղուց սկսել էր Կիևյան Ռուսիա թափանցել խեղճներով, Կոստանդնուպոլսի, նույնպես և Ռուսիայի հարևան Բուլղարիայի միջոցով, որը IX դարում դարձել էր սլավոնական կուլտուրայի կենտրոնը: Սվյատոսլավի մայրը՝ Օլգան քրիստոնյա էր: Գերմանական կայսրը և պապը իրենց քրիստոնեական քարոզիչներին ուղարկում էին Կիև: Պապը երկու անգամ Վլադիմիրի մոտ դեսպաններ ուղարկեց և Վլադիմիրն էլ իր հերթին դեսպանություններ ուղարկեց Հռոմ: Գալիս էին նույնպես մուսուլմանական քարոզիչներ Արևելքից: Բայց Վլադիմիրի համար ամենից շահավետ էր քրիստոնեություն ընդունել ըստ արևելյան «ուղղափառ» ծեսի և դրանով ամրապնդել կապերը Բյուզանդիայի հետ: Ռուսիայումն էլ, ինչպես մյուս երկրներում, քրիստոնեությունը պետք է ուժեղացներ իշխանի իշխանությունը և ժողովրդական մասսաները ենթարկեր ավագանուն: Ռուսիայում հանդես է գալիս քրիստոնեական եկեղեցին միտրոպոլիտի գլխավորությամբ: Սկզբում միտրոպոլիտները հույներ էին, որոնց նշանակում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը: Բայց Կիևյան իշխանները ձգտում էին որպեսզի միտրոպոլիտներ նշանակվեն ուսումնարկանցից:

Վլադիմիրի մահից հետո պաշար սկսվեց նրա (1019 1054) որդիների միջև Կիևի զահի համար: Վերջապես իշխանությունը գրավեց Յարոսլավը, որին կոչում էին՝ Իմաստուն: Նրա օրոք է՛լ ավելի ամրապնդվեց այն պատվավոր դիրքը, որ գրավել էր Ռուսական երկիրը մյուս պետությունների շարքում: Յարոսլավը բարեկամական կապեր ստեղծեց Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների հետ: Թագավորներն ու կայսրները մեծ պատիվ էին համարում բարեկամա-հալը Կիևյան իշխանի հետ: Յարոսլավն ամուսնացավ շվեդական թագավորի դստեր հետ, նրա երեք աղջիկները ամուսնացած էին ֆրանսական, հունգարական և նորվեգական թագավորների

հետ, նրա թուր Հայնրիխ IV կայսեր կինն էր, իսկ որդին ամուսնացած էր բյուզանդական արքայազուտեր հետ: Աշխույժ հարաբերություններ էին պահպանվում Բյուզանդիայի, Լեհաստանի, Հունգարիայի, Չեխիայի, Գերմանիայի, Արևելքի երկրների և մանավանդ Վրաստանի հետ, որը թուփափել էր սրարական լուծը և դարձել էր ուժեղ պետություն: Յարոսլավը հայտնի էր իր կրթվածությամբ: Ժամանակակիցները նրան անվանում էին «Գրասեր»:

Յարոսլավ Իմաստունի ընտանիքը, XI դ. որմանկարից:

XI դարում գրի առնվեցին օրենքները, որոնցով Ռուսիայում դատ էր կատարվում: Այդ գրանցումը կոչվեց «Ռուսական Պրավդա»: «Ռուսական Պրավդան» հիշեցնում է այն «Պատաստանագրքերը», որոնք գոյություն ունեին արևմտյան ժողովուրդների մոտ, բայց ռուսականում արտացոլվել է հասարակական զարգացման ավելի բարձր աստիճան: «Ռուսական Պրավդայում» շատ տեղ է հատկացված առևտրական գործերի դատավարությանը, սահմանվում են պարտքերը վճարելու կանոններ: Միևնույն ժամանակ «Ռուսական Պրավդան» ամրապնդում էր ֆեոդալների իշխանությունը կախյալ գյուղացիների վրա:

**Ֆեոդալական
կարգեր:**

X—XI դարերում Ռուսիայում հաստատվում են ֆեոդալական կարգեր: Բնակչության հիմնական մասսան սկզբնապես կազմում էին ազատ գյուղացիները՝ «ամերդները», որոնք ապրում էին համայնքներով: Բայց հետո ազնվատոհմ մարդիկ՝ իշխաններն ու բոյարներն աստիճանաբար իրենց էին ենթարկում սմերդներին և նրանց դարձնում էին ճորտեր: Սմենից ավելի կախյալ մարդիկ, որոնց դրուժյունը մոտ էր ստրկականին, կոչվում էին «խոլոպներ»: Իշխաններն ու բոյարներն ստեղծում են խոշոր տնտեսություններ, նման ալն տնտեսություններին, ինչպիսին ունեին արևմտաեվրոպական ֆեոդալները: Այդ տնտեսություններում տերունական հողերը մշակվում էին ճորտ գյուղացիների կողային աշխատանքով:

Արևմտյան ֆեոդալների պես ռուսական իշխանները ևս ունեին իրենց դրոժինաները և իրենց տիրապետություններում դառնում էին մանր տիրակալներ: Կիևյան պետությանն էլ այնպիսի կազմալուծում էր սպառնում, ինչպիսին եղավ Կարլուս Մեծի կայսրության հետ: Պետության այդ կազմալուծումը տեղի ունեցավ Ֆրոսլավի մահից հետո: Արևմուտքի նման երկիրը բաժանվեց մի շարք իշխանությունների: Կիևի մեծ իշխանը այդ իշխանությունների վրա համարյա թե որևէ իրավունք չուներ: Ռուսիան, ինչպես և մնացած եվրոպան, թևակոխեց ֆեոդալական տրոհվածության մի երկարատև ժամանակաշրջան:

**Պայքար բոյ-
վորների դեմ:**

Ռուսական երկիրն ուներ թշնամիներ, որոնք մշտական սպառնալիք էին հանդիսանում նրա տնտեսության, նրա պետական կարգերի և կուլտուրայի համար: Այդ թշնամիներն էին կիսավայրենի քոչվոր ցեղերը, որոնք անհամար հրոսախմբերով շարժվում էին հարավ-ռուսական տափաստաններով: Պեչենեգներն ավելի ընդունեցին Ռուսական երկիրը, գերեվարում էին բնակչությունը, խանգարում էին Բյուզանդիայի հետ ունեցած առևտրին, դարանակալում էին Դնեպրի սահանքներում և այդտեղ կողոպտում էին ռուս վաճառականներին: Պեչենեգներին հաջորդեցին պոլովցիները: Նրանց ասպատակություններն առանձնապես ուժեղացան այն ժամանակ, երբ ընդհատվեց Կիևյան պետության միասնությունը և Ռուսիան տրոհվեց ֆեո-

դալական տիրապետությունների, որոնք մշտապես թշնամու-
թյուն էին անում միմյանց հետ: Մեծ իշխաններից վեր-
ջինը, որը կարողացավ ռուս ֆեոդալների մեջ որոշ միասնություն
ստեղծել, Վլադիմիր Մոնոմախն էր, (1113—1125): Նրա
մայրը բյուզանդական արքայադուստրն էր, ինքն էլ ամուսնա-
ցած էր անգլիական թագավորի աղջկա հետ: Վլադիմիր Մոնո-
մախն իր ժամանակի ամենակիրթված մարդն էր: Նա գրեց հռչա-
կավոր «Երատը», որի մեջ, որպես խրատ իր որդիներին, նա
սխտմում էր իր կյանքի մասին: Պոլովցիների դեմ հաջող պայ-
քարելու համար նա համախմբեց ռուս իշխաններին:

-	ЄЄСОЦДЖІРӨ	ОАРОВСЛАВЪЖІПА
-	ЄСЛАВЪ. БОЛОДН	КЪСЪВЪКОУПНВЪ
-	ЄМНРНЧА. —	ШЕСАЄНВЕКГОНЗА
=	 РАВААРОУСЬКАМА	ЛАВЪСЪТОСЛАВЪ
-	ЖЪОУБЪНТЪМОУ	ВСЕВЪЛОДЪНМОУ
-	ЖЪМОУЖА.ТОМЪТН	ЖАНХЪКЪСНАВЪ
	ТНЕРАТОУБРАТА	КОПЕРЕНЪГЪНК
	АМБЕУНЛАМБЕСНОУ	КНФЪРЪНЪЛОЖН
	АМБЕБРАТОУДАРОУ	ШАОУБЪНННННА
	АМБЕБРАТНЮСНВН	КОЛОБЪКЪКОУНА
	ЇЖЕАННЕСОУДЕТЪ	МНСАВЪІКОУПАТН
	ІТОКГОМЪСТАТО	АННОВСЕІАКОЖЕТАРО

Ցարոսլավ Վլադիմիրովիչի «Պրավդա»-ն:

Մոնոմախից հետո իշխանական երկպառակությունները նո-
րից սկսվեցին, հաճախակի դարձան նաև պոլովցիների տապա-
տակությունները: Ռուս ժողովուրդն իր ուժերն սպառում էր տա-
փաստանային դիշատիչների դեմ անընդհատ պայքարում: Պո-
լովցիները կտրեցին Արևելքի, Բյուզանդիայի, Դանուբյան եր-
կրների հետ առևտրի և կուլտուրական հարաբերությունների
հանապաքահները: Կիևի նախկին նշանակությունն ընկավ: Հարավ-
ուսական գյուղացին չէր. կարող համոզված լինել, որ իրեն
կհաջողվի իր բերքը հավաքել, որ պոլովցիները իրեն չեն սպանի,
չեն ավերի իր տունը, ստրկության չեն քշի իր կնոջը և երեխա-

Գերիների և անասունների հափշտակումը սլովոլցիների կողմից:

ներին: Բայց, շնայած պետության տրոհվածությանը և տափաստանի դեմ մշտական սլաշքարի ամբողջ աղետին, ռուս ժողովրդի մեջ երբեք չէր մեռնում ռուսական բոլոր երկրների միասնության գիտակցությունը, չէր անհետանում Կիևյան պետության նախկին մեծության մասին հիշատակը և պահպանվեց խոր հավատն այն մասին, որ այդ միասնությունն ու մեծությունը Մորից կվերականգնվեն:

VII ԳԼՈՒԽ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԿՐԻՏՈՒՐԱՆ

§ 1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱ

**ԱՐԵՎՄՈՒՏԻ
ԿՐԻՏՈՒՐԱԿԱՆ
ԻՆՏԱՐՄԵՆԿՈՒ-
ՐՅՈՒՆՆԵՐ՝**

Բարբարոսական ցիվիլը, որոնց մեջ գերակշռում էին գերմանները, Արևմտյան եվրոպայում կործանեցին հռոմեական հին կոլտուրան: Նրանք այրում և կործանում էին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության քաղաքները, ոչնչացնում էին տա-

ճարները, պալատները, թատրոնները, դպրոցները, մատենադարանները, արձանները և նկարները: Ուստի Արևմուտքի իրենց նվաճած երկրներում նրանք շատ քիչ բան կարող էին սովորել: Արևմտյան Եվրոպան, որը հին ժամանակ նշանակալի կուլտուրական զարգացման էր հասել, շատ դարերով դարձավ կուլտուրապես հետամնաց, տգետ, կիսագրագետ երկիր:

Եկեղեցի և Վիկտուար Արևմուտքում դպրությունը պահպանվեց գլխավորապես վանքերում: Այստեղ վանականներն արտագրում էին քրիստոնեական գրքեր, կազմում էին տաղերգություններ, որոնց մեջ գրանցում էին կարևորագույն դեպքեր, հորինում էին «սուրբերի» կենսագրություններ: Այդ երկերը լեցուն էին զանազան «հրաշքների» մասին տգետ և սնուտիապաշտ պատմվածքներով: Արևմուտքում եկեղեցու և դպրության լեզուն լատիներենն էր: Հատիներեն լեզուն ուսուցանելու համար արտագրում էին նաև հին հռոմեական հեղինակների որոշ երկերը:

Այսպես Արևմուտքում եկեղեցին ամենից առաջ իր շահերի և ֆեոդալական պետության կարիքների համար պահպանեց հռոմեական կրթության որոշ մնացորդներ:

Բայց միևնույն ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցին Ֆեոդալական օժանդակեց Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրական անկմանը: Տգետ և մոլեռանդ հոգևորականությունը ոչնչացնում էր գիտապաշտական աստվածների արձաններն ու տաճարները: Այդպես կորան անտիկ արվեստի բազմաթիվ հիսսքանչ ստեղծագործությունները: Անգլիայում ոչնչացվում էին հնադարյան գրքերը, Այն ժամանակ գրքերը գրվում էին մագաղաթի (բարակ պատրաստված հորթի կաշի) վրա: Մագաղաթը թանկ էր: Հաճախ վանականները հին ձեռագրերի տեքստերը քերում էին, որպեսզի իրենց «սրբազան» գրքերը և տարեգրությունները գրեն: Այդպես ոչնչացվեցին հնադարյան մեծ գրողների և գիտնականների բազմաթիվ երկեր: Շատ գրքեր էլ ոչնչացվեցին այն պատճառով, որ հոգևորականությունը դրանց բովանդակությունն անհամաձայն էր գտնում քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքի հետ: Գրիգոր I պապի հրամանով կրակի մատնվեց Հռոմի Պալատինական բլրի վրա գտնվող հին մատենադարանը:

Դպրության և ժամասացության լեզուն, լատիներենն, աճ-

հասկանալի էր ժողովրդին: Ժողովրդական լեզուները՝ ֆրանսերենը, իտալերենը, իսպաներենը առաջացան լատիներեն լեզվից: Դրանք կոչվում էին «ռոմանական» լեզուներ: Բայց դրանք այնքան էին տարբերվում գրավոր լատիներեն լեզվից, որ այդ լեզվով խոսող ժողովուրդները լատիներեն չէին հասկանում: Լատիներեն լեզուն առավել ևս քիչ կարող էին հասկանալ գերմանական լեզուներով խոսող ժողովուրդները՝ գերմանացիները, անգլոսաքսերը, նորմանները: Այդ լեզուն անհասկանալի էր նաև սլավոնների համար: Բայց արևմտյան (կաթոլիկ) եկեղեցին, որի գլուխ կանգնած էր Հռոմի պապը, համառորեն կառչած էր լատիներեն լեզվին, որպես քրիստոնեական դպրության և ժամասացության միակ թույլատրած լեզվի: Եկեղեցին ուզում էր այդպիսով ուժեղացնել իր նշանակությունը, քանի որ լատիներեն լեզվին տիրապետում էր միայն հոգևորականությունը, որը վերջություն էր ստանում եկեղեցական դպրոցներում:

Այդպես, եկեղեցին ոչ միայն ժողովրդին պահում էր տգիտության մեջ, այլև խանգարում էր ազգային լեզուներով դպրության զարգանալուն: Արևմտյան եկեղեցին դրանով կասեցնում էր ազգային կուլտուրայի զարգացումը: Այդպես էր արևմտասլավոնական երկրներում՝ Մորավիայում, Չեխիայում, Լեհաստանում, ուր կաթոլիկական հոգևորականությունը արգելում էր սլավոնական լեզուներով ժամասացությունն ու դպրությունը:

Լատիներեն լեզվով էլ կաղմվում էին պետական վավերագրերը, տարվում էր դիվանագիտական գրագրությունը, և այդ պատճառով թագավորները հարկադրված էին դիվանատների համար զրազետ մարդիկ ընտրել քահանաների և վանականների միջից:

Արևմտաեւրոպական կուլտուրան որոշ հաջողություններ ունեցավ Կարլոս Մեծի ժամանակներում:

Կարլոսին հարկավոր էին եկեղեցու կրթված սպասավորներ, որոնք կարողանային ներշնչել հպատակներին հնազանդություն կայսերը և սինյորներին: Նրան հարկավոր էին գրագետ մարդիկ՝ կառավարման, դատավարության և եկամուտներն ու ծախքերը հաշվելու համար: Ուստի նա հոգում էր դպրոցներ հիմնելու մասին: Նա աշխատում էր կրթված մարդկանց գրավել

Կուլտուրան
Կարլոս Մեծի
օրոք:

իր պալատը: Նրանց մեջ ամենատախանալորը անգլիացի վանականն Ս. Լիոնն էր: Կարլոսն իր արքունիքում կազմեց գիտնականների խմբակ, որն անվանում էր «Ակադեմիա»: Այդ խմբակի մեջ մտնում էին՝ Կարլոսն ինքը, նրա քույրը և աղջիկները, մի քանի պալատականներ և արքունիքում ապրող գիտնականներ: «Ակադեմիայում» ընթերցվում և քննարկվում էին խմբակի անդամների գրած երկերն ու ոտանավորները:

«Ակադեմիայի» անդամներն իրար անվանում էին հին-հրեական կամ անտիկ պատմությունից վերցված անուններով, աշխատում էին խոսել լատիներեն և ընդօրինակել հռոմեական կլասիկ պոեզիաների ոճը: Կարլոսին անվանում էին «Դավիթ», Ալկուինին՝ «Հորացիոս»: Ակադեմիայի անդամներից մեկը՝ էյնհարդը գրել է «Կարլոս Մեծի կյանքը» վերնագրով պատմական մի երկ, որի մեջ հետևում է հռոմեական պատմիչների օրինակին: Արքունիքում կազմակերպվեց մի դպրոց, որը ղեկավարում էր Ալկուինը:

Այդ դպրոցում եղած դասավանդման բնույթի մասին կարելի է դատել մի ձեռնարկից, որը կազմել էր Ալկուինը հարց ու պատասխանի ձևով: Ահա դրանցից մի քանիսը. «Ի՞նչ է տառը» — Պատմության հսկիչը: «Ի՞նչ է բառը» — Մտքի դավաճանությունը: «Ո՞վ է ծնում բառը» — Լեզուն: «Ի՞նչ է լեզուն» — Օգի խարազանը: «Ի՞նչ է օդը» — Կյանքի պահպանիչը:

Այդ դպրոցում ձգտում էին ձեռք բերել ոչ թե ճշգրիտ գիտելիքներ, այլ խորամիտ պատասխաններ: Այստեղ արտացոլվել է Կարլոսի ժամանակի կուլտուրայի մակերեսային բնույթը: Կարլոսն ինքը հասկանում էր լատիներեն և մի քիչ էլ հռոմեացին, բայց վատ էր գրում:

Կարլոսի օրոք սկսեց դարգանալ շինարարական արվեստը: Կարլոսի ճարտարագիտները ընդօրինակում էին հին հռոմեական շենքերը: Նրանք սովորեցին կառուցել կլոր քարե կամարներ, շենքերը դարգարում էին սյուներիով:

Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրական դարգացմանը ուժեղ հարված հասցրին նորմանների ասպատակությունները: Նորմանները կողոպտում և այրում էին եկեղեցիներն ու վանքերը, ուր հույս ունեին ոսկի ու արծաթ գտնել: Ընդ որում ոչնչանում էին և՛ վանքերի մատենադարանները, և՛ արխիվները, ոչնչացվում էին վանական դպրոցները: Նորմանները վանականներին կոտորում

կամ ցլում էին, նորմաճական ասպատակություններու հետ-
ամբողջ մարդերում գծվար էր գրաւեալ մարդիկ գտնել:

Արեւմտեղի քրիստոնեական երկրներից ամենից շատ կու-
տուրականը՝ Իտալիան էր, ուր պահպանվել էին հին հռոմեական
կրթվածութեան որոշ բեկորներ: Իտալիան առավել կուլտուրական
Բյուզանդական կայսրութեան ամենամերձավոր հարեանն էր: XI
դարում Վենետիկում կառուցվեց ըստ Բյուզանդական օրինակ-
ների սուրբ Մարկոսի զեղեցիկ մայր եկեղեցին:

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱ

Բյուզանդիա. Իր կուլտուրայով Բյուզանդական կայսրութեանը
Արեւմտեղի նվրոպայից շատ ավելի բարձր էր
կանգնած: Բյուզանդիայում տեղի շունեցավ կուլտուրայի այն-
պիսի կործանում, ինչպես այդ կատարեցին գերման-բարբա-
րոսներն Արեւմտեղում: Բյուզանդիայում պահպանվեցին քաղաք-
ները, շինարարական տեխնիկան և արհեստները: Պահպանվե-
ցին նաև մյուս ժողովուրդների հետ ոմնեցած աշխույժ կապերը:
Բյուզանդական վաճառականները, քարոզիչները, ճանապարհորդ-
ներն ուղևորվում էին հեռավոր երկրներ: Կայսրները, արքունի
ավագանին և հարուստ վաճառականները փարթամ կյանք էին
վարում: Ճարտարապետները, նկարիչները և բազմաթիվ արհես-
տավորներն զբաղված էին նրանց համար պալատներ և եկեղե-
ցիներ կառուցելով և զարդարելով: Բարձր էր կանգնած և ընդհա-
նուր կրթվածութեանը: Բյուզանդական դպրոցներում ուսումնա-
սիրվում էին Հոմերոսի պոեմները և Սոփոկլեսի ողբերգութեան-
ները, Պլատոնի և Արիստոտելի փիլիսոփայական աշխատու-
թյունները:

Բյուզանդիայում շատ գիտնականներ կային, որոնք զբաղ-
վում էին պատմութեամբ, փիլիսոփայութեամբ, բժշկականու-
թեամբ, աշխարհագրութեամբ: VI դարում Պրոկոպիոս պատմիչը
կազմեց Հուստինիանոսի պատերազմների պատմութեանը և մի
գիրք գրեց նրա կառավարման մասին: Վաճառական Կոզմաս
Ինդիկոպոլի կազմեց արեւելյան երկրներում կատարած իր ճա-

Ֆապարհորդության հետաքրքրական նկարագրութիւնը: X դարում Կոստանդին Միրանածին կայսրը կազմեց Բյուզանդական կայսրության և հարեան երկրների նկարագրութիւնը: Այդ աշխատութիւնը տեղեկութիւններ է պարունակում հարաւսլաւոնական երկրների և Ռուսիայի մասին:

Բյուզանդիայում ծաղկում էր արվեստը: Բյուզանդական ճարտարապետները կարողանում էին կառուցել գեղեցիկ պալատներ և եկեղեցիներ կլոր գմբթներով՝ զարդարված շքեղ որմնաքանդակներով և մոզայիկներով: Բյուզանդական գեղանկարչությանը հատուկ էր հանդիսավորութիւնը: Նա պատկերում էր սրբերի, կայսրների և կայսրուհիների երկարաձիգ ֆիգուրաներ՝ խիստ և մուգ դեմքերով, մեծ աչքերով: Արվեստը մարդկանց մեջ ձգտում էր զարթեցնել կրօնական զգացմունք և հարգանքներ շնչել կայսերական իշխանության հանդէսը: Բայց բյուզանդական գեղանկարիչները կարողանում էին նաև ձեռագրեր և ջենքերի պատեր զարդարել կենդանիների ու բույսերի, խնջույքների, որսորդության կենդանի և վառ պատկերներով: Բյուզանդիան հռչակված էր գեղարվեստական արհեստի շինվածքներով, հատկապես ոսկերչական նրբագեղ իրերով:

Բյուզանդիայում գլխավոր «գիտութիւնը» համարվում էր աստվածաբանութիւնը՝ կրօնի մասին ուսմունքը: Կրօնը պետական գործ էր համարվում: Նպիսկոպոսները, քահանաները և վանականները ներշնչում էին ժողովրդին, որ նա պետք է հնազանդվի կայսրին և նրա կողմից նշանակված իշխանութիւններին:

Նկեղեցական կառավարչության գլուխ կանգնած էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, բայց բյուզանդական եկեղեցու իսկական գլխավորը կայսրն էր: Նկեղեցու ուսմունքի հետ անհամաձայնութիւնը պետական հանցագործութիւն էր համարվում: Այն համարձակ գիտնականներին ու փիլիսոփաներին, որոնք եկեղեցական ուսմունքին հակասող կարծիք էին արտահայտում, նզովքի էին ենթարկում եկեղեցիներում, աքսորում էին, մահապատժի էին ենթարկում: Նկեղեցին Բյուզանդիայումն էլ, ինչպես մյուս երկրներում, խոշնգոտ էր հանդիսանում փիլիսոփայութիւն և գիտական մտքի զարգացմանը:

Բյուզանդիայի Բյուզանդիան նշանակալի ազդեցություն գործեց սազդեցութունը Արևելյան Եվրոպայի ժողովուրդների կուլտուրայի վրա: Սլավոնները բյուզանդացիներից փոխ առան հունական այբուբենի տառերը և դրանցից օգտվում էին իրենց դպրության համար, ավելացնելով մի քանի նոր տառ, այն հնչյունների համար, որոնք չկային հունարեն լեզվում (Ж, Ч, Ш, Щ): Հունական այբուբենի վրա հիմնված սլավոնական հին այբուբենը Ռուսիան և հարավային սլավոնները գործադրում էին շատ հարյուրամյակների ընթացքում: Պյոտր I-ի օրոք այն մասամբ պարզեցվեց: Այդ փոփոխված ձևով մենք այն օգտագործում ենք այժմ:

Բյուզանդիան հարևան երկրներն էր առաքում քրիստոնեության քարոզիչներ՝ միսիոներներ: Բյուզանդացիները հույս էին տալով քրիստոնյա դարձած ժողովուրդներին՝ իրենց բարեկամ և դաշնակիցներ դարձնելու և նրանց հետ առևտրական կապեր հաստատելու մասին: Բյուզանդական միսիոներները քրիստոնյա դարձած ժողովուրդների վզին զոռով չէին փաթաթում օտար լեզու, այլ նրանց համար հունարենից թարգմանում էին կրոնական և այլ գրքեր:

IX դարում Բուլղարիան քրիստոնեություն ընդունեց Բյուզանդիայից: Սիմեոն թագավորի ժամանակ Բուլղարիան սլավոնական կրթվածության կենտրոն դարձավ: Հունարենից շատ գրքեր թարգմանվեցին սլավոններենի: Սլավոնական լեզվով կազմվեց բուլղարական օրենքների ժողովածուն՝ «Մարդկանց դատաստանի օրենքը»: X դարում ռուսները քրիստոնեություն ընդունեցին: Բյուզանդիայից քրիստոնեություն ընդունելով, արևելյան և հարավային սլավոնները ծանոթանում էին բյուզանդական գիտության և գրականության հետ, բյուզանդական շինարարության, արվեստի և գեղանկարչական արհեստների հետ: Այսպիսով Բյուզանդիան՝ Եվրոպայի տմենակուլտուրական երկիրը, հարստացնում էր հարևան ժողովուրդների կուլտուրան: Բայց այդ ժողովուրդները ստրկորեն չէին ենթարկվում բյուզանդական օրինակներին. յուրացնելով բյուզանդական կուլտուրան, նրանք մշակում էին իրենց ազգային արվեստը, զարգացնում էին իրենց ազգային դպրությունը:

Հնադարյան և բարձր կուլտուրա ունեին Անդրկովկասի եր-

կըրնե՛րը՝ Հայաստանը և Վրաստանը: Բյուզանդիան, Հայաստանը, Վրաստանը և Կիւյան Ռուսիան մշտապէս իրար հետ կոպտութեամբ շփման մեջ էին:

Կիւսկան Ռուսիայի կուստովան աշխատանքը: Կիւսկան Ռուսիայի կուստովան աշխատանքը նաեւ զատիկ էր կանգնած: Կիւսկան Ռուսիայի կուստովան աշխատանքը, ամենահարուստ և ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն էր: Ժամանակակիցները Կիւսկանը համարում էին Կոստանդնուպոլսի մրցակից: Կիւսկան, Նովոքոնստան և մյուս քաղաքներում ստեղծվում էր ռուսական ազգային արվեստը: XI դարում Կիւսկան կառուցված Սոփիայի մալիկի կիւսկան ճարտարապետութեան հիմնաքանչ հուշարձան է հանդիսանում. իր գեղեցիկութեամբ և կատարման արվեստով այդ կիւսկանի գերազանցում էր այն ժամանակվա բյուզանդական ճարտարապետութեան լավագույն օրինակները: Ռուսիայի մյուս քաղաքներում ևս կառուցվում էին գեղեցիկ տաճարներ և իշխանների ու աւագանու համար քարաշէն պալատներ:

Կիւսկան սուրբ Սոփիայի տաճարի մոզաիկան:

Քրիստոնեութեան ընդունելուց շատ առաջ Ռուսիայում հանդես եկաւ գրագիտութեանը, սկսեց զարգանալ ռուս գրական լեզուն՝ հարուստ, պատկերավոր, ճկուն և ժողովրդին հասկանալի: Վլադիմիր Սվյատոսլավիչի օրոք բացվեցին դպրոցներ, ուր ընդունվում էին բնակչության բարձր խավի մանուկներ՝ պարտագիր կարգով «գիր սովորելու» համար: Քրիստոնեութեան ընդունելն Ռուսիային ծանոթացրեց բյուզանդական կրթության:

հետ, որն ամենաբարձրն էր նվրոպայում: «Գրասեր»-ի շխան Յարոսլավ Իմաստունի օրոք թարգմանիչների մի ամբողջ խմբակ կար, որոնք հունարենից ռուսերենի էին թարգմանում բազմազան մասնավանդ պատմական աշխատություններ:

Ռուսիայում հանդես եկան իրենց գրողները: Կիևում, նովգորոդում կազմվում էին պատմական աշխատություններ, որոնք շարադրում էին Ռուսիայի պատմությունը: Այդ աշխատություններից ամենահոյակապը այն տարեգրությունն է, որը վերնագրված է «Повесть временных лет, откуда пошла есть русская земля» («Պատմություն անցյալ ժամանակի, որտեղից սկիզբ է առնում ռուսական երկիրը»): Այդ տարեգրությունը կազմվել է XI դարում: Տարեգրողը ցանկացել է ցույց տալ այն մեծ տեղը, որը պրավել է ռուս մեծ ժողովուրդը համաշխարհային պատմության մեջ: Տարեգրությունը համակված է ամբողջ ռուս ժողովրդի միասնության, նույնպես և բոլոր սլավոնների միասնության խոր գիտակցությամբ: Ռուսական տարեգրությունն իր բովանդակությամբ և գրական արժանիքներով բարձր է Արևմուտքի պատմական նման երկերից և ցույց է տալիս Կիևյան Ռուսիայի կուլտուրայի բարձր լինելը:

§ 3. ԽԱՆԻՑԱԹԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

ԱՐԱՔՆԵՐՋԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐՆ ԸՆԴԳՐԿԵԳԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՇՐԱՑ ԳՎԱՆԻ ՀՍԿԱՅԱԿԱՆ շՐՋԱՆ: Այդ բոլոր երկրներում ճաճ երկրները՝ մուսուլմանականությունը հաստատվեց որպես տիրապետող կրոն, իսկ արաբական լեզուն՝ որպես պետության, կրոնի և դպրության լեզու: Արաբական լեզուն մուսուլմանական երկրներում դրավեց նույնպիսի դիրք, ինչպիսին գրավում էր լատինական լեզուն Արևմտյան եվրոպայի կաթոլիկական երկրներում: Մուսուլմանականությունը և արաբական լեզուն տարածվեցին նաև խալիֆաթի սահմաններից դուրս, թափանցեցին Չինաստան, Ճապոնիա, Վուդա, Կենտրոնական Աֆրիկա: Չինաստանից մինչև Իսպանիա արաբական լեզուն դարձավ առևտրի միջազգային լեզու:

Արաբներն իրենց կուլտուրայով ղդալիորեն ավելի ցածր

էին կանգնած Սիրիայի, Եգիպտոսի, Իրանի, Միջին Ասիայի իրենց նվաճած ժողովուրդներից: Այդ երկրների նվաճման ժամանակ արաբները թշնամարար էին վերաբերվում նրանց կուլտուրային ու գրականությանը: Մուսուլմանական ֆանատիկ հոգեւորականությունը ճանաչում էր միայն մուսուլմանական դպրոցյունը՝ արաբական լեզվով: Եգիպտոսի արաբական նվաճողները ոչնչացրին Ալեքսանդրիայի նշանավոր մատենադարանը, որ ասորիկ ձեռագրերի ամենահարուստ հավաքածու էր պահպանվում: Իսկ զրաւից, այդ մատենադարանը արդեն զրաւից առաջ էլ շատ վնասվեց քրիստոնեական հոգեւորականության ֆանատիզմից: Միջին Ասիայի նվաճող արաբական զորավար Կութեյբան, արբարոսարար ոչնչացնում էր միջին ասիական դպրոցյան բոլոր հուշարձանները, ոչնչացնում և արքայրում էր գիտնականներին:

Սակայն աստիճանաբար արաբ նվաճողները ենթարկվում էին նվաճած ժողովուրդների սոցիոլոգիային և յուրացնում էին նրանց կուլտուրան: Հույներ, սիրիացիների, իրանցիների, միջին ասիական ժողովուրդների հնադարյան գիտությունը շարունակում էր զարգանալ խալիֆայի արարելիքի լեզվով: Հոմարեանից արաբներն թարգմանեցին հնադարյան նշանավոր գիտնականների և փիլիսոփաների աշխատությունները: Խալիֆայի կազմի մեջ մտնող երկրների գիտնականները ուժեղ թափով առաջ շարժեցին ստուղաբաշխության, քիմիայի, բնագիտության, բժշկության ուսումնասիրությունը: Նրանք առանձնապես շատ նորություն մտցրին մաթեմատիկայի ուսումնասիրության մեջ: Նրանք մշակեցին հանրահաշիվը:

Խալիֆայի երկրներում էլ ավելի, քան Բյուզանդիայում, հետաքրքրվում էին ճանապարհորդություններով և աշխարհագրական նկարագրություններով: Խալիֆայի գիտնականները թողել են մի շարք պատմական հիանալի աշխատություններ:

Արաբներն լեզվով ստեղծվում էր արտասովոր հարուստ պոեզիա և զեղարվեստական գրականություն:

Սակայն «ուղղամիտ» մուսուլմանները կասկածանքով էին վերաբերվում գիտության զարգացմանը: Նրանք վախենում էին, որ գիտությունը կարող է թուլացնել հավատը դեպի Դուրանը: Մուսուլմանական երկրներում էլ, ինչպես քրիստոնեական երկր-

ներում, ազատ միտքը հետապնդվում էր, և կրոնը խոչընդոտ էր հանդիսանում գիտություն դարգացմանը:

Արաբները գիտության մեջ որոնում էին արտասովոր ու հրաշքային բան: Նրանք կարծում էին, թե կարելի է աստղերի միջով գուշակել մարդկանց բախտը, ուզում էին քիմիական տարրալուծումների և միացումների միջոցով հասարակ մշտադնե-րը ոսկու վերածել:

Արևելքում ճարտարապետության մեջ սակզմնեց յուրահա-տուկ ոճ: Նրանք իրենց շենքերը և տնային իրերը դարգարում էին գեղեցիկ նախշերով՝ միմյանց հատող և միահյուսվող գծերով: Իարձր կառարելության հասավ գրքի արտագրության արվեստը: Գրքերը գեղեցիկ կերպով նկարազարդում էին ներկերով և ոսկով:

Միջին Ասիայի կուլտուրան: Արևելքի կուլտուրայի զարգացման մեջ աչքի ընկ-նող տեղ էր գրավում Միջին Ասիան: Միջին

Ասիան տվեց մի շարք նշանավոր գիտնականներ, որոնք գրում էին արաբերեն: Նրանցից առաջնապես աչքի է ընկնում Մուհամեդ ալ-Խորեզմին, իր ժամանակի խոշորագույն մաթեմատիկոսը, աստղաբաշխը և աշխարհագրագետը (նա ապ-բել է Խորեզմում VIII դարի վերջերին և IX դարի սկզբներին): Արտասովոր մեծ գիտելիքներով աչքի էր ընկնում աստղաբաշխ, աշխարհագրագետ, պատմաբան և պոետ Ալ-Բիրունին: Նա գրեց Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի պատմությունը: Նա հատուկ աշ-խատություն նվիրեց արաբական տիրապետության դեմ Մուկ-կաննայի ապստամբությանը: Բուխարայի Մամանյանների ար-քունիքում է սնցկացրել իր երիտասարդ տարիները մեծ վիրիսո-սիա և բժիշկ Ավիցեննան, ինչպես անվանում էին նրան արևմուտ-քում (նրա իսկական անունը Ալի-իբն-Սինա է): Մուսուլմանական հոգևորականությունը Ավիցեննին մեղադրում էր անաստվածու-թյան մեջ և նզովքի ենթարկեց Նրան:

Միջին Ասիայում արաբերեն լեզվով գրականության հետ միասին սկսեց զարգանալ տաճիկ-պարսիկերեն լեզվով գրակա-նությունը: X դարի պոետներ Ռուգեհին և Դակիկին մինչև այժմ էլ մոռացված չեն ո՛չ Տաջիկստանում և ո՛չ էլ Իրանում: Այդ լեզ-վով գիր ու գրականությունը լայնորեն տարածվեց Իրանում, Ադր-բեջանում: Գրականությունը զարգանում էր նաև թուրքական լե-զուներով:

Կորդովայի Մեծ ծաղկման հասավ արաքների և մավրերի խողիճաքը: նվաճած Իսպանիայի կուլտուրան: Այստեղ VIII դարի կեսերին ստեղծվեց. Կորդովայի պետությունը, որի գլուխն էին կանգնած դամասկոսյան խալիֆաների ղեկավարության տիրույթը — Օմայյանները:

Այդ ղեկավարության հիմնադիրն էր Աբդուհաման 1-ը, որն ազատվեց արքայական մարդասպաններից և փախավ Իսպանիա: X դարում Կորդովայի էմիրները խալիֆաների տիրույթ ընդունեցին:

Կորդովան հռչակված էր իր քաղաքակրթությամբ: Այդ մի մեծ քաղաք էր՝ կես միլիոն բնակչությամբ: X դարում այդտեղ կար 27 բարձրագույն դպրոց, խոշոր գրադարաններ: Քրիստոնեական երկրներից եվրոպացիներն այնտեղ էին ուղևորվում սովորելու: Կորդովայի խալիֆաթի ղեկավարների միջոցով եվրոպացիները ծանոթացան աստղաբաշխությանը, հանրահաշիվին և քիմիային: Երաբներից են փոխառնված այն լվանջանները, որոնցով այժմ մենք օգտվում ենք (արաբներն իրենք այդ փոխ էին առել հնդկներից): Արաբներն լեզվից եվրոպացիներին սწցել են շատ բառեր, որոնք վերաբերվում են առևտրին, մաթեմատիկային, աստղաբաշխությանը, ինչպես՝ մ ա դ ա ղ ի ն, տ ա ր ի ֆ, ց ի ֆ Ր ա (թ ի վ) ա լ դ ե բ ա, ղ ե ն ի թ, շատ աստղերի անուններ, ինչպես՝ վ ե դ ա, Ա լ դ ե բ ա Ր ա ն, Բ ե թ ե լ հ ե յ ղ ե և այլն: Կորդովայի խալիֆաթի միջոցով եվրոպացիները ծանոթացել են հնագույն հույակավոր փիլիսոփա Արիստոտելի շատ աշխատություններին, Պտղեմեոսի աստղաբաշխական աշխատություններին, Էվկլիդեսի երկրաչափությանը: Այնպիսի ղեկավարներ, ինչպիսիք էին ալ-Խոթելամին և Ավիցեննան, որոնց աշխատությունները թարգմանված էին լատիներեն, մեծ ազդեցություն ունեցան եվրոպական դիտության դարգացման վրա:

§ 4. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Դուլպա քաղաք IV դարում Հնդկաստանի մեծ մասը մի մեծ վարչություն: Թագավորություն էր կազմում, որն սնվանվեց Գ ու պ տ ա թ ա գ ա վ ո Ր ո լ թ յ ու ն: Դուլպա Թագավորությու-

նը գոյութիւն ունեցաւ մինչև VI դարը: Այդ ժամանակաշրջանում հնդկական կուլտուրան իր ամենաբարձր ծաղկման հասավ: Թագավորութեան մայրաքաղաքում, Պատալիպուտում, և այլ քաղաքներում կառուցվում էին հսկայական պալատներ ու տաճարներ, որոնք զարդարվում էին հեքիաթային շքեղութեամբ: Զարդանում էին մաթեմատիկական գիտությունները (արաբների և պարսիկների մոտ մինչև այժմ դրանք կոչվում են «հնդկական գիտություններ»): Հնդկ բժիշկները մեծ հռչակ էին վայելում հայրենիքից դուրս: Իրանում և Բյուզանդիայում նրանց բարձր էին փնտհատում:

Թագավորների և ավագանու ապարանքներում շատ գիտնականներ և բանաստեղծներ էին ապրում: Հնդկական գրականության ամենափայլուն ներկայացուցիչն էր Կալիդասն (V դ.): Նա հռչակից իբրև բանաստեղծ և դրամատուրգ: Կալիդասն համաշխարհային գրականության հանճարներից մեկն է: Նրա երկերը թարգմանված են աշխարհի բոլոր լեզուներով: Իր երկերի սյուժեները նա վերցնում էր մեծ մասամբ հնամյա ավանդություններից և զրույցներից:

Բայց այդ ամբողջ փայլուն կուլտուրան գոյութիւն ուներ միայն քչերի համար: Նրա լեզուն սանսկրիտն էր, որն անմատչելի էր ժողովրդական մասնաներին: Գուպտա դինաստիային պատկանող թագավորներն ու հնդկական ավագանին փարթամ կյանք էին վարում, դաժանորեն շահագործելով աղքատության և խոր տգիտության մեջ ապրող երկրագործական համայնքները: Նրանք իրենց ուշխատանքով պետք է պահեին Գուպտա թագավորների շքեղ աբբուները, նրանց մեծաթիվ զորքը, որ բաղկացած էր հետևազորից, հեծելազորից, մարտական փղերից և մարտակառքերից: Գյուղացիական համայնքները կողոպտելու համար Գուպտա դինաստիայի թագավորները հսկայական ֆինանսական գերատեսչություն էին ստեղծել:

Բրահմանները և բուդդայական վանականներն անընդհատ ներշնչում էին գյուղացիներին, թե նրանք պետք է հնազանդվեն աստվածների կամքին, պասիվություն և խոնարհություն էին քարոզում: Գուպտա դինաստիայի թագավորները բարձր էին գնահատում կրոնի մատուցած ծառայությունները: Նրանք բրահմանական էին, բայց շատ էին հովանավորում բուդդայական եկեղեցին,

Պարոզ Շիվա-ն

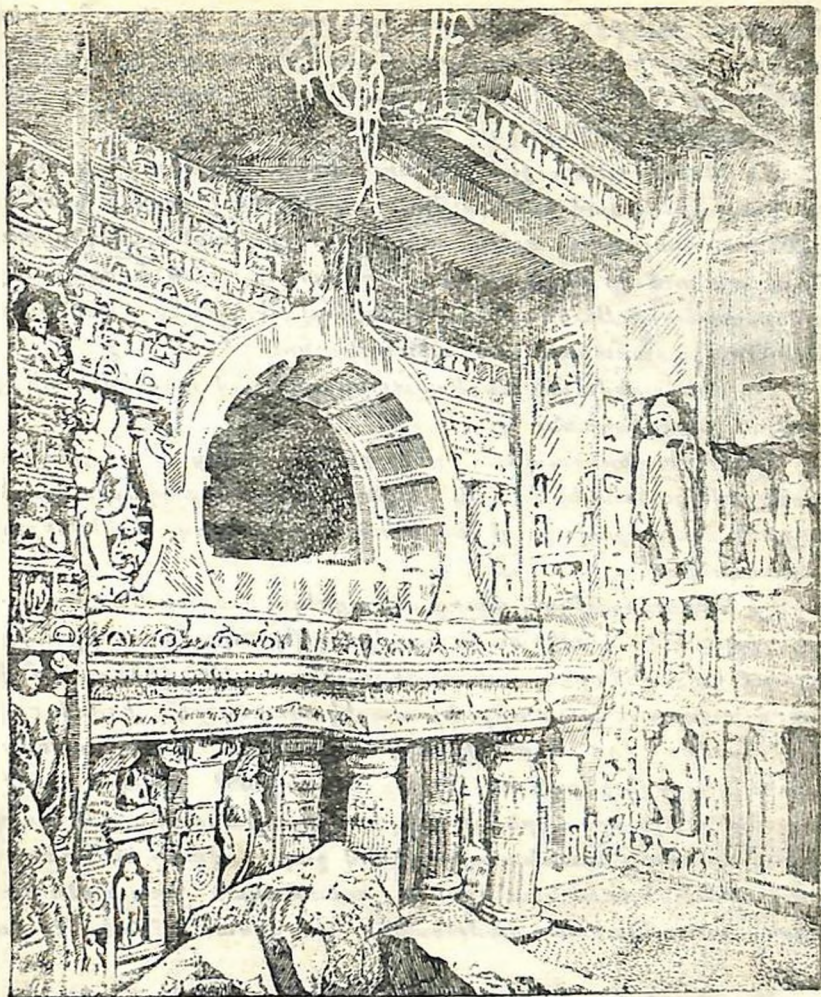
կուսքին, որ վարդարված էր ոսկով, արծաթով և թանկարժեք քարերով: 10 հազար գլուխը հատկացված էր աչք տաճարին. հարյուր հազարավոր երկրագործների աշխատանքն օգտագործվում էր աչք տաճարը պահելու համար:

Վիժյանի տաճարները, հսկայական բազմաձև և բազմազույգ կուսքերը պետք է երկչուղ ազդեին խավար գլուղացիներին և նրանց ներշնչեին հնազանդությունն աստծուն, թողավորին ու ֆեոդալներին:

Գլուղացիական համայնքները, որոնք ճնշված էին ֆեոդալների և թագավորական պաշտոնյաների կողմից և որոնց կրոնի միջոցով վարժեցրել էին հնազանդվել տմեն մի իշխանության, ոչ մի դիմադրություն ցույց չավին Հնդկաստան ներխուժած նոր նվաճողներին:

VI դարի սկզբին քոչվորները հյուսիսից հարձակվեցին Գուպտա թագավորության վրա: Նրանց դեմ մղված պայքարը թուլացրեց Գուպտա թագավորությունը, և Հնդկաստանը դարձյալ մի շարք անկախ տիրապետությունների բաժանվեց:

որը դատապարտում էր ամեն մի դիմադրություն: Թագավորության մայրաքաղաք Պատալիպուտրայում կառուցված էին բուդդայական վանքեր, որտեղ մոտ 6000 վանականներ էին ապրում: Բաղմաթիվ բրահմանական տաճարներում քրմերի և քրմուհիների հսկայական կազմ էր պահվում: Սումանաթի Շիվա աստծու տաճարում ծառայում էին 1000 բրահման-քրմեր. 350 պարուհիներ դիշեր-ցերեկ պարում էին կուսքի առաջ: Քարավանները հարյուրավոր կիլոմետր տարածությունից «սրբազան ջուր» էին բերում Գանգես գետից: Քրմերն աչք ջուրը «խմեցնում էին» հրեշավոր

Դուպտա ժամանակաշրջանի հնդկական տաճարը:

Քաղաքական տրոհվածությունը թուլացրեց Հնդկաստանը, և երկրի նշանակալի մասը համարձակ նվաճողի ավար դարձավ: **Ղազնեվյան** X դարի կեսերին բուխարական Սամանյանների ների պեսու արքունիքում ծառայող զորավարներից մեկը սեբյուներ, լիական անկախ տիրապետություն կազմեց: Այդ տիրապետության մայրաքաղաքը դարձավ Ղազնա քաղաքը, այդ

պատճառով այնտեղ կառավարող ղինաստիան կոչվեց «Ղազնեվի-
ների» գինաստիա: Ղազնալի սուլթան Մահմուդը, որ կառավարել
է 908 թվից մինչև 1030 թիվը, տաղանդավոր զորավար և դաժան
և հաշվանկատ քաղաքագետ էր:

Մահմուդն ավելի քան 15 արշավանք գործեց Հնդկաստանի
դեմ և ոչ մի անգամ պարտություն չկրեց: Որևէ քաղաք նվաճելով՝
Մահմուդը թալանված գույքն ուղարկում էր Ղազնա, իսկ բնակիչ-
ներին տանում էր ստրկության: Կողոպտվեց նաև Շիրվանի հռչա-
կավոր տաճարը Սումնաթում: Այսպիսով ստեղծվեց Ղազնեվյան-
ների մուսուլմանական մեծ պետությունը:

Հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանը դարձավ ղազնեվիների պե-
տության պրովինցիան:

Հնդկաստանի ծաղկած քաղաքները, իրենց հոյակապ տա-
ճարներով կործանվեցին, իսկ Ղազնան փոքրիկ քաղաքից դարձավ
փալտն մայրաքաղաք՝ գեղեցիկ տպարանքներով, մզկիթներով և
պարտեզներով:

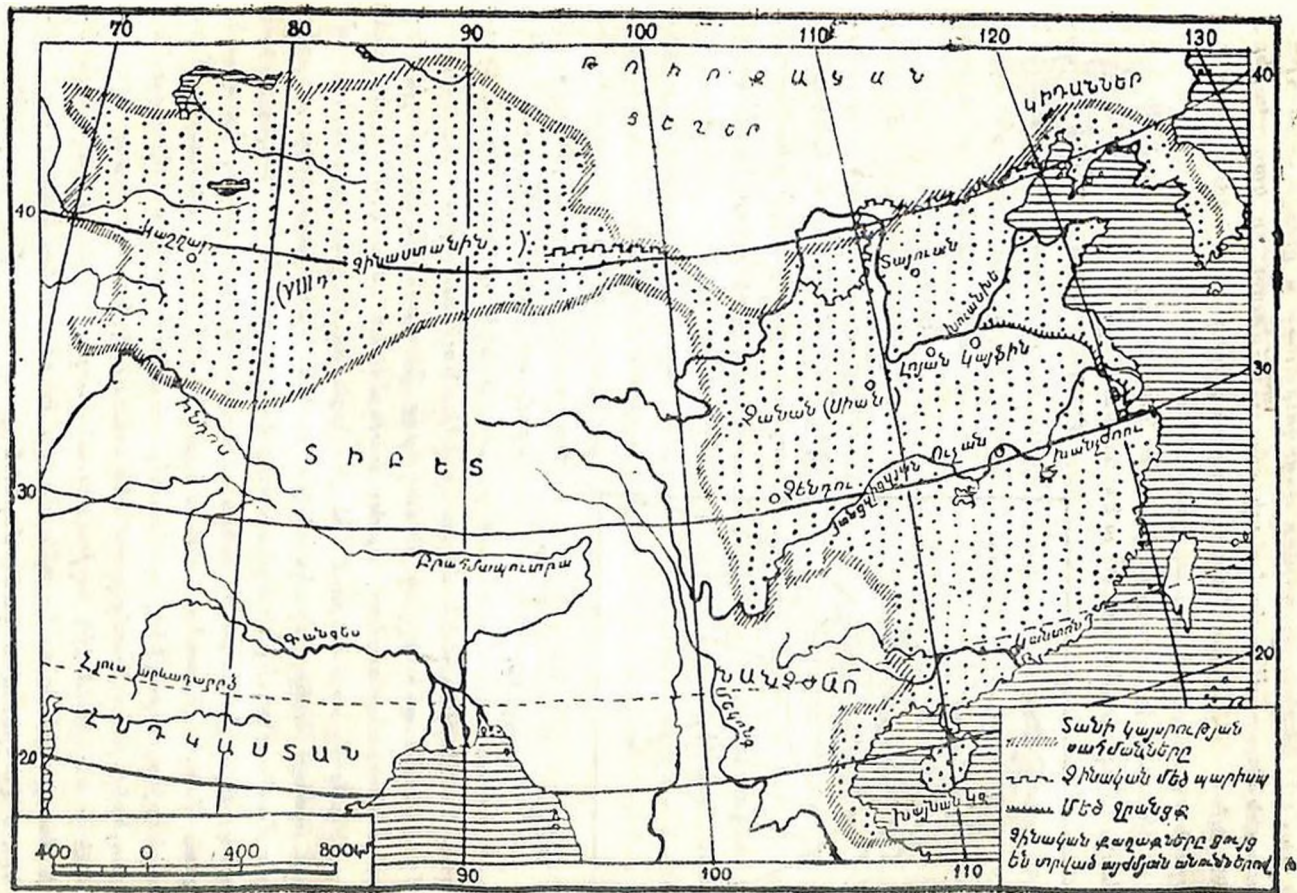
Իր թագավորության փալը մեծացնելու համար Մահմուդը հո-
վանավորում էր արվեստն ու գրականությունը: Նրա արքունիքում
սպրում էր հանճարեղ բանաստեղծ Ֆիրդուսին (934—1027 թ.):
Նրա գլխավոր աշխատությունը առջիկ-պարսկերեն լեզվով գրված
«Շահ-Նամե» (որ նշանակում է «Արքաների գիրք») պոեմն է:
Դրքում կա ավելի քան 50 հազար երկտողանի ոտանավոր: Բա-
նաստեղծն այդ երկը գրելուն նվիրել է իր կյանքի մոտ 30 տարին:
«Շահ-Նամե»-ում ոտանավորի ձևով շարադրված են Իրանի ա-
վանգույթյուններն ու նրա կյանքի պատմական իրադարձություն-
ները՝ առասպելական ժամանակներից սկսած մինչև VII դարի
կեսը:

Մահմուդի հաջորդների օրոք Ղազնեվյանների պետությունը մի
քանի ինքնուրույն տիրապետությունների բաժանվեց: Հյուսիսային
Հնդկաստանի կարևորագույն մուսուլմանական պետությունների
մայրաքաղաքներ դարձան Լահորը, ապա Դելհին:

§ 5. ՉԻՆԱՍՏԱՆ

ԹԱՆԿ Հնդկաստանի կուլտուրայից է՛լ ավելի հին էր Չի-
նաստանը: Ենաստանի կուլտուրան:

Միջին դարերի սկզբին հյուսիսից և արևմուտքից Չինաստան

Քինաստանը Թան կախարության ժամանակ:

են հաճախ ներխուժել քոչվոր ժողովուրդները և գրավել նրա հյուսիսային մասը: Այդ ժամանակ հարավային Չինաստանն էլ բաժանված էր մի շարք ինքնուրույն տիրապետությունների, որոնք շարունակ գժավում էին միմյանց հետ:

Չինաստանի նոր միավորումը կատարվեց VII դարի սկզբին: Միացյալ պետությունը «Բան» անվանվեց:

Բանյան դինաստիայի կայսր
Տայցզունը:

Բանյան կայսրությունն իր գոյությունը շարունակեց մինչև X դարը: Այդ կայսրության օրոք Չինաստանը հասավ ամենամեծ հզորության:

Բանյան կայսրները մի շարք պատերազմների մղելով հպատակեցրին հարեան երկրները և այնտեղ չինացիների բնակեցրին:

Այսպես կազմավորվեց չինական մեծ պետությունը: Բանյան դարաշրջանում Չինաստանի տերիտորիան նույնիսկ ավելի մեծ էր, քան այժմ: Այդ ժամանակ Չինաստանին էին ենթարկվում և նրան տուրք էին վճարում Կորեան, Տոնկինը, Աննամը և հյուս-

իսային Հնդկաստանի մի քանի իշխանությունները:

Չինաստանի տիրող դասակարգը ֆեոդալներն էին՝ հողի խոշոր սեփականատերերը, որոնք կայսրներից մեծ կալվածներ էին ստանում: Նրանք ապրում էին քաղաքներում, շքեղ պալատներում, իսկ իրենց հողերը մշակելու էին տալիս գյուղացիներին, որոնք գրա համար նրանց մեծ բնատուրք էին վճարում: Ֆեոդալը գյուղացու կյանքի լիակատար տիրն ու անօրենն էր, կարող էր պլեկել նրան, խեղել, նրանից ամեն տեսակ պարհակներ պահանջել: Քաղաքների պարիսպներ, պալատներ, տաճարներ կառուցելու համար գյուղերից բռնությամբ քշում էին տասնյակ հազարավոր գյուղացիների և ստիպում էին աշխատել անվճար, բամբուկի գավազանների հարվածների տակ: Ծթն տարին անբերրի էր, երաշտ կամ հեղեղում էր լինում և կամ մորեխն էր վրա տալիս, բազմահազար

Կայսրուհի Սւիտու

գյուղացիները մեռնում էին սովից: Լաւ տարիներին էլ նրանք հագլով էլին ծալրը ծալրին հասցընում: Սովի մատնված գյուղացիները հաճախ իրենք իրենց կամ իրենց երեխաներին՝ վաճառում էին ստրկութան: Եթե գյուղացին պարտքով փող էր վերցնում և չէր կարողանում այդ պարտքը վերադարձնել, վաշխառուն կարող էր նրան դարձնել իր ստրուկը: Վաշխառուները շատ հողեր էին ձեռք բերում, դնելով կամ պարտքերի դիմաց գրավելով այն: Բուդդայա-

վան վանքերը նույնպես հարուստ հողատերեր էին: Ֆեոդալները, վաշխառուները, վաճառականները, բուդդայական վանականները փարթամ և շուրջ կյանք էին վարում: Գյուղացիներն աւտում էին իրենց շահագործողներին և հաճախ ապստամբում նրանց դեմ:

IX դարի վերջին գյուղացիական ապստամբություն բռնկվեց խուա'ն Չա'ոյի առաջնորդությամբ: Ապստամբած գյուղացիները գրավեցին Թանյան կայսրության մայրաքաղաք Չանանը:

Երկու և կես տարի խուան Չաոն իր ձեռքում էր պահում մայրաքաղաքը: Բայց կայսրը և ֆեոդալները ղիմեցին հարևան քոչվորների օգնությանը: Հսկայական մի հորդա խուժեց Չինաստան: Ժողովուրդը նրանց «սև ագռավներ» անվանեց: Նրանք հարձակվում էին գյուղացիների վրա գիշատիչ թռչունների նման և կռվում դաժանորեն և վայրագաբար: «Սև ագռավները» ջարդեցին խուան Չաոյի զորքերը, և ինքն առաջնորդն էլ սպանվեց: Գյուղացիական մեծ պատերազմը վերջացավ ապստամբների պարտությամբ: Բայց մինչև Թանյան կայսրության վախճանը պետության զանազան մասերում գյուղացիական ապստամբություններ էին բռնկվում:

Արտաքուստ հզոր Թանյան պետությունը հաստատուն չեղավ: Ֆեոդալների իշխանությունը, գյուղացիության անգույթ շահագործումը, պաշտոնյաների կորզումները, նվաճված երկրների կողոպուտը՝ Չինաստանը հասցրին նոր մասնատման: Հյուսիսային և արևմտյան քոչվորները նորից սկսեցին իրենց ասպատակություննե-

րով անհանգստացնել Չինաստանը: Նրանք զավթեցին երկրի ամբողջ հյուսիսային մասը: X դարի սկզբին Թանյան կայսրությունը քայքայվեց:

Սուեյան Շուտով Չինաստանի զգալի մասը նորից միավոր-կայսրությունը: Վեց, կոչվելով «Սուան կայսրություն»: Բայց հյուսիսային Չինաստանը մնաց քոչվորների իշխանության տակ:

Թանյան, և Սուեյան կայսրությունների ժամանակ Չինաստանի տնտեսությունը մեծ առաջադիմություն է ցույց տալիս: Անց են կացվում նոր ջրանցքներ, կառուցվում են ամբարտակներ, պատվարներ, բարձրանում է հողագործության տեխնիկան: Ուժեղանում

Չինական ճենապակյա վազոս

է հանքային հարստությունների՝ երկաթի, պղնձի, արծաթի, ոսկու մշակումը: Հմուտ վարպետներն արտադրում են մետաքսեղեն, տնային կահույք, զենքեր: Մեծ կատարելագործման է հասնում չինական հուշակավոր ճենապակու արտադրությունը: Երևան են դալիս բարձր պարիսպներով շրջապատված նոր քաղաքներ՝ գեղեցիկ պալատներով ու տաճարներով: Քաղաքներում ապրում են բազմաթիվ արհեստավորներ և վաճառականներ, բացվում են մեծ խանութներ, շուկաներ, աշխույժ առևտուր է կատարվում: Միլիոնից ավելի բնակչություն ունեցող քաղաքներ կային:

Չինացիներն ուրիշ երկրներ էին արտահանում մետաքս, ճենապակի, երկաթ, Չինաստանն առևտուր էր անում արաբական խալիֆայի, Հնդկաստանի Ճապոնիայի, Աննամի, Յավայի, Յելլոնի, Խաղաղ օվկիանոսի կղզիների հետ: Մեծ առևտուր էր կա-

տարում Միջին Ասիայի հետ: Հնդկաստանից Չինաստան ներթուփեց թեյը, որը դարձավ շինացիների սիրված խմիչքը: Նրանք իրենք էլ սկսեցին թեյ արտադրել և շուտով այն արտահանում էին ուրիշ երկրներ: Կանտոնում արաբներն ստեղծեցին իրենց առևտրական գաղութները և աշխույժ առևտուր էին անում Չինաստանի հետ: Ուրիշ ժողովուրդների հետ շփվելը մեծ ազդեցություն գործեց Չինաստանի կուլտուրայի վրա: Բուդդայականությունը Հնդկաստանից մուտք գործեց Չինաստան: Շատ շինացիներ արաբներից մուսուլմանություն ընդունեցին: Մինչև այժմ Չինաստանում կան ամբողջ ռայոններ, որտեղ մուսուլմաններ են բնակվում:

Ջինասաճի Թանյան և Սունյան կայսրությունների ժամանակույժում: Կաշքանում շին ժողովուրդն իր կուլտուրական մակարդակով գերազանցում էր եվրոպացիներին: Չինական գիրն ու գրականությունն առաջացել էր շատ հարյուրամյակներ առաջ: Չինաստանում թղթի պլուտն ավելի շուտ կատարվեց, քան մյուս բոլոր երկրներում: Այնտեղ վաղ սկսվեց տպագրությունը, Չինացիները հարկավոր տեքստը փորագրում էին փայտե տախտակների վրա և այդ տախտակներից բարակ թղթի վրա գրքեր էին տպում:

VIII դարի սկզբում Թանյան կայսրի հրամանով Չինաստանում սկսեց հրատարակվել աշխարհի ամենահին լրագիրը, որը կոչվում էր «Մայրաքաղաքի համբավաբեր»։ Լրագրում տպագրվում էին կայսերական հրամանագրերը և քաղաքական կարևորագույն նորությունները: Այդ լրագիրը նույն անունով շարունակում էր լույս տեսնել մինչև վերջին ժամանակները: Նա գոյություն ունեցավ ավելի քան 1000 տարի:

Արդեն իսկ հին դարում շինացիները հնարել էին վառոդը, կողմնացույցը, ծանոթ էին աստղաբաշխության, կարողանում էին գուշակել արևի խավարումները և ժամանակը հաշվելով՝ օրացույց կազմել: Թանյան և Սունյան կայսրությունների ժամանակ շինական գիտությունը նոր հաջողություններ ձեռք բերեց: Մեծ ուշադրության էին արժանացել մաթեմատիկան, աշխարհագրությունը, ագրոնոմիան:

Ագրոնոմիան շատ էր նպաստում շինական երկրագործության զարգացմանը: Չինացիներն իրենց դաշտերն ափսպես խնամքով էին մշակում, ինչպես այգեպանները մշակում են այգիները:

Մեծ հարգանք էին վայելում փիլիսոփաները և պատմագիր-

Ներկայից 13 հարկանի աշտարակ
Չինաստանում:

ստեղծություններում էլ պոետները ուղբում էին գլուղացու դառն
կյանքը:

Թանյան ժամանակաշրջանում Չինաստանում արդեն կար
թատրոն, բալետ, կրաժշտություն: Կայսրն իր պալատում գերա-
սանների հատուկ դպրոց ստեղծեց: Թատերական արվեստը վա-
ղուց ի վեր ժողովրդի սիրած զվարճալիքն էր: Շրջիկ թատերա-
խմբերն անցնում էին քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ և ներկա-
յացումներ տալիս զվարճության պատմական սյուժեների շուր-
ջը: Այդպիսի թատրոնը այժմ էլ կա Չինաստանում:

Մեծ կատարելության հասավ նկարչությունը: Նրա ամենա-
մեծ բարգավաճումը եղել է Սոնյան ժամանակաշրջանում: Չինա-
յի նկարիչներն իրենց պատկերները նկարում էին մետաքսե փա-

ները, նրանք պետությունից ոռ-
ճիկ էին ստանում: Թանյան ժա-
մանակաշրջանում ստեղծվեց
խանլինի դիտությունների ալա-
դմիան, որը պոլություն ուներ
մինչև վերջին ժամանակները:
Շատ քաղաքներում մեծ գրադա-
րաններ կային: Բացվեցին հա-
մալսարաններ, որտեղ ուսումնա-
սիրվում էին զլխավորապես պատ-
մությունը, փիլիսոփայությունը և
դրականությունը:

Չինացիները վաղուց ի վեր
սիրում էին ոտանավորներ: Պոե-
զիան ամենաբարձր զարգացման
հասավ Թանյան ժամանակաշր-
ջանում: Օրինակելի են համար-
վում այն ոտանավորները, որ
գրել են Թանյան պոետները: Նը-
րանց հիմնական սյուժեն էր սե-
րը, բարեկամությունը, բնույթու-
նը: Մի շարք բանաստեղծություն-
ներում գովելով էր ռազմիկ-
ներին հերոսությունը, այլ բանա-

թաթնների վրա: Նրանք նկարագրողում էին նաև պալատների, տաճարների և շքեղ տների պատերը: Չինաստանում խիստ վաղ զարգացավ քանդակագործությունը: Աստվածների, սրբազան կենդանիների, իմաստասերների, կայսերների արձաններն ու խորաքանդակները զարդարում էին շատ շենքեր: Արձանները հաճախ քանդակվում էին ժայռերից և հսկայական մեծություն էին ունենում:

Կայսրները և ֆեոդալներն առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճարտարապետության վրա: Չինական ճարտարապետները կառուցում էին գեղեցիկ պալատներ, տաճարներ, կամուրջներ, աշտարակներ: Դրանք կառուցվում էին քարից, մարմարից, երկաթից և զարդարվում էին ճենապակով, ոսկով, ճարտարակերտ քանդակներով:

Մեծ հռչակ ստացան շինական լաքերը, էմալը, բրոնզե գեղարվեստական իրերը: Կային հմտագույն վարպետներ, որոնք քանդակներ էին անում փղոսկրից, փայտից, քարից:

Արվեստը խորապես մուտք էր գործել բարձր դասակարգերի կենցաղը: Համարյա յուրաքանչյուր իր, որով նրանք օգտվում էին, արվեստի արգասիք էր հանդիսանում:

Չինական կուլտուրան հսկայական ազդեցություն գործեց հարևան ասիական բոլոր ժողովուրդներին, Կորեայի, Ճապոնիայի, Աննամի վրա:

Քուլտուրներ: Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրան երկար ժամանակ ավելի ցածր էր կանգնած, քան Արևելյան Եվրոպայի, մուսուլմանական երկրների, Հնդկաստանի, Չինաստանի կուլտուրան: Բայց Արևելքի կուլտուրական երկրներն ունեին մի թշնամի, որը ժամանակ առ ժամանակ սոսկալի հարվածներ էր հասցնում նրանց և ուժասպառ էր անում: Տափաստանների և անապատների հսկայական շերտով՝ Հյուսիսային Չինաստանից մինչև Միջին Դանուբ՝ շարժվում էին քուլտուրների անհամար հորդանքեր, որոնք պատկանում էին տարբեր ցեղերի, խոսում էին տարբեր լեզուներով: Նրանք միշտ պատրաստ էին պատերազմելու և կողոպտելու:

Եվ Չինաստանը, և՛ Հնդկաստանը, և՛ Բյուզանդիան, և՛ իսլամի, և՛ Կիևյան Ռուսիան տառապում էին նրանց ավերիչ ասպատակություններից:

Արևմտյան Եվրոպան պաշտպանված էր այդ գիշատիչներից
այն ամուր պատնեշով, ինչպիսին ներկայացնում էին Արևելյան
Եվրոպայի ժողովուրդները: Ռուսիան, Բյուզանդիան, սլավոնական
երկրները իրենց վրա էին վերցնում տափաստանային քոչվորների
զլխավոր հարվածները:

Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրան, լինելով ավելի թույլ, քան
Արևելքի կուլտուրան, կարող էր, սակայն, ավելի հանդիստ դարձա-
նալ շնորհիվ քոչվորներից պաշտպանող այն պատվարի, ինչպիսին
ներա համար Արևելյան Եվրոպայի ժողովուրդներն էին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԵՎՐՈՊԱՆ ԵՎ ԱՍԻԱՆ XI-XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

VIII ԳԼՈՒԽ

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ XI-XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

V և XI դարերի միջև ընկած ժամանակը կոչվում է «վաղ միջնադար»։ Այդ ժամանակամիջոցում մարդկության պատմության մեջ մեծ փոփոխություններ կատարվեցին։ Խորտակվեցին հին աշխարհի ստրկատիրական կարգերը։ Ստրկատիրական շահագործումը փոխարինվեց ճորտատիրականով։ Հասարակ բարբարոս-ոաղմիկներից կազմված ազատ գյուղացիությունը աստիճանաբար ճորտացման ենթարկվեց։ XI դարի մոտերքը ֆեոդալական կարգերի լիակատար տիրապետություն հաստատվեց։ այդ կարգերը հիմնված էին խոշոր հողատեր-ֆեոդալների կողմից ճորտ գյուղացիների շահագործման վրա։

**Արևելքի
ծագումը:**

Ճորտերի աշխատանքը ստրուկների աշխատանքից ավելի արտադրական էր։ Վաղ միջնադարի ընթացքում տնտեսական կյանքը կարևոր նվաճում-

ներ արավ։ Աստիճանաբար բարելավվեցին արտադրության գործիքները, բարելավվեց տեխնիկան, մարդիկ աշխատանքի նոր ունակություններ ձեռք բերին։ Բարելավվեց հողագործությունը, հողի նախկին պրիմիտիվ մշակումը փոխարինվեց երկաշտայինով և

եռադաշտայինով, տարածվեց երկաթե գութանի գործադրությունը, բարբարոսները սովորեցին այգեգործություն, բանջարաբուծություն, խաղողի մշակում: Մաքրվում և հողագործության էին հարմարեցվում անտառային տարածությունները:

Դրա հետ միասին բարելավվում էր մետաղների մշակման և կտորներ գործելու տեխնիկան:

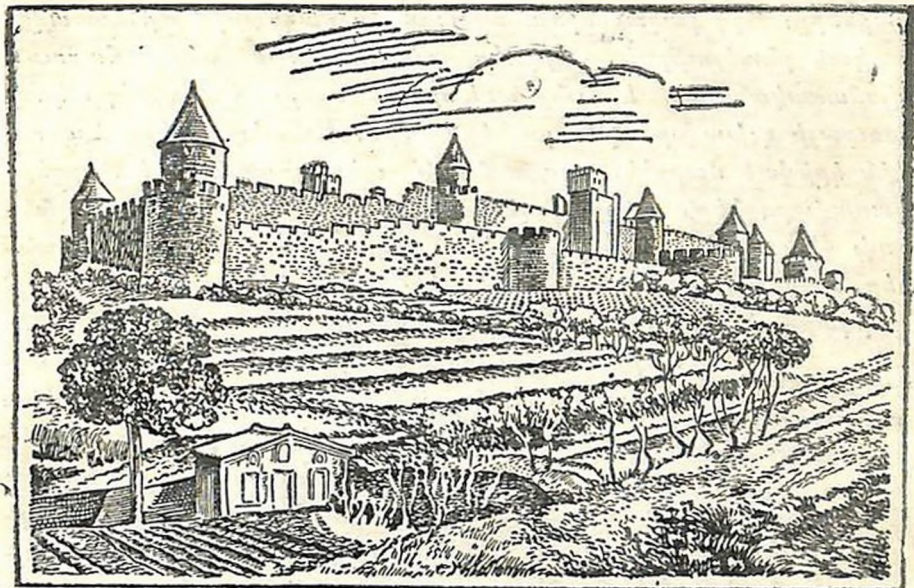
Սկզբում այդ զբաղմունքները չէին անջատվում գյուղատնտես-սությունից: Յուրաքանչյուր գյուղացիական ընտանիք ինքն էր պատրաստում այն ամենը, ինչ որ իրեն հարկավոր էր, — և՛ գործիքներ, և՛ կահույք, և՛ հագուստ: Սխնյորն իրեն հարկավոր շինվածքներն ու գործվածքները ստանում էր գյուղացիներից իբրև բնատուրք: Բայց արտադրության տեխնիկայի կատարելագործումով արհեստավորներն սկսեցին առանձնանալ ըստ արհեստի՝ դարբիններ, զինագործներ, հյուսններ, ատաղճագործներ, կաշեգործներ, ջուլհակներ, բրուտներ: Նրանք զբաղվում էին միայն իրենց արհեստով:

Արդեն IX դարում հռչակված էին ֆրանկների զինագործ վարպետները: Կատարելագործվում էր գործվածքեղենի պատրաստելը: Դեռևս Կարլոս Մեծը հագնում էր վուշի կտորից կարված հագուստ, իսկ ձմեռը կրում էր ոչխարի մորթուց քուրք: Բայց X դարից նվաճվում ավելի ու ավելի է տարածվում բրդե կտորեղենի՝ մահուդի գործածությունը: Մահուդի արտադրությունն ավելի բարդ է, քան վուշե գործվածքները, որը գործում էին գյուղացիական ընտանիքները: Մահուդի արտադրությունը հատուկ վարպետների գործ էր:

Ֆեոդալներն աշխատում էին ունենալ իրենց կալվածքներում զանազան մասնագիտությունների արհեստավորներ: Արհեստավորները ֆեոդալների ճորտերն էին: Բայց արհեստավորական գործվածքների ու շինվածքների պահանջն աճում էր, և արհեստավորներին ավելի ձեռնառու էր աշխատել ոչ թե ֆեոդալի, այլ բոլորի համար, ովքեր կցանկանային նրանց շինվածքներ ու գործվածքներ պատվիրել: Ուստի նրանք սկսեցին հեռանալ ֆեոդալներից և իրենց համար բնակավայրեր հիմնել:

Քաղաքների Արհեստավորները հաստատվում էին այնտեղ, որ-
ձագումը: տեղ նրանք ավելի հեշտ կարող էին վաճառահանել իրենց շինվածքներն ու գործվածքները, որտեղ ավելի շատ ժողո-

վորդ էր հավաքվում — ամրացված կետերի մոտերքը, վանքերի պարիսպների մոտ, այն վայրերում, ուր անցորդ վաճառականները հետ առևտուր էր կատարվում։ Այդպես առաջանում էին արհեստավորական բնակավայրեր — ավաններ։ Հարձակումներից պաշտ-

Միջնադարյան քաղաքի տեսքը։

պանվելու համար, այդ ավաններն արհեստավորները շրջապատում էին հողապատնեշով կամ ցանկապատնեշով, իսկ հետո սկսեցին կառուցել նաև ամուր քարե պարիսպներ։ Այսպես ծագեցին քաղաքները։ Արհեստավոր-գյուղացիներն իրենց տներն էլ հեռանում և գնում էին քաղաքները։ Քաղաքների բնակչությունն աճում էր։ Քաղաքի արհեստավորներն իրենց շինվածքներով սպասարկում էին շրջակա գյուղերը։ Գյուղի բնակիչները քաղաք էին բերում մթերքներ, ինչպես և հացահատիկ, բուրդ, մորթի, կաշի և դրանք փոխանակում էին արհեստավորական շինվածքների հետ։

Քաղաքները ի տարբերություն գյուղի, որտեղ բնակչությունը հյուզանդակադրվում էր գյուղատնտեսությամբ, քաղաքում կենտրոնացած էին արդյունագործությունը և ա-վելում։

Քյուլանդական կայսրության մեջ, Արևելքի երկրներում, որ-

տեղ վաղ ժամանակներից դարգացած էր արհեստավորական վարպետությունը և աշխույժ առևտուր էր կատարվում, վաղուց ի վեր գոյություն ունեին այնպիսի ծաղկած քաղաքներ, ինչպիսիք էին Կոստանդնուպոլիսը, Անտիոքը, Դամասկոսը, Բաղդադը։ Առավել ևս բազմամարդ և հարուստ էին Հնդկաստանի և Չինաստանի քաղաքները։ Այդ քաղաքներում ապրում էր բազմաթիվ արհեստավորական, բնակչություն, այդտեղ առևտուր էին անում հարուստ վաճառականները և մանր առևտրականները։ Քաղաքները կուտուրայի պլանավոր կենտրոններն էին։ Այնտեղ կենտրոնանում էին կրթված մարդիկ, ապրում էին պետությունների և մարզերի կառավարողներն իրենց պալատականներով և աստիճանավորներով։ Քաղաքներում բացվում էին դպրոցներ և մատենադարաններ, կառուցվում էին տաճարներ և հարուստների ապարանքներ՝ զարդարված արվեստի արտադրանքներով։

Քաղաքների անը նվթրապո- լում։

Բայց ամբողջ վաղ միջնադարի ընթացքում Եվրոպայի մեծ մասում գրեթե քաղաքներ չկային։ Բարբարոսները չպիտեին ինչ է քաղաքը, նրանք միայն ամրացված վայրեր ունեին թշնամուց պաշտպանվելու համար։ Վաղ միջնադարում Եվրոպայում քաղաքներ էին կոչում ամրացված վայրերը։ Բայց արդեն IX դարից Եվրոպայում սկսում են բարձրանալ քաղաքները որպես արդյունավորություն և առևտրի կենտրոններ։

«Վարչապետներից դեպի հույները մեծ ճանապարհին» ծագեց Կիևը, որն արդեն IX դարում առևտրական մեծ քաղաք էր, իսկ հետո դարձավ Կոստանդնուպոլիսի մրցակիցը, բարձրացավ Նովգորոդը, բարձրացան և ռուսական մյուս քաղաքները։ Վարչապետները Ռուսիան ամրապնդում էին «Դարդարիկա», որ նշանակում է «քաղաքների երկիր»։ Արևմտաեվրոպական երկրներից ամենից առաջ քաղաքներ սկսեցին հանդիս գալ Իտալիայում, որտեղ առևտրից հարստանում էին Վենետիկը և Ճենովան։

Սկսած XI դարից մնացած Եվրոպան էլ է ծածկվում քաղաքների ցանցով։ Սկզբնապես քաղաքները ծագում էին որպես արհեստավորների բնակավայրեր։

Վաճառական- ները։

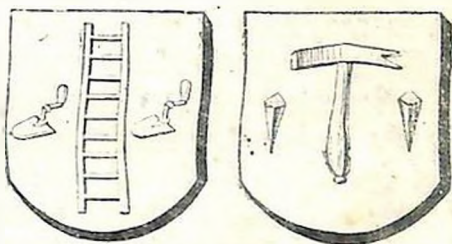
Եվրոպական քաղաքներում վաճառականներն սկզբում եկվոր մարդիկ՝ «հյուրեր» էին։ Դրանք մեծ մասամբ օտարերկրացիներ էին՝ բյուզանդա-

ցիւններ, արաքներ, հրեաներ, սիրիացիներ: Նրանք բերում էին հազվագյուտ ապրանքներ՝ թանկագին զենքեր, ոսկերչական զարդարանքներ, հարավային համեմունքներ, պղպեղ, որը շատ էր գնահատվում որպես կերակուրների համեմունք: Վաճառականները բերում էին պղինձ, երկաթ, անագ, որն անհրաժեշտ էր արհեստավորներին իրենց աշխատանքի համար: Բերված օտարերկրյա ապրանքների համար հարկ էր լինում շատ թանկ վճարել: Այդ պատճառով քաղաքացիներից ավելի ձեռներեցներն իրենք էին գնում հեռավոր օտար երկրներ ապրանք բերելու: Փոխանակման համար նրանք տանում էին իրենց արհեստավորների շինվածքները: Այսպես քաղաքներում առաջացավ տեղական վաճառականություն:

**Համբարու-
թյուններ եկ-
վելիս:**

Միատեսակ մասնագիտություն ունեցող քաղաքի բոլոր արհեստավորները միավորվում էին միություններում: Արեւմտյան եվրոպայում այդպիսի միությունները կոչվում էին «համքարություններ»: Կային ջուլհակների, կաշեգործների, որմնագիրների, հացթուփների համքարություններ: Ավելի խոշոր քաղաքներում լինում էր մինչև հարյուր և ավելի համքարություն: Յուրաքանչյուր արհեստավոր պարտավոր էր որևէ համքարության պատկանել, այսպես նա իրավունք չուներ քաղաքում զբաղվել արհեստով:

Յուրաքանչյուր համքարություն ընտրում էր իր ավագին: Համքարությունն ուներ իր շենքը ժողովների և խնջույքների համար, ուներ իր դրամարկղը: Համքարությունը ենթարկվում էր կանոնադրությանը, որն ընդունում էր համքարության բոլոր վարպետների ընդհանուր ժողովը:

Համքարային գերբեր:

Համքարությունների ավագները պարտավոր էին հետևել, որպեսզի բոլոր վարպետները լավ ապրանք պատրաստեն և շթույլացնեն գնորդի վստահությունը դեպի համքարությունը: Նրանք նույնպես հետևում էին, որպեսզի վարպետները միմյանցից պատվիրատուներ չգրավեն: Համքարությունների դրամարկղից նպաստներ էր տրվում համքարության չքավոր անդամներին, մահացած վարպետների այրիւններին և որբերին:

Համաքարության անդամները ջոկատներ էին կազմում քաղաքը պաշտպանելու և պահպանելու համար: Տոնակատարությունների, հանդիսավոր թափօրների ժամանակ յուրաքանչյուր համաքարություն գնում էր առանձին իր համաքարային դրոշակով:

Համաքարությունը մասնավար պետներն էին՝ մակերպություն էր: Ամեն մի արհեստավոր ուներ մի փոքրիկ արհեստանոց, որտեղ նա աշխատում էր իր ընտանիքի, հնձավարպետի, երկու-երեք աշակերտների հետ: Նվ հնձավարպետները, և աշակերտներն ապրում էին վարպետի և նրա ընտանիքի հետ: Աշակերտը, լրացնելով սովորելու ժամկետը, դառնում էր հնձավարպետ և աշխատում էր վարպետի մոտ ուժիկով:

Արհեստանոցներում աշխատանքը ձեռքով էր կատարվում, ուռանց որևէ մեքենայի: Աշխատանքի բոլոր կանոնները ճշգրտորեն սահմանված էին համաքարային կանոնադրությամբ: Կանոնադրությունը ճշգրտորեն նախատեսում էր, թե ինչ որակի պետք է լինի հումքը, ինչ չափ և կշիռ պետք է ունենա շինվածքը:

Մեխանիկական կատարելագործությունների գործադրումը արդելվում և հետապնդվում էր: Վարպետները աշխատանքի մեջ բարձր հմտությամբ էին հասնում հասարակ գործիքներով: Բայց համաքարային կանոնները թշնամաբար էին վերաբերվում խոշոր արտադրությանը և տեխնիկական նորամուծություններին: Դրանով նրանք դանդաղեցնում էին արդյունաբերության զարգացումը:

Վարպետները դաժանորեն շահագործում էին աշակերտներին, նրանց ստիպում էին ամեն տեսակի տնային գործեր կատարել: Նվ վարպետը, և՛ վարպետի կինը հաճախ ծեծում էին աշակերտներին: Ննձավարպետներին ստիպում էին շատ աշխատել, ջանում էին կտրել նրանց աշխատավարձը: Թեև ըստ համաքարային կանոնադրությունների յուրաքանչյուր հնձավարպետ կարող էր վարպետ դառնալ և կազմակերպել իր արհեստանոցը, բայց այդ բանը վարպետներին դուր չէր գալիս: Նրանք չէին ուզում, որ քաղաքում շատ վարպետներ լինեն, որոնց հետ հարկադրված պետք է լինեին բաժանելու պատվերները: Այդ պատճառով նրանք սկսեցին ամեն կերպ դժվարացնել հնձավարպետների անցնելը վարպետների շարքը: Վարպետների շարքն ընդունվող հնձավարպետից սկսեցին պահանջել, որպեսզի նա թանկ նստող փորձնական աշխատանք կատարի: Սկսեցին պահանջել, որպեսզի հնձավարպետը

բոլոր վարպետների համար ճոխ հյուրասիրություն կազմակերպել, իսկ ամեն մեկի գրպանը չէր ներում այդ անել: Վարպետներին որդիներից այդ չէր պահանջվում: Նրանք անարգել կերպով վարպետի կոչում էին ստանում:

Այսպիսով ենթավարպետների մեծ մասն ամբողջ կյանքի ընթացքում մնում է որպես ենթավարպետ: Պաշտպանություն չբացտնելով համբարություններում, որտեղ ղեկավարությունը վարպետների ձեռքին էր, նրանք սկսեցին կազմակերպել իրենց հատուկ միությունները: Այդ միությունները վարպետներից պահանջում էին բանվորական օրվա կրճատում, աշխատավարձի հավելում, ենթավարպետների հետ վարվեցողության բարելավում: Երբ այդ պահանջները մնում էին անհետևանք, ենթավարպետները կազմակերպում էին գործադուլներ կամ միության բոլոր անդամներին արգելում էին աշխատել այն վարպետի մոտ, որը չէր ցանկանում հաշվի առնել նրանց պահանջները:

Ներկարարներ:

Քաղաքում ամենահարուստ մարդիկ՝ վաճառականներն էին: Առևտրով ավելի հեշտ էր հարստանալ, քան մանր արհեստով, թեպետ այստեղ ռիսկն էլ ավելի մեծ էր: Վաճառականները նույնպես փափուկում էին միություններում, որոնք կոչվում էին գիլդիաներ: Գիլդիաներն աշխատում էին քաղաքի առևտուրն ապահովել բացառապես իրենց անդամների համար և առևտրական ուղևորությունների ժամանակ պաշտպանում էին վաճառականների շահերը:

Քաղաքի եվ
սինյորը:

Սովորաբար քաղաքը տեղավորված էր լինում ֆեոդալական սինյորի հողի վրա: Քաղաքի բնակիչներին սինյորը դիտում էր որպես իր ճորտերի, նրանցից տուրքեր էր վերցնում, երբեմն նույնիսկ ստիպում էր կոռալին աշխատանք կատարել: Նրա գործակատարը

շատում էր քաղաքացիներին: Որքան ավելի հարստանում էին քաղաքները, այնքան ավելանում էին սինյորի պահանջները: Երբեմն սինյորները հարձակվում և կողոպտում էին ապրանքով քաղաք դնացող վաճառականներին: Նրանք հանկարծակի հարձակվում էին քաղաքի վրա և կրպակներից խլում էին այն ամենը, ինչ որ իրենց դուր էր գալիս: Այդ դրուկյոնը քաղաքների համար անտանելի էր դառնում: XII դարում Արևմտյան Եվրոպայում ամենուրեք քաղաքների պայքար սկսվեց սինյորների դեմ: Քաղաքները ցանկանում էին լիակատար անկախություն ձեռք բերել սինյորից: Սինյորների դեմ պայքարելու համար քաղաքի ամբողջ բնակչությունը միավորվում էր մեկ միություն մեջ, որը կոչվում էր «կոմունա»: Ֆեոդալների համար այդ բանն աստելի էր: Քաղաքացիների համար նա դարձավ ֆեոդալական ճնշման դեմ պայքարի լոզունգ:

**Քաղաքային
խոհափայտու-
թյունը:**

Երկարատև և համառ պայքարից հետո, որ տևեց ամբողջ դարեր, քաղաքների մեծ մասին հաջողվեց անկախություն ձեռք բերել: Բոլոր քաղաքացիները ազատ էին համարվում: Նույնիսկ ճորտ դյուլացին, եթե նա քաղաքում ապրում էր մի տարի և մի օր, դառնում էր ազատ: Քաղաքացիներն ինքնավարություն ստացան: Նրանք ընտրում էին իրենց քաղաքապետը, որը Անգլիայում և Ֆրանսիայում կոչվում էր մեյր, իսկ Գերմանիայում՝ բուրգմիստր: Քաղաքացիներին դատում էին իրենց ընտրովի դատավորները: Քաղաքն ուներ իր քաղաքային խորհուրդը:

Քաղաքային խորհուրդը տեղավորվում էր հատուկ շենքում, որը դտնվում էր զլխավոր հրապարակում: Քաղաքային խորհուրդը հատում էր իր դրամը և ոմներ իր զորքերը: Նա հետևում էր համբարությունների աշխատանքին և առևտրի կանոնները պահպանելուն:

Քաղաքների ամբողջ բնակչությունը չէ որ մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը: Սովորաբար իշխանությունն ընկնում էր հարուստների — վաճառականների, հողատերերի ու տնատերերի ձեռքը: Քաղաքացիների այդ հարուստ մասը կոչվում էր պատրիկս: Պատրիկսներն ապրում էին առևտրի և իրենց հողերի ու տների եկամուտներով և չէին ղբաղվում արհեստներով: Արհեստավորներին թույլ չէին տալիս մասնակցելու քաղա-

քային խորհրդի գործերին: Պատրիկովյոմնն օգտվում էր իր իշխանությունից, որպեսզի ծանր հարկերով կեղեքեր համաքարային արհեստավորներին և թեթևացներ հարուստներից գանձվող հարկերը: Այս պատճառով համաքարովյոմնները կատաղի պայքար էին մղում պատրիկովյան դեմ: Երկարատև պայքարից հետո որոշ քաղաքներում համաքարովյոմններին հաջողվում էր իշխանությունն իրենց ձեռքը գրավել կամ, գոնե, քաղաքային խորհրդի գործերին մասնակցելու իրավունք ստանալ:

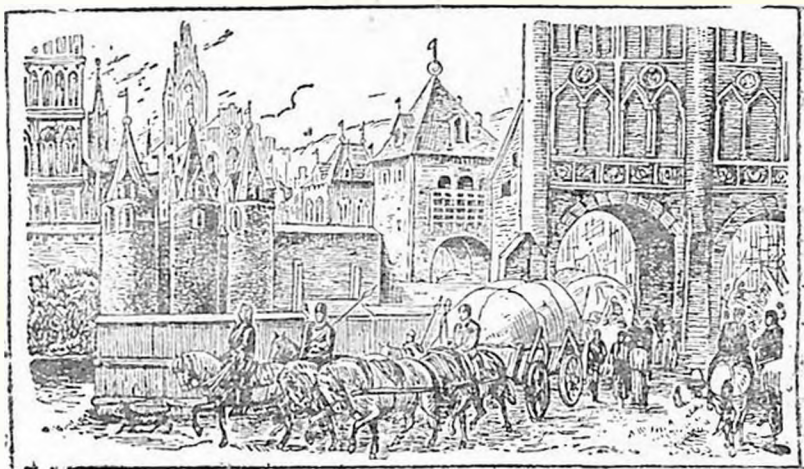
Առևմտահայկա Քաղաքների և արդյունագործության աճման հետ
ճառագարհ- միասին աճում էր և առևտուրը: Առևտուրը մեծ
ները: վաստակներ էր բերում, բայց շատ վտանգավոր գործ էր: Ծովերի վրա վաճառականներին սպասում էին դարանակլած ծովահենները: Նրանցից պաշտպանվելու համար նավերը զինվում էին: Ցամաքային ճանապարհներով էլ վաճառականները սովորաբար զինված էին շրջում և ոչ թե միայնակ, այլ ամբողջ քարավաններով, որովհետև ճանապարհորդությունը կատարվում էր շատ դժվարին պայմաններում: Ծանապարհներին առևտրականներին կողոպտում էին ֆեոդալները և ավաղակները: Ծանապարհները վատ էին: Ֆեոդալները մաքս էին վերցնում գետերն անցնելիս և կամուրջների վրա: Նրբեմն նրանք կամուրջ էին կառուցում ցամաք տեղերում որպեսզի միայն անցնող վաճառականներից մաքս վերցնեն: Վաճառականական զինված նավերը և ցամաքային քարավանները հաճախ իրենք էլ էին կողոպտւում զբաղվում: Վենետիկի, Ժնևուվայի և շատ ուրիշ ծովեզրյա քաղաքների առևտուրը միանում էր ծովահենություն հետ:

Դենտի զինված քաղաքացիները:

Եվրոպայում ծովային առևտրի երկու գլխավոր շրջան կար: Դրանցից մեկը՝ հարավայինը, Միջերկրական ծովի շրջանն էր: Այստեղ առևտուր էր կատարվում Բյուզանդիայի և արևելյան երկրների հետ խալական քաղաքների միջոցով: Այդ առևտրի մեջ

գլխավոր դեր էին խաղում վենետիկը և Ճենովան։ Ծովային առևտրի մյուս շրջանը գտնվում էր հյուսիսում և ընդգրկում էր այն երկրները, որոնք ընկած էին Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերի ափերին, այն է՝ հյուսիսային Գերմանիան և Ֆրանսիան, Անգլ-

Վաճառականների քարավանը դուրս է գալիս միջնադարյան քաղաքից։

լիան, Սկանդինավյան երկրները, հյուսիս-արևմտյան Ռուսիան։ Այդ առևտրի գլխավոր կենտրոններն էին արևմուտքում Ֆլանդրիան, իսկ նրանում Բրյուգգե քաղաքը, արևելքում՝ Նովգորոդը և Պսկովը։

**Նովգորոդը
և Պսկովը։**

Նովգորոդը կամ ինչպես նրան անվանում էին «Պարոն Մեծ Նովգորոդը» («Господин Великий Новгород») հյուսիսում հսկայական երկրներ էր զբաղում, սկսած Ֆիննական ծոցից մինչև Սպիտակ ծով և Ուրալ։ Նա գտնվում էր «վարչագրների երկրից դեպի հույները» տանող ջրային ճանապարհի սկզբին, դրանից ոչ հեռու սկսվում էր Վոլգայի ճանապարհը։ Պսկովի վրայով անցնում էր դեպի Բալթիկ ծովը տանող ճանապարհը։ Հնուց Նովգորոդը առևտուր էր անում Կիևի, Բյուզանդիայի, Սկանդինավիայի հետ։ XII դարից զարգանում է Նովգորոդի առևտուրը մերձբալթյան գերմանական քաղաքների հետ։

Նովգորոդում ստեղծվել էր ուժեղ պատրիկութիւն: Նովգորոդի բոյարները միաժամանակ հողատերեր և վաճառականներ էին: Նրանք տիրապետում էին հսկայական հողերի՝ անաղատ բնակչութեամբ: Բնատուրքի ձեռով ստացած մթերքները նրանք վաճառում էին: Նովգորոդում հաստատվել էր արիստոկրատական ռեսպուբլիկա: Նովգորոդի բոյարները լիակատար ինքնավարութիւն էին ձեռք բերել: Իշխաններին նրանք իրենք էին ընտրում և հեռացնում: Նովգորոդում պահպանվել էր հինավուրց համաժողովրդական վեչեն: Բայց վեչեի բոլոր որոշումները ղեկավարում էին բոյարները:

Պսկովի կարգերը նման էին Նովգորոդի կարգերին: Սկզբում Պսկովը կախման մեջ էր Նովգորոդից, բայց XIII դարից ինքը դարձավ խոշոր առևտրական կենտրոն և նույնիսկ մրցում էր Նովգորոդի հետ: Պսկովի միջոցով էր կատարվում առևտուրն Արևմտյան Եվրոպայի հետ:

Ինչ Նովգորոդը, թե Պսկովը նույնպես արհեստի խոշոր կենտրոններ էին:

Տոնավաճառները և վաճառականները: Եվրոպայի ամենահռչակավոր տոնավաճառները արևելյան Ֆրանսիայում՝ Շամպայն կոմսութեան մեջ եղող տոնավաճառներն էին:

Այստեղ ապրանքներ էին բերվում Արևելքից և Արևմտյան Եվրոպայի զանազան երկրներից: Շամպայնի տոնավաճառներում վաճառվում էին Ֆլանդրիայից՝ մահուդ, Գերմանիայից՝ կտավ, Իսպանիայից՝ կաշեգործական արտադրանքներ:

Տոնավաճառներին վաճառականներ էին գալիս զանազան երկրներից և քաղաքներից, իրենց հետ բերելով ապրանք և փող: Բայց որովհետև յուրաքանչյուր երկիր և քաղաք ուներ իր դրամը, ապա տոնավաճառներում անհրաժեշտ էին դրամափոխները: Նրանք որոշ վճարով փոխում էին վաճառականների ունեցած փողերն այն դրամի հետ, որ հարկավոր էր նրանց վճարումների համար:

Շրջանառության մեջ ոսկի քիչ կար: Արծաթե և պղնձե դրամների փոխադրութիւնը մեծ դժվարութիւնների հետ էր կապված: Ուստի սովորաբար վաճառականն իր քաղաքում փողը հանձնում էր դրամափոխին, նրանից ստորագրութիւն (մուր-

հակ) ստանալով և դրանով տոնավաճառում ետ էր ստանում իր փողը իրեն անհրաժեշտ դրամով:

Առևտրի ընդլայնման հետ վաճառականը, փողի կարիք զգալով, կարող էր պարտք վերցնել դրամափոխից: Վաճառականը դրամափոխին մուրհակ էր տալիս, որով պարտավորվում էր ժամանակին վերադարձնել պարտքը և վճարել տոկոսները:

Այսպես հանդես եկան ավելի բարդ դրամական գործարքներ: Դրամափոխները բաժնի իր էին դառնում: Եվրոպական շատ քաղաքներում բանկային գրասենյակներ էին բացվում: Ամենախոշոր բանկիրներն իտալական քաղաքներումն էին: Բանկիրները դրամական փոխառություններ էին տալիս, փողը վերցնում էին պահելու, փոխադրելու ուրիշ քաղաքներ: Այդ բոլոր գործառնությունների համար նրանք բարձր տոկոսներ էին վերցնում: Բանկիրների մոտ սկսեցին մեծ գումարներ կուտակվել:

Արդյունագործության և առևտրի զարգացումն առնդրադարձավ Եվրոպայի ամբողջ տնտեսական կյանքի վրա: Այդ արտահայտվեց նաև ֆեոդալների և դյուզայիների կյանքում: Ֆեոդալն սկսում է շուկա ուղարկել իր տիրույթական տնտեսության արդյունքները: Փողի կարիք զգալով՝ դյուզայիներից ստացվող բնատուրքը նրանք վեր են ածում դրամական տուրքի: Դրամատուրքը վճարելու համար դյուզայիները պետք է շուկայում վաճառեին իրենց աշխատանքի արդյունքները:

Այսպես Եվրոպայի տնտեսության մեջ առաջանալիս սկսեցին դարգանալ ապրանքափողային հարաբերությունները:

IX Գ Լ Ո Ի Խ

ԽՍՁԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐ

§ 1. ԽՍՁԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՍԿԻՋՐԸ

Դեպի Արեվիկ
ստեղծագործության
սկսնառները:

Արևելյան կուլտուրական երկրների հարստությունները բորբոքում էին արևմտա-եվրոպական ֆեոդալների երևակայությունը: Արևմտյան սինյորները ազահոլթյամբ էին լսում շրջիկ մարդկանց պատմությունները՝ Բյուզանդիայի փարթամության, խալիֆանե-

րի և էմիրների դանձերի մասին: Ասպետը, որը ապրուստի համար նվազ եկամուտ էր ստանում իր տանջված ու քայքայված գյուղացիներից, երազում էր այն մասին, թե ինչպես ինքը իշխան կամ նույնիսկ թագավոր է դառնալու այդ հարուստ երկրներում: Արևելքի մասին երազում էին Արևմուտքի թագավորներն ու կայսերները, որոնք իրենց դեսպաններից լսել էին բյուզանդական արքունիքի հրաշքների, Կոստանդնուպոլսի գանձարանի ոսկով լեցուն նկուղների, մուսուլմանական երկրների հարուստ քաղաքների մասին:

Արևելքի մասին ագահորեն մտածում էին և պապերը: Նրանք տակավին հույս էին տածում իրենց ենթարկելու բյուզանդական եկեղեցին և երազում էին քրիստոնեությունը և իրենց իշխանությունը մուսուլմանական երկրներում տարածելու մասին: Նրանք կոչ էին անում «անհավատ» մուսուլմաններից ազատելու Երուսաղեմը, որտեղ ըստ ավանդության թաղված էր քրիստոնեական կրոնի առասպելական հիմնադիր Հիսուս-Քրիստոսը: Հոգևորականությունը քարոզում էր արշավել Արևելք «տիրոջ գերեզմանը» ետ նվաճելու համար: Իրականում նա մտածում էր իր եկամուտներն ու ազդեցությունն ավելացնելու մասին:

Այդ կոչերն ուշադրությամբ ունկնդրում էին իտալական առևտրական քաղաքների, մանավանդ Վենետիկի և Ճենովայի վաճառականները: Այդ վաճառականներն առևտուր էին անում Արևելքի հետ: Նրանց համար շատ կարևոր կլինեին, եթե Արևելքի երկրներում որոշ հենակետեր գրավեին և ջախջախեին իրենց առևտրական մրցակիցներ՝ բյուզանդական և արաբական վաճառականներին: Նրանք պատրաստ էին պաշտպանելու արշավանքը դեպի Արևելք:

XI դարի վերջերին ստեղծված միջազգային դրությունն Արևելքում հեշտ ավար էր խոստանում: Բաղդադի խալիֆային ընկալ թուրքմեն-սելջուկների հարվածների տակ: Սելջուկների պետությունն ինքը բաժանվել էր մի շարք մանր իշխանությունների, որոնք թշնամանք էին տածում միմյանց հանդեպ: Բյուզանդիան դժվարությամբ էր հետ մղում պեչենեգների և սելջուկների գրոհը: Թվում էր, թե հաջողությունն ապահովված է:

1095 թ. Ֆրանսիայում, Կլերմոն քաղաքում եկեղեցական ժողով գումարվեց: Ժողովին հավաքվել էր ոչ միայն հոգեւորականութունը, այլև ֆեոդալները: Եկել էին նաև վաճառականներ: Շրջակա

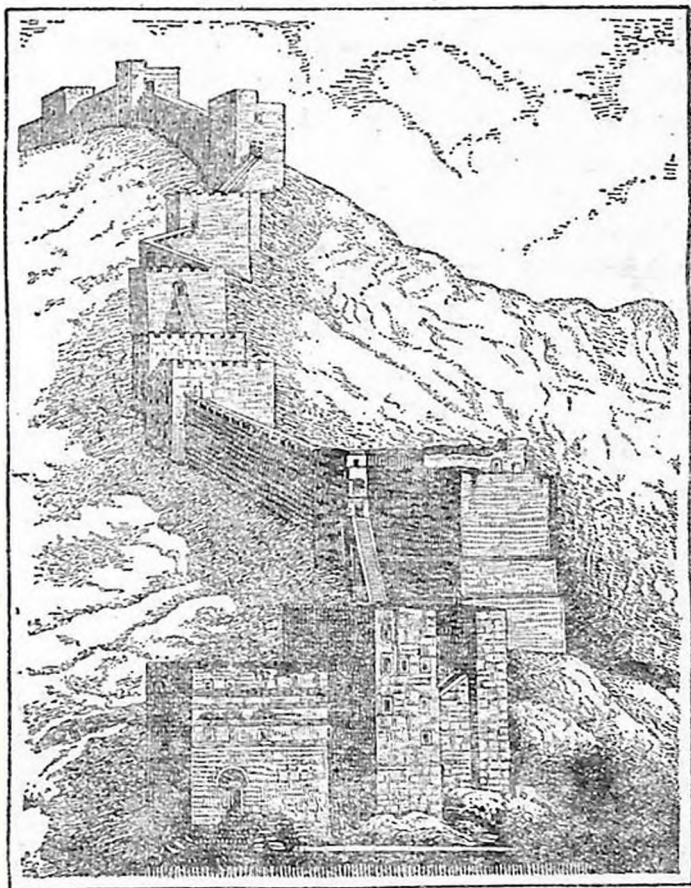
վայրերից եկած շատ գյուղացիներ էլ կային:

Ուրբանոս II պապը մի ճառով դիմեց Կլերմոնում հավաքված բոլոր ժողովականներին: Նա բոլորին կոչ էր անում զինալ նրուսադեմ՝ «տիրոջ դերեզմանն» «անհավատներից» ազատելու: Նա խոսում էր նաև այն հարուստ ավարի մասին, որը նվաճողներին սպասում է Արևելքում: Այս կոչը ցնծությամբ ընդունվեց: Ներկա եղողները երգվում էին արշավանքի զինալ և իբրև դրա նշան՝ իրենց հագուստի վրա կարմիր խաչեր էին կարում: Ահա թե ինչու դեպի Արևելք կատարված արշավանքներին մասնակցողները կոչվում էին «խաչակիրներ», իսկ արշավանքները՝ «խաչակրաց արշավանքներ»: Պապը բոլոր եպիսկոպոսներին հրամայեց ամենուրեք խաչակրաց արշավանք քարոզել:

Առաջինը Ֆրանսիայից և Գերմանիայից դեպի Արևելք շարժվեց չքավոր գյուղացիներից կազմված աշխարհազորը: Հյուծված ֆեոդալական պարհակներից, քայքայված ֆեոդալների պատերազմներից՝ գյուղացիները հույս ունեին իրենց ծանր վիճակի թեթևացում գտնել Արևելքում: XI դարի վերջերին Արևմտյան Եվրոպայում շատ սովի տարիներ են եղել, երբ գյուղացիությունն ստիպված է եղել ծառի կեղև, խոտ, նույնիսկ կավ ուտել: Նրանք ոչնչանում էին հաղարներով, հաճախ մարդակերություն էր պատահում: Սովին հետևում էին համաճարակները: Սովի մատնված շրջանների գյուղացիներն ամբողջ գյուղերով տեղահան էին լինում և դնում էին ուտելիք որոնելու: Առանց պաշարի, համարյա թե անդեն, կանանցով, երեխաներով և ծերունիներով, հաղարներով շարժվեցին նրանք դեպի Արևելք: Գյուղացիական ջոկատները սկզբում դնում էին Հռենոսի ուղղությամբ, հետո՝ Դանուբի: Նրանք չգիտեին էլ թե ուր են գնում, և ամեն քաղաք տեսնելիս հարցնում էին՝ «Երուսաղեմը չէ՞» այս արդյոք»: Զուռնալով որևէ պաշար, նրանք կարող էին ապրել միայն կողոպուտով: Շատերը ոչնչանում էին սովից ու զրկանքներից: Այն վայրերի բնակիչները, որտեղից նրանք անցնում էին, նրանց վրա նայում էին, որպես ավազակների: Հոնգարիայում և Բուլղարիայում ամբողջ

ջոկատներով ոչնչացնում էին նրանց, գերի էին վերցնում և ստրկության էին վաճառում: Խիստ նոսրացած աշխարհագորը հասավ Կոստանդնուպոլիս և անցավ Փոքր Ասիա: Թուրքերի հետ հենց առաջին հանդիպման ժամանակ աշխարհագորը ջարդվեց: Գյուղացիական աշխարհագորի խղճուկ մնացորդները միայն վերադարձան Կոստանդնուպոլիս:

Անտիոքի պարիսպները:

Մինչ այդ հալածվում էին ասպետների աշխարհագորները Եվրոպայի տարբեր երկրներից: Ասպետների մի մասը գնաց նույն ճանապարհով, որով անցել էին գյուղացիները: Մյուս ջո-

կատները գնացին հյուսիսային Իտալիայի վրայով: Մի քանի ջոկատներ հասան Իտալիայի հարավային մասը և այնտեղից ծովով անցան Բալկանյան թերակղզին:

1097 թ. ասպետական աշխարհազորները հավաքվեցին Կոստանդնուպոլսում: Բյուզանդացիները ամվստահությամբ և սարսափով էին նայում կոպիտ և անկիրթ արևմտյան բարբարոսներին: Նրանք վախենում էին, որ մի գուցե խաչակիրները որոշեն գրավել Բյուզանդիան: Արևմտյան ասպետները նախանձով էին նայում բյուզանդական արքունիքի հարստություններին: Բյուզանդացիները շտապեցին ասպետների աշխարհազորներն անցկացնել Փոքր Ասիա: Բայց Փոքր Ասիայով անցնող ճանապարհը խիստ դժվարին էր, Թուրքական թեթև հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներից, սարսափելի շոգից, ջրի բացակայությունից, համաճարակից շատ մարդ էր կոտորվում: Խաչակիրների իրենց միջև էլ անընդհատ երկպառակություններ էին լինում: Յուրաքանչյուր նվաճված քաղաքի համար գոտություններ էին սկսվում նրանց առաջնորդների միջև:

Խաչակիրներն ստիպված եղան երկարատև պայքար մղելու Անտիոքի համար: Անտիոքն այնպիսի հաստ պարիսպներով էր շրջապատված, որ նրանց վրայով կարող էր անցնել քառաձի կառք: Պարիսպներում 450 աշտարակ էր կառուցված: Բերդը հաջողվեց գրավել կայազորի պետերից մեկի դավաճանության շնորհիվ: Խաչակիրներն Անտիոքում բոլոր մուսուլմաններին մորթոտեցին: Ասպետների ձեռքը հարուստ ավար ընկավ:

Անտիոքի առումից հետո ասպետներից շատերը վերադարձան Եվրոպա: Շատ ասպետներ էլ մեռան ճակատամարտերում և հիվանդություններից: Երուսաղեմին մոտեցավ ընդամենը մի քանի հազար հույուց բաղկացած մի ջոկատ: 1099 թ. գրոհով գրավվեց Երուսաղեմը: Տեղի ունեցավ մուսուլմանների մասսայական կոտորած: Չէին խնայում ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին: Խաչակիրներն ընդհատում էին կոտորածը, որ երկրպագն «տիրոջ գերեզմանին», ու նորից անցնում էին սպանություններին ու կողոպուտին:

Խաչակիրների պետություն- ները:	Արևմտյան ասպետների կողմից նվաճած երկրներից կազմվեց Երուսաղեմի թագավորությունը, ինչպես նաև Անտիոքի խաչանու-
--	--

թյունը և Եդեսիայի ու Տրիպոլիի կոմսությունները, որոնք վասսալական կախում ունեին Երուսաղեմի թագավորությունից:

Նվաճված երկրներում հաստատվեցին ֆեոդալական կարգեր: Խոշոր սինյորներն այստեղ է՛լ ավելի անկախ էին, քան Արևմտյան Եվրոպայում: Տեղական գյուղացիներին ճորտացրին: Նրանք իրենց բերքի մեծ մասը պետք է տային ֆեոդալներին: Մուսուլմանական բնակչությունը խիստ կեղծքվում էր, Բնակչությունը հաճախ ապստամբում էր կռապետ խաչակիր-կեղծքիչների դեմ:

Խաչակրաց արշավանքից առձան ավելապես շահեցին իտալական քաղաքները, մասնավորապես Վենետիկը և Ճենովան: Պատերազմի ժամանակ խաչակիրներին օգնելու համար նրանք ստացան մաքսից ազատ առևտուր անելու իրավունք: Բոլոր խոշոր քաղաքներում ամրոց թաղամասեր պատկանում էին նրանց: Խիստ կերպով աճեց Եվրոպայի առևտուրը Արևելքի հետ: Եվրոպայից տանում էին մահուդ, զենքեր, ստրուկներ: Արևելքից Եվրոպա էին ներմուծվում արևելյան դործվածքներ, զորդեր, համեմունքներ, Իտալական քաղաքները և նրանց վաճառականները հարստանում էին:

Երուսաղեմի թագավորությունը մի նեղ հողաշերտ էր գրավում Միջերկրական ծովի երկայնությամբ: Նա ստիպված էր շարունակ պաշտպանվել հարևան մուսուլմանական իշխանություններից: Պաշտպանության համար կաղմակերպվեցին հատուկ հոգևոր-ասպետական կանոնակրոնները: Երկրի օրդենն այդպես էր կոչվում, որովհետև սկզբում տեղավորված էր այն վայրի մոտ, որտեղ ըստ ավանդության գտնվում էր Երուսաղեմի տաճարը: Հովհաննականների կամ Հիվանդախնամների օրդենը Երուսաղեմում կառուցեց ասուրբ Հովհաննեսի անվան հիվանդանոցը: Ավելի ուշ, XII դարի վերջում առաջացավ նաև Տևտոնական կամ Գերմանական օրդենը:

Օրդենների անդամները թե՛ ասպետներ էին և թե՛ վանականներ: Նրանք վանականի երգում էին տալիս, որ ամուրի կման և անվերապահորեն կհազանդվեն իրենց պետերին: Բայց նրանց գլխավոր նպատակը պատերազմն էր: Հոգևոր-ասպետական օրդեններն իրենց համար ամուր բերդեր էին կառուցում: Նրանք

իրենց հարստությունները մեծացնում էին պատերազմական ավար ձեռք բերելով և առևտրով ու վաշխառությամբ:

§ 2. ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՀԵՏԱԳԱ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Երկուդ եվ Խաչակիրներին հաջողվեց Սիրիան ու Պաղեստինը երկուդ արեա- նվաճել, որովհետև թուրք ֆեոդալներն իրարից վաճճեցին: անջատ էին գործում, հաճախ թշնամություն էին անում միմյանց դեմ, Բայց խաչակիրների հիմնած պետությունը հաստատուն չէր: Մուսուլմանները հաճախ հարձակվում էին նրա սահմանների վրա: Տեղական բնակչությունն ատում էր խաչակիր- ներին: Խաչակիր-ֆեոդալների միջև շարունակ տնդհարումներ էին

Խաչակիրների ճակատամարտերը մուսուլմանների դեմ:

տեղի ունենում: Միմյանց դեմ պայքարելիս նրանք հաճախ դաշ- նակցում էին մուսուլմանների հետ: Խաչակիրները շուտով սկսեցին կորցնել իրենց նվաճած երկրները, 1144 թ. թուրքերը գրավեցին Օդեսիան՝ արևելքից խաչակիրներին պաշտպանող գլխավոր ամ- րոցը: Խ ա չ ա կ Ր ա ջ ե Ր կ Ր Օ Ր դ ար շ ա վ ա ն ք ը, որ կազմա- կերպվեց XII դարի կեսին, ոչ մի արդյունք չտվեց: Խաչակիրների պետության դրությունը քանի գնում ավելի էր ծանրանում:

Շուտով խաչակիրների դեմ հանդես եկավ մի վտանգավոր

թշնամի: Սիրիայի, հյուսիսային Միջագետքի ու Նգիպատաի մուսուլմանական անջատ պետությունները միավորվեցին մի տիրակալի՝ Սալահ զզինի իշխանություն տալի:

Սալահ զզինը քաջ և տաղանդավոր զորավար էր: Մուսուլմանների մեջ նրա իշխանությունն ու հմայքն անսահման էին: Նրա անունը ստրասփի էր ազդեցում քրիստոնյաներին: Սալահ զզինը «սրբազան պատերազմ» հայտարարեց խաչակիրներին: Ասպետները չկարողացան միավորվել: Տիբերիադի մոտ Սալահ զզինը խոշոր հաղթանակ տարավ (1187 թ.): Ասպետները ջախջախվեցին, Երուսաղեմի թագավորը գերի ընկավ: Նույն թվին Սալահ զզինը դրավեց Երուսաղեմը:

Երուսաղեմի անկումը խաչակրաց երրորդ արշավանքի առիթ դարձավ: Խաչակիրները իրենց բոլոր ուժերը սպառեցին Ակրա բերդը դրավելու համար: Խաչակիրների զորքի առաջնորդների միջև համերաշխություն չկար, այլ շարունակ վեճեր էին լինում:

XII դարի ասպետ
(մահարձան):

Արշավանքի առաջնորդների մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում անդլիսական թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը: Նա ամենաքաջ ասպետի համբավն ուներ: Նա մենամարտի էր կանչում մուսուլման էմիրներին և իր սրի մի հարվածով նրանց երկու կես էր անում գլխից մինչև գոտկատեղը: Բայց նա շատ կոպիտ էր, դաժան ու գոռոզ: Երբ Ակրան երկու տարվա պաշարումից հետո գրավվեց, Ռիչարդը հրամայեց մահապատժի ենթարկել երկու հազար գերիների, սրովհետև Սալահ զզինը ժամանակին չէր ուղարկել փրկանքը: Ակրայի գրավումով խաչակիրների հաջողությունները

սահմանափակվեցին, Երուսաղեմը մնաց մուսուլմանների ձեռքում: Պաղեստինում և Սիրիայում խաչակիրների տիրապետությունները խիստ փոքրացան: Նրանց մայրաքաղաքը դարձավ Ակրան:

Չորրորդ ար- ժավանքը:

XIII դարի սկզբին Եվրոպայում նախապատրաստություն սկսվեց խաչակրաց շորթորդ արշավանքի համար: Խաչակիրները որոշեցին հավաքվել Վենետիկում և այնտեղից վենետիկցիների նավերով մեկնել արևելք: Այդ ժամանակ Վենետիկի և Բյուզանդիայի միջև ընհարումներ էին տեղի ունենում: Վենետիկցիներն օգտվեցին խաչակիրների ուժերից՝ իրենց գլխավոր առևտրական մրցակցին՝ Բյուզանդիային ոչնչացնելու համար: Վենետիկցիների դրդումով խաչակիրների զորքերը, փոխանակ Երուսաղեմի համար պայքարելու, մոտեցան Կոստանդնուպոլսին:

1204 թ. խաչակիրները գրոհով գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և զարհուրելի ավերածություն ենթարկեցին այն: Նրանք անխնա կոտորում էին բնակիչներին, թալանում ալյն ամենը, ինչ որ պատահեւ: Ոչնչացվեցին արվեստի շատ գործեր, թալանվեցին եկեղեցիները, նույնիսկ դամբարանները: «Նաչակրաց» այդ արշավանքը պարզ ցույց տվեց, որ խաչակիրները բնավ չէին մտածում «տիրոջ դերեզմանն» ազատելու մասին, այլ հետաքրքրվում էին միայն ավարառությունը և դավթումներով: Նրանք պատրաստ էին քրիստոնյաներին էլ թալանել, ինչպես և մուսուլմաններին: Գրավելով Կոստանդնուպոլիսը՝ նրանք չէին էլ մտածում շարունակել իրենց արշավանքը դեպի Արևելք:

Խաչակիրները տիրացան Բյուզանդական կայսրու-
Լատինական կայսրությունը: թյան նշանակալի մասին: Նվաճված տերիտորիայում նրանք հիմնեցին «Լատինական կայսրությունը» (ի տարբերություն «հունական»-ի՝ բյուզանդականի): Շատ հողեր գրավեցին արևմտյան ֆեոդալները: Վենետիկը գրավեց մի շարք կղզիներ և հաստատվեց կարևորագույն առևտրական քաղաքներում:

Սակայն Լատինական կայսրության գրավթյունը շատ անկայուն էր: Տեղական բնակչությունը ատում էր իրեն թալանող ասպետներին: Հյուսիսում ստիսված էին խիստ դժվար պատերազմներ մղել բուլղարների դեմ: Այդ ժամանակ Բուլղարիան և Սերբիան, արդեն ազատվել էին բյուզանդական տիրապետությունից

և դարձել էին ինքնուրույն պետություններ: Բուլղարներն սկզբում փորձեցին բարեկամական հարաբերություններ ստեղծել Հատինական կայսրության հետ, բայց խաչակիրների մեծամտությունն ու հիմարությունը գործը հասցրին պատերազմի: Բուլղարները խաչակիրներին սոսկալի պարտություն պատճառեցին Ադրիանապոլսի տակ (1205 թ.): Հատինական «կայսր» Բալդուինը գերի ընկավ: Բյուզանդացիներն ամրացան Փոքր Ասիայում և այնտեղից հարձակվում էին Հատինական կայսրության վրա: 1261 թ. նրանք վերստին տիրացան Կոստանդնուպոլսին և վերականգնեցին Բյուզանդական կայսրությունը: Սակայն Բյուզանդիային այլևս երբեք չհաջողվեց ոտքի կանգնել այն ջարդից հետո, որին նա ենթարկվել էր խաչակրաց շորորոդ արշավանքի ժամանակ:

**Երեսնամյա
սուգամանք:**

Մինչդեռ Սիրիայում և Պաղեստինում խաչակիրների գործերը քանիսի վնասում արվելի վատանում էին: Երուսաղեմը վերստին նվաճելու ոչ մի հյուս չկար: Եվրոպայում սկսեց տարածվել այն կարծիքը, թե մեղապարտ մարդկանց չի հաջողվի նվաճել «սուրբ վայրերը», բայց այդ կարող են զլուխ բերել անմեղ երեսանները: Թե՛ Գերմանիայում և թե՛ Ֆրանսիայում սկսեցին հավաքվել երեսանների բազմություններ: Մարսելում բազմաթիվ տղաներ և աղջիկներ հավաքվեցին: Չնայելով ֆրանսիական թագավորի բողոքին՝ նավատերերը հանձն առան երեսաններին տեղափոխել Պաղեստին: Զարհուրելի էր այդ երեսանների վիճակը: Նրանց մի մասը խեղդվեց Միջերկրական ծովում փոթորկի ժամանակ, մի մասին էլ նավատերերը տարաճեցիկապես և այնտեղ ծախեցին ստրկություն: Նույնքան ցավալի եղավ Գերմանիայում հավաքված երեսանների վիճակը: Այստեղ երեսանների արշավանքը հենց սկզբից նախապատրաստում էին ստրկավաճառները: Երբ երեսանները հասան հարավային Իտալիա, տեղական եպիսկոպոսն արգելեց նրանց ուղարկել Պաղեստին: Երեսաններին հրամայվեց վերադառնալ տուն: Հալից ընկած երեսանները վերադարձին համարյա բոլորն էլ ոչնչացան:

**Խաչակրաց
սուգամանքի
վերջը եվ հե-
սեվանքը:**

XIII դարում խաչակիրների մի շարք նոր արշավանքներ էլ ձեռնարկվեցին: Դրանցից վերջինը՝ ուլբրորդը տեղի ունեցավ 1270 թ.: Խաչակրաց այդ բոլոր արշավանքների հետևանքը եղավ բազմաթիվ մարդկանց անմիտ կորուստը միայն:

Արևելքում մնացած ասպետները միայն իրենք չէին կարող դիմանալ: 1291 թ. ընկավ խաչակիրների վերջին պատվարը՝ Ակրան:

Խաչակրաց արշավանքները չհասան այն նպատակին, որին ձգտում էին: Արևմտա-եվրոպական ասպետներին չհաջողվեց ամրանալ Արևելքում: Բայց և այնպես խաչակրաց արշավանքները շատ մեծ նշանակություն ունեցան Արևմտյան եվրոպայի համար: Ամենից առաջ ուժեղացան առևտրական կապերն Արևելքի հետ: Միջերկրական ծովում, որտեղ խաչակրաց արշավանքներից առաջ համարյա բացառապես արևելյան վաճառականներն էին երթեվելով, այժմ իտալական և հարավ-ֆրանսիական քաղաքներն առևտրական լայն հարաբերություններ ծավալեցին: Բուսական քաղաքների մրցակցին՝ Բյուզանդիային սոսկալի հարված հասցրին: Ճենովան և Վենետիկը գրավեցին Միջերկրական ծովի առևտուրը:

Խաչակրաց արշավանքները եվրոպացիներին ծանոթացրին Բյուզանդիայի և Արևելքի հարուստ կուլտուրայի հետ: Այդ նրանց մտահորիզոնը նշանակալի շարիով ընդլայնեց:

Բայց եվրոպացիների ավարառություններն ու բռնությունները խիստ հարված հասցրին Արևելքի հարստությանը և կուլտուրային: Առանձնապես տուժեց Բյուզանդիան: Եվրոպացիների (կամ «ֆրանկների», ինչպես սովորաբար նրանց կոչում էին) անուղի առևտրի դարձավ արևելյան բոլոր երկրներում:

Խաչակրաց արշավանքները դեռ չէին վերջացել, երբ մուսուլմանական Արևելքը և Արևելյան եվրոպան ճոր, է՛լ ավելի սոսկալի առապատկությունների ենթարկվեցին:

X ԳԼՈՒԽ

ՍՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Մոնղոլները:

Այն ժամանակ, երբ արևմտյա-եվրոպական ասպետները ապարդյուն կերպով փորձում էին ամրանալու Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին, Ասիայում ծավալվում էին պատմական հսկայական նշանակություն ունեցող դեպքեր: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեց վիթ-

խորի, պատմութեան մեջ չեղած մի տերութիւն, որը տարածւում էր խաղաղ օվկիանոսից մինչև Դանուբի գետաբերանը և Արաբիայից մինչև Սիրիոյ տունդրաները, — այդ Մոնղոլական կայսրութիւնն էր:

Մոնղոլական ցեղերը թափառում էին ներքին Ասիայի լայնածափալ սարահարթերում և տափաստաններում: Նրանց հարստութիւնները կազմում էին եղջուրավոր անասունների ու ոչխարների հսկայական հոտերը և ձիերի երամակները: Նրանք ապրում էին թաղիքի վրաններում, որոնք հեշտութեամբ հալածւում և տեղից տեղ էին փոխադրւում: Սրբ մոնղոլները մի քոչաւորից մյուսն էին տեղափոխւում, թվում էր, թե սալերի վրա մի ամբողջ քաղաք է շարժւում:

Աղքատ և խիստ բնութիւնը, որի մեջ հարկադրւած էին ապրել մոնղոլները, տարերային անընդհատ աղետները, որոնք ոչնչացնում էին նրանց անասուններին, թշնամիների հարձակումները՝ սովորեցրել էին նրանց տանել զրկանքներ, պատրաստ լինել ամեն մի պատահարի և խիստ կարգապահ լինել: Յուրաքանչյուր ցեղ մի ռազմական կազմակերպութիւն էր: Տոհմային կապերն ամուր էին: «Տոհմակիցներից անջատվել, — ասում էին մոնղոլները, — նշանակում է ուրիշի բաժին դառնալ»: Մոնղոլների մեջ արդեն չկար նախնադարյան հալածարութիւն: Նրանք արդեն ունեին ավագանի, որը տիրում էր հսկայական հոտերի, տիրապետում էր արտավաճիւնին, կային և չքավորներ, որոնք ստիպւած էին աշխատել ավագանու համար, կային և ստրուկներ՝ դերիններից: Առանձին ցեղերի գլուխ կանգնած էին իշխանները (նոյոնները): Նրանք ունեին իրենց դրուժինաները՝ կազմւած կտրիճ ձիավորներից:

Մոնղոլների աղքատ ու խղճուկ հայրենիքին հարեան էին հարուստ երկրներ՝ Չինաստանը, Միջին Ասիան, Իրանը, Հնդկաստանը: Մոնղոլների երգերում պահպանվել են ավանդութիւններ այդ երկրների անհաշիվ դառնների մասին, այն բախտավոր քաջերի մասին, որոնց հաջողվել էր ամբողջ պետութիւններ նշլածել: Մոնղոլական ավադանին նույնպէս երազում էր հարեան կուտորական երկրները նվաճելու և կողոպտելու մասին, ինչպէս արեւմտաւրոպական ասպետները երազում էին Բյուզանդիան կողոպտելու և Պաղեստինը նվաճելու մասին:

Պինգիզ-խան:

XIII դարի սկզբին մոնղոլական ցեղերի մեծ մասը միավորվեց Քեմուչինի իշխանության տակ: 1206 թվին մոնղոլական ավագանու համագումարը (կուրուլտայ) նրան կայսր հռչակեց: Նա ընդունեց Չինգիզ-խան անունը: Անդրազետ այդ քոչվորը դրսևորեց ղորավարի և կազմակերպչի արտասովոր տաղանդ: Նրա ռազմական ուժն անկանոն հորդա շէր: Նրանք բաժանված էին ջոկատների՝ տասնյակների, հարյուրյակների և հազարյակների: Այդ ջոկատները ձևավորելիս օգտագործվում էին մոնղոլների մոտ գոյություն ունեցող տոհմի անդամների միջև եղած սերտ կապերը: Ջոկատները կազմվում էին մի տոհմի անդամներից, հրամանատարությունը հանձնվում էր տոհմական ավագանուն: Ձորքերը ենթարկված էին խստագույն կարգապահության, անհնազանդությունը կամ երկչոտությունը պատժվում էր մահապատժով: Չինգիզ-խանը կարող էր ռազմադաշտ հանել վիթխարի ռազմական ուժեր, քանի որ նրա կոչով պարտավոր էին ներկայանալ պատերազմի համար պիտանի բոլոր տղամարդիկ: Նրա զորքը բաղկացած էր հարյուր հազարավոր մարտիկներից և շատ անգամ գերազանցում էր ֆեոդալական Եվրոպայի ամենաբազմամարդ բանակները:

Մոնղոլական զորքերը, հեծած իրենց փոքր, բայց դիմացկուն նժույգները, արագորեն տեղաշարժումներ էին կատարում: Մոնղոլական ռազմիկի սպառազինությունը կազմված էր թեթև կաշվի զրահից, երկու աղեղից՝ մեկը կարճ՝ ձիու վրայից նետահարելու մյուսը երկար՝ հետևակ շարքից նետահարելու համար, և կարճ ու կեռ թրից: Չինգիզ-խանի զորքի մեջ շատ լավ էր դրված հետախուզությունը:

Չինգիզ-խան:

Նվորդայալում մոնղոլներին հաճախ անվանում էին թաթարներ։
Չինգիզ-խանի տերության մեջ մտած ցեղերից մեկի անունով։

Մոնղոլական ցեղերը միավորելով, Չինգիզ-խանը արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի հարևան երկրները։ Սկզբում նա իրեն ենթարկեց Սիբիրի ցեղերը։ Այնուհետև նրա բանակները շարժվեցին Հյուսիսային Չինաստանի վրա։ 1215 թվին նա գրավեց Հյուսիսային Չինաստանի մայրաքաղաքը (Բեյլինը)։ Հյուսիսային Չինաստանի գավթումը նրան նյութական մեծ միջոցներ և հարուստ ռազմական տեխնիկա տվեց։ Նա օգտագործեց չինական վարպետների հմտությունը, որոնք կարողանում էին կառուցել պարսպակործան քարան և քարանետ ու հրանետ պաշարողական մեքենաներ։ 250 հազարանոց զորքի գլուխն անցած, որ շարժվում էր հսկայական հոտերի և զուսակի ուղեկցությամբ, Չինգիզ-խանը հարձակվեց Միջին Ասիայի վրա։ Միջին Ասիայի ֆեոդալները քաջաբար դիմադրում էին մոնղոլներին, բայց ջախջախվեցին։ Չինգիզ-խանը տիրեց Միջին Ասիայի ծաղկած քաղաքները՝ Բուխարան, Սամարկանդը։ Մոնղոլական զորքն ամենուրեք հասնում էր բերում անխնավայրագություն։ Քաղաքների տղամարդ բնակչությունը գլխովին կոտորում էին, կանանց ու երեխաներին գերեվարում և վաճառում էին ստրկության։ Քաղաքները կողոպուտի և կրակի էին մատնում։ Նստյում էին միայն վարպետներին և արհեստավորներին, որոնք կարող էին պիտանի լինել մոնղոլներին։ Մոնղոլները նրանց տանում էին իրենց հետ։ Մոնղոլների ասպատակություններից հետո Միջին Ասիայի ծաղկած օաղիսներից շատերը անպատ դարձան։ Ավերածության ենթարկվեցին նույնպես Իրանի և Հնդկաստանի որոշ մարզերը։

Միաժամանակ մոնղոլական զորքերի մի մասը ներխուժեց Անդրկովկաս և ավերեց Ադրբեջանն ու Վրաստանը։ Մոնղոլներն անցան Կասպից ծովի երկարությամբ դեպի հյուսիս և խուժեցին տափաստանները, ուր թափառում էին պոլովցիները։ Պոլովցիները դիմեցին իրենց նախկին թշնամիների՝ ռուսական իշխանների օգնությանը։ Ազովի ծովը թափվող Կալկա գետի ափին մոնղոլները ջախջախեցին անհամերաշխ գործող պոլովցիների ու ռուսներին ուժերը։ Բոլոր գերիներին նրանք կոտորեցին։ Դրանից հետո մոնղոլական ջոկատը ետ վերադարձավ Միջին Ասիա։

Չինգիզ-խանը մեռավ 1227 թվին: Նվաճումները շարունակ-
վում էին նաև նրա հաջորդների օրոք: Նվաճվեց ամբողջ Չինաս-
տանը: Արևմուտքում մոնղոլների ջոկատները հասնում էին մինչև
Միջերկրական ծովը: Չինգիզ-խանի թոռ Բաթուն 1237 թվին
շարժվեց նվաճելու Եվրոպան: Մոնղոլները ավերեցին Մերձվոլգ-
յան երկրները, այնուհետև շարժվեցին դեպի ռուսական իշխանու-
թյունները: Տրոհված ֆեոդալական Ռուսիան չկարողացավ կա-
սեցնել մոնղոլական վիթխարի բանակների շեշտակի հարձակումը:
Չնայած հերոսական դիմադրության, ավերվեց Ռյազանի երկիրը,
վերցվեց, ավերածության մատնվեց Ռյազանը, ավերվեցին
Մոսկվան, Կոլոման, Վլադիմիր-Սուզդալյան երկիրը: Ռուսական
իշխանների զորքերը մոնղոլներին հանդիպեցին Սիտի գետի մոտ,
բայց պարտություն կրեցին: Մոնղոլական նոր արշավանքն սկսվեց
Չեռնիգովի կործանումով: 1240 թվին մոնղոլները տիրեցին Կիևո-
վերեցին Գալիցկ-Վոլյան երկիրը և Լեհաստանի մի մասը,
անցան Կարպատյան լեռները և ներխուժեցին Հունգարիա և Չե-
խիա: Այստեղ նրանք ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին: Բայց
Նվաճողների դեմ ռուս ժողովրդի մղած անընդհատ պայքարը մոն-
ղոլական զորքերին ստիպեց ընդհատել հարձակումը դեպի
արևմուտք և ետ շրջվել:

Չինգիզ-խանի մյուս թոռը՝ Հուլաղու-խանն ավարտեց Չին-
գիզ-խանի ժամանակ սկսած Իրանի նվաճումը: 1258 թվին մոն-
ղոլները գրավեցին Բաղդադը: Բաղդադի վերջին խալիֆան գլխատ-
վեց: Հոյակապ քաղաքը, մուսուլմանական կուլտուրայի կենտրոնը,
մոնղոլները թալանի ենթարկեցին, նրա ամբողջ բնակչությունը սրի
քաշեցին, արվեստի բոլոր գործերը և մատենադարանները կրակի
մատնեցին: Հուլաղու-խանի ձեռքն ընկավ խալիֆայի հարուստ
թանձարանը:

Մոնղոլների կայսրության բաժանումը:

Չինգիզ-խանի և նրա հաջորդների նվաճումներով
ստեղծած վիթխարի կայսրությունը բաժանվեց մի
շարք ինքնուրույն տիրապետությունների (ուլուս-
ների): Դրանցից գլխավորներն էին՝ Մեծ խա-
նի ուլուսը, որն իր մեջ էր առնում Մոնղոլիան և Չինաստանը,
Ջագաթայի ուլուսը, Ոսկե Հորդան և Հուլաղյա-
ների (Հուլաղու խանի սերունդների) պետությունը:

Մոնղոլների կողմից նվաճված ռուսական իշխանությունները

վաստաւային կախուման մեջ ընկան Ոսկե Հորդայից, որի մայրաքաղաքը դարձաւ Սարայը՝ Վոլգայի ափին:

Անդրեկովկասը՝ Հայաստանը և Ալթրեյանն ընկան Հուլադյաններին պետութեան իշխանութեան տակ: Այդ պետութեան մայրաքաղաքը դարձաւ Թաւրիզը: Վրաստանն ստիպւած եղաւ կախուման ընդունել Հոնադայաններից: Միջին Ասիան մեծ մասամբ մտաւ Չագաթայի ուլուսի մեջ, մասամբ Ոսկե Հորդայի, մասամբ էլ Հուլադյանների տիրապետութեաններին մեջ:

Մոնղոլական լուծը:

Մոնղոլների վիթխարի նվաճումները բացատրելու մէջ ոչ միայն նրանց զորքերի բազմաթիւ լինելով, ոչ միայն նրանց կազմակերպւածութեամբ և դիսցիպլինով, այլ ավելի շատ՝ հարեան պետութեանների տրոհւածութեամբ, նրանց անկարողութեամբ՝ ուժերը ժողովելու և սոսկալի թշնամոն հակահարւած տալու գործում: Մոնղոլներն իրենց հարձակումները կատարում էին հանկարծակի: Նրանք ձգտում էին սարսափեցնել թշնամիներին, նրանց կամազուրկ դարձնել ամեն մի դիմադրութեան համար: Անողորմ մասսայական ջարդերը, սոսկալի տանջանքները, վայրագ մահապատիժները պետք է ներշնչէին բոլորին անհաղթահարելի մի սարսափ մոնղոլների հեղ ճիւղն անունը լսելուց: Մոնղոլների արշավանքներն ուղեկցւում էին կողոպուտներով, հրդեհումներով, ավերածութեաններով: Ծաղկած երկրները նրանք դարձնում էին անապատներ, կոտորում ու ստրկութեան էին քշում բնակչութեանը: Նրանք իրենց իշխանութեանը հաստատում էին տեղորի միջոցով և դրա օգնութեամբ էլ պահպանում էին այդ իշխանութեանը: Նրանց իշխանութեան ենթակա ժողովուրդները անշափ ծանր հարկեր պետք է վրձարէին, իրենց որդիներին ու աղջիկներին ստրկութեան պետք է տալին, բայց այդ նրանց չէր փրկում մոնղոլական ջոկատների նոր ասպատակութեաններից. այդ ջոկատներն ամենուրեք մահ ու ավերածութեան էին սպռում: Ենթակա ժողովուրդների համար մոնղոլների տիրապետութեանը մեծագույն դժբախտութեան էր, որը երկարատե հետքեր թողեց նրանց պատմութեան մեջ: Մոնղոլական լուծը, ինչպես ասում է Մարքսը, «ոչ միայն ճնշում էր, այլ նա վիրավորում և ցամաքեցնում էր նրան զոհ դարձած ժողովուրդին»:

Մոնղոլական լուծը հաճախակի ապստամբություններ էր առաջացնում ճնշված ժողովուրդների մեջ: Արդեն 1238 թվին տեղի ունեցավ Բուխարա քաղաքի արհեստավոր բնակչության ապստամբությունը Մահմուդ Թարաբիի առաջնորդությամբ: Ապստամբությանը հարեցին գյուղացիները: Բայց ֆեոդալական ավագանին, վաճառականությունը և մուսուլմանական հոգևորականությունը, սարսափած աշխատավորների ապստամբությունից, միավորվեցին մոնղոլների հետ ապստամբների դեմ պայքարելու համար: Մահմուդին հաջողվեց փախչուն հաղթանակ տանել թշնամիների հանդեպ, բայց ինքը սպանվեց ճակատամարտում: Մոնղոլները մեծ ուժեր հավաքեցին և ճնշեցին ապստամբությունը:

Ապստամբություններ էին բռնկվում Մոնղոլական կայսրության և մյուս մասերում: XIII դարի վերջում ուժեղ ապստամբություն տեղի ունեցավ Վրաստանում: Բայց վրացական ֆեոդալները չպաշտպանեցին աշխատավորների ապստամբությունը և այն ճնշվեց:

Մոնղոլների դեմ ապստամբությունները հաճախակի էին ուսական երկրներում:

Մոնղոլական ավերածությունը և մոնղոլական լուծը սոսկալի աղետ էր Ռուսիայի համար: Քաղաքներն ավերակներ էին դարձել, գյուղերը կրակի էին մատնվել: Բնակչության մի մասը կոտորվել, մի մասը ստրկության էր քշվել: Մոնղոլների տիրապետությունը ռուսական երկիրը երկարատև տնտեսական և կուլտուրական անկման հասցրեց:

Իրենց կուլտուրական մակարդակով մոնղոլներն ռուսներից շատ ավելի ցածր էին կանգնած: Նրանց տիրապետությունը պաշտպանվում էր միայն ուժի միջոցով: Ռուս ժողովուրդը խորապեսատում էր վայրագ նվաճողներին և աստիճանաբար ուժեր էր կուտակում, որպեսզի թոթափի իր վրայից այդ սոսկալի լուծը: Իր մեծագույն տառապանքներով և իր աննկուն պայքարով անադորուն նվաճողների դեմ ռուս ժողովուրդը պաշտպանեց Արևմտյան Նավրոսյան մոնղոլական լծի սարսափներին:

XII—XIII ԴԱՐԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂՆ ՈՒ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

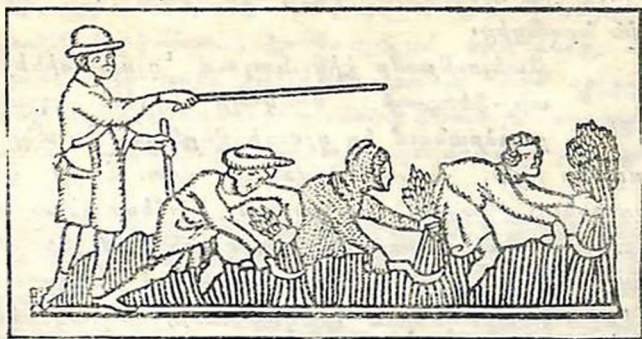
§ 1. ԳՅՈՒՂԱՅԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ՖԵՆՈԴԱԼՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԸ

Գյուղացիների XII—XIII դարերի Արևմտյան Եվրոպայում շատ կյանքը՝ քաղաքներ կային, բայց այդ քաղաքներում ապրում էր բնակչության մեկ տասերորդական մասից ոչ ավելին։ Եվրոպան առավելապես մնում էր որպես գյուղական երկիր։ Եվրոպական բնակչության հսկայական մեծամասնությունը կազմված էր ճորտ գյուղացիներից։

Միջնադարյան գյուղացու կյանքն ավելի բարվոք էր, քան հնադարյան ստրուկի կյանքը, բայց և այնպես նա շատ ծանր էր։ Գյուղացին ծանր կոռույին պարհակներ էր կրում, դաշտում աշխատում էր տիրոջ՝ մահակով զինված գործակատարի հսկողության տակ։ Աշխատանքի թերության համար գյուղացին ծեծի էր ենթարկվում։ Ֆեոդալն իրավունք չունեի գյուղացուն սպանելու, բայց նա կարող էր նրան գնել ու վաճառել, կարող էր բանտ նստեցնել, շղթայակապ անել։ Որսի ժամանակ ֆեոդալները ոտքի տակ էին տալիս գյուղացիական դաշտերը։ Գյուղացիներն իրավունք չունեին սպանելու այն վաճառի կենդանիներին ու թռչուններին, որոնք ավերում էին ցանքերը, ֆեոդալը նրանց պահում էր իր որսի համար։ Մոլեղենած, կոպիտ, հաճախ հարբած ֆեոդալը միշտ կարող էր ծեծել, վիրավորել, ստորացնել գյուղացուն։ Պատեհավմաների, խնջույքների, պերճանքի թանկագին առարկաներ գնելու համար միշտ փողի կարիք զգալով, ֆեոդալն իր գյուղացիների վրա շարունակ նոր պարհակներ էր բարձում։

Գյուղացիներն ապրում էին աղքատության մեջ, մխոտած խրճիթներում, անասունների հետ միասին։ Սովը սովորական երևույթ էր։ Միջնադարյան գյուղում համաճարակները չէին ընդհատվում։

Ճորտ գյուղացին իր տիրոջ դեմ ոչ մի տեղ դատ ու դատաստան չէր կարող գտնել։ Բայց այնուամենայնիվ ֆեոդալների ազահույթյունը և բռնությունները որոշ սահմաններ ունեին։ Յուրաքանչյուր գյուղի գյուղացիները կազմում էին մի համայնք, Համայնքը պահպանվեց և ֆեոդալիզմի տիրապետության ժամանակ։

Գյուղացիները՝ կոռ կատարելիս

Գյուղացիները հավաքվում էին համայնական ժողովների, որտեղ ընդհանուր գործեր էին վճռում. բաժանում էին մարգագետինները. կանոններ էին հաստատում արոտավայրերից և անտառներից օգտվելու համար, լուծում էին սահմանային վեճերը: Եթե գյուղացիներին ֆեոդալը ճնշում էր չափից դուրս, ապա նա կարող էր հանդիպել անհնազանդության, պարհակները կատարելուց հրաժարվելու, նույնիսկ զինված դիմադրության: Ֆեոդալը գործ ուներ ոչ թե անջատ անօպնակա՛ն գյուղացիների հետ, այլ համախմբված, միատեղ գործողության սովոր համայնքի հետ:

Գյուղացիներն իրենց մոտ թաքցնում էին նեւ ու աղել, Գործի էին դրվում նաև կացիներն ու գերանդրները: Գոռոզ սինյորները իրենց բռնությունների և հարստահարությունների համար հաճախ զրկվում էին կյանքից: Գյուղացիներից ամենախիզախները և անհնազանդները փախչում էին անտառները և այնտեղ ջոկատներ էին կազմում, որոնց անհնար էր լինում բռնել: Ֆեոդալների և հարուստ վաճառականների համար այդ ջոկատներն ուղղակի պատուհաս էին: Ժողովուրդը սիրում էր այդ «անտառի նետածիգներին» և իր հրգեքում ու լեզենդներում փառաբանում էր նրանց: Անգլիական ժողովրդական ասքերի սիրելի հերոսը՝ անտառային ջոկատի խիզախ առաջնորդ, տառապալների պաշտպան, արդարության համար մարտնչող Ռոբին Գուդն էր:

Հաճախ բռնկվում էին գյուղացիական ապստամբություններ.

սրտնք ընդգրկում էին ամբողջ մարդերու ֆեոդալները ասում և արհամարհում էին գյուղացիներին, բայց միևնույն ժամանակ վախենում էին նրանցից:

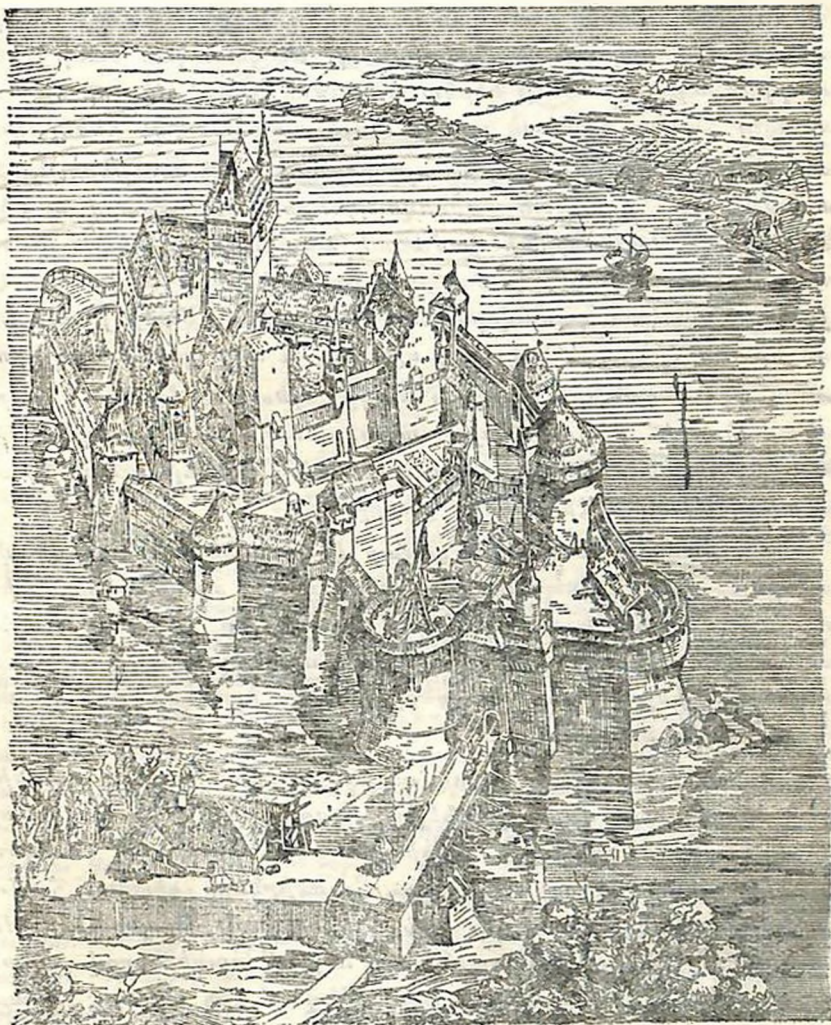
Ֆեոդալների կյանքը

Ասեկությամբ էին նայում գյուղացիները զիշտիշ-ֆեոդալի սոսկալի որջին՝ զղյակին, որ բարձրանում էր գյուղի վերևում: Դղյակը կառուցվում էր բարձր բլրի, գահավեժ ժայռի վրա: Հարթ վայրերում զղյակ կառուցելու համար նախապես արհեստական բլուր էին շինում, կամ զղյակը կառուցում էին գետի կամ լճի մեջտեղը, կզուտ վրա: Դղյակը շրջապատված էր լինում բարձր պատերով, ոմեկնում էր աշտարակներ և հրակնատներ: Դղյակ կարելի էր մտնել միակ նեղ դարբասով, դեպի որը տանում էր ամբարձիկ կամուրջը: Դղյակի առաջին բակին հետևում էր երկրորդը, նույնպես պարսպով շրջապարսպված: Երկրորդ բակում տեղավորված էր լինում ֆեոդալի տոհմը և բարձր պահակային աշտարակը: Տան և աշտարակի տակը գտնվում էին նկուղները, սրտեղ պահված էին մթերքների պաշարները՝ երկարատև պաշարման դեպքում օգտագործելու համար: Այդտեղ էլ, խոր բանտերում, ուր չէր թափանցում արևի ճառագայթը, տառապում էին շղթալակալ բանտարկյալները: Հարձակվողների համար զղյակը գրեթե անապիկ էր: Այդտեղ էր թաքնվում ֆեոդալը թշնամիներից, այդտեղից էր նա կատարում իր հանդիարժակի զիշատիչ հարձակումները հաբեանների վրա:

Պատերազմը ֆեոդալի գլխավոր զբաղմունքն էր: Նա խորապես արհամարհում էր ամեն տեսակի խաղաղ աշխատանքը: Վաճառականներին, արհեստավորներին, գյուղացիներին նա իրենից անսահմանորեն ստորադաս էր համարում:

Ֆեոդալի որդիները մանկությունից պատրաստվում էին ասպետական ծառայության համար: Տասնհինգ տարեկան հասակում նրանք արդեն կարողանում էին ձիավարել, նետ-աղեղ գործածել, զենքի հետ վարվել: Այդ ժամանակ նրան ուղարկում էին ականավոր սինյորի ապարանքը, ուր նրանք ծառայում էին որպես մանկավարժներ կամ զինակիրներ: Այստեղ նրանք շարունակում էին սովորել ռազմական գործը, ուղեկցում էին սինյորին նրա արշավանքների ժամանակ: Տասնութ-քսան տարեկան հասակում ուսուցումն ավարտված էր համարվում, և երիտասարդ

Ֆեոդալը ձեռնադրվում էր ասպետ: Այդ մի հանդիսավոր արարողությունն էր, որի ժամանակ հավաքվում էին հյուրեր: Սինյորը ձեռնադրվածին կոշկախթան էր հագցնում, նրա ձեռքը տալիս էր սուսեր և խփում էր ուսին իր ձեռքի ավտով կամ սուսերի տափակ հրեսով: Այժմ արդեն երիտասարդ ֆեոդալն ստանում էր ասպետի կոչում: Ասպետաների համար պարտադիր չէր զրագիսու-

Դոլյակ գետի մեջտեղում:

թյունը: Նրանց մեծամասնությունն աչքի էր ընկնում իր ծայր աստիճան տղիստությամբ:

Ասպետի զենքն էին կազմում՝ խաշաձև կոթով ուղիղ սուսերը, երկար և ծանր նիզակը, վահանը: Ասպետի ամբողջ մարմինը պտտած էր լինում օղազրահով: Հետագայում օղազրահը փոխառվել է պողպատե զրահազգեստով: Գլխին կրում էր սաղավարո՝ իջնուղ երեսկալով, որը ծածկում էր դեմքը: Ասպետները կռվում էին հսկա և ուժեղ մարտական նժույգների հեծած, որոնց նույնպես ծածկում էին երկաթե զրահազգեստով: Ասպետական ծանր հեծելազորը սոսկալի ուժ էր ներկայացնում: Ասում էին, որ հարյուր ասպետը հազար հեռուակ արժե: Բայց ասպետական հեծելազորը քանի և տնդուրաշարժ էր, և այդ էր նրա գլխավոր թերությունը՝ համեմատած արեկյան ժուլովուրդների արագաշարժ և թեթև հեծելազորի հետ: Մարտի ժամանակ ասպետները հաճախ դասավորվում էին սեպաձև, կամ «խողովով», ինչպես անվանում էին այդ ասպետական դասավորումն Ռուսիայում: Ծանր բեռնավորված նրանց ձիերը չէին կարող սլաքնալ, և այդ պատճառով գրոհի էին անցնում դանդաղ կարգով: Սեպը պետք է ճգմեր և կտրեր հակառակորդի շարքը: Բայց ասպետները անկարգապահ էին: Նրանցից ամեն մեկն աշխատում էր աչքի ընկնել, ուստի նրանք հաճախ խախտում էին իրենց շարքը:

Երկաթապատ ասպետին դժվար էր սպանել և նույնիսկ վիրավորել: Այդ պատճառով էլ սպանված ասպետների թիվը նույնիսկ մեծ ճակատամարտերում շատ չէր լինում: Ասենք, ասպետները ձգում էին ոչ այնքան սպանել իրենց հակառակորդներին, ինչքան գերի վերցնել նրանց, ոչպեսզի հետո նրանցից փրկագին ստանան:

Ասպետների սիրած զբաղմունքներն էին որսը և տուռնիրները՝ ռազմական մրցությունները: Թագավորների և խոշոր սելյուքների ապարանքներում տեղի ունեցող տուռնիրին ասպետներ էին դալիս հեռու տեղերից: Տուռնիրները ղիտելու համար բազմաթիվ հանդիսատեսներ էին հավաքվում: Ասպետները մեծ նամարտում էին բոլթ նիզակներով և բոլթ սուսերներով. արանձին զույգերի մենամարտերը փոխարինվում էին ամբողջ ջոկատների մարտերով:

Տուռնիր

Հազվադեպ էր լինում, որ տուռնիրները վերջանա՜ն առանց խեղովթյունների և նուշնիսի առանց մահվան դեպքերի:

Տուռնիրներն ավարտվում էին խնջույքներով: Հաղթողները սլաբգեղներ էին ստանում:

XI դարից սկսում են հորինվել էպիկական մեծ երկեր, որոնք փառաբանում էին առաջնների սխրագործությունները: Լիջնադարի ամենանշանավոր էպոսը «Ռոլանդի մասին երգ»-ն էր, որը կազմվեց ֆրանսերեն լեզվով: Այդ երկի սյուժեն Կարլոս Մեծի արշավանքն է Իսպանիա, մուսուլմանների դեմ: Կարլոսը հայրենիք էր վերադառնում: Իր բանակի վերջուպահում նա թողնում է իր քրոջ որդի Ռոլանդին, որը հայտնի էր իր քաջությամբ: Կարլոսը նրան նվիրում է մի սուսեր և տալիս է մի շևիոր, որը Ռոլանդը պետք է հնչեցնե՜ր թշնամիների հարձակման դեպքում: Բայց Կարլոսի բանակում կար մի նենգ ու դավաճան՝ ռազմիկ Գանելով անունով: Գանելունը թշնամիներին դրդում է ոչնչացնել Ռոլանդին և նրա զորքը: Թշամու անհամար զորքերը

հարձակվում են Ռուլանդի վրա: Արհամարհելով թշնամուն՝ քաջ Ռուլանդը չէր ուզում հնչեցնել փուլը և Կարլոսին օգնության կանչել: Ռուլանդը և նրա սաղմիկները մարտնչում էին արիաբար: Բայց, ջնասած դրան, նրա ջոկատը ջարդվում է, ինքն էլ մահացու վերք է ստանում: Վերջին մոմենտին նա հնչեցրեց իր շեփորը, գլխի տակ դրեց Կարլոսի նվիրած սուրը և մեռավ գեմքը թշնամու կողմը դարձրած: Կարլոսը լսեց Ռուլանդի շեփորի ձայնը, վերադարձավ իր զորքով և վրեժ լուծեց մուսուլմաններից՝ ոչնչացնելով նրանց վիժիլարի բանակը: Երգը վերջանում է դավաճանության հայտնաբերմամբ և դավաճան Գանելոնի պատժով:

Թեպետ պոեմի հիմքում պատմական սյուժե է ընկած,

XV դարի ասպետական
սպառազինություն:

բայց իրականում Ռուլանդը կրավել է ոչ թե արարների, այլ բասկերի գեմ: Հանձին Ռուլանդի ստեղծվել է ասպետի իդեալական կերպարը:

Զարգանում էր և ասպետական լիրիկան: Ոտանավորներ էին հորինում ասպետներն իրենք: Այդ պոետ-ասպետները Ֆրանսիայում հայտնի էին «տրուբադուրներ», Գերմանիայում՝ «միննզինզելերներ» անունով, Նրանք դրվերդում էին սերը, բնությունը, պատերազմը:

XII դարից հանդես եկան ասպետական վեպեր: Ամենահռչակավոր ասպետական վեպը՝ «Տրիստան և Իզոլդան» է: Այնտեղ փառաբանվում են հավատարմությունը և նվիրվածությունը սիրո մեջ:

§ 2. ՔԱՂԱՔԱՑԻՆՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԸ

Քաղաքացիներ: Միջնադարյան քաղաքները նման չէին այն քաղաքներին, որոնք մենք այժմ տեսնում ենք: Քաղաքը հաճախ հարկադրված էր պաշտպանվել թշնամուց: Այդ պատճառով նա ամրոցի տեսք ուներ: Քաղաքը շրջապատված էր

հաստատամիտությունը պարիսպներով, որոնք ունենում էին հրանոտներ և պահակախմբեր աշտարակներ, Քաղաքի դարբասներին ներս կարելի էր մտնել միայն ամբարձիկ կամրջով: Դարբասները միշտ պաշտպանվում էին պահակներով:

Սովորաբար քաղաքը մեծ էր լինում: Արևմտաեւրոպական միջին քաղաքն ունենում էր մոտավորապես 5 հազար մարդ: 20 հազար բնակչություն ունեցող քաղաքն արդեն համարվում էր շատ մեծ: Պարիսպները ճնշում էին քաղաքը և արդելում էին նրան լաֆնորեն աճել: Ուստի քաղաքացիներն օտարված էին նեղվել: Քաղաքի փողոցները նեղ և ծուռ-մուռ էին, տներն էլ բարձր: Տեղ շահելու համար վերին հարկերում կառուցվում էին փողոցների վրա կախված ծածկասրահներ և պատշգամբներ: Այդ պատճառով փողոցներում քիչ լույս էր լինում: Տները կառուցվում էին փայտից, ծածկվում էին ծղնոտով, հազվադեպ՝ կղմինդրով: Ուստի շատ հաճախ հրդեհներ էին լինում: Փողոցները սալարկված չէին և փողոցներում սոսկալի ցեխ և փոշի էր լինում: Դիշերները քաղաքի դարբասներն սովոր փակում էին, և պահակը ոչ ոքի ներս չէր թողնում: Բացի այդ, քաղաքի ներսում դիշերը փողոցները փակվում էին շղթաներով: Փողոցներում լուսավորություն չէր լինում, և մութն ընկնելուց հետո մարդիկ վախենում էին տներից դուրս գալ:

Քաղաքացիները պահում էին կովեր, ալժեր, խոզեր, սուգեր: Առավոտները նրանց դուրս էին քշում քաղաքի պարիսպներից՝ արոտի, հրեկոններն էլ ներս էին քշում: Քաղաքներում մշտական հյուր էին վարակիչ հիվանդությունները: Քաղաքում մահացությունն էլ ավելի շատ էր, քան գյուղում: Քաղաքային բնակչության թիվը մեծանում էր շնորհիվ միայն այն բանի, որ քաղաք էին փոխադրվում գյուղական այն բնակիչները, որոնք փախչում էին իրենց տներերի ճնշումներից:

Քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր շուկայական հրտապարակը՝ շրջապատված կրպակներով, առևտրասրահներով, առևտրական շարքերով: Քաղաքի շուկան էին գալիս շրջակա գյուղերից սուլերը՝ հացահատիկով, կաշվով, բրդով և ամեն տեսակի թռչուններով: Նկվոր գյուղացիները կամ քաղաքային սպասավորները վաճառում էին բերած մթերքները և գնում էին քաղաքի առևտրականներից կամ արհեստավորներից այն բոլորն, ինչ որ չէր կա-

յիւլի ճարել գլուղում՝ մահուդ, դանակներ, զենք, ձիասարք, տ-
ղացի քար, երկաթի շինվածքներ:

Շուկայի հրապարակում տեղի էին ունենում քաղաքի բո-
նակշության ընդհանուր ժողովները: Այստեղ տեղի էին ունե-
նում դատաքննություններ և կատարվում էին մահապատիժներ:

Հրապարակից տարածվում էին այն փողոցները, որտեղ
ապրում էին արհեստավորները: Միևնույն մասնագիտության
արհեստավորները մեծ մասամբ ապրում և աշխատում էին մի
փողոցում: Կալին կաշեգործների, պղնձագործների, տակառու-
գործների, ոսկերիչների փողոցներ: Ամենաճոխ տները պատ-
կանում էին վոճառականներին: Խիտ կուտակված տների միջից
բարձրանում էին եկեղեցիները: Գլխավոր հրապարակում գտնվում
էր քաղաքային խորհուրդի շենքը:

Քաղաքացիները ֆեոդալներից շատ ավելի կրթված էին:
Վաճառականները հաճախ ստիպված էին լինում ճանապարհոր-
դել հեռու՝ ապրանքի: Նրանք պետք է պահեին իրենց ապրանք-
ների և վաստակի հաշիվը: Նրանք ոչ միայն զբաղեւ պետք է
էին ինքն, այլև գիտենային ինչ է կատարվում իրենց քաղաքի
սահմաններից դուրս, որտեղ կարելի է շահավետ կերպով գնել
և վաճառել: Քաղաքներում ապրում էին բժիշկներ, կառուցող-
ներ, որոնք կարողանում էին մեծ և բարդ շենքեր կառուցել:
Գրագիտությունը և օրենքներ գիտենալը հարկավոր էին դատա-
վարներին, քաղաքի ծառայողներին:

Քաղաքացիները՝ որոնք երկարատե և արյունալի պայքար
էին մղում ֆեոդալների դեմ իրենց ինքնավարության համար,
ոչ միայն ապրում էին ասպետներին որպես բռնություն դրժա-
դրողների և ճնշողների, այլև արհամարհում էին նրանց, որպես
կոպիտ և սնկիրթ մարդկանց: Նրանք առիթ չէին բաց թողնում
ծաղրելու սնտալարժ և հիմար ասպետներին: Քաղաքացիների
համար մշտական ծաղրի առարկա էին ծառայում նաև տերտե-
րներն ու վանականները, որոնք քարոզում էին «սուրբ կյանք», իսկ
իրենք մտածում էին միայն ուտելու, խմելու և եկամուտների
մասին: Քաղաքացիների մեջ մեծ չափով տարածվում էին հե-
քիաթները կենդանիների մասին: Այդ հեքիաթներում ասպետին
դուրս էին բերում զայլ տեսքով, տերտերին՝ էշի, քաղաքացուն՝
խորամանկ աղվեսի տեսքով: Զանազան ծիծաղելի և զվարճալի

տրկածներում Աղվեսը միշտ հաղթող էր դուրս գալիս: Այդպես
ստեղծվեց մի ամբողջ կառույց՝ «Աղվեսավեպը»:

Քաղաքներում տալիս էին թատերական և ներկայացումներ:
Իրանց սյուսնները սովորաբար վերցվում էին քրիստոնեական
առասպելներից: Ներկայացվում էին նաև ծիծաղաշարժ տեսա-
րաններ—«Ֆարսեր», որոնց մեջ ծաղրի էին ենթարկում միամիտ-
ներին և գովաբանվում էին խելըր և հնարամտությունը:

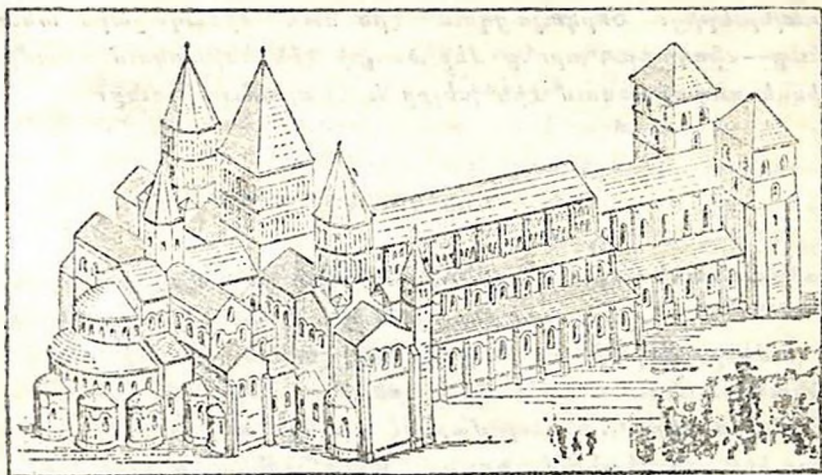
§ 3. ԿՐՈՆՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Կրոնի իշխա- Միջին դարերում մարդիկ վատ էին կարողանում
նախընտրել: պաշարել բնության դեմ և վատ էին ղեկավարում
նրա ուժերը: Տեխնիկան թույլ էր դարգացած, գիտությունը նոր
էր ծնունդ առնում: Ամեն մի տարերային գծաթափանցիկ, սովի,
համաճարակների հանդեպ մարդիկ իրենց անզոր էին զգում,
նրանք չէին հասկանում դրանց պատճառները և չգիտեին, թե
ինչպես պաշարեն դրանց դեմ: Մարդկանց թվում էր, թե իրենք
դռնվում են ամենահզոր և անըմբռնելի ուժերի ձեռքին, որոնք ան-
կախ են մարդկային կյանքից: Տիրող դասակարգը հողերրակա-
նության միջոցով ներշնչում էր ժողովրդին, թե այն հասարակար-
գը, որի ժամանակ ումանք իշխում են, իսկ ումանք աշխատում են
տերերի համար՝ հաստատված է աստծու կողմից և չի կարող
փոխվել մարդկանց կամքով:

Այդ պատճառով միջնադարյան մարդկանց մտքերի վրա ամ-
բողջովին իշխում էին կրոնը և եկեղեցին: Այն բոլորը, ինչ որ
մարդիկ չէին կարողանում բացատրել, նրանք վերագրում էին
աստծու կամքին:

Մարդկանց հավատը եկեղեցու մոգական հատուկ ուժի
մասին, աստծու և մյուս բարի ու չար ուժերի հետ ունեցած նրա
կապի մասին, հավատը, որ եկեղեցին իշխում է շար ուժերին՝
հողերրակառնությանը հնարավորություն էին տալիս հակադաս
ուղեցույթներ ունենալ ժողովրդական մասսաների վրա: Հողե-
րակառնության օգտվում էր իր ազդեցությունից, որպեսզի ամրա-
պնդի ֆեոդալների դասակարգային տիրապետությունը աշխատա-
վոր ընակչության և առանձնապես գյուղացիության վրա: Հողե-

րականությունը սովորեցնում էր աշխատավորներին, որ նրանք անտրտունջ պետք է ենթարկվին իլեհնց տերերին և որ դրանով նրանք զրախտի կարժանանան «մշուս կշանքում»:

Ռոմանական ոճի եկեղեցի:

Նկեղեցական երարխիայի գլխավորները՝ պապերը, եպիսկոպոսները, մեծ վանքերի տերաճները՝ հենց իրենք խոշորագույն ֆեոդալներ էին և ունեին հսկայական հողային տիրապետություններ և բաղմաթիվ ճորտեր: Նրանք անմիջականորեն շահագրգռված էին, որ պահպանվի ֆեոդալների դասակարգային տիրապետությունը և պաշտպանում էին ֆեոդալական կարգերը: Եկեղեցին ֆեոդալների տիրապետության կարևորագույն հենարաններից մեկն էր: Հողևորականության գլխավորները սովորաբար հավաքագրվում էին անվանի մարդկանց շարքերից: Ֆեոդալների կրտսեր որդիները, որոնք չէին կարող ժառանգել հայրական տիրապետությունները, եպիսկոպոսների, և արքաների պաշտոն էին ստանձնում:

Հողևորականությունը ժողովրդի վրա ազդում էր հանդիսավոր եկեղեցական ծեսերով: Հոյակապ ճարտարապետությամբ մեծ եկեղեցիները ապշեցնում էին մարդկանց հրեակայությունը: Որոշք ընտելացել էին ճեղ և մութ բնակարանների: Տերտիրների:

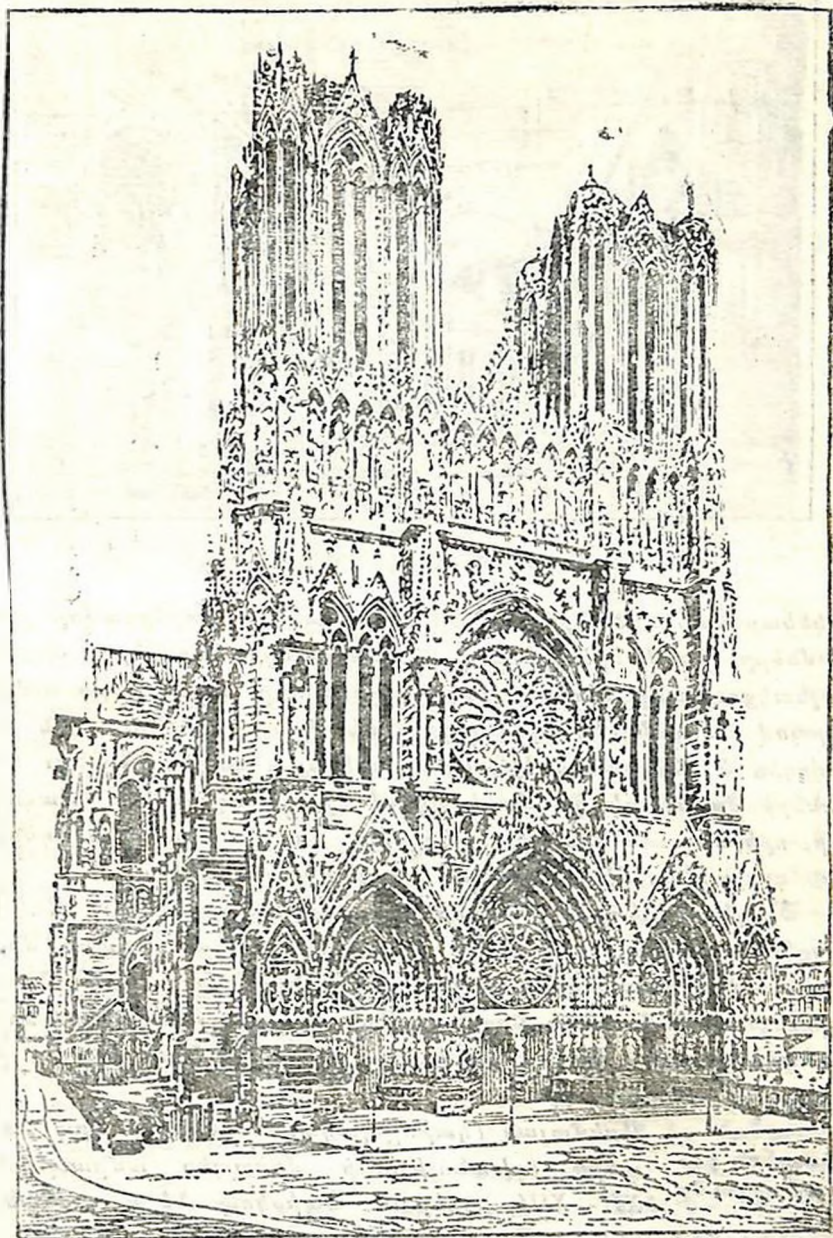

Ռոմանական ոճի եկեղեցու ներքին տեսքը:

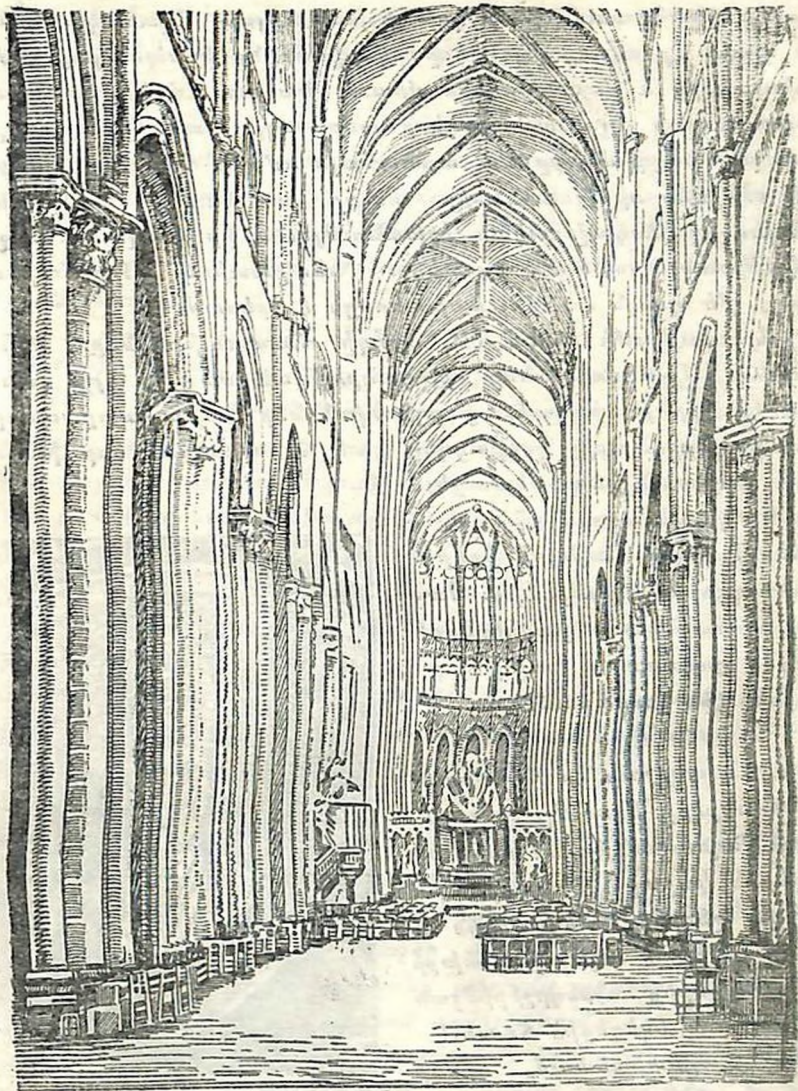
ուսկեկար հանդերձանքը, նրանց վեհապանձ և խորհրդավոր շար-
ժումները, լատիններեն լեզվով անհասկանալի խոսքերը, օրգանի
ձայնակցությամբ ղեղեցիկ երգաուսուցությունը՝ այս բոլորը ուժգին
կերպով ազդում էին երևակայության վրա, թմրեցնում էին ժո-
ղովրդին և հնթարկում էին նրան եկեղեցու ազդեցությանը: Մեծ
տոների ժամանակ կազմակերպվում էին հանդիսավոր թափո-
րներ, որի մեջ տանում էին շքեղորեն ասեղնագործած եկեղեցա-
կան դրոշակներ (խաչվառներ) և սրբերի արձաններ:

Եկեղեցու ձեռքին մի հզոր զենք էր բանադրանքը: Ում որ
եկեղեցին բանադրում էր՝ նա իրավունք չուներ տաճարը մըտ-
նելու: Քրիստոնյաներին արգելվում էր նրա հետ որևէ հարա-
բերություն պահպանել: Երբ նա մեռնում էր, չէր կարելի նրան
դերնդմահատանը թաղել, քանի ղեռ եկեղեցին նրա վրայից չէր
վերացրել բանադրանքը:

Արևմտյան (կաթոլիկական) եկեղեցու վրա պա-
պերի իշխանությունը մեծապես ամրապնդվեց
XII—XIII դարերում: Եպիսկոպոսները, քահանա-
սերը և վանականները Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում
նրանց հլու կամակատարներն էին:

Գոթական մայր եկեղեցի

Կոթական մալիւ-Էկեղեցու ներքին աւանդը:

Պապությունն ամենամեծ հզորության հասավ Ինն ու կես-
տի ու III պապի օրոք (1198—1216):

Իննուկենտիոս III-ն էլ, ինչպես Գրիգոր VII-ը, շատ բար-
ձր էր գնահատում պապական իշխանության նշանակությունը:
Նա գրում էր «Մենք (պապերը) կոչված ենք իշխելու բոլոր ժո-
ղովույնների և թագավորների վրա»: Նա գտնում էր, որ պապը
պետք է լինի ոչ միայն հոգևոր տեր, այլև թագավորների զը-
խավորույ՝ Այդ միտքը նա արտահայտում էր հետևյալ խոսքի-
րով. «Ինչպես որ լուսինն իր փայլը ստանում է արեգակից,
այնպես էլ թագավորական իշխանությունն իր փայլն ու հեղի-
նակությունն ստանում է պապից»: Իննուկենտիոս III-ը հայտա-
բերեց, թե պապն աստծու փոխանորդն է երկրում:

Արագության մեծ էին պապի հարստությունները: Իննու-
կենտիոս III-ը սահմանեց «խաչակրության տուրք», որը գանձ-
վում էր իբր թե խաչակրաց արշավանքներ նախապատրաստելու
համար: Այդ տուրքը շվեդացիներից նաև հետագայում՝ երբ խաչա-
կրաց արշավանքները վերջացել էին:

Պապը մեծ դոմարներ էր
ստանում բոլոր կաթոլիկ երկր-
ների հոգևորականությունից: Պա-
պին խառնական բանկիրների
միջոցով դրամական խոշոր դո-
նաթերներ էին կատարում:

Պապական եկամուտների
կարևոր աղբյուր էր հանդիսա-
նում «մեղքերի թողության» առե-
տուրը: Ընդունված էր, որ կաթոլիկ
եկեղեցին կարող է մեղքերի թո-
ղության շնորհել մեղավորին և
այդ կերպ նրան ազատել դժոխքի
տանջանքներից՝ անդրշիրիմյան
աշխարհում: Եկեղեցին հատուկ
թղթեր էր պատրաստում, որոնք
կոչվում էին «ի ն ու լ զ ե ն-
ց ի ա ն եր»: Ինդուլգենցիա դնե-
լով՝ զնորդը մեղքերի ներում էր ստանում: Եկեղեցին լիզությունը

Իննուկենտիոս պապը:

շահառում էր ոչ միայն արդեն կոտարւմած, այլև ապագա մեղքերի համար: «Մեղքերի թողության» վաճառքից կաթոլիկ եկեղեցին մեծ փող էր վաստակում: Պապն այդ բոլոր միջոցներով հսկայական հարստություններ դիզեց: Պապի արքունիքը դարձավ ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայի եկեղեցական և քաղաքական կյանքի կենտրոն:

Անդլիական թագավոր Հովհաննը ճանաչեց իր վասսալական կախումը պապից և պետք է մեծ գումարներ մոծեր Երա օգտին: Իննոկենտիոս III-ի վասսալներ էին ճանաչում իրենց նաև ուրիշ շատ թագավորներ: Ֆեոդալական կոլովներ բորբոքելով Գերմանիայում՝ պապը կարողացավ թուլացնել կայսերական իշխանությունը:

ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Սակայն հենց նույն այդ ժամանակ սկսեցին տարածվել այնպիսի ուսմունքներ, որոնք խարխրում էին կաթոլիկ եկեղեցու բուն հիմքերը: Ժողովրդի շահագործվող մասսաներն ուզում էին փոխել հասարակարգը: Բայց այդ հասարակարգի ուժեղ հենարան էր հարուստ և իշխանազոր եկեղեցին, որը միշտ էլ տերերի կողմն էր և աշխատավորներին լուի խոնարհություն և հնազանդություն էր քարոզում: Այս պատճառով սկսում են ավելի և ավելի հաճախ պահանջներ առաջադրվել, որ եկեղեցին աղքատ լինի և նրա ամբողջ ուսմունքը փոխվի:

Կաթոլիկությանը թշնամական այդ ուսմունքներն անվանում էին հերետիկոսություններ, իսկ նրանց կողմնակիցներին՝ հերետիկոսներ: «Հերետիկոսություն» նշանակում է «հերձված», անջատում տիրող եկեղեցուց:

Ամենից շատ տարածված էին վալդեանականներն և կատարներն: Հերետիկոսությունները:

Վալդենականների ուսմունքը ծագել է հարավային Ֆրանսիայում: Աղանդի հիմնադիրը, Վալդը, վաճառական էր: Նա բաժանեց չքավորներին իր գույքը և սկսեց քարոզել աղքատ արհեստավորների և գյուղացիների մեջ: Նա սովորեցնում էր, թե եկեղեցին պետք է աղքատ լինի և խարաղանում էր հոգևորականներին շվայտ և փարթամ կենցաղավարության համար: Վալդը կոչ էր անում ապրելու վաղ քրիստոնեական համայնքների պարզ կյանքով, հավասարություն ստեղծելու բոլոր մարդկանց մեջ: Վալդենական

քարոզիչները կոպիտ ու աղքատիկ հաղոսատով թափառում էին Ֆրանսիայի և Իտալիայի գյուղերում ու քաղաքներում: Վաղի հետևորդների թիվն արագորեն աճում էր:

Հերետիկոսական մյուս շարժումը՝ կատարների (հունարեն «կատարոս» բառից, որ նշանակում է մաքուր) շարժումը նույնպես տարածվեց Ֆրանսիայում և հյուսիսային Իտալիայում: Կատարները բոլորովին ժխտում էին կաթոլիկ եկեղեցին և նրա ուսմունքը: Նրանք չէին ճանաչում պապին, կաթոլիկ եպիսկոպոսներին և տերաֆորներին:

Հարավային Ֆրանսիայում վաղենականներին և կատարներին անվանում էին ալբիգոյաններ՝ նրանց գլխավոր կենտրոն Ալբի քաղաքի անունով: Ֆրանսիայում քաղաքացիներից և ասպետներից շատերը հարեցին ալբիգոյաններին: Նրանց հարող ֆեոդալները հույս ունեին զավթելու կաթոլիկ եկեղեցու հարուստ տերությունները:

Իննուկենտիոս III պապը խաչակրաց արշավանք հայտարարեց ալբիգոյանների դեմ (1208 թ.): Հյուսիսային Ֆրանսիայում ասպետական մեծ զորք հավաքվեց: Պայքարը տևեց 20 տարի: Խաչակիրներն անասելի դաժանությամբ դատաստան էին տեսնում հերետիկոսների հետ: Ոչնչացվում էր ամբողջ քաղաքների բնակչությունը: Պապական լիզատը (նվիրակը) ասում էր՝ «Սպանեցեք բոլորին, աստված այն աշխարհում կշուկի իր մարդկանց», այսինքն աստված կտարբերի, թե ով է կաթոլիկ և ով հերետիկոս: Ծաղկած և հարուստ հարավային Ֆրանսիան բոլորովին այլերվեց ու ամայացավ:

Հերետիկոսների դեմ պայքարելու համար եկեղեցին կազմակերպեց հատուկ դատարան՝ ինկվիզիցիա («ինկվիզիցիա» նշանակում է «հետախուզում»): Ինկվիզիտորները որսում էին հերետիկոսներին և հերետիկոսության մեջ կասկածվողներին: Հերետիկոսներին նետում էին բանտերը, խոշտանգում էին: Դատապարտվածներին հանձնում էին աշխարհիկ իշխանությանը՝ «առանց արյունահեղության» սպառնալու համար: Այդ կեղծավոր ձևակերպումը նշանակում էր հերետիկոսին այրել խարույկի վրա: Մահադատվածներն ի կատար էին ածում հրապարակորեն, որպեսզի վախեցնեին ուրիշներին:

Զնայած կաթոլիկական եկեղեցու բոլոր միջոցառումներին,

Հիւրետիկոսությանները շէին վերջանում: Դրա պատճառն այն էր, որ ֆեոդալական եկեղեցու հանդեպ աճում էր աշխատավորական ճնշված դասակարգերի ատեւությունը: Ենթադրապետեմբ, մանր արհեստավորների և ամենաչքավոր գյուղացիության մեջ տարածվում էին այնպիսի աղանդներ, որոնք պահանջում էին վերակառուցել ամբողջ հասարակակարգը: Աղանդավորներն ուսուցանում էին, որ ամբողջ շարիքը հարստությունն է, որ պետք է հաստատվի դուշքի հանրայնություն: Նրանք հավատում էին, որ շուտով գալու է պատմության վերջին ժամանակաշրջանը՝ «հաղարամյա արքայությունը», երբ մարդկանց համար ամեն ինչ ընդհանուր է լինելու: Այդ ուսմունքները XIII դարում տարածում էր «սուաքելական եղբայրներ» աղանդը: Այդ աղանդի կողմնակիցներին դաժան հետապնդումների էին ենթարկում: Նրա հիմնադիր գյուղացի Սեգարելիին այրեցին խաբույկի վրա: Նրա գործը շարունակեց Դուլչինոն: Իր օֆնական Մարգարիտի հետ միասին նա գյուղացիական ապստամբություն բարձրացրեց հյուսիսային Իտալիայում (1304): Ապստամբների շարքերում արիաբար կռվում էին նաև կանայք Մարգարիտի առաջնորդությամբ: Սկզբում ապստամբությունը հաջող էր զննում: Բայց պապն ապստամբների դեմ խաչակրաց արշավանք հայտարարեց: Ֆեոդալների զորքը գյուղացիներին ետ մղեց լեռները և պաշարեց նրանց ճամբարը: Երկարատև և հերոսական դիմադրությունից հետո նրանք կոտորվեցին: Դուլչինոյին և Մարգարիտին դերի վերցրին և տանջալի մահապատժի ենթարկեցին: Բայց ոչ մի դաժանություն չէր կարող կասեցնել հերետիկոսությունների աճը, որոնք արտահայտում էին ճնշված դասակարգերի բողոքը՝ ընդդեմ ֆեոդալիզմի և կաթոլիկական եկեղեցու:

Ժողովրդին սարսափեցնելու համար եկեղեցին մի միջոց ևս գտավ: Ժողովրդի մեջ պահպանվել էին հինավուրց սնահավատությունները վհուկների և կախարդների մասին, որոնք իբրեւ կարող են մարդկանց հիվանդություններ բերել, անասունները տխտխել, կարկուտ ու երաշտ բերել: Եկեղեցին օգտագործեց այդ սնահավատությունները: Նա սկսեց ուսուցանել, որ կախարդներ և վհուկներ իրոք գոյություն ունեն, որ նրանք անշափ շատ են և որ նրանք երգվել են ողնաշանել ամբողջ մարդկային ցեղը: Տերտերներն ու վանականները պնդում էին, որ

Կաթոլիկական կուսակրոնները:

կախարդներն ու վհուկները գիշերները ցախավիշ և կրակախառնիչ հեծած սլանոմ են «շաբաշ»-ի որտեղ մոլեգնորեն պարում են և սատանայից իրենց հրահանգ են ստանում՝ ինչպես վնասեն մարդկանց: Բոլոր նրանց, ում կասկածում էին կախարդ կամ վհուկ լինելու մեջ, ինկվիզիցիան բանտերն էր պրցում, ենթարկում էր խոշտանգի և սպանում էր: Ամբողջ Եվրոպայում բուցավառվում էին խարույկներ, որոնց վրա այրում էին որևէ մեղք չունեցող մարդկանց, որոնք որևէ բանով արժանացել էին տերտերների և վանականների դժգոհությանը:

Սարսափը համակում էր բոլոր մարդկանց, քանի որ ամեն մեկն էլ կարող էր մեղադրվել կախարդության մեջ, և այն ժամանակ նա որևէ փրկության չէր ունենա: Ինկվիզիցիան շրջում էր Եվրոպայի բոլոր անկյունները, որսում էր «կախարդներ» ու «վհուկներ» և սարսափ էր տարածում բնակչության վրա: Այդպիսի դադրելի միջոցներով եկեղեցին ուղղում էր վախեցնել մարդկանց և նրանց ենթարկել իր իշխանությանը:

§ 4. ԴՊՐՈՅ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

Դպրոցներ: Միջնադարյան հասարակության նույնիսկ բարձր դասակարգերի մեջ կոպիտ տգիտություն էր տիրում: Ասպետները սովորաբար անգրագետ էին և չէին կարողանում ստորագրել իրենց անունը: Ոչ բոլոր թագավորներն ու կայսրները կարդալ գիտեին: Հայնրիխ IV կայսրին դովաբանում էին նրա համար, որ նա ինքը կարողանում էր կարդալ իրեն հասցեագրված նամակները: Գյուղացիներն ու արհեստավորները

բոլորն էլ անպարգետ էին, և ոչ ոք չէր հոգում նրանց ուսման մասին: Բարձր դասակարգերի համար ավելի ձեռնառու էր խաւարի ու տգիտության մեջ պահել ժողովրդին:

Բայց եկեղեցին կարիք էր զգում գրագետ քահանաների, որոնք կարողանային կարդալ ու երգել եկեղեցում և քարոզել ժողովրդին, թե անհրաժեշտ է հնազանդվել իրենց տերերին ու պետերին:

Գրագետ մարդիկ հարկավոր էին նաև կայսրներին և թագավորներին, որպեսզի վարեն նրանց դորժերը, գրասենյակներում հրովարտակներ գրեին, պահեին եկամուտների հաշիվները, պատեին ըստ թագավորական օրենքների, դիվանագիտական գրադրություն վարեին: Գրագետ մարդկանց կարիք էին զգում նաև քաղաքները:

Այս պատճառով միջնադարյան եվրոպայում դպրոցներ են բացվում: Դարեր շարունակ դպրոցական գործն ամբողջովին գտնվում էր հոգևորականության ձեռքում:

Միջնադարյան դպրոց:

Դպրոցներում ամբողջ դասավանդումը կատարվում էր լատիներեն լեզվով: Հատիներեն լեզուն երկար ժամանակ մնում էր եկեղեցու և գրականության միակ լեզու և հասկանալի չէր ժողովրդին: Այսպիսով դպրոցն իր իսկ լեզվով կտրված էր ժողովրդական մասսաներից: Գրագիտությունը և կրթվածությունը մարդկանց մի փոքրաթիվ խմբի արտոնությունն էին:

Երեսանների համար հեշտ չէր լատիներեն լեզվով սովորելը: Դասագրքերը դժվար էին և քիչ հասկանալի: Ամեն ինչ հիմնված էր անգիր անելու, մեխանիկորեն հիշելու վրա: Շատ բան պետք էր անգիր անել: Փորձեր չէին արվում երեսանների մեջ ուսման սեր զարթեցնելու: Գլխավոր միջոցը, որով նրանց ստիպում էին

սովորել, ծեծն էր: Միջնադարյան նկարներում ուսուցիչը սովորաբար պատկերվում է ճիպտոր ձեռքին:

Համալսարան- ներ:

Խաչակրաց արշավանքները, քաղաքների աճը, առևտրական ճանապարհորդությունները լայնացրին եվրոպացիների մտահորիզոնը: XII—XIII դարերում աճում է դիտելիքների սահանջը: Եվրոպայի մի շարք քաղաքներում համալսարաններ են ստեղծվում: Դրանցից ամենահարևորներն էին Բ ո լ ո ն ի ա յ ի (Բոտալիա) և Փ ա Ր ի Վ ի համալսարանները:

Բոլոնիայի համալսարանում ուսումնասիրում էին զլխավորապես հռոմեական իրավունքը: Ապրանքա-փողային հարաբերությունների վարդաքամքը վաղ միջնադարի օրենքներն անպեսր դարձան: Այս պատճառով սկսեցին ուսումնասիրել Հուստինիանոսի օրենսգիրքը, որանդ կային առևտրին ու վարկին վերաբերող շատ օրենքներ: Այդ օրենքները հարկավոր էին վաճառականներին ու բանկիրներին, որոնք առևտրական և դրամական գործեր էին վարում: Հռոմեական օրենքներից օգտվելու փորձ էին անում նաև ֆեոդալները, որպեսդի ամրասնդեն իրենց իշխանությունը ճորտ պաշտպանների նկատմամբ, նրանց հավասարեցնելով հռոմեական ստրուկներին: Թագավորներն ուղում էին հռոմեական օրենքներով հիմնավորել իրենց նշանակությունը՝ վիայակոչելով Հռոմի կայսրների անսահմանափակ իշխանությունը: Դրա համար Բոլոնիայի համալսարանը վայելում էր կայսրերի և թագավորների հատուկ հովանավորությունը: Այդ համալսարանն ավարտած՝ հռոմեական իրավունքի մասնագետներին թագավորները հրավիրում էին իրենց մոտ իբրև խորհրդականների:

Փարիզի համալսարանում ամենից շատ ուսումնասիրում էին կրոնական ուսմունքը՝ աստվածաբանությունը կամ թեոլոգիան: Եկեղեցին աստվածաբանությունը բոլոր գիտություններից ավելի բարձր էր դասում: Այն ժամանակվա դիսանականների կարծիքով՝ գիտությունը սոսկ «աստվածաբանության աղախինն» էր:

Միջնադարի ամենահռչակավոր աստվածաբանը Փարիզի համալսարանի պրոֆեսոր Բ ո մ ա Ա կ վ ի ն ա յ ի ն էր, որը ապրել է XIII դարում:

Համալսարանները տարածվեցին ամբողջ եվրոպայում: XIII

գարում համալսարաններ հիմնվեցին Անգլիայում (Օքսֆորդում և Քեմբրիջում), Իսպանիայում (Սալամանկայում): XIX դարում համալսարաններ բացվեցին Չեխիայում (Պրագայում), Լեհաստանում (Կրակովում), Գերմանիայում: XIV դարի վերջին Եվրոպայում կար ավելի քան 40 համալսարան: 1

Միջնադարում Եվրոպական գիտությունն այն ժամանակ դեռ **գիտություն** էր: միայն առաջին քայլերն էր անում: Եվրոպացիները վատ գիտեին այն երկրները, որոնք հեռու էին Եվրոպայից և Միջերկրական ծովի ափերից: XIII դարում եվրոպացիներն արդեն հեռավոր ճանապարհորդություններ էին կատարում: Մի քանի խիզախ մարդիկ հասել էին Միջին Ասիա, Մոնղոլիա, Չինաստան: Վենետիկցի Մարկո Պոլոն երկար ժամանակ ծառայել է մոնղոլական խանի մոտ և նրա հանձնարարությամբ ճանապարհորդել Չինաստանում և այլ արևելյան երկրներում: Նա հուշեր է թողել իր կատարած ճանապարհորդությունների մասին: Մարկո Պոլոն ապշել էր այն կուլտուրական գերազանցությունից, որ ուներ Չինաստանը Եվրոպայի համեմատությամբ: Նրան հիացնում էին Չինաստանի մեծ քաղաքները՝ ուլիղ և լաչն փողոցներով, մայթերով, պուրակներով, լավ խճուղիները, կարգը և բազմակարգությունը: Առանձնատես նրան զարմանք էին պատճառում թղթագրամի և քարածխի գործածությունը:

Բայց աշխարհագրական նկարագրություններում ճիշտ տեղեկությունների կողքին կան ֆանտաստիկ պատմություններ այնպիսի երկրների մասին, որտեղ ապրում են չեղած էսոլեններ՝ Ֆիսամարդիկ-կիսահրեշներ: Աշխարհի նկարագրություններից մեկում խոսվում էր մավրական եթովպացիների մասին, որոնք իբր թե չորս աչք ունեն և այդ պատճառով չափազանց դիպուկ նեոտաձիգներ են: Մի այլ նկարագրության մեջ ասված է, թե Հընդկաստանում ապրում են շան զուլխ ունեցող մարդիկ, որոնք իրար հետ հաչելով են խոսում: Արաբների միջոցով արևմտաեվրոպական գիտնականները ծանոթացան Պտղեմեոսի աստղաբաշխական թեորիային: Պտղեմեոսն ուսուցանում էր, որ երկիրը պնդած է, որ նա տիղերքի կենտրոնումն է գտնվում և արեգակն ու բոլոր մոլորակները պտտվում են երկրի շուրջը:

Միջնադարյան գիտնականներն արաբներից փոխ առան այն ուսմունքը, թե մոլորակները երկնքում զրաված իրենց դիրքով

ս. զգում են մարդկանց ճակատագրի վրա և աշխատում էին մոլորակների դիրքով որոշել ապագան: Աստղերի միջոցով զուշակություններ անելու այդ ուսմունքը զարգացավ ու դարձավ մի ամբողջ սիստեմ, որ կոչվեց «աստրոլոգիա» (աստղագուշակություն):

Քիմիայի բնագավառում միջնադարյան գիտնականների ամենից շատ հետաքրքրում էր մետաղների խորհրդավոր հատկություններին վերաբերող ուսմունքը: Նրանք կարծում էին թե զանազան պրոցեսների միջոցով հնարավոր է հասարակ մետաղները վերածել ոսկու և արծաթի: Այդ ուսմունքը կոչվեց «ալքիմիա»:

Գրքեր արտագրող:

Նկեղեցու գերիշխանությունը խանգարում էր գիտություն ազատ զարգացմանը: Նկեղեցին իր հեղինակության համար վառախդավոր էր համարում գիտական ազատ հետազոտությունը և հալածում էր այն գիտնականներին, որոնք գիտության մեջ նոր ուղիներ էին որոնում:

Ռո'ջեր Բե'կոն: Միջնադարյան գիտնականների շարքում համարձակ մտածողներ էին հանդիպում, որոնք ձգտում էին գիտությունը հարստացնել նոր դադավարներով և հայտնագործություններով: XIII դարի անգլիական վանական Ռո'ջեր Բե'կոնը ուսուցանում էր, որ խակական գիտության հիմքում պետք է

դնել փորձը և մաթեմատիկան: Բեկոնը երազում էր գիտությունը տեխնիկայի բնագավառում կիրառելու մասին, այնպիսի մեքենաներ կառուցելու մասին, որոնք կարողանային շարժել նավը կամ սայլը, թռչել օդում: Նա նախատեսեց խոշորացուցի և հեռադիտակի գյուտը: Նա վառուդով փորձեր էր անում: Սկեզեցիոն դատապարտեց Բեկոնին: Բեկոնը բանտարկվեց և 14 տարի բանտում նստեց: Բանտից նա դուրս եկավ արդեն զառամյալ հասակում և շուտով մեռավ: ✓

Արվեստ

Վաղ միջնադարում Արևմտյան Եվրոպայում շինարարական արվեստը անկման էր հասել: Բայց արդեն Կարլոս Մեծի ժամանակ կառուցողներն սկսեցին ընդօրինակել հռոմեական նմուշները: XI դարում արևմտաեվրոպական կառուցողները սկսեցին կառուցել մեծ տաճարներ՝ հաստ ծանր պատերով, ծանր սյուներիով, կլոր կամարներով, նեղ լուսամուտներով, և մասսիվ աշտարակներով: Այդ տաճարները զարդարվում էին կոպիտ քանդակներով, որոնք ներկվում էին վառ գույներով: Ճարտարապետական այդ ոճը կոչվեց ռոմանական:

XII դարի վերջում հյուսիսային Ֆրանսիայի քաղաքներում երևան եկավ մի նոր ոճ, որը հետո կոչվեց գոթական: Այդ ոճը Ֆրանսիայից տարածվեց Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում: Այդ ժամանակ շինարարական արվեստը զգալիորեն առաջադիմել էր: Քաղաքներում հիմնվել էին կառուցողների համքարովայուններ: Կառուցող-վարպետները հատուկ հմտություն էին ձեռք բերում:

Գոթական շենքերն այնքան մասսիվ չէին, որքան ռոմանական, ոճի շենքերը: Գոթական շենքերն ունեն մեծ լուսամուտներ՝ գոնավոր ապակիներով, սյուներն ավելի բարակ են և նրբակերտ: Ռոմանական ոճի կլոր կամարը փոխարինվեց սրածայր, «սլաքաձև» կամարով: Ամբողջ շենքը դարձավ ավելի թեթև ու նուրբ, քանդակազարդումն ավելի ճոխ ու առատ էր: Գոթական ոճն արտացոլում է քաղաքների ծաղկման դարաշրջանում ստեղծված ավելի բարձր կուլտուրան: Գոթական ոճով կառուցվում էին ոչ միայն եկեղեցիները, այլև քաղաքային խորհուրդների հոյակապ շենքերը, որոնք զարդարված էին բարձր աշտարակներով:

Ա. Բ. Վելիցի Եվ Ա. Բ. Բալախան XII—XIII դարերում՝ Չինաստանի, Հնդկաստանի, մուսուլմանական երկրների, Բյուզանդիայի կուլտուրան արվելի բարձր էր կանգնած արևմտաեւրոպական կուլտուրայից։ Արևմտաեւրոպական աստվածները, որոնք խաչակրաց արշավանքների ժամանակ մտան Բյուզանդական Կայսրություն, Փոքր-Ասիա, Սիրիա և Պաղեստին՝ Արեւելքի կրթված մարդկանց թվում էին կոպիտ և տգիտ բարբարոսներ։

Այդ ժամանակին է վերաբերվում արաբական կուլտուրայի փայլուն ծաղկումն Իսլամիայում։ Կորդովայի, Սեվիլիայի, Մալագայի, Գրենադայի համալսարաններում դասավանդվում էին աստղագաշխություն, մաթեմատիկա, քիմիա, բժշկականություն։ Ուսանողների թիվը հազարներով էր հաշվվում։

XII դարում Կորդովայում ուսանել է միջնադարյան խոշորագույն փիլիսոփաներից մեկը՝ Ավեռոեսը (ավելի ճիշտ արաբերեն՝ Իբն-Ռուշդը)։ Ավեռոեսն իր փիլիսոփայական սխտեմը կառուցել է բանականության հիման վրա և ուստի խիստ տարածված էր կրոնի ուսմունքի հետ։ Ավեռոեսը ժխտում էր անդրշիրիմյան կյանքի մասին ուսմունքը։ Նա պնդում էր, որ մատերիան հավիտենական է։ Այդ հակասում էր աշխարհն աստծու կողմից ստեղծվելու կրոնական ուսմունքին։

Մուսուլմանական հոգևորականությունը Ավեռոեսին մեղադրեց անհավատության և Ղուլանի ուսմունքը չպահպանելու մեջ։ Հռչակավոր դիտնականը արտաքսվեց Կորդովայից։

Ավեռոեսի փիլիսոփայական ուսմունքը հետո թափանցեց նաև քրիստոնեական Նվրոպայի երկրները և հետևորդներ դարձան համալսարաններում։ Պապը նզովքի ենթարկեց Ավեռոեսի ուսմունքը։ Կաթոլիկական եկեղեցիին անողորմ կերպով հետապնդում էր նրա հետևորդներին։

Արաբական Իսլամիայի քաղաքներում կառուցվում էին գեղեցիկ շենքեր՝ «մավրիտանական» ճարտարապետական ոճով և շքեղ դարդարանքներով։ Գրենադայի մոտ գտնվող Ալգամբրի հռչակավոր դղյակն իր հոյակապ շենքերով և ապարանքներով կառուցվել է XIII—XIV դարերում։ Իր գեղեցկությամբ և փարթա-

մովթյամբ նա մեծ շափով դերազանցում էր քրիստոնեական Արևմուտքի ամենահոյակապ շենքերը:

Այդ ժամանակ դիտովյունն ու արվեստը բարձր դարգացման էին հասել արաբական Արևելքում և Բյուզանդիայում: Բայց այն սոսկալի հարվածները, որոնք այդ երկրներին հասցրին կիսավայրենի քոչվորական հորդանքերը և արևմտաերոպական խաչակիրները, կասեցրին գիտովյան և արվեստի զարգացումը: Առանձնապես տուժեց Բյուզանդիան:

Բյուզանդիայի կուլտուրական հարստություններն ավերածության ենթարկեցին Արևմուտքի խաչակիրների հորդանքերը, որոնք կողոպտում և ավերում էին Բաղկանյան թերակղզին Լատինական կայսրության տարիներին: Քայքայված Բյուզանդիայի հաշվին հարստացան Արևմտյան Նվրոպայի ֆեոդալները: Բյու-

Օստրոմիրովի ավետարանը:

զանդիայից դուրս բերված արվեստի գանձերով զարդարվեցին Արևմուտքի եկեղեցիները: Վենետիկի հռչակավոր սուրբ Մարկոսի մայր եկեղեցու ճակատին այժմ էլ կանգնած են Կոստանդնուպոլսում համընդհանուր հոյակապ բրոնզե նժույգները:

Ասիայի և Արևելյան Նվրոպայի կուլտուրական երկրների համար է՛լ ավելի սոսկալի եղավ մոնղոլական նվաճումը:

Մինչև մոնղոլական արշավանքը Ռուսիայի կուլտուրան աչքի ընկնող տեղ էր գրավում Նվրոպայում: Գրագիտությունը և գրքերի ընթերցանությունը լայնորեն տարածված էին ռուսական հասարակության բարձր դասակարգերի մեջ:

Կրթությունը տարածված էր նաև կանանց շրջանում: XI դա-

բի վերջին արդեն Յարոսլավ Իմաստունի թոռ Յանկան հիմնեց առաջին իգական դպրոցը Նվրոպայում:

Այդ ժամանակվա ռուսական կուլտուրայի հիանալի հուշարձանը տարեգրություններն են: XII դարում գրվել է «Ասք Իգորի գնդի մասին», որն այդ դարաշրջանի մեծագույն գրական երկն է: Իր գեղարվեստական արժանիքներով նա ավելի բարձր է կանգնած «Ռուսանդի մասին երգ»-ից և վկայում է այն ժամանակվա Ռուսաստանի կուլտուրական բարձր մակարդակը: «Ասքը» պատմում է 1185 թվին պոլովցիների դեմ՝ Իգոր Սվյատոսլավովիչ իշխանի կատարած արշավանքի մասին: Այդ երկն ամբողջովին համակված է հայրենասիրության խոր զգայմունքով, ռուս ժողովրդի միասնության գիտակցությամբ և խոր վշտով այն աղետների մասին, որոնք նա կրում է իշխանների դժտությունների պատճառով: «Ասքը» կոչ է անում իշխաններին միավորվելու և ընդհանուր պայքարի ելնելու պոլովցիների դեմ:

Այն ժամանակվա Ռուսիայում բարձր զարգացման հասավ ժողովրդական ստեղծագործությունը, որը պահպանվել է մինչև մեր օրերը իբրև պատմական բիլինաներ-երգեր:

XII դարի նովգորոդյան անոթ:

XII դարի վերջի և XIII դարի սկզբի ֆեոդալական արոհման ժողովուրդը կուլտուրայի անկման չհասցրեց։ Այն մասերից յուրաքանչյուրը, որոնց բաժանված էր Ռուսիան, մշակում էր իր սեփական կուլտուրան։ Ֆեոդալական գծաթղթյունները չէին ստիպում ժողովրդին մոռանալու իր միասնությունը։

Բարձր էր կանգնած շինարարական արվեստը, որն արդեն XI դարում տվել է ռուսական ճարտարապետության հիասքանչ հուշարձաններ կիևում և Նովգորոդում։ XII դարում բարձր զարգացման է հասնում Նովգորոդի արվեստը և մասնավորապես Նովգորոդի զեղանկարչությունը։ Ներեդիցայի Փրկիչ Նովգորոդյան տաճարի որմանկարը, որը կատարել են XII դարում ռուս վարպետները, մեծապես գերազանցում է իր ժամանակի արևմտյան գեղանկարչության նույնիսկ լավագույն օրինակները։ Ներեդիցայի Փրկչի տաճարը, ինչպես և հին ռուսական արվեստի շատ ուրիշ հուշարձաններ, բարբարոսաբար ոչնչացրին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները։

Վրաստանի Այդ ժամանակ բարձր մակարդակի հասավ մեր եվ Ադրբեջանի մեծ հայրենիքի մյուս ժողովուրդների կուլտուրականը։ րան։ XII դարում և XIII դարի սկզբին Վրաստանն ապրում էր վերելքի շրջան։ Այդ ժամանակ Վրաստանը դարձել էր Մերձավոր Արևելքի ամենահզոր պետություններից մեկը։ Նրա տիրապետությունները տարածվում էին Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը։ Նրա թագավորներին հաջողվեց իրենց ենթարկել ֆեոդալական ավազանուն։ Վրաստանն ուներ իր հին կուլտուրան։ Այդ ժամանակ հանդես են գալիս վրացական գիտնականների պատմական և փիլիսոփայական մի շարք կարկառուն աշխատություններ։

Վրաստանում ծաղկում էր կրթությունն ու պոեզիան։ Թամար թագուհու (1184—1213) արքունիքում ապրում էր աշխարհի ամենակարկառուն պոետներից մեկը՝ Շոթա Ռուսթավելին, որը գրել է «Վազրենավորը»։ Այդ պոեմը ասպետական պոեզիայի մի հիասքանչ օրինակ է։ Այնտեղ փառաբանում են հավատարմությունը սիրո և ընկերության մեջ, պատրաստակամությունը անձնագոհության՝ հանուն պարտականության, տոկոսությունը ժողովրդի պատվին զենքում, արհամարհանքը մահվան հանդեպ։ Արվեստի հիմնալի օրինակներ են թողել XI—XII դարի վրացա-

կան ճարտարապետները, Վրացական ճարտարապետները հռչակված էին նաև Ռուսիայում և օգնում էին ռուսական տաճարներին կառուցմանը:

Այդ ժամանակ կուլտուրական վերելք էր ապրում և Ադրբեջանը: XII դարում ապրում էր ադրբեջանական մեծ պոետ Նիզամին, Նա գրել է տաճիկ-պարսկերեն լեզվով հինգ պոեմ՝ նվիրված անցյալի հերոսների սխրագործություններին: Դրանցից մեկը («Խսկյանդեր-Նամե» — դիրք Ալեքսանդրի մասին) հաղորդում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու սխրագործությունների մասին լիզենդները: Նիզամին սերտորեն կապված էր Ադրբեջանի ժողովրդական մասսաների հետ: Իր ստեղծագործության մեջ նա արտացոլել է ճնշված ժողովրդի տառապանքները: Նա կոչ էր անում ստեղծագործական աշխատանքի՝ մարդկանց երջանկության համար: Նա երգում էր ազատությանը և խաղաղանում էր բռնակալությանը: Նիզամին իր հայրենիքի մեծ հայրենասերն էր:

XII—XIII դարերում բարձր ուստիճանի վրա էր կանգնած Միջին Ասիայի ժողովուրդների կուլտուրան:

Մոնղոլական նվաճումը ջախջախեց Ռուսիայի և մյուս նվաճված երկրների հարուստ կուլտուրան և երկար ժամանակով կանգնեցրեց նրա զարգացումը: Մոնղոլական ապստամբությունների ժամանակ ոչնչացան ճարտարապետության և գեղանկարչության հոյակապ հուշարձանները, այրվեցին անհամար քանակությամբ գրքեր, ընդմիջտ կորան պոետների բազմաթիվ հանձարեղ ստեղծագործություններ: Բայց ժողովրդական ստեղծագործության ուժը չխորտակվեց: Ժողովուրդը շարունակում էր ստեղծել երգեր ու բիլինաներ, որոնց մեջ կոչ էր անում պայքարի ելնել ատելի կեղեքիչների դեմ և փառաբանում էր ժողովրդական ընդդիմադրության հերոսներին: Վայրագ թշնամու դեմ աննկուն մարտնչողների մասին հիշատակը պահպանեցին տաքիդրությունները:

XII Գ Լ Ո Ւ Ն

ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

§ 1. XI—XIII ԴԱՐԵՐԻ ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱՆ

Ֆրանսիացի: Երկար ժամանակ Ֆրանսիան միայն անունով էր միասնական թագավորություն: Իրականում նա բաժանված էր մի շարք ինքնուրույն դքսություն-

ների և կոմսոթյուններու: Դրանցից յուրաքանչյուրը իր հերթին ստորաբաժանվում էր ավելի մանր ֆեոդալական տիրապետութայուններու: X դարի վերջին Ֆրանսիայում ընդհատվեց Կարոլինգների դինաստիան և ֆրանսիական սինյորները թագավոր ընտրեցին Հո՛ւգո Կա՛պետին, որի դինաստիան կոչվեց Կապետինգների դինաստիա: Կապետինգների սեփական տիրապետութայունները — կամ նրանց «դոմենը» — մեծ չէին: Կապետինգներին պատկանում էր Սե՛նա և Լուա՛րա գետերի միջին հոսանքում գտնվող երկիրը՝ Փարիզ և Օւլեան քաղաքներով: Բայց նույնիսկ այդ տիրապետութայուններումն էլ առաջին Կապետինգներին չէր հաջողվում հնազանդ պահել իրենց վասսալներին: Թագավորական վասսալներն իրենց համար դոլակներ էին կառուցում, ավազակութայուն էին անում մեծ ճամապարհներին: Անվտանգ կերպով Փարիզից Օւլեան գնալու համար թագավորը ստիպված էր լինում ուղեււրվել զինված շքախմբով:

Առաջին Կապետինգները անվերջ պատերազմներ էին մղում անհնազանդ վասսալների դեմ և իրենց տիրապետութայունները մեծացնելու նպատակով քիչ-քիչ զավթում էին նրանց հողերը: Թագավորները միջոցների մեջ խտրութայուն չէին դնում: Նրանք առանց քաշվելու կոլոպտում էին վաճառականներին, որոնք անցնում էին նրանց տիրապետութայուններով:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի Կոմսոթյուններից և դքսութայուններից շատերը, որոնց բաժանված էր Ֆրանսիան, ավելի մեծ և ավելի ուժեղ էին քան թագավորական դոմենը: Դրանցից կարեւորագույններն էին հյուսիսում՝ Ֆլանդրիան, արեւմուտքում՝ Նորմանդիան, Բրետանը և Անժուան, արեւելքում՝ Շամպանը և Բուրգունդիան, հարավում՝ Ակվիտանիան և Տուլուզյան կոմսոթյունը: Ամենաուժեղը համարվում էր Նորմանդիա դքսութայունը, որը հիմնեցին X դարում նորմանները: Նորման-նվաճողները շուտով ձուլվեցին տեղական բնակչության հետ և յուրացրին նրանց լեզուն: Նորմանդիան մոտ էր Անգլիային և նրա հետ մշտական հարաբերության մեջ էր գտնվում: XI դարի երկրորդ կեսին նորմանդական դուքս Վիլհելմը օգտվեց Անգլիայի ներքին երկպառակութայուններից և մտադրվեց զավթել անգլիական թագավորական գահը: Իր նորմանդական ասպետներուց նա մեծ զորք ժողովեց: Ֆրանսիայի մյուս մարզերից էլ նրան

միացան շատերը, որոնք արկածներ և ավար էին փնտրում: 1068 թվին նրանց հետ նա ամի իջավ հարավային Անգլիայում: Հաս-
տինգսի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ: Անգլո-
սաքսերը տեղավորվեցին բլուրների լանջին: Մարտական, տապար-
ներով ղեկաված, նրանք ամբողջ օրը տոկուն կերպով դիմադրում
էին Վիլհելմի ձիավոր ասպետներին: Նորմանդական նեոաձիգները
նետեր էին տեղում անգլոսաքսերի վրա: Նրեկոյան դեմ անգլո-
սաքսերի թագավոր Հարոլդն սպանվեց, նրանց շարքերը խախտ-
վեցին և խառնվեցին: Վիլհելմը լիակատար հաղթանակ տարավ:
Անգլիան հաղթողի տիրապետության տակ էր գտնվում: Լոնդոնը
նրա առաջ բացեց իր դռները: Վիլհելմն իր գլխին դրեց անգլիա-
կան թագավորների թագը: Նրան սկսեցին Վիլհելմ Նվաճող անվա-
նել: Վիլհելմը խեց անգլոսաքսական ֆեոդալների հողերը և բա-
ժանեց նորմանդական և ֆրանսիական ասպետներին, որոնք իր
հետ միասին նվաճել էին Անգլիան:

Ծակառա Մարտը Հաստինգսի մոտ:

Այդ նվաճման հետևանքները շատ մեծ եղան թե Անգլիայի
և թե Ֆրանսիայի համար:

Անգլիայում հաստատվեց ուժեղ թագավո-
րական իշխանություն: Վիլհելմը ֆեոդալների հնազանդ
վիճակումն էր պահում և խստորեն հետևում էր, որպեսզի նրանք
զինվորական ծառայություն անեն թագավորի օգտին, և թույլ չէր
տալիս նրանց միմյանց հետ պատերազմելու:

խոշոր ֆեոդալները ճնշվում էին թագավորի տիրական քաղաքականությունից: Վիլհելմ Նվաճողի և նրա հաջորդների օրոք ներանք մի քանի անգամ ապստամբություն բարձրացրին: Նրանք ցանկանում էին նույնպիսի ինքնուրույնություն ձեռք բերել, ինչպիսին այն ժամանակ ունեին դքսերն ու կոմսերը Ֆրանսիայում: Բայց թագավորին պաշտպանում էին ասպետները, հոգևորականությունը և քաղաքացիները: Նրանք վախենում էին խոշոր ֆեոդալների կամայականություններից և ճնշումներից և այդ պատճառով գերադասում էին «ունենալ մեկ բռնակալ, քան թե հարյուր»: Ասպետների, հոգևորականության և քաղաքացիների օգնությամբ թագավորներին հաջողվում էր զսպել անհնազանդ ֆեոդալներին:

Այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիան դեռ տրոհված էր բազմաթիվ ինքնուրույն ֆեոդալական տիրապետությունների, Անգլիան արդեն դարձել էր միացյալ թագավորություն՝ ուժեղ թագավորական իշխանությամբ:

ՆԱԿԼԻՏԻՆԳՏԵՐԻ ՎԻԼՀԵԼՄԻ և նրա հաջորդների իշխանության տակ եվ Պլանտագենեները: Հալլերիս II: Անգլիան և Նորմանդիան:

1154 թվին անգլիական դաճը բարձրացավ Վիլհելմի թուր ուղի (որդու աղջկա որդին) Անժուալի կոմս (1154) Հայնրիխ II Պլանտագենետը, Պլանտագենետների դինաստիայի հիմնադիրը: Բայց Անգլիայից, Հալլերիս II-ին պատկանում էր Ֆրանսիայի գրեթեամբ ամբողջ արևմտյան կեսը՝ Նորմանդիան, Անժուան, Ակվիտանիան: Առկանության օվկիանոսի գրեթե ամբողջ ֆրանսիական եզերքը նրա ձեռքին էր գտնվում: Հայնրիխ II Պլանտագենետի տիրապետությունները Ֆրանսիայում մի քանի անգամ գերազանցում էին կապետինգների դոմենը:

Ֆրանսիական կապետինգների և անգլիական Պլանտագենետների թագավորների միջև երկաբատե պայքար սկսվեց՝ Ֆրանսիայում գերիշխելու համար:

XII դարում կապետինգների ուժերը նշանակալիորեն աճեցին:

Դրան, նպաստեց քաղաքների և առևտրի աճը Ֆրանսիայում: Թագավորական դոմենը շատ նպաստավոր աշխարհադրական դիրք էր գրավում: Նրա միջով էին անցնում հյուսիսային և միջին Ֆրանսիայի գլխավոր առևտրական ճանապարհները՝ Սենա և Լուա-

րա դետեռով: Առևտրի զարգացումը հարստացնում էր Կապե-տինգներին, որովհետև այդտեղից տարվող և այդտեղ վաճառվող ապրանքներից նրանք մաքս էին վերցնում: Բացի այդ ֆրանսիական թագավորներն ուժեղ դաշնակիցներ ձեռք բերին, հանձին քաղաք-ներին: Այդ ժամանակ սկսվում է ֆրանսիական կոմունաների արյունալի պայքարը իրենց սինյորների դեմ: Այդ պայքարում թա-գավորները պաշտպանում էին քաղաքացիներին և դրանով թուլաց-նում էին հղորագույն սինյորների իշխանությունը: Իրա դիմաց քաղաքները թագավորին օգնում էին դրամով և ռազմական ուժե-րով: Ռազավորների մյուս դաշնակիցը հողեօրականությունն էր: Հարուստ եկեղեցիներն ու վանքերը տուժում էին ֆեոդալների ա-սպատակություններից և ուստի թագավորներին օգնում էին նրանց դեմ պայքարելու դործում: Եկեղեցիները և վանքերն իրենց մի-ջոցներից լրացնում էին թագավորական նվազ դանձարանը և իրենց հողերից աշխարհազոր էին հավաքում թագավորական բանակի համար: Քաղաքների և հողեօրականության օգնությամբ թագավոր-ներին հաջողվեց իշխանությունն ամրապնդել իրենց դոմենում:

Պլանտադենետների ֆրանսիական վասսալները չէին ցանկա-նում ենթարկվել անդլիական ուժեղ թագավորներին: Նրանք ցան-կանում էին նույնպես անկախ լինել, ինչպես ֆրանսիական մյուս ղրքերն ու կոմսերը: Այդ ձեռնառու էր Կապետինգների համար: Նրանք հմտորեն օգտվում էին անդլիական թագավորների և նրանց ֆրանսիական վասսալների միջև եղած ընդհարումներից, որպե-սի թուլացնեն իրենց ախույաններին և ուժեղացնեն իրենց իշխա-նությունը ֆրանսիայում:

Հ ա յ Ն Ր Ի Ս II Պ լ ա ն տ ա գ ե ն ե տ ը (1154—1189) և -ռանդոն և հեռատես քաղաքագետ էր: Նրան հաջողվեց թագավո-րական իշխանությունն է՛լ ամելի ամրապնդել Անդլիայում և նշա-նակալիորեն մեծացնել իր եկամուտները և ռազմական ուժը: Բայց նա արժանի ախոյան գտավ հանձին ֆրանսիական թագավոր Ֆի-լիպ II Օ գ ո ս տ ո ս ի (1180—1223):

Ֆիլիպ II
Օգոստոս:

Ֆիլիպ II-ը հմուտ և քաջարի զորավար և մի-կնույն ժամանակ խորամանկ և ուխտագրուժ դի-վանագետ էր: Հայնրիխի դեմ նա գրգռում էր ոչ միայն ֆրանսիական ֆեոդալներին, այլև Հայնրիխ սեփական որ-դիներին: Հայնրիխ II-ի մահից հետո անդլիական դահլ բարձրա-

ցավ նրա որդի Ռիչարդ Առյուծասիրտը, որը հայտնի է իր մասնակցութեամբ Լորդոգ խաչակրաց արշավանքին: Նա գրեթե չէր երևում Անգլիայում և իր սամբոդջ թագավորության ժամանակն անցկացրեց պատերազմներում՝ Արևելքում և Ֆրանսիայում: Անգլիան ստիպված եղավ ծանր հարկեր վճարել թագավորի արարքներին սլաամառով:

**Հովհանն
Ե. Եհոդը:**

Ֆրանսիայում մի դղյակի պաշարման ժամանակ Ռիչարդն սպանվեց: Գահը ժառանգեց նրա եղբայր Հոլհանն Անհոդը: Շուտով, ինքնակամ, անհաստատ Հովհաննը շուտով իր դեմ գրգռեց ընդհանուրի դժգոհությունը: Նա օգտվում էր իր իշխանությունից, որպեսզի փող կորզի ամենուրեք, ուր որ այդ հնարավոր էր՝ ֆեոդալներից, քաղաքացիներից, հոգևորականությունից: Ընդ որում նա կոպիտ ձեռքարկով վիրավորում էր մարդկանց: Թե Անգլիայում և թե Պլանտագենետների ֆրանսիական տիրապետություններում տրտնջում էին նրա կորուսումների և վատնումների դեմ: Ֆիլիպպ II Օգոստոսն օգտվեց Հովհաննի դեմ ընդհանուր դրգուլածությունից և գրավեց նրա ֆրանսիական տիրապետությունների մեծ մասը, այդ թվում նաև Նորմանդիան և Անժուան: Հովհաննը դաշնակցեց գերմանական կայսեր հետ, որպեսզի ետ գրավի այդ տիրապետությունները: Բայց Ֆիլիպպ II Օգոստոսը ջարդեց անգլիացիներին և փայլուն հաղթանակ տարավ գերմանական զորքերի դեմ Բուլլինի մոտ՝ Ֆլանդրիայում (1214 թ.): Այդ հաղթանակով նա նվաճած երկրներն իրեն ամրացրեց: Բուլլինի մոտ հաղթանակը շահվեց գլխավորապես շնորհիվ քաղաքների աշխարհազորների, որոնք ցույց տվին իրենց առավելությունը գերմանական ասպետական հեծելազորի նկատմամբ:

Հովհանն Անհոդից Ֆիլիպպ II Օգոստոսի խլած երկրները նշանակալիորեն մեծացրին Կապետինգների թագավորական դոմենը: Թագավորի իշխանության տակ անցան Ատլանտյան առափի մի մասը և Սենա ու Լուարա գետերի ստորին հոսանքները:

Դրանից կարճ ժամանակ անց թագավորական դոմենին միացվեց Տուլուզի հարուստ կոմսությունը, որը դրանից քիչ առաջ՝ ալբիգոյանների դեմ «խաչակրաց արշավանք»-ի պատրվակի տակ գրավել էին հյուսիս-ֆրանսիական ասպետները:

Այսպիսով թագավորական դոմենը ելք ստացավ դեպի Միջերկրական ծովը և դարձավ մի քանի անգամ ավելի մեծ, քան Ֆրան-

սկսւում եղած անկախ ֆեոդալական տիրապետութիւններից յուրաքանչիւրը:

**Ազատութեան
հետ մեծ
խառնիւրդ:**

Հովհաննէ Անհողը Ֆրանսիայում կրած անհաջողութիւններից հետո վերադարձավ Անգլիա: Բայց Անգլիայում նրան բացահայտ ապստամբութիւն էր սպասում: Բարոնները (Անգլիայում այդպես էին կոչւում խոշոր ֆեոդալները) ռազմական գործողութիւններ սկսեցին թագաւորի դէմ: Բնակչութիւնը դժգոհ լինելով թագաւորից, նրա կորզումների և անհաջող արտաքին քաղաքականութեան պատճառով, այլևս հարկ չէր վճարում, դանձարանք դատարկվել էր: Ընկնելով անելանելի դրութեան մեջ թագաւորը հարկադրված էր համաձայնվելու ապստամբած բարոնների բոլոր պահանջներին (1215):

Այդ պահանջները շարադրվեցին մի հրովարտակում, որը կոչվեց «Ազատութիւնների մեծ խարտի»:

Թագաւորը պարտավորւեց բարոններից և ասպետներից չպահանջել ավելի ծանր վճարումներ, քան աշն, ինչ սովորույթն էր սահմանել: Եթե թագաւորին այդ վճարումներից ավելի փող էր հարկաւոր, նա կարող էր այդ ստանալ միայն «Ամբողջ թագաւորութեան ընդհանուր խորհրդի», այսինքն իր բոլոր վասսալների համագումարի համաձայնութեամբ:

Թագաւորը պարտավորվեց առանց դատարանի չձերբակալել բարոններին և չափից դուրս մեծ տուգանքներով չսնանկացնել նրանց:

Որոշ զիջումներ էլ արվեցին քաղաքներին: Թագաւորը հաստատեց նրանց ինքնավարութեան իրավունքները: Բարոններն իրենց վասսալներին խոստացան նրանցից չպահանջել աշնապիսի վճարումներ, որոնք սովորույթով չէին սահմանված:

Խարտիայի կենսագործմանը հետևելու համար բարոններն իրենց միջից 25 մարդ ընտրեցին: Եթե թագաւորը խարտիան խախտեր, այդ ընտրվածները պետք է նրա դէմ ռազմական գործողութիւններ սկսեին և նրան ուժով ոտիպեին գործադրել խարտիան:

Մեծ խարտիան ազատութիւնների մեծ խարտի էր ֆեոդալների համար: Քաղաքներին որոշ զիջումներ արվեցին, բայց բնակչութեան հիմնական մասսան՝ ճորտ պուղա-

ցիւթյունը ոչինչ չստացալ, նա հետագայւմ լիովին մնում էր իր հոգիների իշխանության տակ:

**Պառլամենտի
սկիզբը:**

Ոչ Հովհաննէսը, ոչ էլ նրա հաջորդ Հայնրիխ III-ը (1216—1272) չէին կատարում խարտիայի պահանջները: Անգլիական քնակչությունից նրանք նորանոր հարկեր էին պահանջում: Բարոնները նոր ապստամբություն բարձրացրին: Նրանց օժանդակեցին ասպետները և քաղաքացիները: 1264 թ. նրանց միացյալ ուժերը ջարդեցին թագավորի զորքերը: Անգլիայում իշխանությունն անլավ բարոնների առաջնորդ՝ Սիմոն դը Մոնթգոմերի ձեռքը:

Մոնթգոմերի հասկանում էր, որ բարոնները կարողացան թագավորին հաղթել միայն ասպետների և քաղաքացիների հետ կնքած դաշինքի շնորհիւ: Այս պատճառով նա աշխատում էր ամրապնդել այդ դաշինքը: 1265 թ. նա խորհրդակցութիւն հրավիրեց ոչ միայն բարոններին, եպիսկոպոսներին, և աբբաներին, այլև երկուական ասպետ յուրաքանչյուր կոմսությանից և երկուական քաղաքացի յուրաքանչյուր քաղաքից:

Այդ ժողովն առաջին անգամ պառլամենտն էր: Խոշոր ֆեոդալներից զատ այնտեղ հրավիրվել էին նաև ասպետության և քաղաքացիների ներկայացուցիչները: Վերջի վերջո թագավորի կողմնակիցներին հաջողվեց ջարդել Մոնթգոմերի զորքերը: Մոնթգոմերի սպանվեց: Բայց թագավորն սակաված եղավ զիջումներ անել: Թագավորի իշխանությունը սահմանափակվեց պառլամենտով, որն սկսեց հավաքվել նույն կազմով, որով նրան հրավիրել էր Մոնթգոմերի:

Առաջին անգամ պառլամենտը սոսկ բարձր դասերի՝ բարոնների, բարձր հոգևոսկանության, ասպետների, հարուստ քաղաքացիների ներկայացուցչութունն էր: Գյուղական և քաղաքային բնակչության մասուն պառլամենտում չէր ներկայացված:

XIV դարից պառլամենտն սկսեց բաժանվել երկու պալատների՝ վերին և ցածր դերի պալատ և ստորին կամ համայնքների պալատ: Հորդերի պալատի նիստերին մասնակցում էին՝ բարոնները և բարձր հոգևոսկանությունը, իսկ համայնքների պալատի նիստե-

րին ասպետների և քաղաքների ընտրած ներկայացուցիչները: Պառլամենտը հետզհետե կարողացավ ընդլայնել իր իրավունքները: Ասահմանվեց, որ թագավորն առանց պառլամենտի թույլտվությամբ չի կարող հարկեր հավաքել: Պառլամենտն օգտվում էր դրանից և թագավորին թույլ էր տալիս հարկեր հավաքել միայն այն դեպքում, եթե թագավորը համաձայնվում էր պառլամենտի համար ցանկալի օրենքներ հրատարակել:

Այսպիսով՝ պառլամենտն աստիճանաբար դարձավ բարձրագույն օրենսդրական հիմնարկը: Բարոններն ու ասպետները հարուստ քաղաքացիների հետ միատեղ պառլամենտի միջոցով իրենց իշխանությունն տակ էին պահում աշխատավորներին՝ գյուղացիներին, արհեստավորներին, ենթավարպետներին:

Պլեպուր esauները:

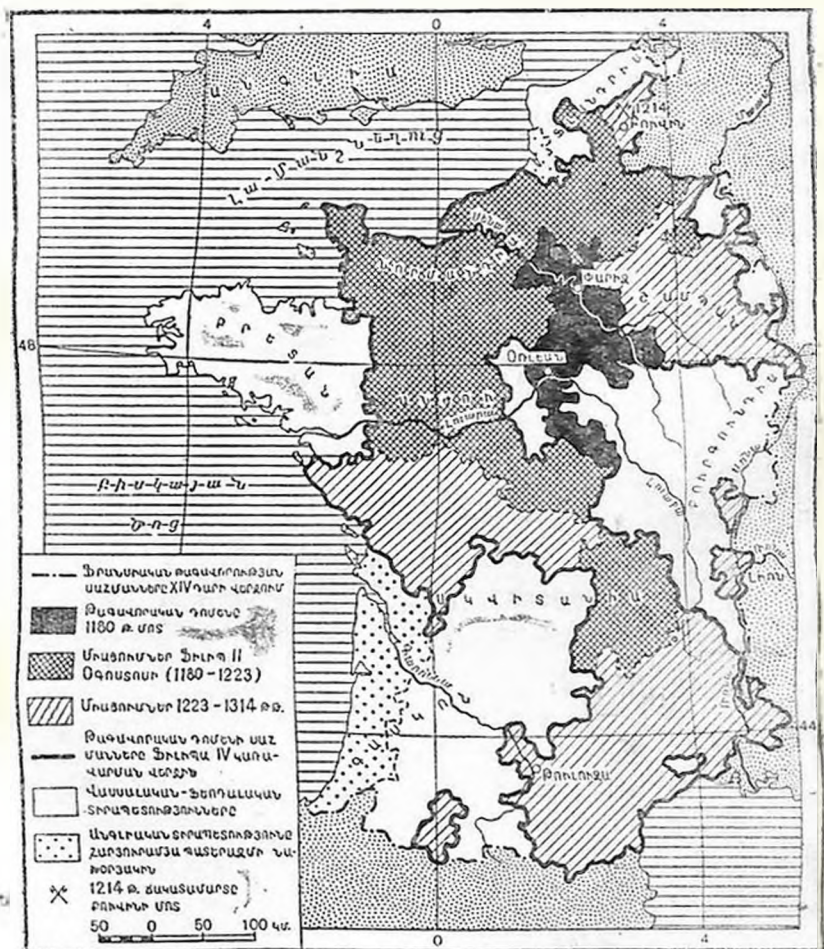
Անգլիական պառլամենտին համապատասխան մի հիմնարկություն էլ ստեղծվեց Ֆրանսիայում — գլխավոր շտատները (այսինքն՝ «դասերի ընդհանուր ժողովը»), երեք դասերի ներկայացուցիչներին՝ հոգևորականությանը, ազնվականությանը և քաղաքացիներին թագավորը հրավիրում էր գլխավոր շտատների ժողովի: Ինչպես պառլամենտը, դասերի ժողովին էլ հրավիրվում էին միայն բարձր դասակարգերը, ժողովրդական մասսան ներկայացված չէր այդտեղ:

Երեք դասերից յուրաքանչյուրը գործերը քննարկում ու վրձնում էր առանձին-առանձին, և միայն ամենավերջին մոմենտում նրանք հավաքվում էին ընդհանուր նիստերի՝ թագավորին տալիք պատասխանը կազմելու համար: Բայց այստեղ ևս մի դասի որոշումը պարտադիր չէր մյուսների համար:

Ֆիլիպպ IV Գեղեցիկը և Ռոբի Բագիստ VIII սլավը:

Առաջին գլխավոր շտատները հրավիրեց ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպպ IV Գեղեցիկը 1302 թվին: Ֆիլիպպ IV-ը (1285—1314) թագավորական դոմենին միացրեց մի շարք տիրապետություններ, որոնցից ամենակարևորը Շամպայն կոմսությունն էր, որը հռչակված էր իր տոնավաճառներով: Ֆիլիպպ IV-ը ցանկանում էր զավթել Ֆլանդրիա հարուստ կոմսությունը, որտեղ շատ արդյունաբերական և առևտրական քաղաքներ կային, բայց նրա ասպետները և ոսկալի պարտություն կրեցին ֆլանդրիական արհեստավորների

րից: Ֆիլիպպի պատերազմները շատ փոքր էին պահանջում: Փոքր այդ մշտական կարիքը թաղավորին ընդհարման հասցրեց Բոնիֆացիոս VIII պապի հետ: Բոնիֆացիոս VIII-ը, Իննոկենտիոս III-ի պես, ջանում էր ամեն կերպ բարձրացնելու պապական իշխանությունը: Ամենից շատ նա մտահոգված էր պապական եկամուտներն ավելացնելու մասին: Պատը հողերականներին արգելեց նկղեցական հողերից հարկեր վճարել թագավորին: Ի պատասխան դրան՝ թագավորն արգելեց ոսկի և արծաթ արտահանել

Բալկանյան XIII—XIV դարի սկզբին

Ֆրանսիայից, և այդպիսով պապը չէր կարող եկամուտներ ստանալ ֆրանսիական հոգևորականությունից:

Դործն այնտեղ հասավ, որ պապը թագավորին նշովքի են-
կարկեց, իսկ թագավորական խորհուրդը պապին հերետիկոս
հայտարարեց: Պապին դաճընկեց ասելը հաջողեցնելու համար
պեսպաններ ուղարկեցին Խալվիա: Նրանց միացան պապական
մարզի ֆեոդալները, որոնք դժգոհ էին Բոնիֆացիոս VIII-ից նրա
խիստ քաղաքականության համար: Դեսպանները ներխուժեցին
պապի ամառային պալատը և նրա գլխին հաչոյաճաք և սպառնա-
լիք թափեցին: Հպարտ ծերունին չկարողացավ տանել այդ ստո-
յացումը և շուտով մեռավ: Ֆիլիպպ IV-ին հաջողվեց պնդել, որ-
պեսզի պապ ընտրվի ֆրանսիացի Կլիմենտ V-ը: Կլիմենտը պապա-
կան աթոռանիստը Հռոմից փոխադրեց Ավինյոն քաղաքը, որը
գտնվում է ֆրանսիական թագավորի տիրապետության սահմանի
վրա: Մոտ 70 տարի պապերն աչստեղ մնացին (1308—1378):
Պապերը լիակատար կախման մեջ ընկան ֆրանսիական թագավո-
րից և դարձան նրա կամքի հլու գործիք:

Այսպիսով՝ գոռոզ պապերը, որոնք համաշ-
խարհային տիրապետություն իրենց իրավուն-
քը հռչակեցին, պարտություն կրեցին թագա-
վորական լիազանքությունից: Այդ ժամանակ-
վանից պապերի ազդեցությունը սկսեց ընկ-
նել:

§ 2. ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԴՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1328 թվին Ֆրանսիայում ընդհատվեց Կապե-
տինգների ղեկաւորման: Ֆեոդալները գահը
հանձնեցին Կապետինգների ազգական Ֆիլիպպ
Վալուային:

Շուտով Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև սկսվեց մի պատե-
րազմ, որը կոչվեց Հարյուրամյա: Ընդմիջումներով նա տևեց
1337 թվից մինչև 1453 թիվը:

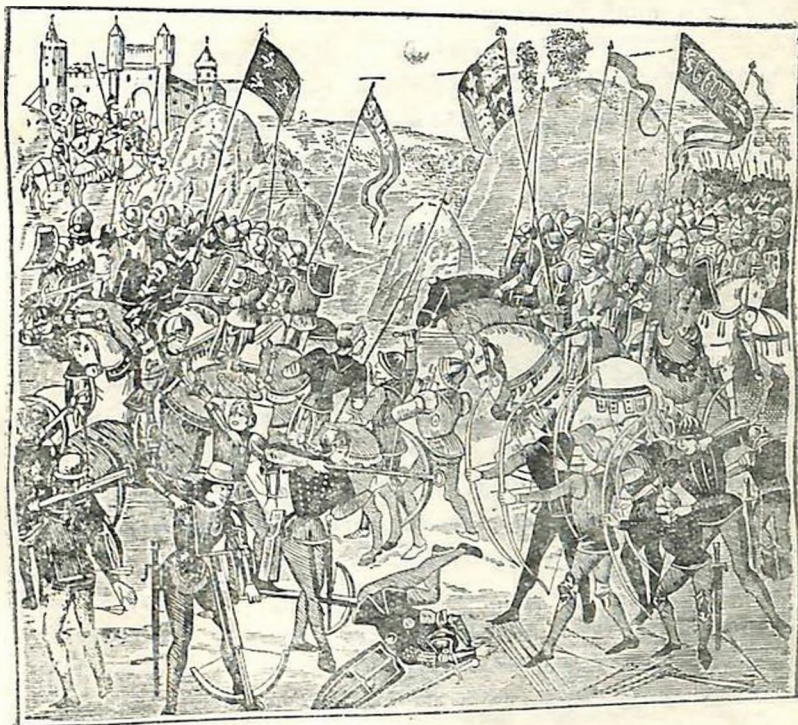
Պատերազմի առիթը անգլիական Էդուարդ III թագավորի

հավակնությունն էր տիրելու ֆրանսիական գահը: Նա Ֆրիսլայ IV Գեղեցիկի թոռն էր՝ նրա աղջիկ Իզաբելլայի որդին: Բայց պատերազմի զլխավոր պատճառը Սնգլիայի և Ֆրանսիայի վեճն էր Ֆլանդրիայի համար: Բե սնգլիական, թե ֆրանսիական թագավորները ձգտում էին իրենց ենթարկել այդ հարուստ երկիրը:

Սնգլիացիների գլխավոր ուժը վարձու հետեակն էր, որը կազմված էր անգլիական ազատ գյուղացիներից, որոնք գերադանց նետածիվներ էին: Այդ զորքը լավ վարժված էր կարգապահության: Մինչդեռ ֆրանսիական ասպետական աշխարհագործները ո՛չ մի կարգապահություն չէին ճանաչում և վարժված չէին: միատեղ գործողություններ:

**Կրեսի ել
Պուաչե:**

Այդ պատճառով գերակշռություն անգլիացիներին կողմն էր: 1346 թվին Կրեսիի մոտ նրանք չախջախեցին ֆրանսիական զորքերը: Ճակատա-

Հարյուրամյա պատերազմի ժամանակների ճակատամարտը:

մարտի բախտը որոշեցին անգլիացի նետաձիգները, եւր Ֆրանսիական տառետները, կոխկրտելով սեփական հետեակին, խառնիճաղանձ ամբսխով հարձակվեցին անգլիական բանակի վրա, անգլիական նետաձիգներն սկսեցին նրանց նետահարել մոտիկ տարածությունից: Ֆրանսիացիները կորցրին 1500 տապեա, մինչդեռ անգլիացիներից սպանվեց ընդամենը 3 տապեա և 40 նետաձիգ: Կրեսիի մոտի ճակատամարտը ցույց տվեց կարգապահութեան լավ վարժված և հրամաններին հնազանդվող զորքերի առավելությունը քաջարի, բայց միատեսիլ դործելուն չվարժված ասպետների համեմատությամբ:

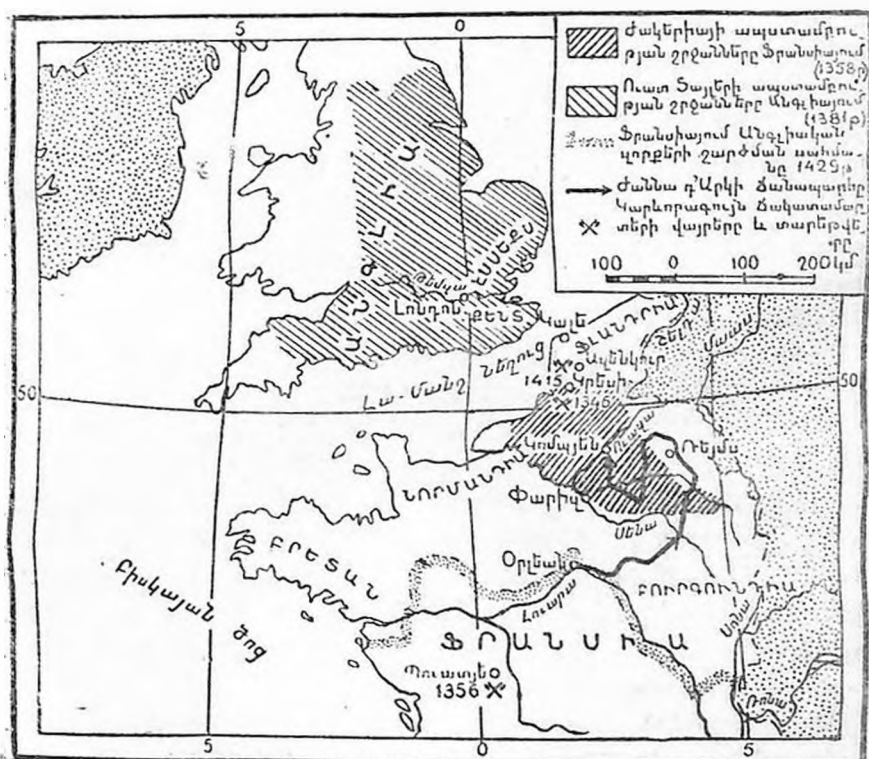
Ֆրանսիացիները զրանից էլ ավելի ծանր պարտություն կրեցին Պուատյեի մոտ (1356): Այդ ճակատամարտում բաղամթիվ Ֆրանսիական ասպետներ սպանվեցին կամ գերի ընկան: Հովհանն Բարեսիրտ թագավորը գերի ընկավ, և կառավարության ղուլխն անցավ նրա որդի Կարլոսը:

Ապստամբութունը Փարիզում:

Պատերազմական անհաջողությունները Ֆրանսիայում ընդհանուր զայրույթ առաջացրին թագավորական կառավարության դեմ: Դժգոհ էին ոչ միայն պատերազմից քայքայված գյուղացիները, այլև քաղաքացիները, որովհետև պատերազմը վնաս էր հասցրել առևտրին: Ապստամբեց Փարիզի բնակչությունը, որի ղուլխ էր կանգնած վաճառականության ավագ էտյան՝ Մարսելը: Ոտքի ելան և՛ վաճառականները, և՛ արհեստավորները, և՛ քաղաքի չքավորությունը, որը զայրացած էր պատերազմի անցանքից: Նրանց ճնշման տակ Կարլոսն ստիպված էր նորից հրավիրել գլխավոր շտատները: Այս շտատներում քաղաքացիները մեծ դերակշռություն ունեին: Շտատների համառ պահանջով Կարլոսը հրաաարակեց «Մեծ օրդանանս»-ը (հրամանագիր): Օրդոնանսը շտատներին իրավունք վերապահեց հավաքվելու իրենց իսկ նախաձեռնությամբ, առանց թագավորից հրաման ստանալու: Ամբողջ կառավարման վրա հսկելու և հարկերը պահձելու գործը հանձնվեց շտատների կողմից նշանակված խորհրդին: Այսպիսով ամբողջ իշխանությունն անցավ գլխավոր շտատների ձեռքը: Կարլոսն ստիպված էր զիջել շտատներին, բայց նա ոխ պահեց և հարմար առիթի էր սպասում, որ ետ վերցնի իր բոլոր ղիջումները:

Աղնվականությունը և հողերաշխանությունը թշնամաբար էին նայում շտատների ուժեղացման վրա, քանի որ շտատներում գեղակշռությունը պատկանում էր քաղաքացիներին: Քաղաքացիներին մեջ էլ միաբանությունն չկար: Շտատների սահմանված հարկերը ծախսվեցին, մեծ մասամբ ընկնում էին շրջավորների ուսերին, անարդարացի կերպով էին բաշխվում և զանձվում: Բնակչության մասսայի համար շտատների կառուցվածքը թափալուրի կառավարությունից ավելի լավ չէր:

Կարլոսը որոշեց օգտվել շտատների քաղաքականության դեմ ուղղված այդ դժգոհությունից և փորձեց վերականգնել կառավարման նախկին կարգերը: Բայց այն ժամանակ Փարիզում մի նոր աշխատանքություն ծագեց (1356): Զինված քաղաքացիները

Հարյուրամյա պատերազմը և դյուղաշիական ապստամբությունները Ֆրանսիայում և Անգլիայում XIV դարում:

ներխուժեցին պալատը և Կարլոսի աչքի առաջ սպանեցին նրա երկու պալատականներին: Կարլոսն ինքը փրկվեց միայն այն պատճառով, որ էտյեն Մարտելը ստաշտանեց նրան և նրա գլխին գրեց իր դպակը, որի վրա էտյենն աստամբբած Փարիզի զուլեերը՝ կապույտ և կարմիր: Այն ժամանակ Կարլոսը Փարիզից փախավ քաղաք: Նա սկսեց իր շուրջը հավաքել ազնվականներին Փարիզի ղեմ տրշտվելու նպատակով: Փարիզի քաղաքացիներն էտյեն Մարտելի գլխավորությամբ սկսեցին պատրաստվել պաշտպանվելու:

Այդ ժամանակ հյուսիսային Ֆրանսիայում գյուղացիական ապստամբություն բռնկվեց: Ապստամբությունն սկսվեց էյեն ճորտատիրական լուծը և գյուղացիների քայքայումը պատերազմի ժամանակ:

Միևյորներն օգտվում էին ամեն մի առիթից գյուղացիների պարհուկներն տվեալներու համար: Առանձնապես ծանր դարձավ ֆրանսիական գյուղացիների վիճակը Հարյուրամյա պատերազմի ժամանակ: Ֆրանսիական գյուղացիներին թալանում էին ոչ միայն անգլիական, այլև ֆրանսիական զորքերը: Ֆեոդալները ոչ միայն չէին պաշտպանում գյուղացիներին, այլև կամայական մոտ տուրքեր կորզելով լիակատար քայքայման էին հասցնում նրանց: Հարկավոր էր ավելի շատ հարկեր վճարել պատերազմի մեղու համար: Թագավորը և շատ սինյորներ գերի էին ընկել, նրանց փրկագներու համար փող էր հարկավոր, և այդ էլ պետք է վճարեին գյուղացիները:

Գյուղացիների մեջ բուռն առելություն էր կուտակվում դեպի ճորտատիրական լուծը և դեպի կեղեքիչ ֆեոդալները:

Ճորտատիրական լծի դեմ ուղղված ապստամբությունը, որ սկսվեց 1358 թ. մայիսին, հայտնի է Ժ ա կ ե ռ ի' ա անունով. «Յանցառ Ժակ» արհամարհական մականուն էր, որով կոչում էին ազնվականները գյուղացիներին: Գյուղացիական ապստամբությունը ոչ թե կանխամտածված պլանով էր ընթանում, այլ զարգանում էր տարերայնորեն:

Գյուղացիներն սպառնում էին «կոտորել բոլոր ազնվականներին մինչև վերջին մարդը»: Գյուղացիներին միացան գյուղական արհեստավորները և քաղաքային չքավորությունը: Ապստամբության առաջնորդ ընտրվեց Գ ի լ լ յ ո մ Կ ա յ լ ը,

որ առաջ ծառայել էր զորքերում և ծանոթ էր ռազմական գործին: Նա ունեւր օգնականներ, որոնք ղլխավորում էին գյուղացիական առանձին ջոկատները:

Աղնվականներն ահա կնկալի եկան և սկզբում չէին կարողանում կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ գյուղացիներին: Գյուղացիները ոչնչացնում էին ֆեոդալական դոլյակները և կոտորում նրանց բնակիչներին: Բայց Գիւլյում Կայլը հասկանում էր, որ ապստամբության հաստատուն հաջողության համար անհրաժեշտ է օժանդակություն ստանալ քաղաքային բնակչությունից:

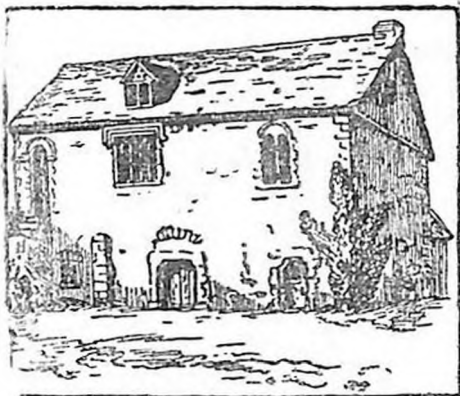
Քաղաքի չքավորությունը գյուղացիների կողմն էր, բայց հարուստները նրանց վրա երկյուղով ու անվստահությամբ էին նայում: Էտյեն Մարսելն, այնուամենայնիվ, մտածում էր օգտագործել գյուղացիների ուժերը՝ թագավորի դեմ պայքարելու համար: Նա բանակցությունների մեջ մտավ գյուղացիների հետ: Բայց Էտյեն Մարսելն ապստամբ գյուղացիներից ավելի շատ էր վախենում, քան թագավորական զորքերից: Այդ պատճառով վճռական լուպելին նա դավաճանեց գյուղացիներին և նրանց ոչմի օգնություն ցույց չտվեց: Դրանով նա գյուղացիական ապստամբությունը պարտության մատնեց:

Աղնվականներն առաջին վախից սթափվեցին և երկու անգամ խիստ պարտության մատնեցին անկարգապահ և վատ զինված գյուղացիական ջոկատներին: Գյուղացիական ապստամբությունը ջախջախվեց: Նա տեկեց ընդամենը երկու շաբաթ: Գիւլյում Կայլը դավաճանաբար դերի բռնվեց: Ծաղր ու ծանակի ենթարկելով նրան իբրև «գյուղացիական արքայի»՝ ագնվականները նրա գլխին թագի փոխարեն երկաթե շիկացած եռոտանի դրին և տպա մահապատժի ենթարկեցին: Սկսվեց վայրագ դատաստան ապստամբ գյուղացիների դեմ: Գյուղացիներին կախում էին ծառերից, այրում, հետապնդում անտառներում՝ ինչպես վայրի գաղաններ: Գյուղացիներից կոտորեցին ավելի քան 20 հազար հոգի: Հյուսիսային Ֆրանսիայում մի քանի մարզեր բոլորովին սովերվեցին:

Դրանից հետո շուտով գիշերային մի կովում ընկավ Էտյեն Մարսելը: Կարլոսն իր զորքով գրավեց Փարիզը:

**Յրաճոխացիների
հաղորդ-
քունքները:**

Ժակերիայից վախեցած աղնվականությունը հիմա ամեն կերպ աջակցում էր թավապորին և օգնում նրան ամբաստնողելու իր իշխանությունը: Պատրաստվելով պատերազմը շարունակելու՝ թաղավորական կառավարությունը կարևոր ռազմական ռեֆորմ անցկացրեց: Ասպետական խառնաշփոթ ու անկարգապահ աշխարհազորները, որոնք կրեսիի և Պուատյեի մոտ ցույց էին տվել իրենց թուլությունը, փոխարինվեցին վարձու զորքերով:

XIV դ. անգլիական կալվածատերի տունը:

Իրեն բավականաչափ ուժեղ զգալով՝ թագավորը եռանդուն հարձակման անցավ անգլիացիների դեմ, և ֆրանսիական բանակը արագությամբ վերցրեց անգլիացիների զրաւած շրջանները:

Ֆրանսիացիներն ուժեղ նավատորմ ստեղծեցին և սկսեցին ավերել Անգլիայի ափերը: Այդ պատերազմում բերդերը պաշարելիս՝ ֆրանսիացիներն առաջին անգամ սկսեցին հրետանի գործադրել: Վառողը վաղուց էր հայտնագործված շինացիների կողմից, բայց նրանք այն օգտագործում էին միայն հրավառու-

թյունների համար: Արարներն առաջինն էին, որ վառողը գործադրեցին ռազմական գործում: XIV դարում երկաթից կամ բրոնզից շինած պաշարողական թնդանոթներն ու մորտիրները տարածվում էին ամբողջ Եվրոպայում: Ռումբերը մետաղից կամ քարից էին: Վառողի և հրետանու հայտնագործումը մեծ հետևանքներ ունեցավ: Այդ հանգամանքը հեշտացրեց ֆեոդալների դեմ թագավորների պայքարը: Ֆեոդալների դղյակները չէին դիմանում հրետանու ուժերակոծմանը: Վառողից օգտվում էին նաև դղյակների և պարսպապատված քաղաքների պարիսպները՝ ակաճահատուխյան միջոցով պայթեցնելու համար:

Ժակերիայից հետո շուտով գյուղացիական ապս-
տամբություն բռնկվեց նաև Անգլիայում:

Անգլիացիք պատերազմում սկսեցին շարունակ
անհաջողությունների հանդիպել: Պատերազմը
նորանոր դրամական միջոցներ էր պահանջում, և ամենից շատ
պետք է վճարեին գյուղացիները: Այդ բոլորը ժողովրդի մեջ
տրտունջ էր առաջացնում: Գյուղացիները գանգատվում էին
հարկերի և ֆեոդալական պարհակների ճնշման դեմ: Առանձնա-
պես հուզվում էր շքավորությունը: Չքավորների մեջ տարած-
վում էր այն համոզմունքը, որ հողը պետք է պատկանի բոլո-
րին և որ բոլոր մարդիկ պետք է հավասար լինեն: Գյուղերում
հաճախ կրկնվում էր հետևյալ սուսացվածը. «Երբ Ադամը հերկում
էր, իսկ Նվան մահում, այն ժամանակ ազնվականն ո՞վ էր»:

Գյուղերում ժողովրդական քարոզիչներ երևացին: Նրանք
մերկացնում էին հարուստ և տիրական եկեղեցին, որը պլոկում
էր ժողովրդին: Նրանք կրակոտ ճառերում դատաւիետում էին
ֆեոդալներին, ազա՛ դատավորներին և թագավորական աստի-
ճանավորներին:

Ժողովրդական քարոզիչներից մասսաների վրա ունեցած
իր ազդեցությամբ առանձնապես աչքի էր ընկնում Ջոն
Բոլլը: Նա անվահեր կերպով մերկացնում էր կեղերիչ-ֆեո-
դալներին: Նա պահանջում էր ետ առնել վանքերի հսկայական
տիրությունները և բաժանել շունեորներին: Նրան հետապնե-
ղում էին և ուզում էին ձերբակալել, բայց ժողովուրդը թարցը-
նում էր նրան: Վերջապես, Կենտրոնների արքեպիսկոպոսի (Անգ-
լիայում գլխավոր հոգևոր անձի) հրամանով նրան բռնեցին և
խանութ նետեցին:

1381 թ. արևելյան Անգլիայում գյուղացիական ապստամ-
բություն բռնկվեց: Գյուղացիները վճռեցին հարկահավաքնե-
րին, սպանեցին նրանցից մի քանիսին: Ապստամբներին միա-
նում էին գյուղացիների նորաձուր ջոկատներ, որոնք զինված էին
նետերով, մահակներով, կացիններով, եղաններով: Ապստամ-
բությունն սկսվեց իբրև բողոք հարկերի դեմ, բայց շուտով ուղղը-
վեց ժողովրդի գլխավոր կեղերիչների՝ ֆեոդալների դեմ: Գյուղա-
ցիների մեջ մի առանձին ատելություն էին առաջացնում եկե-

ղեցական ֆեոդալները՝ եպիսկոպոսներն ու արքաները, որոնք ամենադաժան ճորտատերերն էին:

Գյուղացիական ջոկատները քարուքանդ էին անում վանքերն ու կալվածատերերի դաստակերտները, քշում-տանում էին ամաստունները, դրավում գույքը և այրում այն փաստաթղթերը, ուր գրանցված էին գյուղացիական պարհակները: Գյուղացիներին օժանդակում էր քաղաքային չքավորությունը:

Ապստամբների մուսթեր Իր առանձին թափուլ աչքի էր ընկնում այն ապստամբությունը, որը բռնկվեց Անգլիայի հարավ-արևելյան մարզերում՝ Լոնդոնի մոտ գտնվող էսսեքսում և Կենտում Կենտի գյուղացիները բանտից ազատեցին Ջոն Բոլլին: Ջոն Բոլնն այժմ դասակարգային անհաշտատելություն էր քարոզում: Նա կոչ էր անում կոտորելու բոլոր ֆեոդալներին և նրանց արքայականներին՝ թագավորական դատավորներին: Նա ասում էր, թե Անգլիայում գործերը լավ կգնան միայն այն ժամանակ, երբ ամբողջ գույքը կդառնա ընդհանուր, երբ չեն լինի ոչ ճորտեր, ոչ աղնավականներ և բոլորը հավասար կլինեն: Կենտում ծագած ապստամբության առաջնորդն էր գյուղական տանիքագործ Ուոլտ Տալլերը: Նրա անունով 1381 թվի ապստամբությունն անվանում են «Ուոլտ Տալլերի ապստամբություն»:

էսսեքսի և Կենտի ապստամբ գյուղացիները երկու մեծ ջոկատներով մոտեցան Լոնդոնին: Լոնդոնի մերը (քաղաքագլուխը) հրամայեց փակել քաղաքի դարբասները, բայց քաղաքի չքավորությունը թույլ չտվեց այդ անելու: Գյուղացիները պարզած դռնակներով, Ուոտ Տալլերի և Ջոն Բոլլի գլխավորությամբ, առանց դիմադրության հանդիպելու մտան Անգլիայի մայրաքաղաքը: Նրանք սկսեցին այրել և քանդել թագավորի բարձրաստիճան պաշտոնականների տները, նրանցից մի քանիսին էլ սպանեցին: Գյուղացիները բաց էին անում բանտերի դռները և ազատում կալանավորներին:

Գյուղացիները տեսակցություն պահանջեցին Ռիչարդ II թագավորի հետ և նրան մի շարք պահանջներ ներկայացրին: Սարսափած թագավորը խոսքով համաձայնվեց թեթևացնել գյուղացիների դրությունը: Նա խոստացավ ամբողջ Անգլիայում վերացնել ճորտատիրական իրավունքը և կոռը: Գյուղացիներն այսու-

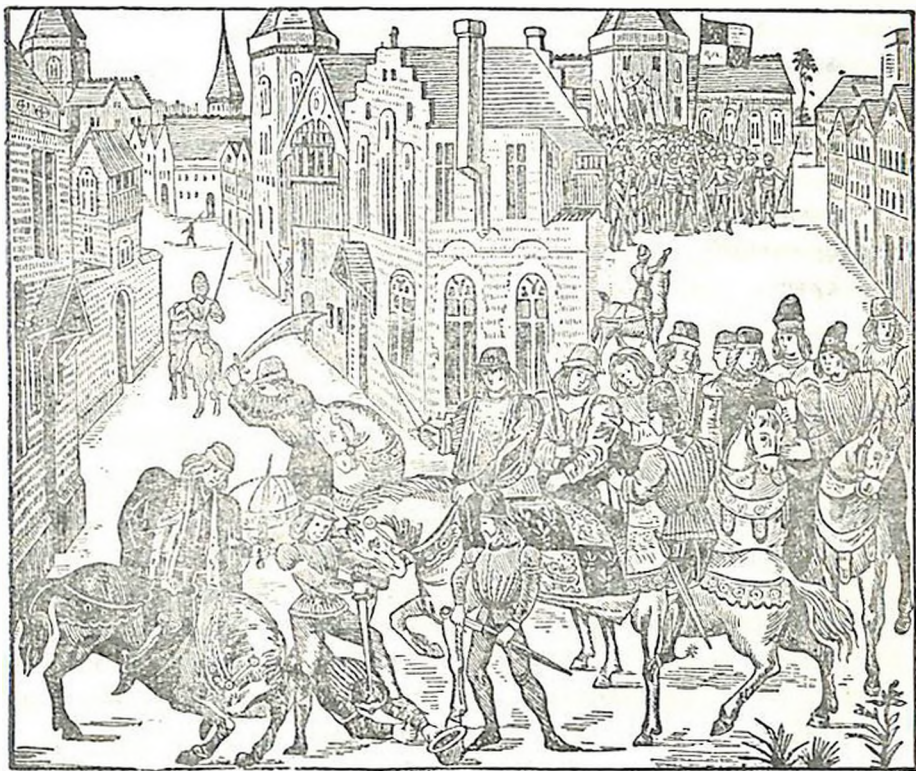
հետև պետք է միայն մի փոքրիկ դրամական վճար մուծելն
կալվածատերերի օգտին: Ապստամբություն բուր մասնակից-
ներին թագավորը ներում էր շնորհում: Գյուղացիների մի մասը
բավարարվեց այդ խոստումներով և հեռացավ Լոնդոնից: Բայց
ապստամբներից շատերը Ուոտ Տայլերի և Ջոն Բոլլի գլխավորու-
թյամբ մնացին Լոնդոնում և պահանջեցին նոր տեսակցություն
թագավորի հետ:

Միաժամանակ ապստամբեց Լոնդոնի չքավորությունը և
սկսեց դատաստան տեսնել իրեն ճնշողների հետ՝ ավերել, ջարդել
գրասենյակները և խանութները, սպանել հարուստ վաճառական-
ներին, արդյունաբերողներին և վաշխառուներին: Լոնդոնի մե-
ծատունները սաստիկ վախեցան և սկսեցին զինված ուժեր հավա-
քել ապստամբ գյուղացիների և Լոնդոնի չքավորության դեմ:
Թագավորն ստիպված եղավ երկրորդ անգամ գալ բանակցելու
գյուղացիների հետ: Նրանք հիմա նոր պահանջներ առաջադրեցին:
Նրանք պահանջում էին, որ եպիսկոպոսներից, վանքերից ու քա-
հանաններից բոլոր հողերը խլվեն ու բաժանվեն գյուղացիներին:
Գյուղացիները պահանջում էին նաև Անգլիայում բոլորի համար
լիակատար իրավահավասարություն սահմանել:

**Ապստամբու-
թյան ճգնումը:** Բայց մինչ այդ ֆեոդալները և Լոնդոնի հա-
րուստները նախապատրաստվել էին դիմադրու-
թյան: Բանակցությունների ժամանակ Լոնդոնի
մերը դավաճանաբար սպանեց Ուոտ Տայլերին: Ասպետներից և
հարուստ քաղաքացիներից կազմված մի մեծ զինված ջոկատ օգ-
նության հասավ թագավորին: Գյուղացիները, որ զրկվել էին իրենց
առաջնորդից, սիրտ չարին կռվի բռնվելու: Նրանց ամեն տեսա-
կի առատ խոստումներ տվին, խոստացան չհետպնդել ապս-
տամբությունը մասնակցելու համար և համոզեցին հեռանալ
Լոնդոնից:

Գյուղացիները ցրվեցին՝ համոզված լինելով, որ իրենց
պահանջներն ընդունված են: Նրանք կարծում էին, որ այլևս
կոռվորություն չպիտի անեն, և իրենց ազատ մարդիկ էին հա-
մարում: Բայց արդեն թագավորի անունից հրամաններ էին
ուղարկվել Անգլիայի բոլոր շրջանները, որ բոլոր ասպետները
փան, հավաքվեն Լոնդոնում: Արագորեն հավաքվեց լավ զին-
ված մի մեծ զորք: Ասպետներն ընկան գյուղացիական ջոկատ-

Ներքին ետևից և դաժանորեն ջախջախեցին նրանց: Ապա թագա-
վորական դատավորները մեկնեցին այն մարզերը, որտեղ ապրա-
տամբություններ էին տեղի ունեցել, և սարսափելի դատաստան
տեսան: Ամբողջ երկրով մեկ կախաղաններ դրվեցին, բայց
դրանք էլ չէին բավականացնում բոլոր դատապարտվածներին
կախելու համար: Լոնդոնի շուկայի հրապարակում փայտե կոճ-
ղի վրա կտրում էին այն չքավորների գլուխները, որոնք մաս-
նակա՛ն, է՛հ, ապստամբության:

Ուտ ծալերի սպանությունը

Դաժան մահապատժի ենթարկվեցին ապստամբության ա-
ռաջնորդները, նրանց թվում նաև Ջոն Բոլլը: Թագավորը այս ու
այն կողմ հրաման ուղարկեց, որ գլուղացիներն առանց այլևայ-
լության հնազանդվեն կալվածատերերին և կատարեն այն բոլոր
պարհակները, որ կատարում էին ապստամբությունից առաջ:

Ուոտ Տալլերի ապստամբությունը պարտվեց ախնայես, ինչպես և Ֆրանսիական ժակերիան։ Գյուղացիները չէին կարողանում համախմբվել և կազմակերպված գործել։ Գյուղացիական առանձին համայնքների միջև թույլ էր կապը։ Յուրաքանչյուր վայրի գյուղացիությունը ամենից առաջ մտահոգված էր իր շահերով և ոչ թե ընդհանուր դործով։ Գյուղացիների դասակարգային գիտակցությունը դեռ շատ թույլ էր։ Անգլիական գյուղացիներից շատերը միամտաբար հավատացին թագավորի կնիզ խոստումներին։ Քաղաքային շքավորությունը դեռ չափազանց թույլ ու անկազմակերպ էր և չէր կարող շարժմանը մեծ օգնություն ցույց տալ։ Իսկ հարուստ քաղաքացիները իրենք էին վախենում գյուղացիներից և նրանց թշնամիների՝ ֆեոդալների կողմն անցան։

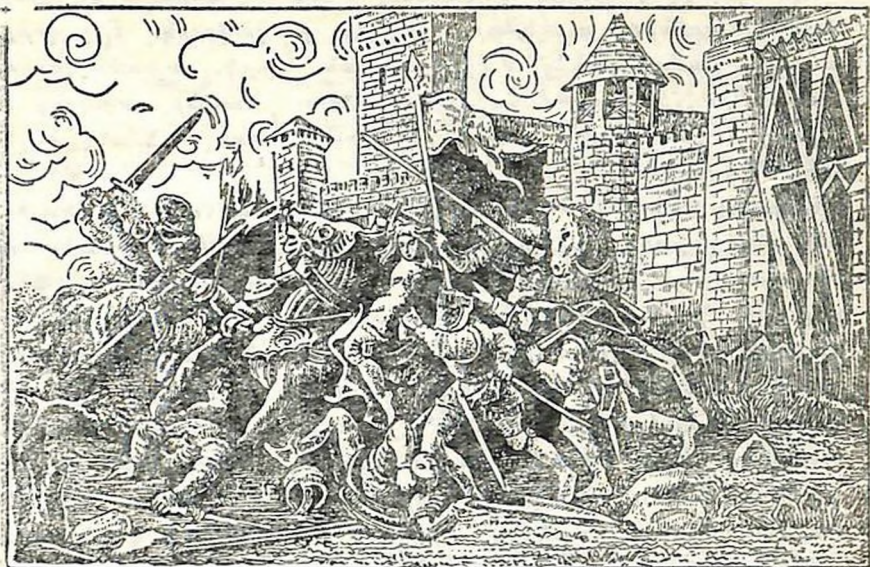
Այնուամենայնիվ գյուղացիական ապստամբություններն ուժեղ հարված հասցրին ֆեոդալիզմին։ Կալվածատերերը հիմա վախենում էին կոռվորություն պահանջել գյուղացիներից և ավիլացնել նրանց պարհակները։ Անգլիայում և Ֆրանսիայում ճորտատիրական իրավունքը աստիճանաբար սկսեց վերանալ։ Ճորտական կախումից ազատված գյուղացին դառնում էր սոնձնապես ազատ և եթե ուզենար, կարող էր հեռանալ իր կալվածատիրոջից։ Բայց հողը մնում էր որպես կալվածատիրոջ սեփականություն։ Եթե գյուղացին ուզում էր մնալ իր հողաբաժնում, նա պետք է կալվածատիրոջը փող վճարեր և տար իր բերքի մի մասը։ Ֆեոդալական հարաբերությունները գյուղում որոշ չափով թուլացան, բայց դեռ շարունակում էին գոյություն ունենալ։

Պատերազմի և Կրոնիկայի XIV դարի վերջին Ֆրանսիայում ֆեոդալների միջև պայքար սկսվեց՝ պետության մեջ իշխանությունը գրավելու համար։ Դրանից օգտվեց անգլիական Հայնրիխ V թագավորը և նորից ներխուժեց Ֆրանսիա։ Ազենկուրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում (1415) անգլիացիները հաղթանակ տարան ֆրանսիացիների հանդեպ։ Անգլիացիները գրավեցին Փարիզը, նվաճեցին Լուարայից դեպի հյուսիս ընկած գրեթե ամբողջ Ֆրանսիան և պաշարեցին Օռլեան բերդաքաղաքը։

Բայց անգլիացիների հաջողությունները հաստատուն չէին։ Օտարերկրացի-անգլիացիների կողմից ֆրանսիական երկրներին

զավթումը Ֆրանսիայում բարձրացրեց հայրենասիրական ոգին: Դեպի օտարերկրյա նվաճողներն առանձնապես ուժեղ թշնամանքով էին վերաբերվում դյուլայցիները: Դյուլայցիներն ու քաղաքացիները պարտիզանական կոիվ էին մղում անգլիացիների դեմ և ձգտում էին նրանց վճռել Ֆրանսիայից: Անգլիացիների կողմից Օսկանի պաշարումը շատ էր հուզում ֆրանսիացիներին այն պատճառով, որ այդ բերդի զրավման դեպքում անգլիացիների առաջ ճանապարհ էր բացվում դեպի հարավ:

Սյդ ժամանակ Ֆրանսիայի ժողովրդական մաս-
ժանցա դ'Արկը: Այս ժամանակ Ֆրանսիայի ժողովրդական մասնակցներն ընդգրկող հայրենասիրական զգացմունքի արտահայտիչը ժաննա դ'Արկն էր: Նա արևելյան ֆրանսիացի մի գեղջկուհի էր, որը խորապես համոզված էր, թե «աստծու նախախնամությամբ» ինքը կոչված է փրկելու հայրենիքը դաժան թշնամիներից: Նրան հաջողվեց տեսակցել թագավորի հետ: Չնայած պալատականների դիմադրության, նա համոզեց թագավորին, որ իրեն մի ջոկատ տա և ուղարկի օգնելու պաշարված Օսկանին: Ժողովուրդը նրան ողջունում էր որպես Ֆրանսիայի փրկարարի: Աստվտական սպառազենքով ժաննան մասնակցում էր ճակատամարտերին՝ կոկլիով առաջին շարքերում և իր քաջությունով առաջ էր տանում զորքերը: Ռազմական իրադրությունը հասկանալու մեջ նա հանդես էր բերում պայծառ խելք և ընդունակություն: Անգլիացիք ստիպված եղան վերադառնալ Օսկանի պաշարումը: Ֆրանսիացիներին հաջողվեց ետ նվաճել անգլիացիների զրաված քաղաքներից շատերը: Բայց այն արտասովոր ազդեցությունը, որ Ֆրանսիայում ձեռք բերեց այդ գեղջկուհի աղջիկը, զրգռում էր պալատական արիստոկրատիային: Վճռեցին ազատվել ժաննա դ'Արկից: Նա պաշտպանում էր Կոմպյեն ամրոցը: Ամրոցի զորքի՝ դեպի թշնամին կատարած հարձակումից հետո՝ նահանջի ժամանակ ժաննան պաշտպանում էր ֆրանսիացիների նահանջը: Բայց հաճախ նրա առաջ փակեցին ամրոցի դարբասները և բարձրացրին կամուրջը: Ժաննան գերի ընկավ: Ֆրանսիական արքունիքը ոչ մի բան չարավ նրան ազատելու համար: Անգլիացիները նրան եկեղեցական դատի հանձնեցին: Դատավորները նրան մեղադրեցին կախարդության մեջ և նրա ռազմական հաջողությունները բացատրում էին սատանայից ստացած օգնությամբ: Դատավորներն ամեն կերպ աշխատում էին վախեցնել ժաննային և շեղել նրան խճճված և խռ-

Ժաննա դ'Արկի գերումը:

րամանկ հարցերով: Բայց ժաննան իրեն պահում էր արիաքար և իր հասարակ ու պարզ պատասխաններով փակուղու մեջ էր գցում դատավորներին: Չնայած դրան, ժաննային ճանաչեցին մեղապարտ և այրեցին խարույկի վրա (1431):

Հարյուրամյա պատերազմի վերջը: Օռլեանի մոտ անհաջողության հանդիպելուց հետո անգլիացիներն սկսեցին արագ կորցնել Ֆրանսիայում իրենց նվաճած հողերը: Շուտով նրանք վժռվեցին Փարիզից: Անգլիացիների գործերը զնալով վատանում էին:

Վերջապես 1453 թ. հաշտություն կնքվեց: Անգլիացիները կորցրին Ֆրանսիայում ունեցած իրենց համարյա բոլոր տիրապետությունները: Նրանց ձեռքում մնաց միայն Կալե՝ քաղաքը:

§ 3. ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ԶԵՏՈ

Հարյուրամյա պատերազմի հաջողություններն ամրապնդեցին թագավորի իշխանությունը Ֆրանսիայում: Այստեղ զինվորական և ֆինանսական կարևոր ռեֆորմներ անցկացվեցին:

Կազմակերպվեց մշտական հետևակ և հեծյալ զորք, որը պահվում էր ռոճիկով ու ենթարկվում էր թագավորին: Այդ զորքը պահելու համար զանգվում էր մշտական հարկ, այսպես կոչված տայլ: Որովհետև այժմ հարկեր զանձելու համար ավելորդ էր գլխավոր շտատների համաձայնությունը, ուստի նրանք այլևս չէին հրավիրվում:

Լյուդովիկ XI-ը, Մշտական զորքը և մշտական հարկերը զգալիորեն ուժեղացրին թագավորի իշխանությունը: Առանձնապես ուժեղացավ այն Լյուդովիկ XI օրոք (1461—1483), նրա օրոք ֆեոդալները մի քանի անգամ ասպետամբություն բարձրացրին թագավորի դեմ: Ասպետամբությունները զեկավարում էր Բուրգունդիայի ռազմատենչ հերցոգ Կարլ խիզախը: Լյուդովիկ XI-ն իր հակառակորդների դեմ զործում էր կաշառքներ առնել և դավեր սարքելով: Կարլ խիզախի դեմ ամենուրեք, ուր կարող էր, նա ոտքի էր հանում նրա թշնամիներին, և վերջ ի վերջո՝ նրա դեմ հաղթանակ տարավ: Կարլ խիզախն ընկավ ճակատամարտում (1477): Այժմ Լյուդովիկ XI-ը հեշտությամբ հաղթեց մյուս ֆեոդալներին: Ֆրանսիայում մնաց միայն մի անկախ տիրապետություն՝ Բրետան հերցոգությունը, նա միացվեց արդեն Լյուդովիկ XI-ի մահից հետո: Այսպիսով Ֆրանսիան միավորվեց և դարձավ մի սկսածություն թագավորի իշխանությունն և երբ ու

Լյուդովիկ XI-ը խորամանկ և անպատկառ քաղաքագետ էր: Նրա համար դատարկ բան էր հակառակորդին խաբելը և նրան տրված խոսքը զրոնելը: Նա սարսափելի դաժանությամբ էր դատաստան անում իր թշնամիներին: Ժամանակակիցները նրան անվանում էին «համաշխարհային սարսափ», որը գաղտնիորեն ուստայներ էր հյուսում իր հակառակորդներին որսալու համար: Լինելով հիվանդուտ, կոսկածամիտ, վրիժառու՝ նա տանել չէր կարողանում աղնավականությանը և իրեն շրջապատում էր քաղաքացիներով: Իր կառավարման վերջին տարիներին Լյուդովիկ XI-ը ապրում էր ճահիճների մեջ գտնվող մի առանձնացված գլխկում, վարձկանների պաշտպանության ներքո:

Ֆրանսիայի քաղաքական միավորումը հնարավոր դարձավ, որովհետև այնտեղ չբացավ առանձին մարզերի նախկին տնտե-

սական մեկուսացվածությունը, ստեղծվեց ազգային շուկա: Ամբողջ երկրով մեկ սկսեցին տարածվել հյուսիսային Ֆրանսիայի մահուդը, հարավի ձիթապտղի յուղը, լիոնի մետաքսեղենը, Բուրգունդիայի գինին: XV դարի վերջին Ֆրանսիան տնտեսապես և քաղաքականապես միավորվեց: Բազմաթիվ առանձին մարզեր, ֆեոդալական տիրապետություններ և քաղաքներ, որոնք ապրում էին իրենց առանձին կյանքով, այժմ միավորվեցին որպես մի տերիտորիա: Տեղական բարքառներին զուգընթաց մշակվեց ամբողջ երկրի համար մի ընդհանուր ֆրանսերեն լեզու և կազմվեց մի ընդհանուր կոլեկտորա: Առաջ ֆրանսիացիներ անվանում էին միայն հյուսիսային Ֆրանսիայի բնակիչներին. բուրգունդացիները, նորմանդացիները, պրովանսալցիները, բրետոնցիները, գասկոնցիները՝ իրենց ֆրանսիացի չէին համարում: Այժմ սկսեց կազմվել ֆրանսիական ազգը:

Կարլ VII-ի բանակի հեծյալ:

Տնտեսապես և քաղաքականապես իրարից անջատված ֆեոդալական տիրապետություններից՝ XV դարի վերջերին Ֆրանսիան սկսեց կազմավորվել որպես ազգային պետություն:

**Ֆեոդալական Հարյուրամյա պատերազմի անհաջող վախճա-
խոսվածքում** Անգլիայում ծայր առան ֆեոդալական
հերց Անգլիա-
յում XV դ.

Հարյուրամյա պատերազմում անգլիական
թագավորներն օգտագործում էին դիսալորապես վարձկան զոր-
քեր, բայց պատերազմին մասնակցում էին նաև անգլիական
բարոնները: Նրանք իրենց համար զինված ջոկատներ էին կազ-
մակերպում ամեն տեսակ խաժամուժ ամբոխից, մանավանդ
մանր, անանկացած ասպետներից: Անգլիական բարոններն այդ
ջոկատներով կողոպտում էին Ֆրանսիան: Նրբ ուղմական զոր-
ծույթյուններ չէին լինում, նրանք այդ ջոկատներն օգտագոր-
ծում էին Անգլիայում իրենց իշխանությունն ուժեղացնելու հա-
մար: Բարոնները բաժանվեցին միմյանց թշնամի խմբերի: Այդ
խմբերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր իր ձեռքը վերցնել երկ-
րի կառավարումը, որպեսզի հարստանար ժողովրդի հաշվին և
թալաներ գանձարանը: Իրենց ջոկատների գլուխն անցած՝ բա-
րոններն ավազակային հարձակումներ էին գործում հարևանների
վրա, թալանում վաճառականներին և բնավ չէին վախենում թա-
գավորական զորքերից:

Հարյուրամյա պատերազմը վերջանալուց հետո Անգլիայում
կային շատ զինվորական մարդիկ, որոնք սովոր չէին խաղաղ
աշխատանքի, միշտ պատրաստ էին պատերազմելու և կողոպ-
տելու: Նրանք սիրով մտնում էին բարոնների զինվորական
ջրախումբը: Բարոնները լիովին վերցրին իրենց ձեռքը իշխա-
նությունը, և նրանց կամայականությունը չափ ու սահման չու-
նեք: Նրանք ուժով հափշտակում էին իրենց հարևանների հողերն
ու գույքը: Թեև պատերազմը վերջացել էր, բայց հարկերը չէին
պակասում: Բարոններն ու պալատականներն առանց քաշվելու
կողոպտում էին պետական գանձարանը:

Խոշոր ֆեոդալների և նրանց հրոսակախմբերի անպատկառ
տիրակալությունը ծայր աստիճան զայրացրեց գյուղացիներին,
քաղաքացիներին և ազնվականության մի մասին:

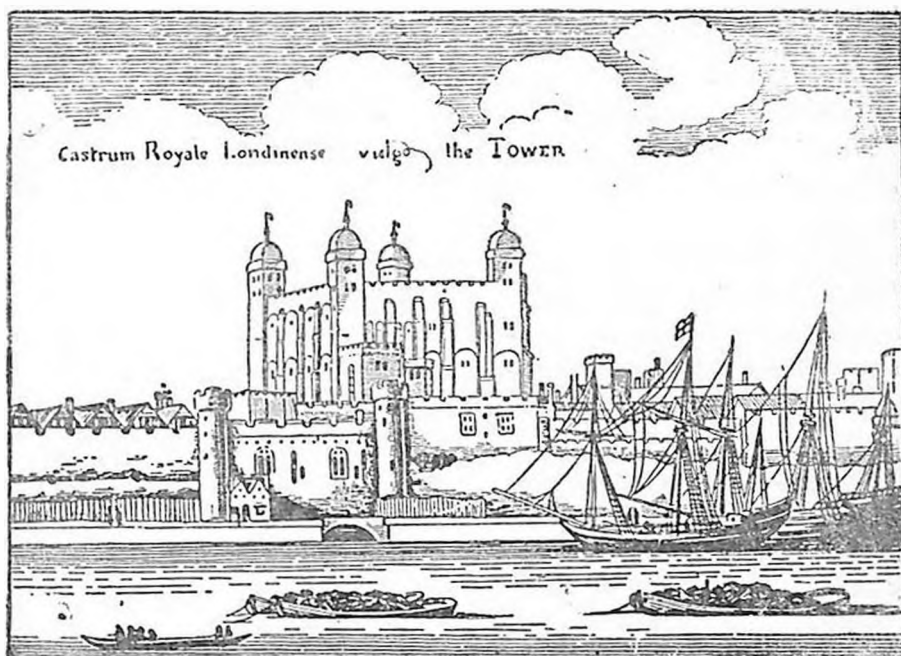
Այն ժամանակ Անգլիայում սկսեց կազմավորվել նոր ազ-
նրվականություն: Ազնվականներից շատերն սկսեցին գյու-
ղատնտեսական միջոցների առևտրով զբաղվել: Նրանք իրենց
հողում ոչխարների մեծ հոտեր էին պահում և բուրդը ծախում:

Այն ժամանակ բրդի պահանջը խիստ մեծացել էր, որովհետև XV դարում Անգլիայում բրդեղենի արդյունաբերությունը բավական զարգացել էր: Անգլիացիներն սկսեցին արտահանել իրենց մահուդն արտասահման: Անգլիական առևտրական նավերն սկսեցին երևալ Եվրոպայի բոլոր նավահանգիստներում: Սակայն Հարյուրամյա պատերազմում անգլիացիների կրած անհաջողությունները քայքայում էին անգլիական ծովային առևտուրը: Այդ պատճառով վաճառականները, արդյունաբերողներն ու նոր աղնավականները զայրանում էին բարոնների դեմ, որոնք պարտության էին հասցրել Անգլիան: Նրանք ցանկանում էին թաղավորական մի այնպիսի ուժեղ իշխանություն, որը կարողանար պաշտպանել անգլիական արդյունաբերության և առևտրի շահերը:

Կարմիր ել Այդ ժամանակ Անգլիայում թագավորում էր Սպիտակ վարձանի Կառլ Երկրորդ: Նա գերի կռիվը՝ ամբողջապես դաժնվում էր խոշոր ֆեոդալների ձեռքում: Ուստի նոր աղնավականությունը քաղաքացիների հետ միատեղ սկսեց պաշտպանել մի ուրիշ՝ Յորքական դինաստիան, որը ձգտում էր տիրանալ դահին: Այդ դինաստիաների միջև պատերազմ սկսվեց, որը տևեց 30 տարի (1455—1485): Հանկաստերների զինանշանը կարմիր վարդ էր, Յորքերի զինանշանը՝ սպիտակ վարդ, ուստի նրանց կոչվել կոչվեց Կարմիր և Սպիտակ վարդերի կռիվ: Բարոնների և նրանց զինավորական բանդաների մեծամասնության համար Կարմիր և Սպիտակ վարդերի կռիվը լոկ մի պատրվակ էր բռնությունների և կողոպուտի համար: Բարոնների մի մասն անցավ Հանկաստերների կողմը, մյուս մասը Յորքերի կողմը: Երկու կողմերից էլ պատերազմը գնում էր կատաղի դաժանությամբ: Յուրաքանչյուր ճակատամարտից հետո հաղթող խումբն շտապում էր մահապատժի ենթարկել գերի ընկած պարտված բարոններին և բռնազրավել նրանց տիրությունները: Այդ կռիվներում ոչնչացան բազմաթիվ բարոններ: Այդպես անգլիական ֆեոդալները ոչնչացնում էին միմյանց և նվազեցնում իրենց ուժերը:

Ֆեոդալներից ոմանք անցնում էին մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմը, նայած, թե որն էր ավելի շահավետ: Ամենահզոր ֆեոդալներից մեկը՝ կոմս Ուորվիկը, որին անվանում էին թագավոր-

Տներ ձկարգող», սկզբում պատկանում էր Յորքական խմբին և օգնեց էդուարդ IV Յորքացուն գրավել զահր: Նախկին թագավոր Հաչնրիս VI Լանկաստերցին զահրնկեց եղով և բանտարկվեց Լոնդոնի զղլակում (Տաուեր): Բայց հետո Ուորվիկն ընդհարվեց էդուարդի հետ, որն իբր թե կատարած ծառայության համար նրան բավարար չաիով շէր վարձատրել: Այն ժամանակ Ուորվիկն օգնեց Հաչնրիս VI-ին վերստին գրավել զահր: էդուարդն ստիպված եղով Անգլիայից փախչել Ֆրանսիա: Բայց շուտով նա վերադարձավ, անցավ իր համախոհների զուխը և հաղթեց Լանկաստերական խմբին: Ուորվիկը սպանվեց ճակատամարտում: Հաչնրիս VI-ը նորից բանտարկվեց Տաուերում և դաժանաբար այնտեղ սպանվեց:

Տաուեր՝ թագավորական զղլակը Լոնդոնում:

էդուարդ IV-ի մահից հետո անգլիական զահր նրա մանկահասակ որդի էդուարդ V-ին անցավ: Խնամակալ իշանակվեց նրա հորեղբայր Ռիչարդը: Բայց Ռիչարդը էդուարդին և նրա փոքր

ճղրորդ բանտարկեց Տաուերում և իրեն թագավոր հռչակեց Ռիչարդ III անունով: Շուտով թագավորի գաղտնի հրամանով երկու մանուկներն էլ խեղդամահ արվեցին:

Կարմիր և Սպիտակ վարդերի կռիվը վերջացավ Բոսվորտի մոտի ճակատամարտով (1485), որի ժամանակ Ռիչարդ III-ն սպանվեց: Վարդերի այդ պատերազմում կործանվեցին երկու դինաստիաներն էլ՝ և՛ Լանկաստերականը, և՛ Յորքականը: Արյունով շաղախված անգլիական գահին տիրացավ Լանկաստերյան տան հեռավոր աղպական Հալսթրիս VII Թյուդորը, Թյուդորների դինաստիայի հիմնադիրը:

Նոր ազնվականությունը և բուրժուազիան՝ ամեն կերպ օժանդակում էին Հալսթրիս VII-ին: Նրանց հարկավոր էր թագավորական ուժեղ իշխանություն, որ պաշտպաներ անգլիական առևտուրը, հնազանդ պաշեր խոշոր ֆեոդալներին և ընկճեր ժողովրդական շարժումները: Թագավորական իշխանությունն Անգլիայում XV դարի խառնակություններից դուրս եկավ ուժեղացած և ամրապնդված: Անգլիան միավորվեց և դարձավ ուժեղ ազգային պետություն:

ՖԻՆԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ԱՆԳՎԻԱՆ XI—XV ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

դար	Ֆրանսիա	Անգլիա
XI դ.	Ֆրանսիայի քաղաքական տրոսվածությունը	Վիլհելմ Նվաճող (1066—1086):
XII դ.	Թագավորական իշխանության ուժեղացման սկիզբը:	Հալսթրիս I Պլանտագենետ (1154—1169):
	Ֆիլիպը II Օգոստոս (1180—1223):	Ռիչարդ Առյուծասիրտ (1189—1199):
XIII դ.	Հաղթանակներ անգլիացիներին նկատմամբ:	Հովհանն Ահողը (1199—1216):
	Թագավորական դոմենի աճը:	Ադամությունների մեծ խառտիան 1215): Հալսթրիս III (1216—1272):

դար	Ֆերանիա	Անգլիա
XIV դ	Ֆելիպպո IV Գեղեցիկ (1285—1314): Պառլամենտի սկիզբը (1265): Գլխավոր շտառների սկիզբը (1302): Պայքարը Բոնիֆացիոս VIII պապի հետ: Վալուա դինաստիայի սկիզբը (1328): Հարյուրամյա պատերազմը (1337—1453): Կրեստի մոտ ճակատամարտը (1346): Պուատյեի մոտ ճակատամարտը (1356): Փարիզի ապստամբությունը (1356—1358): Ժակերիա (1358):	Էդուարդ III (1327—1377): Ուոտ Տայլերի ապստամբությունը (1381):
XV դ	Ադենհուբի մոտ ճակատամարտը (1415): Ժաննա դ'Արկի ելույթը (1428—1431): Հարյուրամյա պատերազմի վերջը (1453): Լյուդովիկ XI (1461—1483): Ֆերանիայի միավորվելը:	Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմը (1455—1485): Թյուզդորների դինաստիայի սկիզբը (1485):

§ 4. ԻՍՊԱՆԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ռեկոնկիսա: Պիրենեյան լեռանկղզու հյուսիսային մասը չէր նվաճված արաբների կողմից: Այստեղ հաստատվել էին մի շարք փոքրիկ անկախ պետություններ:

XI դարում այդ պետությունները հարձակման անցան արաբների, կամ մավրերի դեմ, ինչպես նրանց անվանում էին Իսպանիայում: Մավրերի դեմ ուղղված պայքարը տեևց XI դարից մինչև XV դարը: Իսպանիայի պատմության այդ մաքուր ժամանակաշրջանը կոչվում է *ռեկոնկիստա* (հտնվաճում):

XII դարի ընթացքում մավրերի դեմ մղած պայքարում կազմվեցին երեք մեծ պետություններ՝ 1) Կաստիլիա, 2) Արագոն և Կատալոնիա, 3) Պորտուգալիա:

Այդ պետությունները միացյալ ուժերով 1212 թ. Լաս-Նա-վաս-դե-Տոլոսայի մոտ սոսկալի պարտության մատնեցին մավրերին, Դրանից հետո խիստ արագացավ մավրերի դեմ ուղղված հարձակումը:

XIII դարի կեսերին մավրերի ձեռքում մնացել էր թերակղզու միայն հարավայլն մասը՝ Գրանադայի էմիրությունը:

Ռեկոնկիստան իսպանական ժողովրդի պայքարն էր իր անկախության համար: Այդ պայքարն իր արտացոլումը գտավ միջնադարյան էպոսի երկերից մեկում՝ «Սիդի մասին» պոեմում: Պոեմը պատմում էր մավրերի դեմ ոչ-հարուստ ազնվական Սիդի տարած հաղթանակների մասին, նրա մեծահոգության մասին, այն դավերի մասին, որ Սիդի դեմ սարքում էին ազնվատոհմ իշխանները և վերջիններիս դեմ նրա տարած հաղթանակի մասին: Իսպանական ժողովուրդն այդ պոեմում Սիդին դարձրել է իր ազգային հերոսը:

Կաստիլիա:

Մավրերի դեմ մղած պայքարում գլխավոր դեր էր խաղում Կաստիլիան: Նա տիրացավ Պիրենեյան թերակղզու ամենանշանակալի մասին: Ռեկոնկիստան տարվում էր գլխավորապես գյուղացիների, քաղաքացիների և մանր ասպետության ուժերով: Նրանք բնակություն էին հաստատում պատերազմից ավերված սահմանամերձ վայրերում, համարյա շարունակ անբաժան էին զենքից ու միշտ պատրաստ էին սահմանները պաշտպանելու և արշավելու: Բայց նվաճումների գլխավոր արդյունքն ընկավ խոշոր ֆեոդալների և հոգևորականության ձեռքը. սրանք հսկայական տիրություններ գրավեցին նվաճված երկրներում:

Ռեկոնկիստային մասնակցած գյուղացիները պահպանեցին իրենց ազատությունը: Նրանք ինքնավար համայնքներ կազմեցին: Համայնքները պետք է իրենց համար հովանավոր ընտրեին խոշոր կալվածատերերից, բայց նրանք կարող էին նաև հեռացնել իրենց հովանավորին, նրան փոխարինել ուրիշով՝ «թեկուզ օրական յոթ անգամ»: Գյուղացիական ազատ համայնքների գոյությունն անդրադառնում էր նաև այն գյուղացիների դրությամբ, որոնք ապրում էին ֆեոդալների հողերում. նրանք

անձնապես ազատ էին, նրանց պարհակները հաստատապես ուղղված էին:

Կաստիլիայի քաղաքներն էլ եռանդով մասնակցել էին ռեկոնկիստային: Կաստիլիայի քաղաքներն իրենցից ներկայացնում էին անառիկ բերդեր, նրանց բնակչությունը սպառազինված էր, մասնակցում էր մավրերի դեմ ուղղված կռիվներին և պահպանական ծառայություն էր կատարում: Կաստիլիայի քաղաքները պաշտպանեցին իրենց անկախությունը և լայն խնքնավարությամբ էին օգտվում: Նրանք միմյանց հետ կնքում էին դաշինքներ՝ «հերմանդադներ» (այսինքն եղբայրություններ):

Իսպանիան և Պորտուգալիան XIII — XV դարերում:

Հերմանդադներն ունեին իրենց օրենքները, նրանք աշարքությամբ պաշտպանում էին իրենց ազատությունները թե՛ ֆեոդալների և թե՛ թագավորների ռտնձգություններից:

Ռեկոնկիստայի ժամանակ Կաստիլիայում մեծ թվով մա-

ներ ազնվականությունն առաջացավ: Ռազմատեր մանր ազնւ-
ւականը («հիդալգո») հաճախ այնքան աղքատ էր լինում, որ
միայն կիրակի օրերն էր միս ուտում: Բայց այդ նրան չէր
խանգարում պարծենալ իր ասպետական կոչումով, ասպետին
արժանի զբաղմունք համարել միայն սլաոներազմը և արհամար-
հել ամեն մի աշխատանք:

Կաստիլիայում դեռ XII դարում, ավելի շուտ, քան Անգ-
լիայում և Ֆրանսիայում, առաջացավ դասերի ներկայա-
ցուցչությունը (կորտեսներ), որ ներկայացված էին
ազնվականությունը, հոգևորականությունը և քաղաքացիները:
Կորտեսների ժողովներին երբեմն ներկա էին լինում նաև գյուղա-
ցիական ազատ համայնքների ներկայացուցիչները: Կորտեսները
սահմանափակում էին թագավորի իշխանությունը: Թագավորները
պարտավոր էին երդում տալ, որ կպահպանեն դասերի ազատու-
թյունները և չեն խախտի երկրի օրենքները:

**Արագոն եւ
Կատալոնիա:**

Արագոնա-Կատալոնյան պետու-
թյունն իր հասարակական-քաղաքական կար-
գով զգալիորեն տարբերվում էր Կաստիլիայից:
Այստեղ գյուղացիները դրությունը շափազանց ծանր էր: Տեո-
դալը գյուղացու անձնավորության տեր ու տնօրին էր, նույն-
իսկ իրավունք ուներ սպանելու նրան, կարող էր անսլափ կեր-
պով գրավել գյուղացիների դույքը, պահանջել իր ուղած պար-
հակները, տուգանքներ և ամեն տեսակ տուրքեր վերցնել:

Արագոնա-Կատալոնյան պետության հիմնական քաղաքա-
կան ուժը կազմում էր ազնվականությունը: Եկեղեցին և հո-
գևորականությունն այստեղ ավելի մեծ ազդեցություն էին վա-
յելում, քան Կաստիլիայում: Արագոնում քաղաքները երբեք
քաղաքական խոշոր դեր չէին խաղում: Կատալոնիայում կային
մի շարք ծովափնյա կարևոր քաղաքներ, որոնցից գլխավորը
Բարսելոնան էր: Վախենալով արհեստավորների և քաղա-
քային շքավորության ապստամբությունների՝ հարուստ քաղա-
քացիները սիրով դաշինք էին կնքում ֆեոդալների հետ:

Արագոնա-Կատալոնյան պետությունում կորտեսները նույն-
պես շուտ առաջացան, բայց նրանց կազմում լիովին գերիշխում
էր խոշոր ազնվականությունը: Թագավորը լիակատար կախում
ուներ խոշոր ֆեոդալներից: Նա պետք է կորտեսների նիստում

ծնկաչոք երդում տար՝ խոստանալով շխախտել ազնվականների արտոնությունները։ Ազնվականներն իրավունք ունեին դահընկեց տնելու իրենց անհաճելի թագավորներին։

XIV—XV դարերում Արագոնա-Կատալոնյան պետությունը ծովային խոշոր տերություն դարձավ։ Արագոնի թագավորները XIV դարի սկզբին տիրացան Սիցիլիային, մի փոքր ավելի ուշ՝ Սարդինիային և XV դարում՝ հարավային Իտալիային։

Երբ արդեն մավրերի հղորությունը ջախջախված էր, ֆեոդալներն այլևս գյուղացիների օգնությամբ կարիք չունեին մավրերի դեմ պայքարելու համար, ուստի սկսեցին գյուղացիական աղատ համայնքները ենթարկել իրենց։ Գյուղացիական ներկայացուցիչներին այլևս թույլ չէին տալիս մուտք գործել Կաստիլիայի կորտեսները։ Խոշոր ֆեոդալները և հոգևորականությունը որոշեցին իշխանությունն ամբողջովին վերցնել իրենց ձեռքը։ Գյուղացիների դրությունը քանի պնում ծանրանում էր։

Իբրև դրա սպառախան՝ սկսվում են մի շարք գյուղացիական ապստամբություններ, մասնավորապես Արագոնում և Կատալոնիայում, որտեղ գյուղացիներն ամենից վատթար պայմաններում էին գտնվում։

Ֆեոդալների անկախության դեմ ավելի հաջող պայքարելու և գյուղացիների շարժումները ճնշելու համար Կաստիլիայի և Արագոնի թագավորական դինաստիաների համար կարևոր էր միացնել իրենց ուժերը։ Այդ իրագործվեց Կաստիլիայի Բաբուին Իգլասի և Արագոնի Թագավոր Ֆերդինանդի ամուսնությամբ։ 1479 թվին Կաստիլիան և Արագոնը միավորվեցին և կազմվեց Իսպանական միասնական պետություն։ Այդ միավորումը՝ զգալիորեն ուժեղացրեց թագավորական իշխանությունը։ Պորտուգալիան մնաց որպես առանձին պետություն։

Ֆերդինանդը և Իզաբելլան ընկճեցին ֆեոդալների դիմադրությունը, հիմնովին քար ու քանդ արին նրանց դղյակները և շատ հողեր բռնադրավեցին նրանցից։ Ֆերդինանդը և Իզաբելլան օգտագործեցին քաղաքների ռազմական ուժը՝ ֆեոդալների դեմ պայքարելու համար։ Քաղաքները համախմբվեցին ու կազմեցին «Սրբազան հերմանդադան»։ Հերմանդադան ուներ իր ղորքերը։ Նա

բոլոր ճանապարհների վրա պահակախմբեր կարգեց և անխնա պայքար սկսեց ֆեոդալների կողոպուտների և բռնությունների դեմ:

Ֆեոդալների դեմ պայքարելու համար օգտագործելով քաղաքները՝ Ֆերդինանդը և Իզաբելլան սկսեցին հետզհետե սահմանավազել քաղաքների ինքնավարության իրավունքները և քաղաքները ենթարկել թագավորական աստիճանավորների իշխանությանը:

Ամրապնդելով իրենց իշխանությունը՝ Ֆերդինանդը և Իզաբելլան պատերազմ սկսեցին Իսպանիայում մնացած մավրերի վերջին տիրապետության՝ Գրանադայի դեմ: Պատերազմը տևեց 10 տարի և 1492 թ. վերջացավ Գրանադայի նվաճումով: Այսպես ավարտվեց ռեկոնկիստան:

Ֆերդինանդը և Իզաբելլան օգտագործեցին կաթոլիկ թուրքերի հեղեղը՝ թագավորական իշխանության թշնամիների դեմ պայքարելու համար: 1480 թ. Իսպանիայում ի նկիւղից ի ա հիմնադրվեց և անխնա հալածանքներ սկսվեցին մավրերի, հրեաների և «հերետիկոսների» դեմ: Այդ հալածանքներն հատկապես սաստկացան Գրանադայի գրավումից հետո: Հրեաներին և մավրերին առաջարկվեց կամ հեռանալ երկրից, կամ քրիստոնեությունն ընդունել: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ, զլխավորապես արհեստավորներ և առևտրականներ, հեռացան Իսպանիայից: Նույնիսկ քրիստոնեություն ընդունած հրեաներին և մավրերին միշտ վտանգ էր սպառնում. բավական էր, որ որևէ մեկը հայտներ, թե նրանք պահպանում են իրենց առաջվա դավանանքը և նրանց անմիջապես մատնում էին ինկվիզիցիայի սոսկալի դատին:

XVII դարի սկզբին Իսպանիայից վտարվել է մոտավորապես կես միլիոն «մորիսկ» (այդպես էին անվանում քրիստոնեություն ընդունած մավրերին): Այդ հետապնդումները սոսկալի վնաս հասցրին Իսպանիայի տնտեսությանը: Մորիսկները հիմնադրեցին երկրագործներ և շերտմաշակներ էին: Նրանց վտարումից հետո Իսպանիայում շերտմաշակությունը գրեթե վերջացավ:

Ինկվիզիցիան անողոր դատաստան էր տեսնում ոչ միայն հրեաների և մավրերի, այլ և իսպանացիների հետ, եթե նրանց կասկածում էին եկեղեցուն կամ թագավորին թշնամաբար վե-

րաբերվելու մեջ: Այդ դեպքում կասկածված իսպաճացիներին ենթարկում էին ինկվիզիցիայի դատին՝ մեղադրելով հերետիկոսության մեջ:

Իսպանիայում հերետիկոսների մահապատիժը հատուկ սուհակատարություն դարձավ: Այն կոչվում էր աուտո-դա-ֆե (թարգմանաբար՝ «հավատի գործ»): Հերետիկոսներին այրում էին հրապարակներում, թագավորի պալատականների, ազնվականության

Աուտո-դա-ֆե:

և քաղաքացիների ներկայությամբ: Հանդիսավոր թափառով, կրոնական հիմներ երգելով՝ գուրգուրելով հոգևորականությունը, և դատապարտվածներին տանում էին մահապատիժի ենթարկելու: Մահապատիժը սովորաբար մասնաշաղկապ բնույթ էր կրում: Զարհուրելի հռչակ ձևեր բերեց ինկվիզիտոր Տոբիլեմադան, որն ինկվիզիցոն տրիբունալը իր կողմից գլխավորելու տարիներին այրել է ավելի քան 8 հազար «տնհավատներ»-ի և հերետիկոսների:

Հերետիկոսներին հետապնդելու գործում ինկվիզիցիայի հռչակը խթանվում էր նաև նրանով, որ դատապարտվածների գույքի մի երրորդ մասը զնում էր նրա օգտին: Մնացածն ստանում էր թագավորը:

Նվաճողների՝ մամլերի դեմ բաղմադարյան պայքարով ստեղծվեց Իսպանական պետությունը: Բայց իսպանական ժողովուրդը, որ այդ պայքարը տարել էր իր ուսերին, ստրկացվեց թագավորի բռնակալական իշխանության, ֆեոդալների, տղետ և մոլեկրոն հոգևորականության կողմից: Այդ բացատրվում է նրանով, որ Իսպանիայի առանձին մարզերը դեռ սերտորեն

միավորված չէին և յուրաքանչյուրն ապրում էր իր կյանքով։ Քաղաքացիների և գյուղացիների միջև միաբանություն չկար և այս պատճառով նրանք չկարողացան պաշտպանել իրենց ազատությունը։

Թագավորների, ֆեոդալների և հոգևորականության քաղաքականությունը լիակատար անկման հասցրեց արաբական Իսլամիայի բարձր կուլտուրան։ Հարուստ և կուլտուրական երկրից, ինչպիսին որ է՝ արաբների օրոք, Իսլամիան դարձավ աղքատ ու տղետ մի երկիր։

§ 5. ՌՈՒՍՍԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼՐ

(XIV—XV ԴԱՐՆՐ)

Լեգալա-ռուսա- Թաթարների կողմից ավերված ռուսական արևելան պեսու-մըտյան երկրների մի մասը գրավեցին Լիտվան բյուրը։ և Լեհաստանը։ Լիտվայի ուժեղացումն սկսվեց XIII դարի երկրորդ կեսից։ Լիտվական մեծ իշխաններ Գեդիմինի և Օլգերդի օրոք (1345—1377)։ Լիտվայի մեծ իշխանության կազմի մեջ մտան Վիտեբսկի և Պոլոցկի երկրները, Վոլինը, Չերնիգով-Սեվերսկու երկիրը, Կիևը։ XIV դարում Լիտվային միացվեց Սմոլենսկը։ Գալիցի երկիրն անցավ Լեհաստանի ձեռքը։

Լիտվական մեծ իշխանների իշխանության տակ միավորված լիտվական և ռուսական երկրները կազմեցին լիտվական պետությունը։ Այդ պետության մեջ ամենալավ և ավելի հարուստ երկրներում բնակվում էին ռուսները։ Լիտվացիները չէին փոխում ռուսական երկրների սովորույթներն ու օրենքները։ Լիտվացիք իրենք էին ենթարկվում ավելի բարձր ռուսական կուլտուրային։ Նրանք յուրացրին ռուսական զինքը։ Ռուսերեն լեզուն դարձավ գրականության լեզու։ Այդ լեզվով էին գրվում օրենքների ժողովածուները, որոնք կազմվում էին «Ռուսսկայա Պրավդայի» օրինակով։ Վիլնյուսում լիտվական մեծ իշխանի դիվանի գործերը վարվում էին ռուսերեն լեզվով։

Դրությունը փոխվեց, երբ 1385 թվին Լիտվան և Լեհաստանը միավորվեցին։ Լեհական սլաներն ստիպեցին լեհական գահաժառանգունի Յագալիգային ամուսնանալ լիտվական մեծ իշխան Յագալլոյի հետ։ Լեհական սլաները հույս ունեին, որ Լիտվայի

միացումը և հաստատանին՝ նրանց համար հնարավորություն
կտեսել ընդհանուր առաջին, մարդկերում հողեր զավթելու և գյուղացիներ-
ին իրենց ենթարկելու Բացի այդ, Լիտվան և Լեհաստանը կա-
րիք էին զգուշ միավորվելու՝ գերմանական ագրեսիայի դեմ ընդ-
հանուր պայքար մղելու համար: Յագայլոն լիտվացիներին ստի-
պեց քրիստոնեություն ընդունել արևմտյան, կաթոլիկական ծե-
սով, ինչպես և Լեհաստանում էր: Կաթոլիկներին արտոնություններ
տրվեցին: Զորքի և կառավարման մեջ բարձր պաշտոնները միայն
նրանց էր տրվում: Այդ հանգամանքն ստիպեց ռուսական բարձր
ազնվականության մի մասին ևս իր «ուղղափառ» հավատը փո-
խել կաթոլիկականին: Հավատը փոխելու հետ նա յուրացրեց լե-
հական լեզուն, սովորույթներն ու կուլտուրան: Գյուղացիական և
արհեստավորական բնակչությունը պահպանեց իր նախնիքների
հավատը և լեզուն:

Այսպիսով հարավ-արևմտյան Ռուսիան կտրվեց հյուսիս-
արևելյանից: Հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան Ռուսիան
երկար ժամանակ պատմական տարբեր ուղիներով էին ընթանում:
Հյուսիս-արևելյան Ռուսիայում աստիճանաբար կաղմավորվեց
վելիկոռուսական ժողովուրդը, հարավ-արևմտյանում՝ Բելոռուս-
ականը և ուկրաինականը: Բայց բոլոր երեք ժողովուրդի
մեջ էլ կենդանի էր միասնությունը՝ զիտակցությունը: Արևմտյան
Ռուսիայի ավագանու մի մասը միայն լեհացավ և կորցրեց իր կա-
պը ժողովուրդի հետ:

Հյուսիս-Պոլե- Բալթիկները հաճախակի ավերիչ սուպատակու-
վելյան Ռուս- թյուններ էին կատարում Լիտվայի պետության և
սիան: Լեհաստանի վրա, այրում ու կոտորում էին գյու-
ղերը և քաղաքները, գերեվարում էին բնակիչներին հազարներով:
Բայց մոնղոլական լծի գլխավոր ծանրությունն ընկած էր հյուսիս-
արևելյան Ռուսիայի վրա: Ռուսական երկրները պետք է ծանր
հարկեր վճարեին: Ռուսական իշխանները մոնղոլներին օժանդակ
գործ պետք է մատակարարեին: Բացի այդ, արևելյան Ռուսիան
առաջացում էր մոնղոլական ջոկատների մշտական հարձակումնե-
րից: Ոսկե Հորդայի շուկաներում վաճառվում էին սղամարդիկ,
կանաչք, երեսմաներ, որոնց հափշտակել էին թափարները ռուսա-
կան երկրներից՝ իրենց ստպատակությունների ժամանակ:

Ռուս ժողովուրդը խորապես աւտում էր զավթիչներին, անդու

աշխատանքով վերականգնում էր ավերված տնտեսությունը և ուժեր էր կուտակում, որպեսզի թոթափի իր վրայից անտանելի ստրկական լուծը: Բայց դրա համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել ֆեոդալական տրոհվածությունը: Մոսկվան դարձավ այն կենտրոնը, որի շուրջը միավորվեցին ռուսական երկրները:

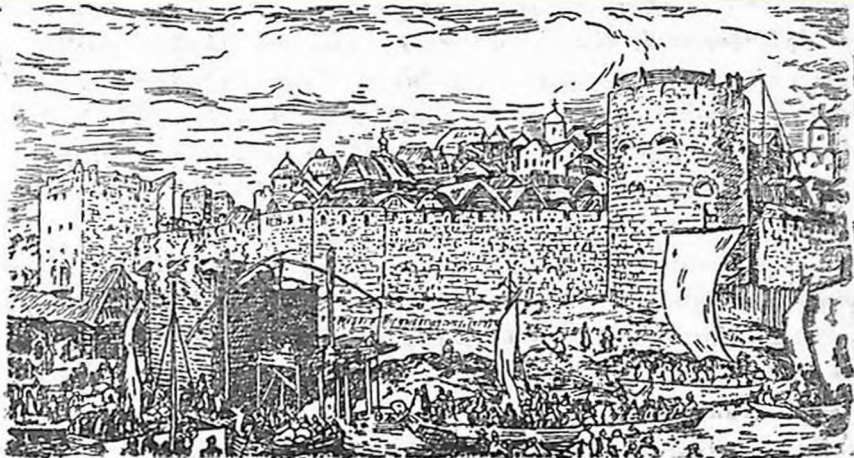
Մոսկվա: Շատ նպաստավոր էր Մոսկվայի աշխարհագրական դիրքը: Մոսկվա և Օկա գետերը նրան միացնում էին Վոլգայի հետ: Օկայից՝ Ռյազանյան Պերեյասլավի մոտ՝ հեշտ էր ցամաքային ճանապարհով նավերը փոխադրել Դոն, իսկ այնտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Ազովի ու Սև ծովերը և առևտրի զլխավոր կենտրոնները՝ Ղրիմը և Կոստանդնուպոլիսը:

Հարմար էին գետային ճանապարհները դեպի հյուսիսային մարզերը: Հմուտ և զգույշ ղեկանազիտության ճանապարհով Մոսկովյան իշխանները հաջողեցրին Ոսկե Հորդայի խաներից մեծ իշխանության յառլիկ (արտոնագիր) ստանալ, և կարողանում էին թաթարական ասպատակություններից ղերծ պահել իրենց իշխանությունները: Մանր ձեռքբերումների միջոցով նրանք աստիճանաբար մեծացնում էին իրենց տիրապետությունները, նման այն բանին, ինչպես առաջին Կապետինգները մեծացնում էին իրենց դոմենը: Աճում էր իշխանությունը, աճեց և Մոսկվա քաղաքը: Կրեմլը շրջապարսպվեց կաղնի պատերով: Այնտեղ կառուցվեցին բարձր տաճարներ: Կրեմլի շուրջը բնակություն էին հաստատում արհեստավորները և վաճառականները: Այդպես աստիճանաբար Մոսկովյան իշխանության ուժերը կուտակվեցին: Արդեն Իվան Կալիտայի օրոք (1325—1340) նա դարձավ հյուսիս-արևելյան Ռուսիայի ամենաուժեղ իշխանությունը:

**Դմիտրի
Դոնսկոյ:**

Մեծ իշխան Դմիտրի Իվանովիչը (1359—1389) արդեն իրեն անկախ էր պահում թաթարների հանդեպ: Վժժա դեպի ափին նա ջարդեց թաթարական մեծ զորքը, որը մտել էր ռուսական երկիրը (1378): Ի պատասխան դրան խան Մամայը համաձայնություն կնքեց լիտվական մեծ իշխան Յագայլոյի հետ միացյալ ուժերով Մոսկվայի վրա հարձակվելու համար: Սակայն Դմիտրին հնարավորություն չտվեց, որ իր հակառակորդների ուժերը միանան: Նա արշավեց թաթարների դեմ և Դոնի վերին հոսանքի մոտ Կոզիլիովյան դաշտի հռչակավոր ճակատամարտում ջախջախեց նրանց (1380 թ.): Այդ հաղթանակի

համար Դմիտրին կոչվեց Դոնսկոյ, Դմիտրի Դոնսկոյի հաղթությունները Ռուսիային վերջնական ազատություն շտվին թաթարական լծից։ Բայց այդ հաղթությունները խորտակեցին մոնղոլների անսպասելի լինելու համոզմունքը և դրանով իսկ նախապատրաստեցին առկի լծի տապալումը։

Քարե Կրեմլը Դմիտրի Դոնսկոյի յամանակ (Վասիլևսկի նկարից)։

XIV—XV դարերում հյուսիս-արևելյան Ռուսիան սկսեց կազմույթն աչն սոսկալի հարվածից, որ նրան հասցրեց մոնղոլական նվաճումը։ Աճող Մոսկովյան պետության պաշտպանության տակ բարեկամվում էր երկրագործությունը, աճում էին քաղաքները, ամրապնդվում էին առևտրական կապերը։ Մոսկովյան դարձավ հյուսիս-արևելյան Ռուսիայի քաղաքական և տնտեսական կենտրոնը։

Հյուսիս-արևելյան Ռուսիայի ամբողջ տարածության վրա, ինչպես նաև հյուսիս-արևմտյան Նովգորոդյան և Պսկովյան երկրում մշակվում է մի ընդհանուր՝ վելիկոռուսական լեզու, վերստին սկսում է ոտքի կանգնել մոնղոլների կողմից կործանված կուլտուրան։ Դմիտրի Դոնսկոյն ընդլայնեց Կրեմլը և նրա կաղնե պատերը փոխարինեց քարե պարիսպներով։ Կրեմլի շուրջը տարածվեց քաղաքը (պոսադը)՝ վաճառական և արհեստավոր բնակչությամբ։ Մոսկվան աշխույժ առևտուր էր անում Ոսկե Հորդայի, Միջին

Ասիայի, Բյուզանդիայի, արևմտաւրոպական երկրների հետ: Հունական, իտալական, մուսուլմանական վաճառականները հաճախայեցելում էին Մոսկվա:

Բյուզանդիայի հետ վերականգնվեցին ոչ միայն առևտրական, այլև կուլտուրական կապերը: Ռուս կրթված մարդիկ ուսումնասիրում էին հունարեն լեզուն, գնում էին Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղ կազմվեց ռուսական մշտական դաշուխ: Ամրացան կապերը նաև հարավ-սլավոնական երկրների՝ Բուլղարիայի և Սերբիայի հետ: Հյուսիս-արևելյան Ռուսաստանը երկարատե անկումից հետո ապրում է կուլտուրայի նոր վերելք: Մոսկվան դառնում է հյուսիս-արևելյան Ռուսիայի և կազմավորվող վելիկոռուսական ազդեցության կուլտուրական կենտրոնը:

Այսպես աճում ու ամրանում էր ռուս ժողովրդի և ռուսական պետության միասնությունը: Ռուսական երկրները միասնության աճին նպաստում էին նրանց տնտեսական միավորումը, քաղաքային բնակչության աճը, դյուղական բնակչության փոխանակման մեջ ներգրավելը, առևտրական կապերի ամրապնդումը: Այդ բոլորը քայքայում էին բնատնտեսական կարգերը, վերջ էին տալիս ֆեոդալական տնտեսության փալկավածությանը, միավորում էին ողջ ռուսական երկիրն իբրև տնտեսական մի ամբողջություն: Քաղաքացիները, վաճառականները և արհեստավորները շահագրգռված էին, որ ֆեոդալական երկպառակությունները, որոնք խանգարում էին հանդիստ առևտուր անելուն, վերանան և թագավորական իշխանությունն ամրապնդվի: Պետական իշխանության ամրապնդմամբ շահագրգռված էին նաև մանր ֆեոդալ-ազնվականները: Բնակչության բոլոր դասակարգերը ցանկանում էին ունենալ ամուր և միասնական պետություն, որպեսզի հաջող կերպով պաշտպանվեն թաթարական ասպատակություններից, որոնք մշտապես սպառնում էին ռուս ժողովրդին: Միայն խոշոր ֆեոդալ-իշխաններն էին, որոնք նստած իրենց բաժնեկալվածքներում չէին ցանկանում բաժանվել իրենց ինքնուրույնությունից և ընդդիմանում էին միավորմանը: Հենց դրանց դեմ էլ պայքարելու գործին էին ուղղված մոսկովյան մեծ իշխանների ջանքերը:

Նոր մարզերի միացումը Մոսկովային կատարվում էր Դմիտրի Դոնսկոյի որդու և թոռան՝ Վասիլի I-ի և Վասիլի II Տյոմնու օրոք: Վասիլի II-ի որդի Իվան III-ը

(1462—1505) ուժեղ կամքի և մեծ խելքի տեր մարդ էր, նա տա-
ղանդավոր զիվանագետ էր: Նրա օրոք Մոսկովյան պետությունը
միացվեց Նովգորոդը, որը Նովգորոդի բոյարներն ուղղում էին լիտ-
վացիներին հանձնել: Նովգորոդը զրկվեց ինքնավարությունից,
վեչեն վերացվեց, ընտրովի իշխանությունները ոչնչացվեցին և Նով-
գորոդի կառավարումը հանձնվեց կուսակալներին, որոնք ուղարկ-
վում էին Մոսկովայից: Միացվեց նաև Տվերի իշխանությունը:

Իվան III-ի օրոք վերջնականապես թոթափվեց մոնղոլական
չուծը: Իվանը հրաժարվեց հարկ վճարել Ոսկե Հորդայի խանին:
Նաև Ահմադն իր զորքերով շարժվեց Մոսկովայի վրա, բայց նա
չհամարձակվեց ճակատամարտ տալ և ետ նահանջեց:

Իվան III որդի Վասիլի III-ի օրոք (1505—1533) միացվեցին
Պսկովը և Ռյազանը:

Դեռ Իվան III-ի օրոք պայքար սկսվեց Մոսկովայի և Լիտվայի
միջև ուստիան այն երկրների համար, որոնք մտել էին Լիտվա-
կան մեծ իշխանության կազմի մեջ: Իվան III-ի Լիտվայի դեմ վա-
րած հաջող պատերազմների հետևանքով մի շարք սահմանամերձ
իշխանություններ, այդ թվում և Սևիերսկոյե իշխանությունը,
միացվեցին Մոսկովային: 1514 թվին Վասիլի III-ը Մոսկովային
միացրեց Սմոլենսկը:

Իվան III-ի օրոք Մոսկովյան պետությունը դարձավ խոշոր
միջազգային ուժ: Դիվանագիտական հարաբերություններ հաս-
տատվեցին Հռոմի պապերի, Սրբազան Հռոմեական կայսրության,
Վենետիկի, Հոլդորիայի, Դանիայի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի
հետ: Մոսկովյում հիմնվեց «Դեսպանական վարչություն» («По-
сольский приказ») զիվանագիտական գործերը վարելու համար:

Սրբազան Հռոմեական կայսրության կայսրը, ցանկանալով իր
կողմը գրավել Իվան III-ին, նրան թաղավորական տիտղոս առա-
ջարկեց: Բայց Իվանն իրեն կայսրից ցածր չէր համարում և հպար-
տությամբ պատասխանեց՝ «Մենք աստծու ողորմածությամբ թա-
ղավոր ենք մեր երկրում ի սկզբանե, սկսած մեր առաջին նախա-
հայրերից, իսկ իշխանություն աստծուց ունենք»: Իվանն իրեն հա-
մարում էր Կիևյան մեծ իշխանների՝ Վլադիմիրի և Յարոսլավի ժա-
ռանգ, որոնք տիրապետում էին ամբողջ Ռուսիայի և դրանով իր
իրավունքն էր հաստատում բոլոր երկրների վրա, որոնք ի սկզբա-

նե պատկանում էին Ռուսիային, այդ թվումն էին նաև Բելոռուսիան և Ուկրաինան, որոնք այդ ժամանակ մտնում էին Հիտլայի ու Հե-հաստանի կազմի մեջ:

Այսպես ուս ժողովուրդն անդուլ աշխատանքի և հերոսական ջանքերի միջոցով թոթափեց իր վրայից սոսկալի մոնղոլական լուծը, միավորվեց որպես մի հզոր պետություն և պատվավոր տեղ զբաղեց եվրոպական մյուս պետությունների շարքում:

XIII Գ Լ Ո Ւ Ն

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա Ն XII—XV Դ Ա Ր Ե Ր Ո Ւ Մ

§ 1. ԶԱՎՐՈՒՄՆԵՐՆ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

**Գերմանիայի
հռոմեացի-
թյունը:**

Ի տարբերություն եվրոպայի մի շարք այլ պե-տությունների՝ Գերմանիան մնում էր տրոհված: Այդ բացատրվում է նրանով, որ երկիրը տնտե-տապես միավորված չէր: Երկրի հյուսիսը և հարավը գրեթե իրար հետ առևտուր չէին առնում: Միմյանց հետ կապված չէին արե-վելքն ու արևմուտքը: Երկրում չէր գոյացել մի ուժեղ կենտրոն, որի շուրջը միավորվեին նրա առանձին մասերը: Գերմանիայում չկար այնպիսի մի քաղաք, ինչպիսին էր Մոսկվան՝ Ռուսաստանի, Փարիզը՝ Ֆրանսիայի, Լոնդոնը՝ Անգլիայի համար: Գերմանա-կան կայսերները երկուր ժամանակ մշտական մայրաքաղաք չու-նեին:

Գերմանիայի կայսրների, ասպետների և քաղաքների գոր-ծունեությունն ուղղված էր ոչ թե իրենց երկիրը միավորելու, այլ հարևան երկրներում կողոպուտ և զավթումներ կատարելու:

Նրանց նվաճողական ուղանքներն առանձնապես ցայտուն կեր-պով արտահայտվեցին այն քաղաքականության մեջ, որ վարում էին Շառլոֆեն (կամ Հոհենշտաուֆեն) ղինաստիայի կայսրները, որոնք կառավարում էին XII դարի կեսից մինչև XIII դարի կեսը: Այդ ղինաստիայի կայսր Ֆրիդրիխ I Բա-բարոսն (1152—1190) չափազանց մեծ կար-ծիր ունեւր իր իշխանության մասին: Նա դառնում էր, որ կայսրը հին Հռոմի իշխանության ժառանգն է, որ նրանից

**Ֆրիդրիխ I
Բաբարոսան:**

սկսեալ է կախում ունենալն Նվրոպայի բոլոր թաղաքներէր: Ֆրանսիական և անգլիական թագաւորներին նա անվանում էր իր վասսալները: Նա երազում էր ոչ միայն համաեւրոպական, այլև համաշխարհային տիրապետութեան մասին, Բյուզանդական կայսրութեանը և մուսուլմանական Արեւելքն իրեն ենթարկելու մասին: Այնինչ հենց Գերմանիայում կային շատ իշխաններ, որոնք չէին էլ ուզում հաշիւի առնել կայսեր իշխանութեանը: Ֆրիդրիխը վճռեց իր գլավթումներն սկսել Իտալիայից: Նա մտադրութեամբ ունիւր օգտադործել իտալական քաղաքների հարստութեանները, որպեսզի ուժեղացնի իր իշխանութեանը ամբողջ Նվրոպայում և սկսի ամբողջ աշխարհի նվաճումը:

Ֆրիդրիխ I-ն սկսեց Լոմբարդիայի (հյուսիսային Իտալիայի) քաղաքներն իրեն ենթարկել: Վկայակոչելով հռոմեական օրհնքները, Ֆրիդրիխը հայտարարեց՝ «թագաւորի կամքը օրհնք է»: Լոմբարդական քաղաքները նա զրկեց ինքնուրույնութեանից և այնտեղ նշանակեց իր սլաշտոնատար անձանց: Երբ Ֆրիդրիխ I-ը փորձեց կենսագործել այդ որոշումը՝ ապստամբութեամբ ծագեց: Ապստամբութեան գլուխն անցավ Լոմբարդիայի ամենախոշոր քաղաք Միլանը:

Ֆրիդրիխը սաշտրեց Միլանը: Միլանի սաշտրումը տեւեց երկու տարի: Ուժասպառ եղած քաղաքը, վերջապես, հանձնվեց հաղթողի ուղորմածութեանը: Իբրև հպատակվելու նշան, ժողովուրդը պարանոցներին թոկ դրած, մեծ թափորով դուրս եկավ Ֆրիդրիխի առաջ: Ֆրիդրիխը քաղաքացիներին արտաքսեց հարեան գլուխը և նրանց կոռի և տուրքի ենթարկեց: Նա հրամայեց կործանել քաղաքը, իսկ նրա բռնած տեղը դռնախնով ակոսել ի նշան այն բանի, որ Միլանը դադարել է գոյութեամբ ունենալուց:

Ֆրիդրիխ I-ը հաղթող դուրս եկավ, բայց այնուամենայնիւ նրա զրութեանը կաշուն չէր: Լոմբարդական քաղաքները միութեամբ կազմեցին: Միլանը նորից վերականգնվեց բյուզանդական կայսեր ուղարկած դրամով, այս վերջինը վախնում էր Բարբարոսայի նվաճողական սկսանքներից: Միլանը քաղաքների միութեան գլուխն անցավ: Պայքարը վերականգնեց: Ֆրիդրիխ I-ը նոր արշավանքի ելավ դեպի Իտալիա: Բայց հյուսիս-իտալական քաղաքների աշխարհաղորդ Ֆրիդրիխի զորքերը լիակատար սպառնութեան

մատնեց Լենյանոյի մոտ (Միլանից ոչ հեռու) 1176 թվին: Կայսրն ինքը ձիուց դիտրվեց և հազիվ փրկվեց:

Վենետիկում գումարված համադումարում Ֆրիդրիխ I-ն ստիպված եղավ զիջումների դիմել: Լոմբարդական քաղաքները վերադարձրին իրենց ինքնուրույնությունը:

Ֆրիդրիխն իր կյանքը վերջապեց իտալիայից երրորդ արշավանքում, որին նա մասնակցում էր, որպեսզի իրագործի համաշխարհային տիրապետության իր պլանը: Նա խեղդվեց գետում դեռ Պադեստին չհասած:

Գերմանական կայսրների դեմ իտալական ժողովրդի պայքարը դրանով չվերջացավ: Շտաուֆենները համառորեն ձգտում էին ամրանալ Իտալիայում, որպեսզի այնտեղից գրավեն արևմելեյան երկրները: Գերմանական ֆեոդալներից նախապես երաշխիք ստանալու համար, կայսրները նրանց Գերմանիայում գործելու լիակատար ազատություն էին տալիս:

XIII դարի կեսին Շտաուֆենների դինաստիան վերջացավ և իտալացիներին հաջողվեց գերմանացիներին վերջնականապես վրտարել իրենց հրկրից:

Գերմանիայի Շտաուֆեններից հետ:

Շտաուֆենների դինաստիայի քաղաքականությունը, որն ուղղված էր Իտալիան իրեն ենթարկելու և համաշխարհային տիրապետություն ստեղծելու, հանգեց միայն ֆեոդալների իշխանության ուժեղացմանը Գերմանիայում և հրկրի է՛լ ավելի մասնատվածությանը:

Շտաուֆենների կործանումով կայսերական իշխանությունը Գերմանիայում խալառ թուլացավ: Վրա հասավ այսպես կոչված «միջնադարի թուլությունը» (1254—1273): Այդ ժամանակ Գերմանիայի ֆեոդալներն անվերջ ներքին պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ, կողոպտում էին վաճառականներին և ճնշում էին դյուղացիությանը: Իշխում էր «բռնացքի իրավունքը». ամեն ոք անում էր այն, ինչ որ ուզում էր և ասպետներից շատերն ապրում էին բացառապես կողոպուտով և ավազակությամբ:

Վերջապես 1273 թվին իշխանները կայսր ընտրեցին Ռուդոլֆ 2-րդ Բաբենբերգին: Դա մի երկրորդական կոմս էր, որը տիրապետում էր մանր հողերի: Ռուդոլֆը չէր մտածում Իտալիա արշավելու մասին: Նա ուժեղ շուներ և ֆեոդալներին սանձահա-

Ֆրիդրիխ Բարբարոսան և նրա որդիները:

հողեր գրավել իրենց և իրենց դինաստիայի համար:

Կայսրները չմիավորեցին Գերմանիան: Նրանց քաղաքակա-
նությունը տանում էր դեպի երկրի լիակատար տրոհումը:

§ 2. ԶԱՆԹՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՆՎԵԼՔՈՒՄ

**Զավթումները
սլավոնական
երկրներում:**

Գերմանիայի ֆեոդալական խոշոր տիրակա-
ների (իշխանների) մեջ էլ չկային այնպիսի-
ները, որոնք կարողանային առաջ շարժել միա-
վորման գործը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մտածում էր միայն
զավթումների մասին: Իտալիայի դեմ ուղղված ագրեսիայի հետ
միաժամանակ գերմանացիները զավթումներ էին կատարում սլա-
վոնական երկրներում էլբայից դեպի արևելք:

ընդու համար: Նոր
կայսրն իր ամբողջ
ուշադրությունը կենտ-
րոնացրել էր այն բա-
նին, որպեսզի իր
դինաստիայի համար
որեւէ մեծ իշխանու-
թյուն զավթի: Նրան
հաջողվեց տիրանալ
մի մեծ գրսություն—
Ավստրիային:
Այդ ժամանակվանից
Ավստրիան դարձավ
Հաբսբուրգների գլխա-
վոր տիրապետություն-
նը:

Այսպիսով գերմա-
նական կայսրներն աշյ-
կա չէին մտածում
կայսրությունն ուժե-
ղացնելու մասին, այլ
ձգտում էին ավելի շատ

Գերմանացիներն աշխատում էին ամենից առաջ զավթել պոլացան սլավոններին և նրանց հարեան պոմորյան սլավոններին երկրները: XI դարում պոլացյան և պոմորյան սլավոնները հաջողությամբ պայքարում էին գերմանացիների դեմ և պաշտպանում էին իրենց տիրապետությունները: Բայց ներանք շխորոզացան միավորվել ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար:

Էլբայից դեպի արեւելք գտնվող երկրներին զավթումն ու գաղութացումը կատարվում էր ոչ թե կայսրության միացյալ ուժերով, այլ առանձին գերմանացի իշխանների կողմից: XII դարում Սլեբրեսիտ Սրջը կայսրից հողեր ստացավ Էլբայի միջին հոսանքում, այնտեղ գրավեց սաքսոնական գաղութականներին և զավթեց մերձակա սլավոնական տերիտորիան: Սլեբրեսիտ Սրջի հաջորդները հմտորեն միջամտում էին սլավոնական իշխանների միջև ծագած կրկապառակություններին և ընդարձակում իրենց տիրապետությունները մինչև Օդեր և նույնիսկ Օդերից էլ այն կողմը: Սլատեղ կազմվեց Բրան դեն բուրգյան մարկը: Նա դարձավ ամենախոշոր իշխանությունը ամբողջ կայսրության մեջ: Գրեթե միալծամանակ (մոտավորապես XII դարի կեսին) սաքսոնական հերցոգ Հայնրիխ Առյուծը նվաճեց Բալթիկ ծովի ափերին գտնվող հողերը մինչև Օդեր: XII դարի վերջին պոմորյան իշխաններն ստիպված եղան ճանաչել իրենց վասսալական կախումը գերմանական կայսրից:

Սլավոնական մարզերի զավթումն ուղեկցվում էր հուսահատաբար զիմադրող սլավոն բնակչության ստրկացումով և մասսայական կոտորածով: Սլավոններից խլում էին լավագույն հողերը և նրանց քշում դեպի վատ ու անհարմար հողերը: Նրանց ճորտեր էին դարձնում և նրանց վրա ծանր կոռ ու տուրք դնում: Տեղ-տեղ սլավոնների համար թողնում էին միայն ջրերն ու ճահիճները, և նրանք ապրում էին գետերի ու լճերի ափերին, խղճով գյուղակներում՝ զբաղվելով ձկնորսությամբ:

Սլավոններին հալատակեցնելու միջոցներից մեկը նրանց բռնի քրիստոնեացումն էր: Նրանց վրա ծանր տուրքեր էին դնում եկեղեցու օգտին: Հալածանքի և ճնշման ենթակա սլավոնները մոռանում էին իրենց սովորությունները, իրենց լեզուն և գերմանացման էին ենթարկվում:

Աղքատացած դերմանական ասպետները Գերմանիայից չվում էին սլավոնների ձեռքից խլված երկրները: Այստեղ գերմանական ասպետները մեծամեծ բարոններ էին դառնում: Շատ հողեր էին ստանում նաև սլավոնական երկրներում հիմնված գերմանական վանքերը: Իրենց եկամուտները բարձրացնելու համար ասպետներն ու վանքերը գերմանական ֆեոդալականներ էին հրավիրում և նրանց տալիս էին լավագույն հողերը՝ ի վնաս տեղական բնակչության: Գաղութականները պարտավոր էին բահրա վճարել: Նրանք սիրով տեղափոխվում էին սլավոններից զավթած երկրները, որովհետև հույս ունեին այնտեղ ավելի լավ ապրելու, քան իրենց հայրենիքում, որտեղ նրանց ճնշում էին ֆեոդալները: Բայց գաղութականների հույսերը չարդարացան: Ասպետներն ու վանքերն սկսեցին նրանցից ավելի և ավելի շատ պարհակներ պահանջել և շուտով նրանց դարձրին իրենց ճորտերը:

**Զավթումներ
արեվելյան
Մեծբալթի-
կայում:**

Գերմանական նվաճումը շահմանափակվեց միայն սլավոնական երկրներով, այլ տարածվեց ավելի հեռու, Բալթիկ ծովի ափերով մինչև Ֆիննական ծոցը: Արդեն իսկ XII դարի կեսերից գերմանական վաճառականներն սկսեցին գործոն մասնակցություն ցույց տալ Բալթիկ ծովի վերայով կատարվող առևտրին և աշխատում էին իրենց ձեռքը պցել ոռոտական շուկաները տանող ճանապարհները: 1201 թ. նրանք Դվինայի գետաբերանում հիմնեցին Ռիգա քաղաքը: Վաճառականների հետքով դեպի ալթմյան լատվիայի և էստոնիայի հողերը շարժվեցին գերմանական հողերականությունն ու ասպետությունը: Մերձբալթիկան նվաճելու համար հիմնվեց Սուսերակիրների հոգևոր ասպետական օրդենը (1202): Քրիստոնեություն տարածելու պատրվակով սուսերակիրները մասամբ բնաջնջեցին, մասամբ ստրկացրին տեղական բնակչությանը: Գերմանացիները միաժամանակ հմտորեն օգտվում էին ցեղերի միջև եղած երկպառակուրդներից և թշնամությունից:

Ավելի հարավ, Վիսլայի գետաբերանի մոտ, լիտվական ցեղին պատկանող պրուսների հողերում հաստատվեց Տեվտոնական (կամ գերմանական) օրդենը (1226), որ հրավիրվել էր լեհական իշխանների կողմից, որոնք կոիվներ էին մղում պրուսների դեմ: Այդ իշխանների մոքով էլ շէր անցնում, թե որքան վտանգավոր

Գերմանական ագրեսիան դեպի արևմտյան սլավոնների երկրները և Մերձարևելիկան XII — XV դարերում:

Քշնամի են ստեղծում իրենց համար իրենց սահմանում: Օրդենը նվաճեց պրոտանների ամբողջ երկիրը: Պրոտական դրաված մարզերում օրդենը քաղաքներ էր հիմնում և այնտեղ հրավիրում գերմանական քաղաքացիներին: Ներգրավվում էին նաև գերմանական գյուղացիները, որոնց տրվում էին պրոտաններից խլված հողերը:

Պրոտանները համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս գերմանական գաղութարարներին և հաճախ ապստամբություններ էին բարձրացնում իրենց ձնշողների դեմ: Օրդենը անխնա կոտորում կամ ստրկացնում էր նրանց, ովքեր դիմադրում էին: Ովքեր լիակատար հնազանդություն էին հայտնում և քրիստոնեություն էին ընդունում, նրանց ազատ էին թողնում: Ովքեր անցնում էին օրդենի կողմը և նրան ծառայություններ մատուցում, ազնվականի կոչում էին շնորհում:

1237 թ. սուաներակիրները միացան Տևտոնական օրդենին, որն այժմ տիրում էր Մերձբալթիկային՝ Վիսլայի գետաբերանից մինչև Ֆիննական ծոցը: Գերմանացիները փորձեցին շարունակել իրենց առաջխաղացումը դեպի արևելք և զավթել ռուսական երկրները:

**Գերմանացի-
ները եվ
Ռուսիան:**

Գերմանացիներն ուզում էին օգտվել մոնղոլական ասպատակությունից և ռուս ժողովրդի սոսկալի աղետներից, որպեսզի զավթեն Ռուսիայի հյուսիս-արևմուտքը, Նովգորոդը և Պրսկովը: Նրանք համաձայնության եկան շվեդների հետ, որոնք դրանից առաջ զավթել էին Ֆինլանդիան: Շվեդները և գերմանացիները միատեղ հարված էին պատրաստում ռուսական երկրների դեմ: Առաջինը հանդես եկան շվեդները: 1240 թվի ամռանը նրանք զորք իջեցրին Նևայի ափին: Բայց Նովգորոդի աշխարհազորը երիտասարդ իշխան Ալեքսանդր Յարոսլավովիչի առաջնորդությամբ նրանց լիակատար պարտության մատնեց: Շվեդները փախան իրենց նավերով: Այդ հաղթանակի համար Ալեքսանդրն ստացավ Նևիսկի մականունը:

Դրանից հետո հարձակումն սկսեցին գերմանացիները: 1242 թվի ապրիլի 5-ին գերմանական ասպետների և Ալեքսանդր Նևիսկու զորքերի միջև վճռական ճակատամարտ տեղի ունեցավ Չուդլճի սառցադաշտի վրա: Համառ կռիվը վերջացավ գերմանացիների սոսկալի ջախջախումով: Այդ ճակատամարտը կոչվեց «Սառցամարտ»: Գերմանացիները ետ շարտվեցին ռուսական սահմաններից:

Այսպիսով ռուսական երկրները գրավելու փորձը գերմանացիներին չհաջողվեց: Շնորհիվ Ալեքսանդր Նևիսկու հաղթանակների ռուսները փրկվեցին գերմանական ստրկացման սոսկալի վտանգից:

**Գերմանական
ագրեսիայի
ճապալվելը:**

XIII դարի վերջից օրդենը ձգտում էր իր իշխանությունը տարածել լիտվայում: Գերմանական ասպետները շարունակ հարձակումներ էին կատարում լիտվայի վրա, այրում էին լիտվական գյուղերը և իրենց հետ տանում էին տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին վաճառելու ստրկության: 1386 թվին լեհաստանը և լիտվան միավորվեցին Յագելոնների դինաստիայի իշխանու-

թշան ներքո: 1409 թվին սկսվեց Լեւոստանի և Լիտվայի «մեծ պատերազմը» օրդենի դեմ: 1410 թվին վճռական ճակատամարտ տեղի ունեցավ Գրյունվալդի մոտ: Գերմանական զանազան երկրներից շատ ասպետներ հավաքվեցին օգնելու օրդենին: Նրանց դեմ կռվում էին լեհերը, լիտվացիները, Սմոլենսկի (ռուսական) զինուորը և չեխական ջոկատը: Ճակատամարտն սկսեց լիտվական հեծելազորը, դրոհելով գերմանական դորֆի ձախ թևի վրա: Գերմանացիները հանդիպական զարկով ոտքի տակ տվին լիտվացիներին և սկսեցին հետապնդել նրանց, սպառնալով դաշնակիցների թևին ու թիկունքին: Տատանվեցին և լեհերը, գետին բնկավ թաղավորական դրոշը: Դրովյունը փրկեցին Սմոլենսկի խիզախ զնդերը, որոնք կայունությունը պաշտպանեցին և ենտրոնը, լեհ մեծ կորուստներ ունեցան: Թուսները կայունությունը հնարավորություն տվեց լեհերին հարձակման անցնելու և ջախջախելու օրդենի զորքը: Այդ կռվում սպանվեցին մեծ մադիսարոսը (օրդենի գլխավորը) և ասպետների մեծամասնությունը: Գրյունվալդի ճակատամարտը խորտակեց օրդենի ուժերը և վերջ դրեց գերմանական ասպետների գաղթումներին Մերձբալթիկայում: 1466 թվին օրդենը հարկադրված եղավ իր տիրապետությունների մի մասը ղիջել լեհ-լիտվական պետությունը և վասսալալին կախումն քնդունել լեհական թագավորից:

§ 3. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ: ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՏՐՈՀՈՒՄԸ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ:

XII—XIII դարերում Գերմանիայում տևում էին քաղաքները: Բայց քաղաքներն էլ չէին կարողանում օգնել Գերմանիայի միավորվելու դործին: XIV դարում հարավ-գերմանական քաղաքները փորձում էին միավորվել միությունների մեջ, որպեսզի պայքարեն գիշատիչ ասպետների դեմ, որոնք կողոպտում էին վաճառականներին և բերվող ապրանքներից մեծ մասերը էին վերցնում: Բայց գերմանական իշխանները, շղանկանալով որ ուժեղանա քաղաքների ինքնուրույնությունը, դուրս եկան նրանց դեմ և ջախջախեցին նրանց:

Հյուսիսային գերմանական քաղաքները XIV դարում կաղմե-

ցին մի կուռ միություն՝ «Գերմանական հանգան»: Հանգայի միությունը XIV դարում ընդգրկում էր մոտ 80 քաղաք: Դրանցից կարևորագույններն էին Լյուբեկը և Համբուրգը: Հանգայական քաղաքները մտածում էին ոչ թե գերմանական քաղաքների ընդհանուր շահի, այլ իրենց առևտրական արտոնությունների մասին: Հանգան լայնածավալ առևտուր էր անում Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերում: Նրա առևտրի գլխավոր ճանապարհն ընկնում էր Լոնդոնի և Նովգորոդի միջև: Այդ ճանապարհի վրա ամենուրեք հանգան ձգտում էր ձեռք բերել առևտրի բացառիկ իրավունք և շուկայից դուրս վանել բոլոր մյուս վաճառականներին, որպեսզի թելադրի զենքը, փժան գնի և թանկ վաճառի: Հանգայականներն ասում էին՝ «Անգլիացիներից աղվեսը մենք դնում ենք մի գրոշի, իսկ աղվեսի պոչը նրանց վաճառում ենք մի տալերի»: Հանգայականներն իրենց նպատակներին հասնում էին խորամանկությամբ և կեղծիքի ճանապարհով, իսկ եթե այդ չէր հաջողվում, դիմում էին զենքի ուժի: Նրանք երկու անգամ պատերազմեցին

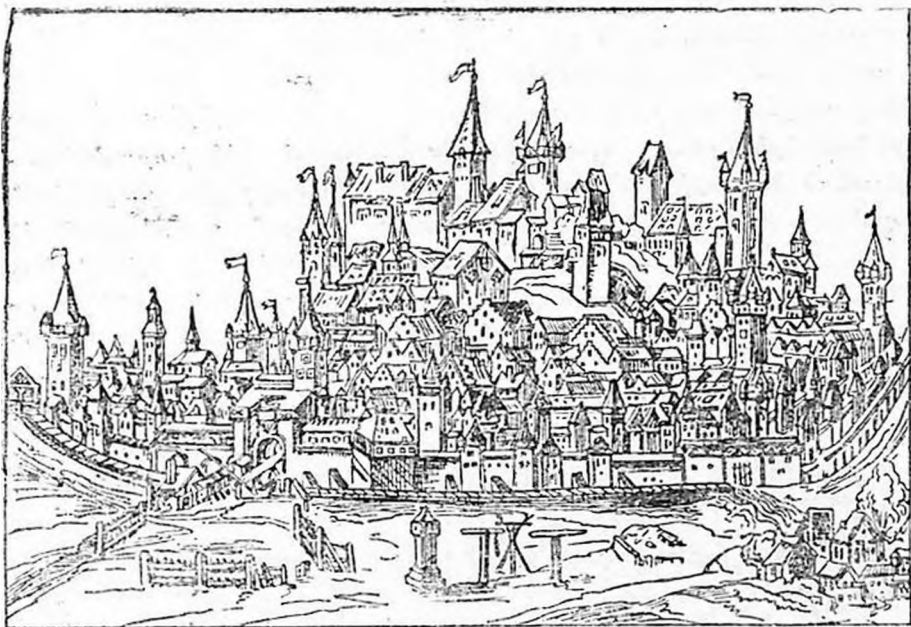
Հանգայան նավ:

Գանիալի դեմ և հասան աչն բանին, որ Դանիան ոչ միայն ճանաչեց Հանգայի բոլոր արտոնությունները, այլև Հանգայի իրավունքը մասնակցելու դանիական թագավորի ընտրությանը:

Հանգայի գլխավոր առևտրական գործառնությունները կատարվում էին նրա գրասենյակներում՝ Լոնդոնում, Բրյուզզելում, Բերգենում (Նորվեգիա) և Նովգորոդում: Հանգայականների զբոսանյակներն արտասահմանում յուրատեսակ ամրոցներ էին:

Դրանք շրջապատված էին բարձր սլարիսպաներով և ամենայն հոգացողությամբ պաշտպանվում էին զինված պահակախմբի և շրեների միջոցով: Յուրաքանչյուր գրասենյակում կային առևտրական, պահեստի և բնակելի շենքեր: Այստեղ ապրում էին միայն ամուրի տղամարդիկ, որոնք ենթարկվում էին խիստ կարգապահության:

Ընդհանուր միութենական գործերը քննարկվում էին հանգալական քաղաքների պատգամավորների համագումարներում՝
Լ յ ու Ր ե կ ու մ:

Նյուրնբերգի ընդհանուր ակսքը XV դ.:

Հանգան Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերությունները պահպանում էր Նովգորոդի իր գրասենյակի միջոցով («Новецкий двор»): Հանգալականներն աշխատում էին թույլ չտալ արևմտյան մյուս վաճառականներին Նովգորոդ գալու, և նովգորոդյան վաճառականներին էլ խանգարում էին Արևմուտք գնալու: Որպեսզի հնարավորություն չտան Ռուսաստանին ուժեղանա-

ըու, նրանք թույլ չէին տալիս այնպիսի ապրանքներ ներմուծել, որոնք հարկավոր էին ռազմական գործի համար (մես, աղ, ձի)։ Նովգորոդցիները հաճախ գանգատվում էին հանգայան վաճառականների անբարեխղճության վերաբերյալ. նրանք ցածրորակ մահուղը կեղծում և վաճառում էին բարձրորակի տեղ, թերաչափում և թերակշռում էին։ Նովգորոդը Մոսկվային միացնելուց հետո մոսկովյան կառավարությունը փակեց Նովգորոդի գերմանական գրասենյակը։

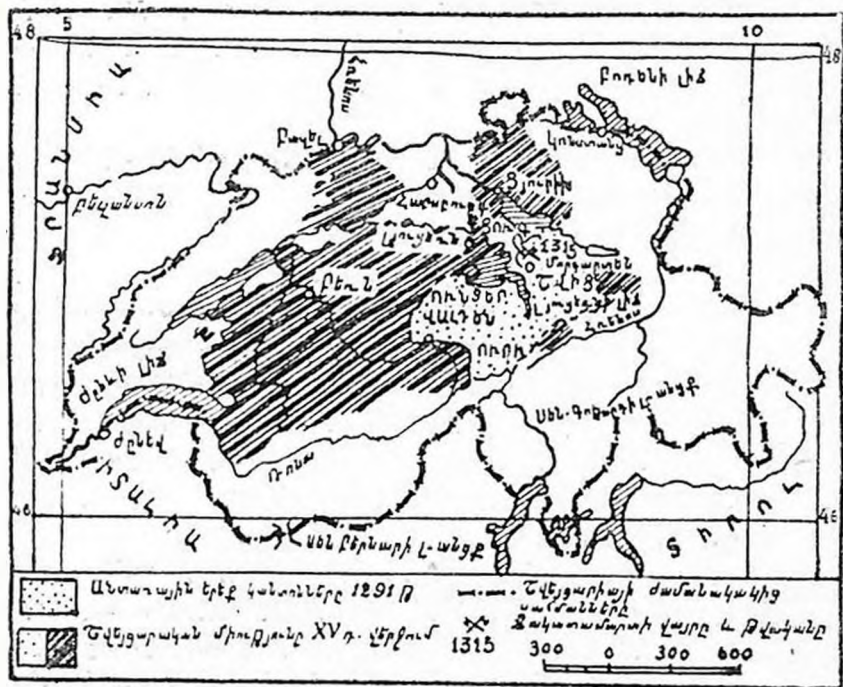
Գերմանական քաղաքները ոչ միայն չէին օժանդակում երկրի միավորվելուն, այլ ընդհակառակը, ամրացնում էին նրա տրոհվածությունը։ Նրանց միությունները հետապնդում էին իրենց մասնավոր շահերը։ Հանդան հարավ-գերմանական քաղաքներին չէր օգնում իշխանների դեմ նրանց մղած պայքարում։ Առևտրական մեծ քաղաքները, ինչպես Աուգսբուրգը, Նյուրնբերգը, աշխատում էին ձեռք բերել լիակատար ինքնուրույնություն։ Նրանք կոչվում էին «կայսերական», այսինքն միայն կայսրից կախում ունեցող քաղաքներ։ Իրականում դրանք անկախ քաղաքային ռեսպուբլիկաներ էին։ Նրանք չէին նվազեցնում, այլ սաստկացնում էին երկրի տրոհվածությունը։

Գերմանիայի մասնացավա- ծությունը,

Գերմանիայում՝ չկային այնպիսի ուժեր, որոնք ընդունակ լինեին միավորել երկիրը։ Ագրեսիայի և զավթումների քաղաքականությունը է՛լ ավելի թուլացրին Գերմանիան։ Էլբայի մյուս կողմը և Մերձբալթիկայում երկրների գրավելով Գերմանիան կորցնում էր իր սեփական տիրապետությունները։ Սկսած XIII դարի վերջից կայսրությունից անջատվեցին մի շարք ալպյան երկրներ, որոնք կազմեցին ինքնուրույն Շվեյցարական միությունը։

Գերմանիան ավելի ու ավելի էր տրոհվում ինքնուրույն երկրամասերի։ 1356 թվին Կարլոս IV կայսրը հրատարակեց Ոսկե բուլլան (այսինքն՝ հրովարտակ ոսկե կնիքով), որը հաստատում էր իշխանների համար՝ իրենց տիրապետություններում անկախ թագավորների բոլոր իրավունքները։ Այդ նույն բուլլան օրինականացրեց կայսեր ընտրությունը յոթը կուրֆյուրստների ձողմից (ալգ բառը նշանակում է՝ ընտրող-իշխաններ)։ Կուրֆյուրստներ էին կայսրության հոգևոր և աշխարհիկ ամենահզոր

իշխանները, Կայսրության բոլոր իշխանները ժամանակ առ ժամանակ ժողովվում էին կայսերական սեյմերի — այսպես կոչված ռ ա յ խ ս տ ա գ ն երի: Ռայխստագներում մասնակցում էին և կայսերական քաղաքների ներկայացուցիչները:

Շվեյցարական միության կաղմվելու

Ռաշխատադները՝ ամբողջ երկրի բարձր դասերի ներկայա-
յուցչությունը չէր, ինչպես Անգլիայում պառլամենտը, Ֆրանսիա-
յում գլխավոր շտատները, Իսպանիայում կորտեսներն էին։ Դրանք
անկախ թագավորների և քաղաքային ռեսպուբլիկանների համա-
գումարներ էին։ Լիտվաումար անկախությունը էին օգտվում նաև
սլավոնական ասպետները», որոնք Շտաուֆներների ժամանակ
ծառայում էին կայսերը, իսկ Շտաուֆներների անկումից հետո
դադարեցին պետական ծառայություն տանել։ Դրանք Գերմանիա-
յում շատ էին, մանավանդ Հռենոսի ափազանում և հարավում։

Նրանք իրենց վրա որևէ իշխանություն չէին ճանաչում և ամենից շատ զբաղվում էին կողոպուտներով և անազանություններով: Պե-

տության այսպիսի տրոհվածու-
թյան պայմաններում՝ կայսրու-
թյունը չուներ ոչ ընդհանուր օ-
րենքներ, ոչ դատարան, ոչ գան-
ձարան: Յուրաքանչյուր իշխան,
կայսերական ասպետ կամ քա-
ղաք միանգամայն անկախ էր իր
տիրապետություններում:

XV դարում կայսերական իշ-
խանությունը հասավ իր նվա-
տացման ժայռահեղ աստիճանին,
և մի ժամանակակցի արտահայ-
տությամբ, գերմանացիները գրե-
թե բռնորոշվին մոռացան, որ իրենք
կայսր ունեն: Որոշ մարզեր
բոլորովին անջատվեցին կայսրու-
թյունից: Մնացած մարզերումն
էլ շարունակում էին ուժեղանալ
իշխանները, իսկ կայսրը չէր էլ
փորձում նրանց հակառակ գոր-
ծելու, քանի որ նա ոչ փող ուներ,
ոչ զորք: Այսպիսով ի հակա-
դրություն Ռուսաստանի, Ֆրան-
սիայի, Անգլիայի և Իսպանիայի,
Գերմանիայում շատեղծվեց կենտրոնական ուժեղ իշխանություն և
տեղի չունեցավ գերմանական իշխանությունների համախմբում մի
միասնական պետության մեջ:

Կարլոս IV-ի արձանը:

XIV Գ Լ Ո Ւ Ն

ՉԵԽԻԱՆ XII—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՇՈՒՅՑԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Քեև Չեխիան ձևականորեն մտնում էր Հռոմեական Սրբազան
կայսրության կազմի մեջ, բայց նա օգտվում էր լիակատար ան-
կախությամբ: Կայսրն իրավունք չուներ միջամտելու Չեխիայի
ներքին գործերին: Չեխական թագավորը կուրֆյուրստ էր և մյուս

վեց կուրֆյուրստների հետ միասին մասնակցում էր կայսեր ընտրություններին: Գերմանացիք Չեխիան անվանում էին Վերհեմիայի թագավորությունը:

**Գերմանական
գաղութացումը.** Չեխիան գերմանացիներից ընդունեց քրիստոնեությունը, և այստեղ հիմնված վանքերի մեծ մասը գերմանական էր: Նկեղեցական վարչության գլխավոր պաշտոնները գրավել էին գերմանացիները:

XI դարի վերջից Չեխիայում սկսեցին աճել քաղաքները: Քաղաքների առևտրական և արհեստավոր բնակչությունը Չեխիա էր ներհոսում դարձյալ գլխավորապես Գերմանիայից, որտեղ այդ ժամանակ արդեն շատ քաղաքներ կային: Չեխիայի թագավորները հույս ունեին քաղաքներից մեծ եկամուտների ստանալու: Այս պատճառով նրանք խրախուսում էին քաղաքների հիմնումը և ամեն տեսակ արտոնություններ շնորհելով՝ աշխատում էին քաղաքների համար վերաբնակիչներ դրավել Գերմանիայից: Քաղաքներում առաջացավ չեխական արհեստավոր բնակչություն, բայց պատրիկությունը բազմապես էր համարյա բացառապես գերմանացիներից:

XII դարում սկսվեց չեխական հարուստ հանքարանների շահագործումը: Նրանց մշակման համար չեխական թագավորները հրավիրում էին դարձյալ գերմանացիներին, որոնք փորձառու էին հանքագործության բնագավառում: Այսպիսով հանքերն էլ ընկան գերմանացիների ձեռքը: Ձեռնարկումները հանույթի մի մասը պետք է տային թագավորին, բայց իրենց էլ մեծ բաժին էր ընկնում, և նրանք արագ հարստանում էին:

Չեխիայի ուժեղացումը Շնորհիվ իր մեծ եկամուտների, մանավանդ արծաթահանքերից ստացվող եկամուտների՝ Չեխիայի թագավորը՝ Նվրոպայի թագավորներից ամենահարուստն էր:

Կարլոս IV-ը (1346—1378) միաժամանակ և՛ չեխական թագավոր էր, և՛ գերմանական կայսր: Պրագան դարձավ մայրաքաղաք և ամենակարևոր առևտրական քաղաքը կայսրության մեջ: 1348 թ. Պրագայում համալսարան հիմնվեց:

Բայց Չեխիայում աշխատավոր դասակարգերի դրությունն արագորեն վատթարանում էր: Դյուղացիների մեծամասնությունը

ձորտացված էր և ծանր պարհակներ էր կատարում տերերի օգտին:

Հանքարաններում տեր ու տնօրեն էին առանձին հանքահորերի հարուստ տերերը, որոնք դաժանորեն շահագործում էին հանքագործ բանվորներին: Քաղաքներում պատրիկությունը ճշնշում էր արհեստավորներին: Թե՛ քաղաքում և թե՛ գյուղում խորը դժգոհություն էր հասունանում:

Համագգային շարժումը:

Ֆեոդալական խռչող տերերի թվում շատ գերմանացիներ կային: Գերմանացիներ էին հանքատերերը: Գերմանացիներից էր կազմված քաղաքային պատրիկությունը: Ահա թե ինչու չէիս ժողովուրդը գերմանացիներին համարում էր իր գլխավոր կեղեքիչը: Վանքերի մեծամասնությունը պատկանում էր գերմանացիներին: Նրանք գրավում էին եկեղեցական բարձրագույն պաշտոնների մեծ մասը: Եկեղեցական ֆեոդալները գյուղացիության ամենադաժան շահագործողներն էին: Չխիսիայի աշխատավոր դասակարգերի մեջ հասունանում էր բողոքը թե՛ գերմանացիների և թե՛ կաթոլիկ եկեղեցու դեմ:

Գերմանացիներից և կաթոլիկ եկեղեցուց սկսում էին դժգոհել չեխական բնակչության նաև այլ դասակարգերը: Չխիսիայում, ինչպես և Եվրոպայի մյուս երկրներում, կային աղքատացած շատ ապստեղներ, որոնք ստիպված էին գնալ ուրիշ երկրներ զինվորական ծառայության վարձվելու: Նրանք նախանձով էին նայում գերմանացիների և կաթոլիկ եկեղեցու հողային հարուստ տիրություններին:

Քաղաքներում չեխական բնակչության ունեւոր խավերը—արդյունաբերողները, առևտրականները,— զայրանում էին, որ գերմանական պատրիկությունն իր ձեռքումն է պահում քաղաքային ամբողջ վարչությունը: Նրանք թշնամի էին համարում նաև եկեղեցին, որը նրանց կարծիքով գերմանական հարստահարության, անտառապաշտության և խաբեբայության մի բույն է: Նրանք զրտնում էին, որ եկեղեցին չափազանց թանկ է մտնում և որ նրա տիրությունները պետք է ետ խլվեն: Նույնիսկ չեխական խռչող ֆեոդալներից ոմանք դժգոհությամբ էին նայում գերմանացիների և կաթոլիկ եկեղեցու հզորությանը:

Այսպես ահա ծագեց Չեխիայում համագգային

յին շարժումը դերմանացիներին և կաթողիկե-
կեղեցու դեմ:

Յան Հուսը և հուլաճները:

Գերմանացիների և կաթողիկե եկեղեցու տիրապե-
տության դեմ պայքարելու կոչով հանդես եկավ
Պրագայի համալսարանի պրոֆեսոր Յան Հուսը:
Հուսը քարոզում էր կաթողիկ հոգևորականության ապահովյա-
նը, ինդուլգենցիաների վաճառքի դեմ, նա պահանջում էր զրա-
վել եկեղեցական հոշերը: Հուսն ինքը կրոնական գրքերը ժողո-
վրդի համար անհասկանալի լատիներեն լեզվից թարգմանեց չե-
խերեն լեզվով: Նա խիստ ելույթներ էր ունենում պապի դեմ: Հուսի
քարոզը ջերմ արձագանք գտավ չեխական հասարակության բոլոր
խավերում: Նա դարձավ ազգային ազատագրական շարժման ճա-
նաչված առաջնորդը:

Գերմանացիներն ասում և հալածում էին Հուսին՝ աշխատելով
նրան ոչնչացնել:

Կաթողիկե եկեղեցու բարձր հոգևորականության ժողովը, որ
այդ ժամանակ հավաքվել էր Կոնստանցում, պատասխանատու-
յան կանչեց Հուսին: Հուսը տատանվում էր, գնա՞լ արդյոք Կոնս-
տանց թե ոչ, բայց գերմանական կայսր Սիգիզմունդը նրան լիա-
կատար անվտանգություն խոստացավ՝ տալով նրան պաշտպանո-
ղական արտոնագիր: Հուսը հույս ուներ, որ իրեն կհաջողվի ժողո-
վում ապացուցել իր իրավացիությունը: Բայց եկեղեցական ժողո-
վում հավաքված բարձր հոգևորականությունը չիողեց, որ նա որևէ
խոսք ասի: Նրան ընդունեցին կատաղի ճիշերով, բանտ նստեցրին
և այրման դատապարտեցին: Սիգիզմունդի մտքովն անգամ չան-
ցավ նրան պաշտպանել: Հուսին առաջարկեցին հրաժարվել իր
հայացքներից, բայց նա գերադասեց մահը հավատն ուրանալուց:
1415 թվի հուլիսի 6-ին նրան այրեցին: Այդ դավաճանական սպա-
նությունն էլ ավելի սաստկացրեց ազգային-ազատագրական շար-
ժումն ամբողջ Չեխիայում: Հուսի անումով այդ շարժումը կոչվեց
«Ռուսյան շարժում», իսկ նրա կողմնակիցները՝
«Ռուսյաններ»: Բնակչությունն սկսեց հալածել կաթողիկե
տերտերներին:

1419 թվին գործը հասավ բացահայտ ապստամբության: Պրա-
գայում չեխ բնակչությունը, զլխավորապես արհեստավորությունը,
սկսեց քարուքանդ անել եկեղեցիներն ու վանքերը: Արհեստավոր-

ները դրոհով դրավեցին քաղաքային խորհրդարանի շենքը, ուր պատսպարել էին քաղաքային խորհրդի անդամները, և նրանց դուրս շարեցին պատուհաններից։ Չեխերը հրամարվեցին Սիգիզմունդին իրենց թափավոր ճանաչելուց։ Այն ժամանակ պապը խաչակրաց արշավանք հաշտարարեց, որպեսզի վերջ տա Չեխիայի ինքնուրույնության և նրան ենթարկի գերմանական կայսրին ու կաթոլիկ եկեղեցուն։ Այդ խաչակրաց արշավանքին մասնակցելու եկան գլխավորապես գերմանացիները, բայց սրանց հարեցին նաև եվրոպայի բոլոր կաթոլիկ երկրների ասպետները։ Նրանք

Յան Հուս

Սիգիզմունդ կայսեր գլխավորությամբ արշավեցին Չեխիա, բայց հուսյանները ջարդեցին նրանց։ Այն ժամանակ «խաչակիրները», ցրվելով Չեխիայով մեկ՝ սկսեցին թալանել և աւերել չեխական անպաշտպան գյուղերը։ Իբրև դրա պատասխան՝ հուսյանները կործանում էին կաթոլիկական տաճարներն ու վանքերը, գրավում նրանց հողերը, ինչպես նաև կաթոլիկ ֆեոդալների հողերը։

Չափավոր և քաբուր- կաներ։

Հուսյանների մեջ երկու խմբավորում առաջացավ։ Ոմանք՝ աւելի չափավորները ձգտում էին եկեղեցական գույքերը բռնագրավել և չեխական եկեղեցու ինքնուրույնությունը ճանաչել տալ։ Նրանց լիլին էին պատկանում առևտրականները, արդյունաբերողները, ունեւոր գյուղացիները, ինչպես նաև Պրագայի համալսարանի պրոֆեսորները։

Աշխատավոր չեխերը՝ գյուղացիները և արհեստավորները՝ կազմեցին «*խ ա բ ո ռ ա կ ա ն ն ե ռ ի*» մի առանձին պարտիա։ Նրանք այդպես էին կոչվում իրենց կառուցած Թաբոր ամրացված քաղաքի անունով։ Գյուղացիները, որոնք թաբորականների գլխավւր ուժն էին կազմում, ուզում էին, որ վերացվեն ճորտատիրա-

կան իրավունքը և ֆեոդալական պարհակները, որ հողեռու կանոն-
թյան աղատ ընտրություններ լինեն: Դյուղացիների համար գեր-
մանացիների դեմ ուղղված պատերազմը պատերազմ էր կալվա-
ծատերերի դեմ:

Բ ա ր ւ ղ ա կ ա ն ն ե ր ի շ ա ր ժ ու մ ը ը ս տ է ու-
թ յ ա ն ն ու յ ն պ ի ս ի գ յ ու ղ ա ց ի ա կ ա ն ա պ ը ս-
տ ա մ բ ու թ յ ու ն է ր ֆ ե ո դ ա լ ն ե ր ի դ ե մ, ի ն շ-
պ ե ս ժ ա կ ե ր ի ա ն և Ու ո տ Տ ա յ լ ե ր ի ա պ ը ս-
տ ա մ բ ու թ յ ու ն ը:

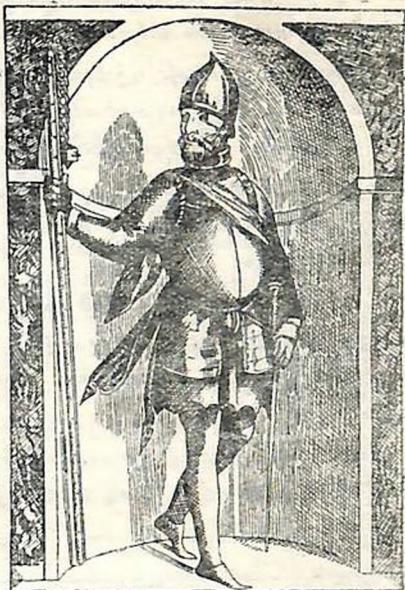
Թաքորականներից ոմանք, գլխավորապես քաղաքի և դյուղի
չքավորներն ու հանքագործ բանվորները, պահանջում էին լիովին
վերացնել մասնավոր սեփականությունը և գույքի ընդհանրություն
սահմանել: Թաքորականներին հարեցին նաև մի քանի սնանկա-
ցած ասպետներ: Նրանց մեջ փորձված ռազմիկներ կային: Նրան-
ցից մեկը, Յ ա ն ժ ի ժ կ ա ն դարձավ հուլայան զորքերի սիր-
ված առաջնորդը:

**Հուլայանների
ռազմական
կազմակեր-
պությունը:**

Գերմանացիները խաշակրաց հինգ արշավանք
կազմակերպեցին հուլայանների դեմ (1420—1431):
Դրանք բոլորն էլ գերմանացիների համար միան-
գամայն անհաջող վերջացան: Չխիստում ուժեղ
ռեզոլուցիոն բանակներ կազմվեցին: Իբրև հակա-
կշիռ գերմանական հեծյալ ասպետների՝ Յան Ժիժկան կազմակեր-
պեց հիանալի հետևազոր և թեթև հրետանի, որը սալլերով էր փո-
խադրվում: Դումակի սալլերից, որոնք միացվում էին շվթաներով
ու տախտակներով, Ժիժկան անառիկ ամբողջուններ էր սարքում:
Այդ շարժական ամբողջների պաշտպանությունը մեծ չափով մաս-
նակցում էին նաև կանայք:

Մի ճակատամարտում Ժիժկան վիրավորվեց նետով և կորց-
րեց տեսողությունը: Բայց նա մնաց հուլայան զորքերի ղեկավար
և շարունակեց անձնուրացությամբ ծառայել հայրենիքին: Հենց
միայն նրա անունը սարսափ էր ազդում թշնամիներին: Հուլայան-
ները նրան հայր էին անվանում: Հուլայանների զորքերը արտասո-
վոր արագաշարժ էին և հաճախ երևում էին այնտեղ, ուր նրանց
բոլորովին չէին սպասում: Պատմում են, թե խաշակիրների զոր-
քերը փախուստի էին դիմում, հենց որ լսում էին հուլայան սալ-

լերի ճոճուոցը: Հուայանների բանակը հավաքագրված էր ընդհանուր զինվորական պարտավորության հիմունքով: Բանակում սահմանված էր խիստ կարգապահություն և ռևոլուցիոն ոգևորություն էր տիրում: Հուայանները պաշտպանությունից հարձակման անցան: Նրանք արշավանքներ էին ձեռնարկում դեպի Գերմանիա, հասնում էին մինչև Բալթիկ ծովը: Նրանք ամենուրեք տարածում էին իրենց ուսմունքը, որն արձագանք էր գտնում Գերմանիայի աշխատավոր մասսաների մեջ: Գերմանական տերտերներն ու ֆեոդալներն այդ ուսմունքը «չխսկան թույլ» էին անվանում: Հուայան պատերազմները մղվում էին զլխավորապես թաքորականների ուժերով: Չափավորներն իրենք էին վախենում թաքորականներից և աշխատում էին համաձայնության գալ գերմանացիների հետ:

Յան Ժիմկա:

**Չափավորների
զավաճաճու-
թյունը: Հուս-
յան պատե-
րազմների հե-
տեվաճգները:**

Վերջապես Սիգիզմունդ կայսրը որոշեց ընդունել չափավորների առաջադրած պահանջները: Նա համաձայնվեց եկեղեցուց գրաված հողերը թողնել չափավորներին, համաձայնվեց ճանաչել շխական եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Իրենց հերթին չափավորները Սիգիզմունդին իրենց թագավոր ճանաչեցին:

Բայց թաքորականները չընդունեցին այդ համաձայնությունը և դավաճանություն համարեցին այն: Այն ժամանակ չափավորների և թաքորականների միջև պատերազմ սկսվեց: Չափավորները դավաճանաբար հարձակվեցին թաքորականների վրա և ի-

այս անի ժամու շարժեցին նրանց (1434): Թաբորականների հետ
դաժան դատաստան տեսան:

Թաբորականների շարժումն անհաջողությամբ վերջացավ,
ինչպես և մյուս գյուղացիական մեծ շարժումները՝ ժակերիան և
Ուտո Տայլերի ասպտամբությունը: Քաղաքային չքավորություն-
ներ, որը մասնակցում էր շարժմանը, չէր կարող գյուղացիներին
ստանել գեպի հաղթանակ, որովհետև ինքը դեռ շատ թույլ և ան-
չազմակերպ էր:

Հուլյան շարժումը մեծ նշանակություն ունեցավ Չեխիայի
համար: Այդ շարժումը վերջ տվեց գերմանական բռնացմանը, Չե-
խիայում սկսեցին զարգանալ ազգային լեզուն և ազգային կուլ-
տուրան:

Չեխական ժողովուրդը պարծենում է իր ազգային մեծ հերոս-
ներով Յան Հուսով և Յան Փիժկայով:

Սպիկով շրջապատված հուլյանների ճամբարը:

XIII—XV ԴԱՐԵՐԻ ԻՏԱԼԻԱՆ

Իտալիայի
հռոմէական
քաղաքը:

Իտալիան էլ, Գերմանիայի պէս, չմիավորվեց որպէս մի պետութիւն:

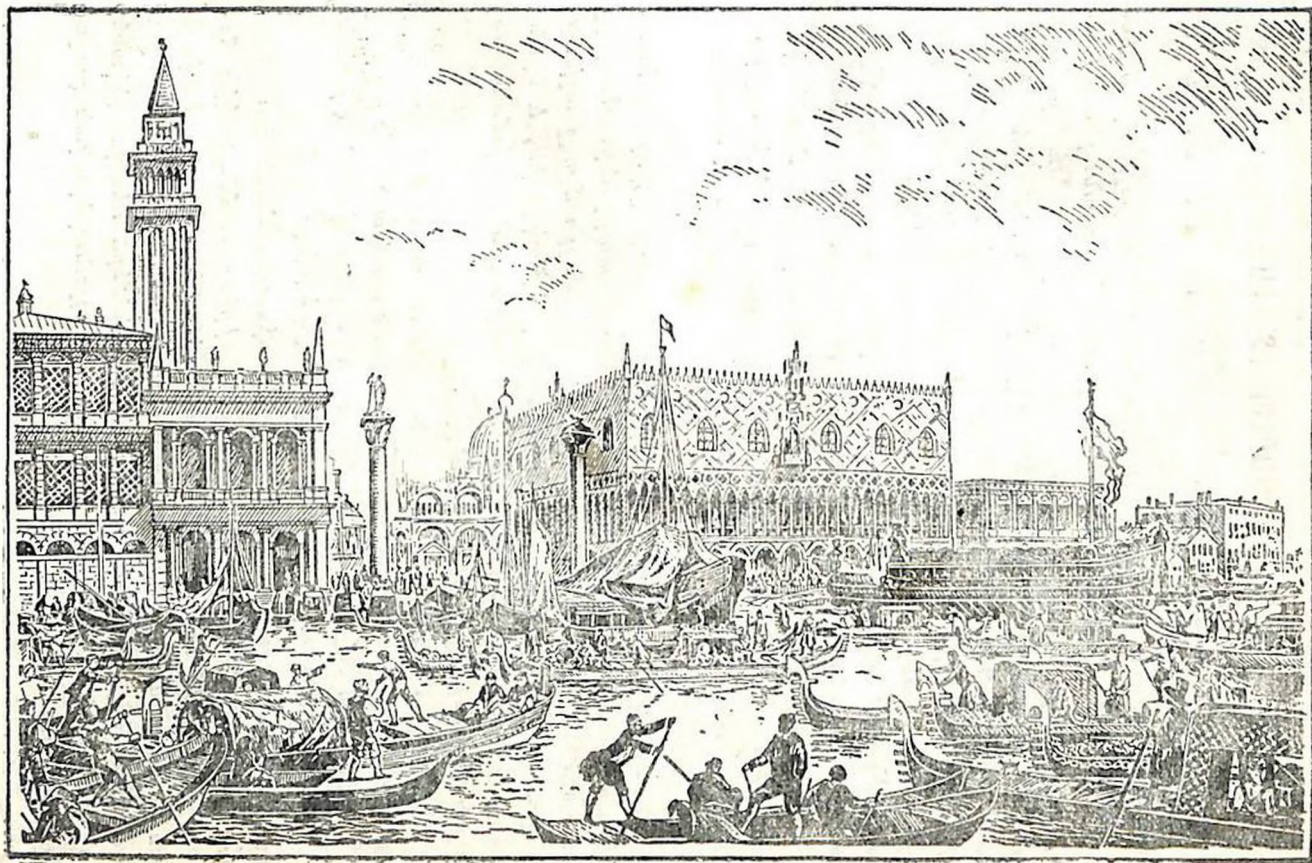
Իտալիայում՝ Արեւմտյան Եւրոպայի մյուս երկրներէն աւելի վաղ սկսեց զարգանալ առևտուրը, քաղաքներն սկսեցին հարստանալ: Իտալիան գլխավոր առևտրական միջնորդն էր Արեւելքի երկրներէի և Արեւմտյան Եւրոպայի միջև: Իտալական քաղաքները շահագորդոված էին, որպէսզի ամրանան Արեւելքում և հաջող առևտուր անեն Արեւմուտքի երկրներէ հետ, նրանք չէին էլ ձգտում միավորել երկիրը: Ընդհակառակը, նրանց առևտրական մրցակցութիւնը հանգում էր թշնամանքի և պատերազմների, և աւելի էր մասնատում Իտալիան:

Իտալիան չէին կարող միավորել նաև Սրբազան Հռոմեական կայսրութեան կայսրները: Նրանք միայն կողոպտում և ավերում էին Իտալիան: Ընդհանուր ատելութիւն առաջացրին և արտաքսվեցին երկրից:

Իտալիան միավորելու ընդունակ չէին և պապերը, որոնց Իտալիայում պատկանում էր Պապական մեծ պետութիւնը: Պապերը ձգտում էին ոչ թէ Իտալիայի միավորմանը, այլ ամբողջ աշխարհի վրա գերիշխելուն: Նրանց պլանները խորտակվեցին, և նրանք իրենք էլ երկար ժամանակով թողին Իտալիան և կախման մեջ ընկան ֆրանսիական թագավորներէից:

Այդ պատճառով Արեւմտյան Եւրոպայի ամենահարուստ և ամենաթաղկած երկիրը մնում էր մասնատված և ծվատվում էր անընդհատ պառակտիչ կռիւններէից:

Ամենից հարուստը Իտալիայի հյուսիսային մասն էր: Այստեղ քաղաքներն իրենց էին ենթարկել իրենց սահմանակից հողերը և կազմել էին անկախ ռեսպուբլիկաներ: Նրանք ծավալել էին լայն առևտուր. նրանց մոտ զարգանում էր արդյունաբերութիւնը: Ամենից հզորներն էին երկու ծովամերձ ռեսպուբլիկաները՝ Վենետիկն ու Ժենովան և հարուստ արդյունաբերական քաղաք Յւրոենցիան:

Վենետիկի տեսարաններից մեկը

ՎԵՆԵՏԻԿԵՐ ԵՎ ՃԵՆՈՎԱՆ Վենետիկն ու Ճենովան ինչպես և ողապական Նով-գորոդ և Պսկով քաղաքները, արխատկրատական ուսպուրլիկաներ էին: Այդ քաղաքների հարստությունները կենտրոնանում էին խոշոր վաճառականության ձեռքին, նրան էլ պատկանում էր ամբողջ իշխանությունը:

Վենետիկն ուներ իր ընտրովի կառավարիչը, որը դոժ էր կոչվում: Իշխանության բարձրագույն մարմինը Մեծ խորհուրդն էր: Թեև խորհրդի անդամներն ընտրովի էին համարվում, բայց իրականում նրա կազմի մեջ կարող էին ընկնել միայն հարուստները: Դոժին էլ ընտրում էր Մեծ խորհուրդը:

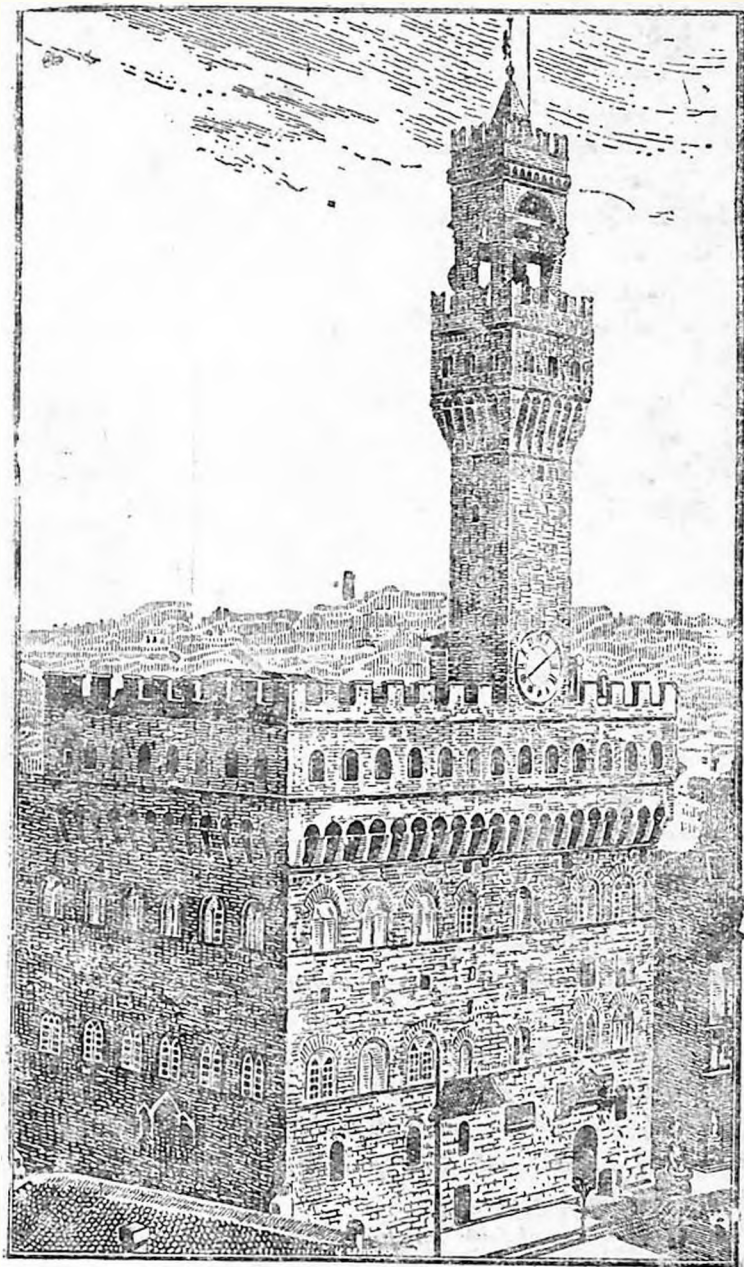
Վաճառականական օլիգարխիայի տիրապետությունը զոգոհություն էր առաջացնում Վենետիկի բնակչության մեջ: Կառավարության դեմ հաճախ դավադրություններ էին կազմակերպվում: Այդ դավադրություններից զերծ մնալու համար վաճառականական օլիգարխիան XIV դարի սկզբին կազմակերպեց Տասի խորհուրդը: Տասի խորհուրդը բազմաթիվ զաղտնի գործակալներ ուներ: Նրանք մատնություններ էին անում, զաղտագողի սպանում էին այն մարդկանց, որոնք անցանկալի կամ վտանգավոր էին տիրեղ խմբի համար: Տասի խորհուրդը գաղտնի հսկողություն էր սահմանել բոլոր պաշտոնատար անձանց նկատմամբ՝ ներառյալ և դոժին: Վենետիկում լրտեսության և տեղորի սխտեմ հաստատվեց:

Վենետիկի դոժ:

Հարուստ Վենետիկը զարդարվում էր փառահեղ շենքերով: Գեղեցիկ կամուրջներ էին կառուցվում ջրանցքների վրա, որոնցով կտրտված էր քաղաքը, մեծ շենքեր էին բարձրանում: Առանձնապես շքեղ էր զարդարված Վենետիկի գլխավոր հրապարակը՝ սուրբ Մարկոսի հրապարակը: Այստեղ բարձրանում էր բյուզանդական ոճով կառուցված հոյակապ մայր եկեղեցին. այստեղ էր և դոժերի գեղեցիկ պալատը:

Վենետիկը հռչակված էր իր հմուտ դիվանագիտությամբ: Նա

«Սինյորիայի պալատը» Ֆլորենցիայում:

շատ բան էր սովորել իր հարեանից՝ Բյուզանդական կայսրությունից: Վենետիկի դիվանադետները հայտնի էին իրենց խորամանկությամբ և նենգությամբ: Վենետիկցիները բոլոր երկրներում, որոնց հետ առևտուր էին անում, ունեին իրենց լրտեսներն ու տեղեկություն հաղորդողները: Այդ լրտեսներն ապրում էին վաճառականների, վանականների, բժիշկների անվան տակ: Վենետիկցիներն առաջինն էին, որ մյուս երկրներում կազմակերպեցին մշտական դեսպանություններ: Վենետիկի դեսպաններն իրենց կառավարությանն ընդարձակ հաշվետվություններ էին ուղարկում բոլոր քաղաքական և առևտրական նորությունների մասին: Վենետիկցիներից դիվանագիտական արվեստ էին սովորում նաև Նվրոպայի մյուս երկրները:

Վենետիկի գլխավոր մրցակիցը Ճենովան էր:

Վենետիկն ու Ճենովան Արևելքի հետ առևտուր էին անում Սիրիայի և Նզդպտոսի նավահանգիստների վրայով:

Այդ նավահանգիստներն ապրանքներ էին բերվում ոչ միայն մուսուլմանական Արևելքի մերձավոր երկրներից, այլև Չինաստանից, Զոնդյան կղզիներից, որոնք համեմունքների գլխավոր մատակարարներն էին, Հնդկաստանից: Ծովային ճանապարհն անցնում էր Կանտոնից, պտտելով Մալաքյան թերակղզին, ուղղվում էր դեպի Ցեյլոն, Հնդկաստանի ափերով դուրս էր գալիս Պարսից ծոցը: Մյուս առևտրական ճանապարհը գալիս էր Չինաստանից՝ ցամաքով, անցնում էր անապատներով, տափաստաններով, լեռնանցքներով՝ Միջին Ասիայի վրայով դուրս էր գալիս Սև և Ազովի ծովերի ափերը:

Վենետիկն ու Ճենովան ձգտում էին իրենց ձեռքում պահել այդ առևտրական ճանապարհի սկզբի և վերջի կետերը: Նրանք առևտրական ֆակտորիաներ էին կազմակերպել Կաֆայում (այժմյան Ֆետդոսիան) և Տանայում (այժմյան Ադուլը): Այդ ֆակտորիաները ևս դարձան Ռուսաստանի և Վհաստանի հետ խաղաղչիների առևտրի կենտրոններ: Վենետիկցիները և Ճենովացիներն այստեղ էին բերում մահուդ և Արևմտյան Նվրոպայի այլ գործվածքներ ու շինվածքներ և գնում էին հարավ-արևմտական հացն ու այն ապրանքները, որ բերվում էին Արևելքից: Նրանք մեծ չափով ստրկավաճառությամբ էին ղրաղվում. ստրուկներ էին գնում թաթարներից և Կովկասից: Ստրուկներին արտահանում էին թե Արև-

վելք և թե Արևմտյան Նվրոպա: Թեպետ այստեղ ստրկութիւնը վաղուց փոխարինուի էր ճորտութեամբ, բայց հաճախ ստրկունքին օգտադրութեամբ էին իբրև տնային ծառաներ: Նրանց դնում էին նույնպէս ամենածանր աշխատանքներ: Ստրկները (նույնպէս ռազմագերիները և ոճրադործները) թիալարողներ էին առագաստանաւերի՝ ծանր թիալարական նաւերի վրա:

Վենետիկի և Ճենովայի միջև կատաղի պատերազմներ էին տեղի ունենում, թե ծովի և թե ցամաքի վրա: Այդ պատերազմների մեջ ներգրավուած էին նաեւ մյուս խոալական պետութիւնները:

Ֆլորենցիա:

Այդ պատերազմներն աւելի էին բաժան-բաժան անում Իտալիան: Վենետիկը և Ճենովան հարստացան առևտրով: Ֆլորենցիայի հարստութեան աղբյուրներն էին արդշունարեութիւնը և բանկային գործը: Ֆլորենցիայի գունավոր մահուդի մեծ սահանք կար ոչ միայն ամբողջ Նվրոպայում, այլև ասիական շուկաներում: Ֆլորենցիայի բանկիրները բանկային խոշոր գործեր էին կատարում պապական պալատի և Նվրոպայի զանազան երկրների պետութիւնների հետ: Նրանք իրենց զբաւսենլալներն ունեին Նվրոպական մայրաքաղաքներում: Անգլիական թագավոր Էդուարդ III-ը Հարլուրտմյա պատերազմից առաջ Ֆլորենցիայի բանկիրներից պարտք վերցրեց մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար ոսկե դրամ, որն այն ժամանակ մի ահուկի դուժար էր: Հետո թագավորը հրաժարուից վճարել այդ պարտքը: Այդ մի ուժգին հարկած էր Ֆլորենցիայի բանկիրների համար, բայց Ֆլորենցիան շուտով դրանից ոտքի կանգնեց:

XIII դարի վերջից Ֆլորենցիայում ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացած էր յոթ «աւլագ համքարութիւնների» ձեռքին, որոնց թվին պատկանում էին հարուստ արդշունարեողները, բանկիրները, բժիշկները և իրավաբանները: Այդ հարուստ մարդկանց անվանում էին Շգեր ժողովուրդ»: Մանր արհեստավորներին և բանվորներին անվանում էին «նիհար ժողովուրդ»:

Ֆլորենցիայի կառավարման գլուխ էր կանգնած հատուկ մի խորհուրդ՝ «սինյորիան»: Այդ խորհրդի իննը անդամներից յոթնը նաւրում էին «աւլագ համքարութիւնները»:

Արդշունարե- Հարուստ արդշունարեողները՝ Անգլիայում, Ֆլորանսյան կապ- լանդրիայում, Իսպանիայում գնում էին մեծ քանակութեամբ բուրդ: Մեծ արհեստանոցներում, ուր

աշխատում էին սասանյակ նույնիսկ հարյուրավոր բանվորներ՝ բա-
ժանված ըստ մասնազիտության, այդ բուրդը վերամշակվում էր
մահուդի։ Ոմանք լվանում էին բուրդը, ուրիշները՝ չորացնում էին,
հրրորդները՝ դդում էին, հատուկ բանվորներ մահուդ էին լմում,
խուզում էին, խալ էին տալիս, ներկում էին։ Աշխատանքի որոշ
մասը կատարվում էր ոչ թե խոշոր արհեստանոցներում, այլ տա-
նը՝ բանվորների մոտ։ Այսպես, մանկը և գործելը սովորաբար
հանձնարարվում էր մանուկներին և ջուլհակներին, որոնք իրենց
ռոններում էին աշխատում։

Այսպես ծագելիս խոշոր ձեռնարկություններ, որոնց տերերը
կարող էին լինել միայն շատ հարուստ մարդիկ։ Նրանց էին պատ-
կանում հումքը, արհեստանոցները և բոլոր գործիքները, նույնիսկ
այն դործիքները, որոնցով մանուկներն ու ջուլհակներն աշխատում
էին իրենց աներում։ Ձեռնարկատերերին էր պատկանում բան-
վորների ձևոքով արտադրված մահուդը, նրանք էլ ստանում էին
նրա վաճառքից ստացած ամբողջ օգուտը։ Բանվորներին նրանք
վճարում էին շնչին աշխատավարձ միայն և ամեն կերպ նրանց
խաբում ու նեղում էին։

Այսպիսով, XIV դարի Իտալիայում, ավելի վաղ քան մնացած
Նվլոպայում, դոյանում էր վարձու բանվորների շահագործման
վրա հիմնված կ ա ո յ ի ս ս լ ի ս տ ա կ ա ն ա ռ տ ա դ Ր ու-
թ յ ու ն ը։ Այդ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները
հետագա ֆարրիկայից տարբերվում էին նրանով, որ այնտեղ դեռ
չէին գործադրվում մեքենաներ, այլ ամբողջ աշխատանքը կա-
տարվում էր ձեռքի միջոցով։ Այդ պատճառով այդպիսի ձեռնար-
կությունները կոչվում են «մանուֆակտուրաներ» («մ ա ն ու-
ֆ ա կ տ ու Ր ա») կ ա տ ի ն ե Ր ե ն ն շ ա ն ա կ ու մ է
«ձ ե ո ք ի ա Ր տ ա դ Ր ու թ յ ու ն»)։ Մ ա ն ու ֆ ա կ-
տ ու Ր ա ն կ ա պ ի տ ա լ ի ս տ ա կ ա ն ա ռ տ ա դ Ր ու-
թ յ ա ն ն ա խ ա ս կ զ ք ն ա կ ա ն ձ և ն է Ր։

Ձուլակերի Ցյուրենցիայում բռնկվեց պատմոթյան
ապսամբ։ մ ե ջ ա ո ա ջ ի ն խ ո շ ո Ր բ ա ն վ ո Ր ա-
քյունը։ կ ա ն ա պ ս տ ա մ Ր ու թ յ ու ն ը, որը հայտնի է
չ ո մ շ լ ի ա պ ս տ ա մ Ր ու թ յ ու ն անունով (Ցյուրենցիայում
այնպես էին անվանում վարձու ջուլհակ-բանվորներին)։

1378 թվի հուլիսի 20-ին շոմալերը և մանր արհեստավորները դուրս եկան փողոց, հենց որ զանդակներն սկսեցին տալ: Սկըզբում նրանք փորձեցին գրավել սինյորիայի շենքը: Իսկ երբ այդ նրանց չհաջողվեց, նրանք սկսեցին ավերել հարուստ քաղաքացիների տները: Երկու օր հետո շոմալերը տիրացան սինյորիային: Սինյորիայի անդամները սարսափահար փախան:

Հեծյալ կոնգոսների արձանը:

վորները, քանի որ հարուստները խոստացել էին ընդլայնել նրանց քաղաքական իրավունքները: Ապստամբությունը ճնշվեց: Սկսվեց լսածան դատաստանը: Բաղմաթիվ բանվորներ ստիպված եղան Ֆլորենցիայից փախչել: Վերականգնվեց «գեր ժողովրդի» իշխանությունը:

Այսպիսով բանվորների սուռչին ապստամբությունը պարտություն կրեց: Բանվորները դեռ չափազանց թույլ էին, սակավաթիվ և վատ կազմակերպված ու չէին կարող իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում:

Չոմալերի ապստամբությունը վախեցրեց «գեր ժողովրդին»: Ապստամբությունների ահը նրանց ստիպեց կառավարման նոր ձև որոնել:

Տապալվեց «գեր ժողովրդի» իշխանությունը: Նոր սինյորիայի գլուխ կարգվեց շոմալերի առաջնորդ գլխավոր Միքել Լանց: Բայց Լանցոն զավաճան դուրս եկավ: Նա կաշառված էր բուրժուազիայից և ամենից շատ հոգում էր հարուստների գույքը պահպանելու և ոչ թե բանվորների շահերի մասին:

Խոշոր ձեռնարկատերերն՝ ի պատասխան ժողովրդի ապստամբության՝ փակեցին իրենց ձեռնարկությունները: Սկսվեց գործադրկություն և սով: Չոմալերը փորձեցին նոր ապստամբություն բարձրացնել, բայց նրանց չաջակցեցին մանր արհեստա-

Մեղիչիների XV դարում իշխանությունն ընկավ Ֆլորենցիայի **սիրահան**։ խոշորագույն բանկիր **Կոզիմո Մեդիչի** ձեռքը։ Պաշտոնապես նա ոչ մի պաշտոն չէր զբաղում, բայց կառավարման բոլոր թելերը կենտրոնացած էին նրա ձեռքում։ Սինյորիայի անդամները և այլ պաշտոնյաները շարունակում էին ընտրվել, բայց ընտրություններն այնպես էին կազմակերպված, որ բոլոր պաշտոնների համար ընտրվում էին միայն Մեդիչի կողմնակիցները։ Սինյորիան կորցրեց ամեն մի նշանակություն, և բոլոր ձեռնարկումները կիրառվում էին միայն Մեդիչիի հրամանով։

Ժողովրդական մասսաներին իր կողմը դրավելու և պայքարից նրանց շեղելու համար, Կոզիմո Մեդիչին շինարարական մեծ աշխատանքներ կազմակերպեց։ Աշխատելով նոր շենքերի կառուցման վրա՝ Ֆլորենցիայի չքավորությունը հնարավորություն ստացավ ապրուստ ձարելու։

Մեդիչիները խոշորագույն բանկիրներ էին ոչ միայն Ֆլորենցիայում, այլև ամբողջ Եվրոպայում։ Նրանց բանկը բաժանմունքներ ուներ մի շարք խոշոր քաղաքներում։ Մեդիչիները պարտքով փող էին տալիս թագավորներին։ Դրա շնորհիվ ուժեղանում էր Մեդիչիների միջազգային ազդեցությունը։

Կոզիմոյի մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա որդուն, իսկ հետո՝ թոռներին։ Ֆլորենցիայում երկար ժամանակ իշխեց

Կորենցո Մեդիչի

Կոզիմոյի թոռ **Լորենցոն**, որն ստացավ «Փառաշուք» մականունը։ Նա խորամանկ ու ճարպիկ քաղաքագետ էր, որն իր նպատակներին հասնելու համար ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում։

[illegible]

250

դիշինները Ֆլորենցիայում մի տեսակ անթագադիր դինաստիա
գարձան:

Այսպես առաջացավ Ֆլորենցիայի անսահմանափակ
միաձայն իշխանութունը: Կառավարման այդ ձևը
կոչվեց տիրանիա, իսկ իրենք իշխողները կոչվեցին տիրան-
ներ: Տիրանիա հաստատվեց Իտալիայի նաև մի շարք այլ քա-
ղաքներում: Նրա երևան գալու պատճառն ամեն տեղ նույնն էր՝
երկյուղ ժողովրդական ապստամբություններից: Հաճախ տիրաններ
էին ղառնում զինվորական վարձու ջոկատների պետերից՝ «կոն-
դոտյերները»։ Իրենց մշտական պառակտիչ կոիվների
համար իտալական քաղաքները վարձում էին պրոֆեսիոնալ ուղ-
միրների ջոկատներ: Բացի քաղաքից տրվող վարձատրությունից,
ջոկատն ստանում էր նաև ավարի մի մասը: Կոնդոտյերները և
նրանց ջոկատներն իտալական պատուհաս էին Իտալիայի գլխին:
Իտալիան հեղեղված էր վարձու հրոսակախմբերով, որոնք պատ-
րաստ էին ծառայել նրան, ով շատ կվճարի: Այդ վարձու տա-
կանքը հաճախ կազմված էր լինում օտարականներից՝ ֆրանսիա-
ցիներից, գերմանացիներից, անգլիացիներից: Երբեմն կոնդոտ-
յերի սովար էր ղառնում հենց այն քաղաքը, որը նրան վարձել էր:
Հարուստ Միլանում XV դարի կեսին իշխանությունը գրավեց
կոնդոտյեր Սֆորցան:

Փարեկրացի.

Աեթի սրբա-

վաճճեհ

մսալիա:

Այսպես ահա Իտալիան՝ այն ժամանակներում
արևմտաեվրոպական երկրներից ամենահա-
րուստը և ամենակուլտուրականը՝ քաղաքակա-
նության չմիավորվեց և մշտական պառակտիչ
կոիվների ասպարեզ էր հանդիսանում: Հարուստ և ներքին պա-
տերազմներով ծվատվող Իտալիան դյուրությամբ կարող էր ավար
ժառույցը հարևանների համար: Գերմանական կայսրները, որոնք
շարունակում էին իրենց անվանել Սրբազան Հռոմեական կայս-
րության կայսրներ, երազում էին Իտալիան նորից նվաճելու մա-
սին, բայց դրա համար նրանք միջոցներ չունեին: XCV դարում
նրանք մի քանի արշավանք կազմակերպեցին դեպի Իտալիա:
Այդ բոլոր արշավանքները վերջանում էին խայտառակ պար-
տություն: Շատ ավելի վտանգավոր հարևաններ էին ուժեղ թա-
ղավորական իշխանություն ունեցող մեծ պետություններ՝ Իս-

սյանիան, և Ֆրանսիան: *XIV* դարի սկզբին Արագոնի թագավորներն արդեն տիրել էին Սիցիլիային, իսկ *XV* դարի կեսին Հարավային Իտալիային: Արագոնը Կաստիլիայի հետ միավորվելուց հետո այդ մարզերը մնացին իսպանական միացյալ թագավորության իշխանության տակ:

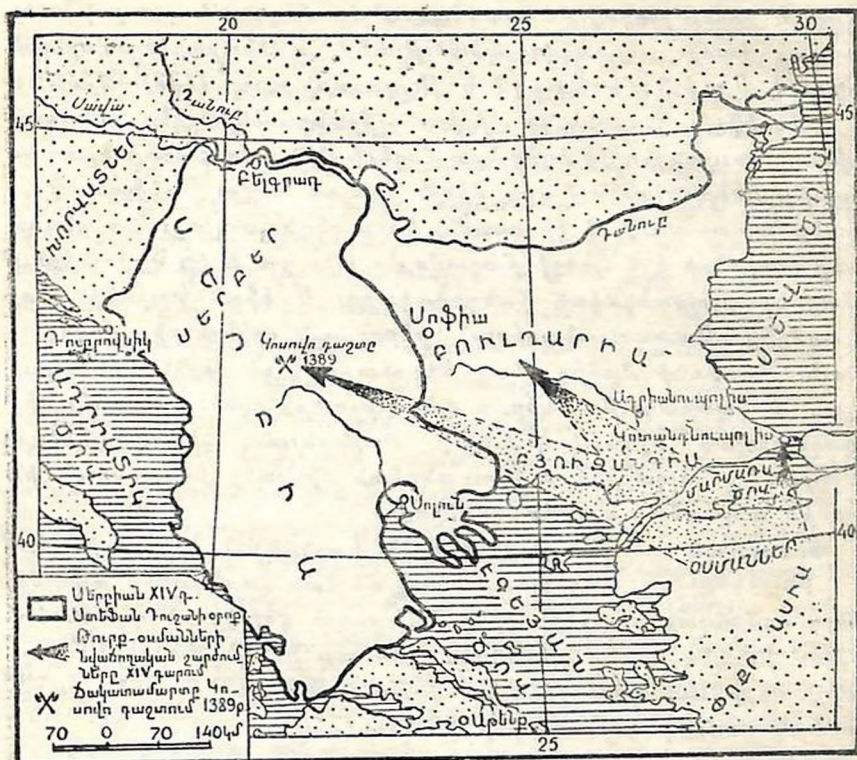
XV դարի վերջին (1494 թ.) ուժեղ զորքով Իտալիայի վրա հարձակվեց Ֆրանսիական թագավոր Կարլոս *VIII*-ը՝ Լյուդովիկ *XI*-ի որդին: Նա դրավեց Իտալիայի զգալի մասը, բայց իտալական պետությունների միացյալ ջանքերով դուրս մղվեց երկրից: Իտալիան նվաճելու փորձերը չվերջացան: *XVI* դարի սկզբին երկարատև պատերազմներ սկսվեցին Իտալիայի վրա գերիշխելու համար: Այդ պատերազմներին մասնակցում էին Ֆրանսիան, Իսպանիան, Գերմանիան: 1527 թիվին իսպանա-գերմանական զորքերը գրավեցին Հռոմը և այնպիսի մի ավերածության ենթարկեցին, ինչպիսին նա չէր տեսել սկսած Ալարիսի և Գենզերիսի ժամանակներից:

Օտարերկրյա արշավանքներն ավերում էին Իտալիան և քաղաքայում էին նրա արդյունաբերությունն ու առևտուրը:

XVI Դ Լ Ո Ւ Ն

ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՆ ԵՎ ԱՍԻԱՆ XIV—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բալկանյան պետությունները: Խաչակրաց շորրորդ արշավանքի և Լատինոս-խաչակրների կատարած սոսկալի ավերածությունից հետո Բյուզանդական կայսրությունն ալեկա երբեք չկարողացավ ոտքի կանգնել: Նա դարձավ երկրորդական պետություն՝ հպարտ միայն իր հին կուսուրայով և իր պատմական հիշողություններով: Նրա առևտուրը գրավեցին ճենովացիները և վենետիկցիները: Հյուսիսից նրան ճնշում էին սլավոնական պետությունները՝ Սերբիան և Բուլղարիան, որոնք Բյուզանդական իշխանությունից ազատվել էին *XII* դարում: *XIII* դարում Բալկանյան թերակղզում ամենաուժեղ պետությունը Բուլղարիան էր, *XIV* դարում՝ Սերբիան: Այդ

Բաղկանյալն սխառությունները XIV դարում:

ժամանակ Սերբիան սաստիկ հարստանում էր։ Այդտեղ մշակվում էին լեռնային հարստություններ՝ ոսկի, արծաթ, անագ, պղինձ։ Ադրիատիկ ծովի ափին գտնվող սլավոնական Դուբրովնիկ քաղաքի միջոցով նա կապված էր Միջերկրական ծովի առևտրի հետ։ Դուբրովնիկն անվանում են «սլավոնական Վենետիկ»։ Վենետիկի պես, Դուբրովնիկն էլ վաճառականական ռեսպուբլիկա էր։ Ամբողջ իշխանությունն այնտեղ գտնվում էր վաճառականական արիստոկրատիայի ձեռքին, որի բաղադրի իրավունքն էր խորհրդի կամ «վեչե»-ի նիստեր գումարելը։ Դուբրովնիկը լայն առևտուր էր անում Բյուզանդիայի, Իտալիայի, հարավային Ֆրանսիայի, Միջերկրական ծովի ասիական և աֆրիկական նավահանգիստների

Հետ: Սերբիան ամենասերտ կերպով կապված էր Դուբրովնիկի հետ և նրա միջոցով վաճառահանում էր մետաղ և գյուղատնտեսական հումք: Սերբական պետությունը ամենաբարձր վերելքի հասավ Ստեֆան Դուշան թագավորի օրոք (1331—1355):

Ստեֆան Դուշանի իր իշխանությունը ենթարկեց բուլղարիան, Բյուզանդիայից խեց նրա հողերի մեծ մասը: Նրա տիրապետությունները հասնում էին մինչև Էգեյան ծովը: Ստեֆան Դուշանը պատրաստվում էր գրավել Կոստանդնուպոլիսը: Նա ընդունեց «սերբերի և հույների խաղաղորդ» տիտղոս և իր արքունիքում մտցրեց բյուզանդական հանդիսակարգ: Ստեֆան Դուշանի օրոք կազմվեց «Դատադանազիրք»՝ սերբական օրենքների ժողովածուն: Ստեֆանի մահից հետո Սերբիայում սկսվեցին ֆեոդալական երկպառակություններ, և պետությունը սկսեց կորցնել իր քաղաքական նշանակությունը: Բալկանյան պետությունները՝ Սերբիան, Բուլղարիան և Բյուզանդիան միմյանց թուլացնում էին դրեթև անընդհատ պատերազմներով:

Օսմանյան քուրճեր: XIV դարի սկզբին Բալկանյան երկրների համար առաջ եկավ մի նոր վտանգավոր թշնամի, այդ օսմանյան թուրքերն էին: XIII դարի վերջից թուրքմենների (կամ ինչպես նրանց անվանում էին այլ կերպ՝ թուրքերի) կողմից Փոքր Ասիայում հիմնված իշխանություններից սկսեց բարձրանալ Օսմանի էմիրությունը (1299—1320):

Օսմանը միավորեց փոքրասիական թուրքական տիրապետությունների մեծ մասը, որը նրա անունով կոչվեց Օսմանյան պետություն: Օսմանը և նրա որդի Ուրխանը, որն ընդունեց սուլթանի տիտղոս, գրավեցին Բյուզանդիայի դրեթև բալուր տիրապետությունները Փոքր Ասիայում և իրենց սահմանները հասցրին մինչև Մարմարա ծովը:

Բյուզանդիան, Բուլղարիան, Սերբիան՝ իրենց միջև եղած պատերազմների ժամանակ՝ հաճախ դիմում էին օսմանյան թուրքերի օգնությանը: Թուրքերն արշավանքներ կատարեցին դեպի Բալկանյան թերակղզին և համոզվեցին, որ հեշտ կլինի բալկանյան երկրների նվաճելու գործը, քանի որ նրանք իրար ծվատում էին իրենց երկպառակություններով: Թուրքերն սկսեցին ամրանալ Բալկանյան թերակղզում: 1361 թվին նրանք նվաճեցին Ադրիանապոլիսը և իրենց մայրաքաղաքն այնտեղ տեղափոխեցին:

Բուղարիան և Սերբիան, թուլացած երկպառակությամբ, չէին կարող ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին: 1389 թվին սուլթան Մուրադը Կոստվո անունով դաշտում սերբերին սոսկալի պարտության մատնեց, և Սերբիան ստիպված եղավ կախումն ընդունել թուրքերից: Կոստվո դաշտի ճակատամարտի մասին սերբկան ժողովրդական բանաստեղծները հորինել են շատ երգեր, սրտնք ողբում էին այդ ճակատամարտը, որպես աղվալի մեծագույն աղետ: Միայն Սերբիայի մի փոքրիկ մարզը՝ Չլինոգորիան պահպանեց իր անկախությունը: XIV դարի վերջին թուրքերը տիրացան և Բուղարիային: Բյուղանդիան սեղմվեց թուրքական տիրապետությունների օղակում, բայց նրա անկումը հետաձգվեց շնորհիվ Ասիայում կատարվող սոսկալի բախման:

ԹԵՄՈՒՐԸ ԵՎ XIV դարում մոնղոլական տիրապետությունն
ԹԵՄՈՒՐՅԱՆՆԵՐԸ: Ասիայում անկման հասավ: XIV դարի կեսին մոնղոլական լուծն իր վրայից թոթափեց Չինաստանի Ասստամբ չինական ժողովուրդը իր երկրից քչեց մոնղոլական կայսրներին և նրանց զորքերը: Վիթխարի Մոնղոլական տերությունը բաժանվեց մի շարք ֆեոդալական մանր տիրապետությունների, որոնք անընդհատ թշնամական կռիվների մեջ էին միմյանց հետ: Ասիայում մի նոր լայնածավալ կայսրություն ստեղծեց միջինասիական էմիրներից մեկը՝ Թեմուրը: Եվրոպացիները նրան անվանում էին Թամեռլան: «Թամեռլան» բառը ծագել է նրա Թեմուր-լենկ (լենկ-Թեմուր) մականունից, որ նշանակում է կաղ Թեմուր: Ճակատամարտերից մեկի ժամանակ Թեմուրը ոտքից վիրավորվեց և աչնուհետև կաղ մնաց: Սկզբնապես Թեմուրը մի ռազմական դրուժինայի պետ էր: Իր դրուժինայով նա ծառայություն էր վարձվում Միջին Ասիայի մյուս էմիրների մոտ: Հետո նրան հաջողվեց միավորել Միջին Ասիայի վաչկատուն ցեղերը ավելի լայն շահերի պատերազմների և կողոպուտների համար: Տրոհված ֆեոդալական տիրապետությունները չէին կարողանում դիմադրել նրա բուռն գրոհին:

Թեմուրը տաղանդավոր դիվանագետ և տաղանդավոր զորավար էր: Որպես դիվանագետ նա օգտվում էր ֆեոդալական իշխանների միջև եղած տարաձայնություններից՝ ատելություն բորբոքելով նրանց միջև: Որպես զորավար նա կարողանում էր արագ

և վճռական հարվածով վերջ տալ թշնամուն: Նա չգիտեր ինչ է պարտությունը:

Թեմուրը ավերից և կողոպտեց Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը: Նա ներխուժեց Ռուսաստանի սահմանները, հասավ միջևեկ ելից քաղաքը և կործանեց այն, հետո շուտ եկավ դեպի Ղրիմ, կողոպտեց Տանա և Կաֆա հարուստ առևտրական քաղաքները: Նա կործանեց Ռսկե Հորդայի մայրաքաղաք Սարայը և Ռսկե Հորդայի մեծ մասը միացրեց իր տիրապետություններին: Հնդկաստանի արշավանքերից նա վերադարձավ վիթխարի ավարով:

Մի քանի տասնամյակների ընթացքում Թեմուրը տիրապետեց հսկայական տարածություններ, նրան ենթարկվեցին Միջին Ասիան, Իրանը, Հյուսիսային Հնդկաստանը, Սիրիան, Փոքր Ասիան, Ռսկե Հորդայի մի մասը: Իր մայրաքաղաքը նա դարձրեց Սամարկանդը:

Թեմուրի իշխանությունն աչքի էր ընկնում իր մինչ այդ չըսված դաժանությամբ: Ամենաշնչին դիմադրության դեպքում իսկ նա անողոք էր: Հյուսիսային Հնդկաստան կատարած նրա արշավանքը չսկսված ավերածությունների պատճառեց: Բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում և ծագված Դելլին, ավերակների կույտ դարձան: Սպահանում ապստամբությունը ճնշելիս, նրա հրամանով 70 հազար մարդ սրի քաշվեց, նրանց գանգերից կառուցվեց մի աշտարակ:

Նվաճած երկրներից Թեմուրը վիթխարի հարստություններ էր տանում Սամարկանդ: Նա այնտեղ էր տեղափոխում բազմաթիվ արհեստավորների, գեղասեպարիչների, գիտնականների: Նա մեծ աշխատանքներ կազմակերպեց ուղղման ջրանցքների անցկացնելու համար: Նրա օրոք Սամարկանդում կառուցվեցին հոյակապ շենքեր, և Սամարկանդը դարձավ կրթության ամենակարևոր կենտրոններից մեկն Արևելքում:

1402 թվին, արշավանք կատարելով Փոքր Ասիա, Թեմուրը բախվեց օսմանյան թուրքերի հետ: Անկարայի մոտ նա գլխովին ջախջախեց թուրքերին և գերի վերցրեց օսմանյան սուլթան Բայազիդին: Թեմուրի մահը (1405) ընդհատեց նրա հետագա նվաճումները: Նրա հիմնած պետությունը տարաբաժանվեց մի քանի

Մասերի: Թեմուրի Հաջորդների տիրապետության ներքո մնաց
Միջին Ասիան:

XV դարի վերջում ուղբեկների քոչվոր ցեղը նվաճեց Թեմուր-
յանների տիրապետությունները Միջին Ասիայում: Ուղբեկները
քոչվորությունից անցնում էին նստակյաց կյանքի, յուրացնում
էին Միջին Ասիայի քաղաքների հնադարյան կուլտուրան և դար-
պացնում էին իրենց ազդային կուլտուրան: Ուղբեկական կուլտու-
րայի խոշորագույն ներկայացուցիչն էր մեծ փիլիսոփա, պատ-
մաբան և պոետ Ալիշեր Նավոյին: Իր երկերում Նավոյին
փառաբանում էր արվեստն ու աշխատանքը, որոնք ուղղված էին
մարդկանց բարօրությանը ծառայելու: Նրա պոեմների հերոսնե-
րից մեկը՝ արքայազն Ֆարհադը ոչ միայն քաջակորով ռազմիկ է,
այլև գեղանկարիչ, հմուտ ճարտարապետ, ուղղման ջրանցքների
կառուցող: Նավոյին Ֆարհադին պատկերում է որպես ժողովրդի
բարեկամի, որը ձգտում է թեթևացնելու ժողովրդի տառապանք-
ները:

Թեմուրի հետնորդներից մեկը՝ Բաբուրը, որին Միջին Ասիա-
յից դուրս էին մղել ուղբեկները, իր դրոժինայով լեռնանցքներով
անցավ Հնդկաստան (1526): Օգտվելով երկրի տրոհվածությու-
նից, նա նվաճեց հյուսիսային Հնդկաստանի մեծ մասը և հիմնեց
մի պետություն, որը եվրոպացիներն անվանում էին «Մեծ Մողոլի
կայսրություն» (Մողոլը նույնն է, ինչ որ մոնղոլը): Մողոլների
կայսրությունն ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Հնդկաստանը և Աֆ-
ղանստանի մի մասը:

Կուսաանդու- Թուրքերի ջախջախումն Անկարայի մոտ ժամա-
պուլի նակավորապես կանգնեցրեց նրանց նվաճում-
անկումը: ները: Բայց հետո նրանք վերսկսեցին իրենց ար-
շավանքները Բյուզանդիայի վրա:

1453 թվին սուլթան Մուհամմեդ II-ը մեծ զորքով պաշարեց
Կոստանդնուպոլիսը: Հուլյաների ուժը չնչին էր, իսկ թուրքերն ու-
նեին ամենալավ պաշարողական հրետանի, ինչպիսին չկար Եվ-
րոպայում: Բացի այդ, նրանք ունեին քարանետ գործիքներ՝ ումբ-
արիկոներ, որոնցով հսկա շափերի քարե ռումբեր էին նետում:
Բյուզանդացիները շղթաներով փակել էին Կոստանդնուպոլիսի նա-
վահանգստի մուտքը (Ոսկեղջյուրը), բայց գլխերը թուրքերը ճար-
պած տախտակների վրայով ալյուտեղ էին քաշել 70 նավ:

Պաշարումը 53 օր տևեց: Վերջապես 1453 թվի մայիսի 29-ին
Կոստանդնուպոլիսը թուրքերը նվաճեցին գրոհով: Բյուզանդական

վերջին կայսր Կոստանդին Պալեոլոգն ընկալլ ճակատամարտում: Մուհամմեդ II-ը հաղթականորեն մտալ Կոստանդնուպոլիս և դարձրեց այն իր պետության մայրաքաղաքը: Կոստանդնուպոլիսը վերանվանվեց Մոսամբուլ: Կոստանդնուպոլիսի՝ Արեւելյան Հոռմեական կայսրության այդ հին մայրաքաղաքի անկումը հսկայական տպավորութիւն դործեց նվրդալի վրա:

Սուլթան Մուհամմեդ II:

1453 թվին զրաւելիով Կոստանդնուպոլիսը, թուրքերը ծալալուն նվաճողական քաղաքականութեան անցան: Նրանք նվաճեցին նաև մի շարք անկախ տիրապետութիւններ Բալկանյան թերակղզւում և Փոքր Ասիայում, իրենց ենթարկեցին Ղրիմի խանութիւնը, Ղրիմի թաթարների հետ միասին ավերեցին Ղրիմում եղած իտալական ֆակտորիաները, իսկ բնակչութեանը վաճառեցին ստրկութեան: Թուրքերը նվաճեցին Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, իրենց ենթարկեցին Արաբիան՝ մոտակայանների սրբազան քաղաքներով՝ Մեքքայով և Մեդինայով: Թուրքերի նվաճումներն Արեւելքում հասան մինչև Կովկաս և Միջագետք: Հետագայում թուրքական սուլթանն ընդունեց խալիֆայի՝ բոլոր մոտակայանների կրօնապետի՝ տիտղոսը: Օսմանյան կայսրութեան իր հզորութեան գագաթնակետին հասալ սուլթան Սուլեյման II օրոք (1520—1566), որին ելրդպացիներն անվանեցին Փառաշուր:

Այն ժամանակաւ առումով Սուլեյմանն ուներ հսկայական զորք՝ թլով ավելի քան 250 հազար մարդ, աշխարհի լավագոյն հրետանին, որն ուներ 300 թնդանոթ, նավատորմ՝ 300-ից ավելի նավերով: Սուլեյմանը տիրեց Հունդարիայի զգալի մասը: Սուլթանի բանակը ավերեց Ավստրիան, պաշարում էր Վիեննան: Գործողութիւնները պակաս հաջող չէին ընթանում և ծովի վրա թուրքական նավերը սարսափի մեջ էին պահում Իտալիայի և Իսպանիայի ափերը: Թուրքերը նվաճեցին գրեթե ամբողջ Հյուսիս-

լին Աֆրիկան: Իրենց ձեռքը դրելով առևտրի կարևորագույն ճանապարհները, թուրքերն առևտրի վրա բարձր մաքսեր դրին, որոնք հարստացնում էին սուլթանի գանձարանը:

Նվաճված ժողովուրդների մեծամասնությունը չէր ցանկանում կամովին ենթարկվել թուրքերի տիրապետությանը: Որպեսզի նրանց ստիպեն ենթարկվելու, թուրքական ավագանին դիմում էր ամենադաժան միջոցների: Թուրքական ամեն մի արշավանք ուղեկցվում էր քաղաքների և գյուղերի ավերածություններով, տասնյակ ու հարյուրհազարավոր մարդկանց կոտորածով կամ գերեվարմամբ իբրև ստրուկ:

Այսպես ստեղծվեց Օսմանյան հսկայական կայսրությունը, որը մշտական սպառնալիք դարձավ Եվրոպայի համար:

Օսմանյան թուրքերն ավերեցին Բյուզանդիայի, Սերբիայի, Բուլղարիայի, Հնչյատտանի կուլտուրան: Նրանք ավերվածության մատնեցին Վրաստանը: Թուրքական լուծը հրկար ժամանակով կոտեցրեց արաբական երկրների կուլտուրական գաղափարներ: Թուրքերի կողմից նվաճված Արևելքը շատ հարյուրամյակներ դատապարտվեց անկման և հետամնացության:

Բայց թուրքերի կողմից նվաճված ժողովուրդները առում էին իրենց դաժան կեղեքիչներին: Թուրքերին չհաջողվեց մարել նրանց ազատության ոգին: Անկախության համար անընդհատ պայքարը կոչում էր սերբերին, բուլղարներին, հույներին, հույներին և նրանց մեջ բարձրացնում էր ազդեցին զգացմունքը և ազատության կամքը: Այդ պայքարն աստիճանաբար խաբխրում էր թուրքական պետության հիմքը, որը հենված էր ճնշման և բռնության վրա. այդ պայքարը կաշկանդում էր թուրքերի ուժերը և կանգնեցնում էր նրա հետագա նվաճումները:

Բյուզանդական կայսրության անկումից հետո Արևելքում ամենաուժեղ քրիստոնյա պետությունը մնաց Ռուսաստանը: Մոսկովյան թագավորները դառնում էին, որ իրենց է անցել այն նշանավորությունը, որն առաջ ունեւր Արևելյան հռոմեական կայսրությունը: Մեծ իշխան Իվանն ամուսնացավ բյուզանդական վերջին կայսեր եղբոր աղջկա՝ Սոֆիայի հետ: Իվան III-ին սկսեցին անվանել «ցար»: Ռուսաստանում այդպես էին առաջ անվանում

բյուզանդական կայսեր: Ռուսաստանի համաշխարհային պատմական մեծ նշանակութեան դիտակցումը հասցրեց «երրորդ Հոսմի» մասին ուսմունքի ստեղծմանը: Մոսկովյան քաղաքական դերողները զարգացնում էին այն միաբեր, որ առաջին Հոսմին հաջորդեց երկրորդը՝ Կոստանդնուպոլիսը, բայց դրանք երկուսն էլ կտրվեցին, իսկ այժմ նրանց հաջորդը հանդիսանում է Մոսկվան: «Երկու Հոսմն, ընկան, իսկ երրորդը կանգուն է, չորրորդն էլ լինելու չէ»:

XXII ԳԼՈՒԽ

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ XIV.—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Քուլտուրական
կուլուրաց
Իտալիայում:**

Իտալիայում՝ եվրոպայի մյուս երկրներից առաջին վելի վաղ կազմավորվեց նոր դասակարգը՝ բուրժուականը: Այդ դասակարգին պատկանում էին հարուստ վաճառականները, արհեստները, բանկիրները: Իտալական մեծատունները ցանկանում էին սպրեկ շքեղ պալատներում՝ զարդարված արձաններով ու նկարներով: Նրանք ցանկանում էին հաճույք ստանալ զրահանության և արվեստի լավագույն ստեղծագործություններից: Նրանք կարիք էին զգում հմուտ դիվանագետների, որոնք վարեին նրանց դործերն արտասահմանում: Նրանք ձգտում էին նոր ծնունդ առնող դիտությունն ու տեխնիկան օգտագործել իրենց հարստությունները ալեկացնելու համար: Տիրանները ցանկանում էին, որ պոետները նրանց փառաբանեն իրենց ուսանավորներում, որպեսզի պատմաբանները նկարագրեն նրանց սիրագործությունները և ապացույցեն նրանց իշխանության օրինականությունը: Այսպես ահա իտալական քաղաքներում ստեղծվում էր բուրժուական ինտելիգենցիան՝ ճարտարապետներ, գեղանկարիչներ, արձանագործներ, իրավաբաններ, դիվանագետներ, գիտնականներ, բժիշկներ, դրողներ և պոետներ: Այս շրջապատում էլ ծագում էր նոր, բուրժուական կուլտուրան, որը խստորեն տարբերվում էր հին,

Ֆիզիկական կուլտուրայից: Ֆեոդալական կուլտուրայի վրա գերիշխում էին եկեղեցին և կրոնը: Նոր կուլտուրան աչքի էր ընկնում իր ոչ եկեղեցական աշխարհիկ բնույթով: Բուրժուազիան մտահոգված չէր «անդրշիրմյան» կյանքով, այլ ցանկանում էր որքան կարելի է ավելի շատ հաճույք զգալ երկրային կյանքից: Ոչ թե աստված, այլ մարդը և մարդկային կյանքն էր հետաքրքրում բուրժուազիային և բուրժուական ինտելիգենցիային: Նրանց իդեալը ոչ թե քրիստոնեական հաճույականությունն էր աստծուն, այլ մարդու հոգեկան և ֆիզիկական ուժերի բաղմունքը: Նրանք ձգտում էին մարդկային անհատականության ազատագրմանը՝ եկեղեցու ճնշումից, մարդու բանականության հաղթանակին՝ եկեղեցական ստատիստիկայի նկատմամբ: Այդ պատճառով կուլտուրայի նոր ուղղությունը կոչվեց «հումանիզմ» (լատիներենից՝ «հումանուս» — մարդկային), իսկ նրա ներկայացուցիչներին ասիական անվանել՝ «հումանիստներ»:

Հումանիստ գրողները սյուժեներ էին վերցնում ոչ թե եկեղեցական առասպելներից, այլ շրջապատող կյանքից: Նրանք նկարագրում էին ոչ թե «սրբերին», ոչ թե իդեալականացնում էին քաջ ու բարեպաշտ ասպետներին, այլ կենդանի մարդկանց: Նրեկարիչներն աշխատում էին մարդկանց և բնությունը պատկերել որքան հնարավոր է ավելի մոտ իրականությանը:

Եկեղեցական ճնշումից ազատագրված գիտությունն ու արվեստը այդ ժամանակ ապրում էին բուռն բարգավաճում: Այդ պատճառով կուլտուրայի նոր ուղղությունը կոչվում էր նաև Վերածնունդ, կամ Ռենեսանս (վերածնության ֆրանսերեն անունն է): Այդ ուղղությունը վերածնություն է կոչվում նաև այն պատճառով, որ հումանիստները շատ բարձր էին գնահատում անտիկ տրվեստը և անտիկ դրականության գեղեցկությունը. նրանք ուսումնասիրում էին այդ արվեստն ու դրականությունը, աշխատում էին օրինակ ծառայեցնել դրանք, «վերածնունդ» էին տալիս անտիկ կուլտուրային: Բայց Վերածնունդյան փուլում կուլտուրան ընդգրկում էր իտալական հասարակության միայն փոքրիկ վերնախավը: Իտալական բուրժուազիան, հպարտ իր կրթվածությամբ, վերելից և

արհամարհանքով էր նայում շահագործվող ժողովրդական մաս-
սաներին և հոգ չէր տանում նրա լուսավորության համար:

Իտալական, Վերածնության բուրժուական հումանիզմը դրա-
նով տարբերվում է իսկական, համամարդկային հումանիզմից՝
«Մարքսի—Էնգելսի—Լենինի—Ստալինի հումանիզմից, որի նը-
պատակն է բոլոր ուսսաների և ազգերի աշխատավոր ժողովրդի
լիակատար ազատագրումը կապիտալիզմի երկաթե ճանկերից»
(Գոբկու խոսքերը):

Դա՛նե՛: Միջին դարերի իտալական մեծագույն գրողը
Ֆլորենցիացի Դա՛նտեն էր: (1265—1321): Նա կանգնած էր
հին եկեղեցական և նոր հումանիստական կուլտուրաների շեմ-
քին: Նրա գլխավոր երկը «Աստվածային կատակերգությունն» է:
Դա մի չափածո մեծ պոեմ է, գրված իտալերեն լեզվով: Այդտեղ
Դանտեն պատկերում է անդրշիրիմյան աշխարհը, ինչպես այն
պատկերանում էր քրիստոնյաների երևակայությանը: Պոեմը բա-
ժանվում է երեք մասի՝ Դժոխք, Քավարան (միջին տեղը դժոխքի
և դրախտի միջև) և Դրախտ: Դեղարվեստական պատկերման իր
ուժով նրա «Դժոխքը» համաշխարհային գրականության ամենա-
հիասքանչ երկերից մեկն է: Դանտեի մոայլ ֆանտազիան նկարա-
գրում է ստորերկրյա թագավորության սոսկալի ժայռերի և ան-
դունդների ցնցող պատկերներ. պատկերներ՝ հրեշավոր տանջանք-
ների, որոնց ենթարկվում են մեղավորները: Ոմանք խորասուզված
են այրվող լիճը, ուրիշները սառել կպել են սառույցին, երրորդ-
ներին օդում պտտում է հավիտենական մրրիկը: Դժոխքի շրթ-
ջաններից մեկում Դանտեն տեսնում է մի հսկա կրակե վիհ՝
պատրաստված Բոնիֆացիոս VIII պապի համար, որն այն ժա-
մանակ դեռ կենդանի էր:

Բայց Դանտեն դժոխքում չի տեղավորում իր սիրած անտիկ
գրողներին, որոնք ըստ եկեղեցական հասկացությունների, իբրև
կուսպաշտներ, պետք է գտնվեին այնտեղ: Դանտեն նրանց տեղա-
վորել է դժոխքի նախադռանը, որտեղ նրանք որևէ տանջանք չեն
կրում: «Աստվածային կատակերգության» մեջ Դանտեն դեռևս
գտնվում է եկեղեցական գաղափարների ազդեցության տակ:
Բայց այդ ստեղծագործության մեջ արդեն զգացվում է նոր հու-
մանիստական կուլտուրայի հովիերը: Դանտեն փառաբանում է

գագաթնաճերմակի ազատութիւնը, հարցախուզ հոգին, աշխարհն
ըմբռնելու ձգտումը:

Պետրարկա, Իտալական առաջին հումանիստներից մեկը
Բակտիստ Պետրարկան էր (1304—1374): Դեռ վաղ
հասակից նա սիրում էր գրքեր, շափազանց շատ կարդում էր
հռչակավոր հռոմեական գրողների երկերը: Նա որոնում և դառնում
էր անտիկ հեղինակների մոռացված ձեռագրերը: Ամեն մի այդ-
պիսի գյուտ Պետրարկան նշում էր իր օրագրում, որպես մի խո-
շոր դեպք:

Պետրարկան իրենից հետո շատ գրական երկեր է թողել: Նա
խաղերեն լեզվով գրում էր լիրիկական բանաստեղծություններ
սոնետներ, որոնց մեջ երգում էր իր տաժած սերը դեպի Լաուրան:
Պետրարկան իր ժամանակակիցների մեջ շատ մեծ հռչակ էր վա-
յելում: Հռոմում նրան հանդիսավորությամբ պսակեցին դափնյա
պսակով:

Մյուս մեծ հումանիստը Պետրարկայի բարեկամ Բոկա-
չիոն էր (1313—1375): Նրա պլխավոր երկը «Դեկամերոն» է
(հունարեն այդ նշանակում է «10 օր»): Բոկաչիոն պատմում է,
որ Ֆլորենցիայում մոլեգնող ժանտախտի ժամանակ տասը երի-
տասարդ և կանաչք դնացին քաղաքից դուրս. նրանք ամեն օր հա-
վաքվում էին միասին և յուրաքանչյուրը մի հետաքրքրական զը-
րույց էր պատմում: «Դեկամերոն» մի շարք պատմվածքների
ժողովածու է, որոնց մեջ Բոկաչիոն ծաղրում է տերտերների և
վանականների կեղծ բարեպաշտությունը և երկերեսանիությունը:
Նա կոչ էր անում ուրախ, վայելքներով լի կյանքի: Բոկաչիոն էլ,
Պետրարկայի պես, հրապուրվում էր անտիկ գրականությամբ, ո-
րոնում և հավաքում էր անտիկ ձեռագրեր:

Մաքիավելլի: Իտալիայի քաղաքական տրոհվածությունը,
մշտական պառակտիչ պատերազմները, որոնք հարուստ և կույ-
տուրական երկիրը ավար էին դարձնում օտարերկրյա զավթիչ-
ների և վարձու հրոսակախմբերի համար, հումանիստական կույ-
տուրայի լավագույն ներկայացուցիչներին խոր տառապանք էին
պատճառում: Իտալիայի փրկության միակ ճանապարհը նրանք
գտնում էին նրա միավորման մեջ: Իտալիայի միավորման կոչ
էր անում հռչակավոր ֆլորենցիացի պատմաբան և քաղաքակա-
նագետ Մաքիավելլին (1469—1527): Մաքիավելլու իդեալը

հին ռեսպուբլիկական Հռոմի քաղաքական կառուցվածքն էր: Քայցնա կարծում էր, որ Իտալիան կարող է միավորել միայն միապետական ուժեղ իշխանությունը, ինչպես այդ եղավ Ֆրանսիայում և Իսպանիայում: Մաքիավելլին չէր հավատում մարդկային բնության բարի հատկություններին և կարծում էր, որ միավորման կարելի է հասնել միայն բռնի ճանապարհով: Ընդ որում նա թույլատրելի էր համարում և կեղծիք, և ուխտադրություն, և ամեն տեսակի շարագործություն, միայն թե այդ հասցնի միասնական և ուժեղ Իտալիա ստեղծելուն: Իր քաղաքական հայացքները Մաքիավելլին շարադրել է մի աշխատության մեջ, որը կոչվում է «Թագավոր»:

Լեոնարդո

դա Վինչի:

Կոպտուրայի հզոր վերելքն Իտալիայում առաջ քաշեց արտակարգ և բազմակողմանի ընդունակությունների տեր մարդիկ: Այդպիսին էր Լեոնարդո դա Վինչին (1452—1519): Նա հանճարեղ նկարիչ, քանդակագործ, հրաժիշտ, պոետ, ճարտարագետ, գյուտարար, բնագետ էր: Լեոնարդոն արվեստի նպատակը համարում էր բնության ճշտորեն վերարտադրությունը: Դրա համար նա ամենայն ջանասիրտությամբ ուսումնասիրում էր մարդու անատոմիան, նրա շարժումների մեխանիկան: Նա գրադվում էր դիակներ հերձելով (որ արգելված էր եկեղեցու կողմից):

Իր յուրաքանչյուր գործի վրա Լեոնարդո դա Վինչին աշխատում էր շատ տարիներ, ջանալով հասցնել կատարելության: Նրա ամենահռչակավոր գործը «Մոնա Լիզա Ջիոկոնդա»-ն է, այդ Ֆլորենցիայի մի քաղաքացուհու պորտրեն է, որ ալչեսցուցիչ է իր արտահայտչությամբ և արվեստի կատարելությամբ: Լեոնարդո դա Վինչին գիտության մեջ անդադար նոր ուղիներ էր որոնում: Նա ուսումնասիրում էր թռչունների թռիչքը, որպեսզի լուծի թռչող մեքենայի կառուցման հարցը: Նա մի շարք ուշա-

Լեոնարդո դա Վինչի Ավտոպորտրետ:

Ռաֆայել Ավետիսյան

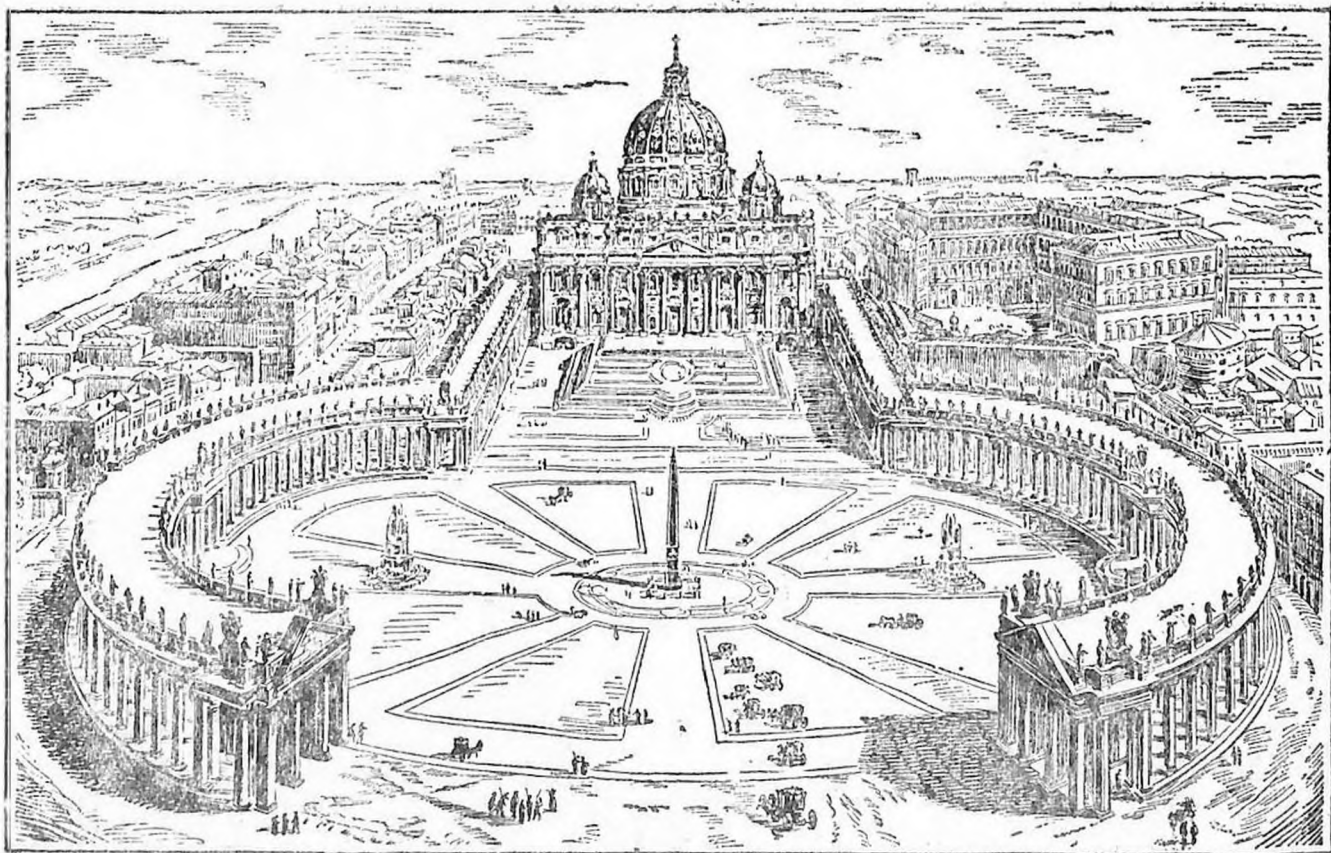
Միքել Անջելո
Ռաֆայել

Հղար և բաղմակողմանի տաղանդի տեր էր Ֆր-
լորենցիայի

Միքել Անջելո Մովսես

գրավ դիտումներ էր կատարել ընդհանուր, ֆիզիկայի, երկրաբանության բնագավառում։ Այդ հանձարեղ մարդն իր ամբողջ կյանքն անց է կացրել ծառայության մեջ, մերթ Միլանի տիրանի մոտ, մերթ Ֆլորենցիայի սինյորիայում, մերթ պապի, մերթ ֆրանսիական թագավորի մոտ։ Նա շարունակ փողի կարիք էր զգում, միջոցներ չէր գտնում իր փորձերը կատարելու համար և մեռավ կարիքի մեջ, հեռու հայրենիքից։ Նրա հանձարեղ դիտական աշխատությունները չէին հրատարակվել և երկար ժամանակ մնում էին անհայտության մեջ։ Միքել Անջելո Բոլոնարոստին, (1475—1564)։ Նա նկարիչ էր, արձանագործ, ճարտարապետ և պոետ։ Լինելով ջերմ հայրենասեր, նա տառապում էր, տեսնելով այն խոր ստորացումը, որին հասցրին Իտալիան օտարերկրյա ասպատակությունները և ներքին երկպառակությունները։ Իր գործերում նա պատկերում էր հզոր մարդիկ՝ ահեղ հայացքով և պողպատե մկաններով։ Այդպիսին են նրա հռչակավոր Դավիթ և Մովսես արձանները։ Ահեղ ուժով լեցուն է նրա մի արձանը, որը պատկերում է իր շղթաները կտրատելիցանկացող շղթայակապ ստրուկին։ Նրա ամբողջ ստեղծագոր-

Սուրբ Պետրոսի տաճարը Հռոմում:

Ռաբլե:

ծուլթյունը ներշնչված է զայ-
լույթով իր հայրենիքի հա-
րըստահարիչների դեմ, դա
մի կող է հղորդիմադրու-
թյան:

Հիասքանչ նկարիչ էր
Ռաֆայելը (1483—1520),
իր նկարներում նա տվել է
մի շարք հրաշալի և նուրբ
կանացի կերպարներ: Նրա
սիրած թեման էր երեխայի
հետ երիտասարդ մոր
պատկերացումը: Նրա գոր-
ծերից մեծագույնը համար-
վում է «Սիկստինայի տի-
րամայրը»:

Մեծ զարգացման հա-
սավ այդ ժամանակ ճար-
տարապետությունը: Հետևելով անտիկ օրինակներին, իտալական
ճարտարապետները ձգտում էին շենքերին հաղորդել որքան հնա-
րավոր է ավելի շատ ներդաշնակություն և համաչափություն: Շեն-
քերը զարդարվում էին անտիկ ճաշակի սյուներիով, պսակվում էին
գեղեցիկ զմբեթներով: Այդ դարաշրջանի ամենահոյակապ ճարտա-
րապետական գործերից մեկը սուրբ Պետրոսի տաճարն էր Հռո-
մում, որը կառուցվեց Բրամանթեի և Միքել Անջելո Բուոնարոտիի
յեկավարությամբ:

§ 2. ՀՈՒՄԱՆԻՍՏՆԵՐՆ ԱՆԳՂԻԱՅՈՒՄ, ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ, ՆԻԴԵՐՈՒԱՆԴՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ

Բուրժուական կուլտուրան աստիճանաբար զարգանում էր Եվ-
րոպայի մյուս երկրներում ևս: Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Նիդեռ-
լանդների և Գերմանիայի գիտնականները, գրողները, նկարիչները
շատ բան սովորեցին իտալական վերածնության գործիչներից:

Անգլիա: XIV դարից Անգլիայում զարգանում է ազգային
լեզվով գրականությունը:

XIV դարում գրում էր Անգլիայի մեծագույն բանաստեղծներից մեկը՝ Չոսերը (1340—1400)։ Նրա հայրը հարուստ վաճառական էր, նա ինքը մոտ էր կանգնած թագավորական արքունիքին, դիվանագիտական հանձնարարություններ էր կատարում Իտալիայում, շատ էր ճանապարհորդել Նվրուպայում, անձնապես ծանոթ էր Պետարկայի և Բոկաչիոյի հետ։ Նրա լավագույն երկը «Կենտերբերյան պատմվածքներն» է։ Լոնդոնից Կենտերբերի, միասին գնացող տարբեր հասարակական զիրք ունեցող մարդիկ, ձանաղարհին ժամանակ են անցկացնում նրանով, որ հերթով պատմում են հետաքրքրական պատմություններ։ Չոսերն այստեղ հանդես է բերում ասպետի, վանականի, ինդուլգենցիա վաճառողի, վաճառականի, ուսանողի, հալուստ պջուղացու, բժշկի և այլն։ Չոսերի ամբողջ երկը համակված է ուսուցմով։ Նա վառ գույներով նկարագրում է իսկական կենդանի մարդկանց։ Դրական գծերով նա պատկերում է քաղաքացիներին, համակրանքով է վերաբերվում գյուղացիներին, բայց անխնայորեն ծաղրի է ենթարկում հոգևորականությունը։

Յուդեայի։ Յրանսիական հովանիղմի ումննատականավոր ներկայացուցիչը Ռաբլեն էր (1494—1553)։ Նա անմահ փառքի է արժանացել «Գարգանտուա» և «Պանտագրյուն» իր երգիծաբանական վեպերով։ Այդ վեպերում դավժնալից պատմության դիմակի տակ պատմելով հսկա թագավորներ Գարգանտուայի ու Պանտագրյունի և նրանց զործակիցների ալոտատվոր արկածների մասին, Ռաբլեն ջախջախիչ քննադատության է ենթարկում ամբողջ ֆեոդալական կուլտուրան։ Նա անխնայ ծաղրի է ենթարկում գիտնական ուսումնառախներին իրենց դատարկ, խաբեբայական վայրահաջություններով, ծաղրում է տխմար ու տգետ հոգևորականությունը՝ պապի գլխավորությամբ, ծախվող ու կաշառակեր դատավորներին, մոլեգին ֆեոդալական սինյորներին, որոնք միշտ պատրաստ են պատերազմ ստեղծելու ամեն մի չնչին առիթով։ Այդ ամբողջ տխմարությունը, ագահությունը և նենգությունը Ռաբլեն հակադրում է խոր հավատը դեպի մարդու բնական բարիությունը։ Նա համոզված է, որ մարդիկ, որոնց տրված է վարմունքի լիակատար ազատություն, իրենք երջանիկ կլինեն և կարող են ուրիշներին էլ երջանկություն տալ։ Ռաբլեն

վեպն օգտւում էր մեծ հաջողութեամբ և եկեղեցու կատարի ղաշ-
րույթն առաջացրեց, որը նրա վրա արդեւ զորեց:

Նիգեոլանդները Նիդեռլանդական հումանիստ էր ազմ Ռոտ-
տերմ Գեւմանիան: Երբ զամ ցին (1467—1536) հսկայական
ազդեցություն ունեւ որ միայն իր հայրենիքում, այլև Գերմանիա-
յում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում: Առանձնակի հաջողութեամբ էր
օգտւում նրա «Հիմարության գովքը»: Այստեղ նա դուրս է բերում
սրբախ թագուհի Տիմարությանը, որը պարծենում է իր հզորու-

Էրազմ Ռոտտերդամցի:

թեամբ և թվում է իր երկըր-
պադուններին: Դրանց մեջ ա-
մենաաչքի ընկնող տեղը
դրուվում են ազա՜հ և ստն-
ծարձակ կաթոլիկ հոգևորա-
կանությունը և աստվածա-
բանները, որոնք գիտնակա-
նի տեսքով զբաղվում են
ծիծաղելի դատարկարանու-
թյուններով: Պատ՛ն ինքը
կարողանում է ուրախ ապ-
րել շնորհիվ միայն մարդ-
կային տիմարության: Է-
րազմի գիրքը բաղմաթիվ
անգամ վերահրատարակվել
է և լայն տարածումն է
ստացել ամբողջ Եվրոպա-
յում:

Մեծ հաջողութեամբ էր օգտւում նաև Գերմանիայի հումա-
նիստական խմբակներից մեկի հրապարակած երգիծանքը «Խա-
վարամիտ մարդկանց նամակները» վերնագրով: Այս-
տեղ տխմար և տգետ վանականների ու աստվածաբանների նա-
մակադրության ձևով ծաղրվում է եկեղեցական գիտնականությու-
նը և գիմակաղերծ էր արվում կաթոլիկ հոգևորականության խա-
բերայությունները, հարեցողությունը և ստնծարձակությունները:

«Խաղաղամիտ մարդկանց նամակների» կաղմեղուն մասնակ-
ցի է Գերմանիայի խոշորագույն հումանիստներից մեկը՝ Թափա-
ռական ասպետ և պոետ Ուլրիխ Ֆոն Զուլտտենը (1488—

1523)։ Լինելով ջերմ հայրենասեր, նա վրդովվում էր, որ Գերմանիայում տարածված է պապի և կաթոլիկ տերտերների բռնությունները։ Պապին նա անվանում է «բանդիտ» վարակված բոլոր արատներով։ Նա համակրանքով հիշում է չեխական հերոս Յան ժիժկային, որը դուրս եկավ պաշտպանելու եկեղեցու մեծ բարենորոգիչ Յան Հուսին և աղատեց իր հայրենիքը տերտերներից ու վանականներից։ Նա երազում էր Գերմանիայի միավորման մասին՝ պայքարելու համար նրա գլխավոր թշնամու՝ պապի դեմ։

Գրատպագրութուն։ Բուրժուական կուլտուրայի տարածմանը մեծ տպագրությունը հնարեց Յոհանն Գուտտենբերգը X V դարի կեսին Մայնցում (Գերմանիա)։ Մինչ այդ գրքերը ձեռքով էին արտագրվում։ Գրքերն արտագրում էին վանականները առանձին «գրա-արհեստանոցներում», այսպես կոչված «սկրիպտորիաներում»։ Գրքերը գրվում էին մագաղաթի վրա, հաճախ զարդարվում էին գեղեցիկ նկարված գլխատառերով և շատ թանկ էին։ Նրանք մատչելի էին միայն հարուստ մարդկանց։ Որքան աճում էր քաղաքային կուլտուրան, այնքան աճում էր գրքի պահանջը։ Քաղաքներում երևան եկան այնպիսի համքարություններ, որոնք հատկապես ըզբաղվում էին գրքերի արտագրությամբ։ X IV դարի վերջից երևան են գալիս լղթի վրա արտագրված գրքեր, իսկ թուղթը մագաղաթից շատ ավելի էժան էր։ Փորձեր էին արվում նաև տպելու միջոցով մեխանիկորեն բազմացնել գրքերը։ Դրա համար էջի ամբողջ տեքստը հակադարձ շրիֆտով փորագրում

Տպագրական դազդահ։

հազարավոր էջի ամբողջ տեքստը հակադարձ շրիֆտով փորագրում

Հին փայտե տախտակի վրա, տախտակին ներք էին քսում և տր-
պում թղթի վրա: Այդ միջոցը դարձյալ շատ թանկ էր և դժվար:

Գուտտենբերգը որոշեց փայտե ամբողջական տախտակը փո-
խարինել շարժական տառերով և այն էլ՝ մետաղից ձուլված: Դա
խիստ դժուրացրեց տպագրության դործը և թույլ տվեց արագ շա-
րել մեծ գրքեր: Գուտտենբերգը տպելու համար հարմարեցրեց
ձեռքի հատուկ մի դադգահ, որը հնարավորություն էր տալիս
պտտտակի միջոցով թուղթը համաչափորեն սեղմել շարվածքին:

Գրատպության արվեստը արագ տարածվեց Եվրոպայի բո-
լոր երկրներում: Ամենուրեք տպարաններ էին հիմնվում և նոր
հզանակով գրքեր տպագրվում: Գրքերն զգալիորեն էժանացան
և ափելի մատչելի դարձան: Աճեց գրքի առևտուրը: Գրատպա-
գրությունը դարձավ բուրժուական կուլտուրայի տարածման մի
հզոր միջոց:

§ 3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

Քյուլզանդակ: Կուլտուրայի նշանակալի վերելք սկսվեց նաև
Բյուզանդիայում՝ Լատինական կայսրության անկումից և Բյու-
զանդական պետության վերականգնելուց հետո: Բյուզանդական
գիտնականները և գրողները սգեւորվում էին, հիշելով իրենց երկրի
մեծ անցյալի մասին, հին հունական կուլտուրայի փառքի և մե-
ծության մասին: Նրանք սկսեցին եռանդալիս ուսումնասիրել հին
հունական գրողներին ու փիլիսոփաներին և հետեւել նրանց: Նրանք
բողոքում էին եկեղեցական բռնացման դեմ և մարդկային մտքի
հումար պահանջում էին ազատություն: Բյուզանդական գիտնա-
կանները կենդանի կապ էին պահպանում խաղաղական հումանիստ-
ների հետ: Խաղաղական հումանիստները նրանցից սովորում էին
հումարեն լեզուն և հին հունական պոետներին և փիլիսոփանե-
րին հասկանալը: XV դարի բյուզանդական հռչակավոր գիտնա-
կան Հեմիստոս Պլիֆոնը մի ժամանակ ապրում էր Ֆլորենցիա-
յում: Խաղաղական հռչակավոր հումանիստները նրա բարեկամներն
ու աշակերտներն էին: Պլիֆոնը երազում էր վերածնել բյուզան-
դական կայսրության մեջ հին Հելլադան:

Վերածնություն է կատարվում բյուզանդական գեղանկարչու-

թյան մեջ ևս: Եկեղեցական գեղանկարչության անշարժ խիստ ֆիգուրաները փոխարինվում էին ավելի կենդանի ու բնական ֆիգուրաներով: Նկարիչներն աշխատում էին արտահայտել շարժում, որոնում էին բնությանը մոտիկ գույներ:

Կուլտուրական նույնպիսի վերելք տեղի ունեւ հարավսլավոնական երկրներում, մասնավորապէս Սերբիայում:

Թուրքական նվաճումը բյուզանդական գիտնականներին ըստիպեց փախչել ուրիշ երկրներ: Նրանցից շատերը տեղափոխվեցին Իտալիա: Մյուսներն ապաստան էին որոնում Ռուսաստանում: Թուրքերից Ռուսաստանում փրկվելու էին գտնում նաև հարավսլավոնական երկրների կրթված մարդիկ:

Ռուսաստան: Թաթարական լուծը կասեցրեց ռուսական կուլտուրայի զարգացումը, բայց չկարողացավ ոչնչացնել մեծ ժողովրդի ազատագրության և իր պետության վերածնության ճրգաւմները:

Ռուսական երկրի միասնության և նրա պատմական մեծ ապագայի զաղափարը չէր թուլանում մոնղոլական տիրապետության նույնիսկ վատթարագույն ժամանակներում: Ռուսական ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող ականավոր դեպքերը, արտաքին թշնամու հանդեպ նրա տարած հաղթանակները՝ նշվում էին ռուս պրականության մեջ: «Ալեքսանդր Նեվսկու կյանքը», որ կազմվել է XIV դարի սկզբին, համիշտակված կարդում էին ռուսական երկրի բոլոր ծայրամասերում: Մի շարք պրական վիպակներ նվիրված էին Կուլիկովյան ճակատամարտին: Դրանցից մեկը՝ «Զաղենշչինա»-ն գրված էր «Ասք Իգորի գնդի մասին» երկի հետևությաւր: Չէր դադարում և արվեստի զարգացումը, առանձնապէս Նովգորոդում և Պսկովում, որոնք գերծ էին մնացել թաթարական ջարդերից: Այդ քաղաքները զարդարվեցին բազմաթիւ տաճարներով, որոնք կառուցեցին եպիսկոպոսները, բոյարները, վաճառականական գիւղիաները: Այն վերածնությունը, որն այն ժամանակ կատարվում էր բյուզանդական և սլավոնական արվեստի մեջ, ընդգրկեց և Ռուսաստանը: Հռչակված էին Նովգորոդի գեղանկարիչները, որոնք աշխատում էին տաճարների նկարազարդման մեջ ավելի մեծ պատկերավորութլուն, շարժում և ռեալիզմ մտցնել:

Մոսկովան, որը XIV—XV դարերում Ռուսաստանի միավորման կենտրոնն էր, դարձավ նրա նույնպէս և կուլտուրական

կենտրոնը: Մոսկվայում հորինվում էին պատմական երկեր, որոնք պատկերում էին Ռուսաստանի մեծ անցյալը: Մոսկվայում աշխատում էր միջնադարի խոշորագույն գեղանկարիչներից մեկը՝ Անդրեյ Ռուբլյովը (մեռել է մոտավորապես 1430 թվին): Անդրեյ Ռուբլյովի կրոնական գեղանկարչությունն աչքի է ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ, գծերի ու գույներով: Գեղեցկությամբ ու ներդաշնակությամբ և հոգեկան խոր ապրումներ արտահայտելու կարողությամբ: Նրա դործերը բարձր էին դնահատուկ ու մարդիկ: Տարեգրությունը նշում է, որպես մեծ դժբախտություն, որ հրդեհի ժամանակ ոչնչացվել է Ռուբլյովի նկարներից մեկը: Ռուբլյովն ունեցել է շատ աշակերտներ և հետևորդներ: Նրա դպրոցը մեծ բարձրության է հասցրել ռուսական գեղանկարչությունը:

Մոսկվան կուլտուրական սերտ կապեր էր պահպանում Բյու-

Զանգատուն—ժամացույց
Նովգորոդում XV դ.

զանդիալի և հարավային սլավոնների հետ, ձգտում էր վերականգնել կապերն արևմուտքի հետ: Փրկվելով թուրքական ջարդերից, շատ կրթված հույներ ու սերբեր գնում էին Մոսկվա: Ականավոր հունական հումանիստ Մաքսիմ Հույնը, որը կրթություն էր ստացել Իտալիայում, Մոսկվա եկավ XVI դարի սկզբին: Նրա շուրջը համախմբվեց կրթված մարդկանց մի խմբակ, որոնք աշխուժորեն արձագանքում էին Ռուսաստանի բաղադրական կյանքի հարցերին:

Մոսկվայի վարդապետները յուրացնում էին իտալական վերածնության ճաշ-

տարապետների շինարարական «խնդիրներ» Իվան III-ի հրապերով Մոսկվա է գալիս հռչակավոր իտալական ճարտարապետ Ֆիոռա վանտին։ Նրան հանձնարարվեց Մոսկվայի Կրեմլի Վերափոխման մայր եկեղեցու կառուցումը։ Ֆիոռավանտին ամենայն ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր ռուսական հին ճարտարապետության օրինակները, և նրա ղեկավարությամբ կառուցված մայր եկեղեցին ռուսական արվեստի ամենահույսկալ հուշարձաններից մեկն է։ Կրեմլի մի այլ մայր եկեղեցին՝ Ավետյաց եկեղեցին, մոտավորապես նույն ժամանակ կառուցել են Պսկովի վարպետները։ Կրեմլի շուրջը կառուցվեցին բարձր քարե պարիսպներ։ Սկսվեց մեծ իշխանի պալատի կառուցումը։ Այդ կառուցողական աշխատանքները տարվում էին իտալական վարպետների մասնակցությամբ։ Գեղեցիկ քարե տաճարներ և սլաքատներ կառուցվում էին նաև Թաթարական լծի տապալումից հետո վերածնվող Ռուսական պետության մյուս քաղաքներում։

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

XVIII ԳԼՈՒԽ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԶԱՎԹՈՒՄՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲԸ

XI—XV դարերի ընթացքում ֆեոդալական հասարակության կյանքում մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Չարդանում էին արդյունաբերությունն ու առևտուրը, աճում էին քաղաքները: Բայց այդ զարգացումը կատարվում էր անհամաչափորեն: Արևելյան Նվրոպայի և Ասիայի երկրները ենթարկվում էին քոչվորների հորդանների հարձակումներին, որոնք քաղքայում էին նրանց տնտեսությունը և կասեցնում էին նրանց զարգացումը: Արևելյան եվրոպան և առանձնապես Ռուսաստանը Արևմուտքի համար պատվար հանդիսացավ քոչվորների հարձակումների դեմ: Այդ պատճառով Արևմտյան Նվրոպայի երկրները տնտեսության և կոլտուղայի բնագավառում առաջ տնցան Արևելքի երկրներից: Ֆեոդալական կարգերը շարունակում էին տիրապետել Արևմտյան Նվրոպայում այնպես, ինչպես Արևելքում, բայց Արևմտյան Նվրոպայի ժողաշավոր երկրներում, ամենից առաջ Իտալիայում, սկսեցին զարգանալ կապիտալիստական հարաբերություններ:

Հաճե՛կս եկան նոր դասակարգեր՝ բ ու լ թ ու ա - կ ա պ ի -

տ ա լ ի ս ա ն հ ր ք և նրանց կողմից շահագործվող վ ա ր ձ ու
ր ա ն վ ո ր ն ե ր ք: Վարձու բանվորները ճորտ դշուղացիներից
տարբերվում էին նրանով, որ նրանք անձնապես աղատ էին, բայց
դրա փոխարեն գրկված էին հողից և գոյություն բոլոր միջոցներից:
Սովամահ չլինելու համար, նրանք պետք է կապիտալիստներին
վաճառեին իրենց բանվորական ուժը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն արա-
գացավ նրանով, որ եվրոպացիները հայտնագործեցին առևտրա-
կան նոր ճանապարհներ և նոր՝ մինչ այդ անհայտ երկրներ:

§ 1. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԵՎ ՀՆԴԱՍՏԱՆ ՏԱՆՈՂ ԾՈՎԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Արեվելք ևս- XV դարում եվրոպացիները սաստիկ կերպով
նող ճագս.- սկսեցին ճանապարհներ որոնել դեպի Արևելք՝
պարսիցների ո- դեպի Հնդկաստան, Չինաստան, որոնք նրանց
րոնումները: թվում էին որպես հեքիաթային հարատույնունե-
րի երկրներ: Եվրոպական վաճառականները հույս ունեին հարըս-
տանալ այդ երկրների հետ առևտուր անելով: Նրանք ջանկատում
էին ուղղակի հարաբերություններ հաստատել եվրոպացիներին
անհայտ այդ երկրների հետ, ուր աճում են պղպեղ, դարչին և այլ
համեմունքներ, որոնց համար ստիպված էին լինում ահագին գու-
մարներ ալելի վճարել արաբական վաճառականներին: Նրանք
ջանկատում էին հասնել այն խորհրդավոր երկրները, որտեղ կան
թանկապին քարեր և անսպառ ոսկի: Ոսկին դրդում էր քայքայ-
ված աղնավանդների, արկածների և հեշտ ձեռք բերվող վաստակ
որոնողների երևակայությունը: Այդ ժամանակներում, առևտրի
զարգացմամբ, ոսկին դարձել էր գլխավոր հրապուրանքի առարկա:
Ոսկով կարելի էր գնել ամեն ինչ: Ոսկին նշանակում էր հարուս-
տություն, պատիվ, իշխանություն:

Եվրոպայում ոսկի քիչ կար, այն էլ անցնում էր արաբ վաճա-
ռականների ձեռքը՝ Արևելքից բերվող ապրանքների դիմաց: Ընդ
որում, թուրքական նվաճումներն ավելի ու ավելի էին դժվարաց-
նում արևելյան առևտուրը: Թուրքերը զավթել էին Ղրիմը, ասաի-
ճանաբար զավթում էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը:

հվորապացիներն սկսեցին նոր ճանապարհներ որոնել դեպի Արեւելք: Ռուս վաճառականները փորձ էին անում ուղղակի կապեր ստեղծել Իրանի և Արևելքի մյուս երկրների հետ:

Տվերի վաճառական Ա. ֆ. անասի Նիկիտինը 1466 թվին Իրանի վրայով հասավ Հնդկաստան, որտեղ ապրեց երեք տարի: Այդ ճանապարհորդության մասին նա գրեց հետաքրքիր նոթեր «Ճանապարհորդություն երեք ծովերի այն կողմը» վերնագրով:

Պորտուգալացիներ: Դեպի Արևելք ծովային ճանապարհներ էին որոնում պորտուգալացիները, որոնք վաղուց ծանոթ էին Աֆրիկայի արևմտյան ափերին: Պորտուգալացիները՝ լինելով խիզախ ծովագնացներ, ծովահեններ և ստրկավաճառներ՝ մշակել էին առադաստանավերի նոր տեսակ՝ թեթև կարավիլներ, որոնք դյուրաշարժ նավեր էին՝ հարմար հեռավոր նավարկությունների համար: Աստիճանաբար լողալով աֆրիկյան հեռուն դեպի հարավ՝ Աֆրիկայի արևմտյան ափի երկարությամբ, նրանք հասան մինչև Բարեհուսո հրվանդանը, պոտեցին Աֆրիկայի հարավային ծայրի շուրջը և համոզվեցին, որ այդ ճանապարհով կարելի է նավարկել մինչև Հնդկաստան: Շուրջաֆրիկյան ճանապարհորդությունը դեպի Հնդկաստան առաջին անգամ կատարեց պորտուգալական ծովագնաց Վասկո դե Գաման, որը Հնդկաստան հասավ 1498 թվին:

Կոլումբոսի նախապրիոր-գուբյուրները: Դրանից քիչ առաջ, 1492 թվին Իսպանիայից դեպի Արևելյան Ասիա նոր ճանապարհ որոնելու ուղևորվեց Քրիստափոր Կոլումբոսը: Կոլումբոսը ճնշովացի ջուհակի որդի էր: Վաղ պատանեկությունից նա ծովագնաց դարձավ: Նրան հրապուրում էր մի խիզախ միտք՝ ճանապարհ գտնել դեպի Հնդկաստան, լողալով երկրագնդի շուրջը՝ արևմուտքի ուղղությամբ: Բայց այդ միտքն այն ժամանակ խելագործություն էր թվում: Բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո Կոլումբոսը կարողացավ իր պլանով հետաքրքրել իսպանական թագուհի Իզաբելլային: Նրան տրամադրեցին երեք ոչ մեծ նավ: 1492 թվի հոկտեմբերի 12-ին, 70-օրյա նավարկումից հետո նրա փոքրիկ նավախումբը հասավ մի փոքր կղզու, որը Կոլումբոսն անվանեց Սան-Սալվադոր: Այդ Բահամյան կղզիներից մեկն էր: Այնուհետև Կոլումբոսը հայտնաբերեց Կուբա և Հայիտիի կղզիները: Հետագայի երեք արշավանքների ժա-

Ճանաչեալ նա հայտնագործեց էլի մի քանի կղզիներ և հասաւ Հա-
րավային Ամերիկայի ամերին: Նրա հայտնագործած աղքատիկ
երկրները, բնակված վայրենիներով, շատ քիչ էին նման Հնդկաս-
տանի և Հեռավոր Արեւելքի հեքիաթայնորեն հարուստ երկրներին.
ինչպէս եւրոպացիներն իրենց պատկերացնում էին այդ երկրնե-
րը: Կոլումբոսի ձեռնարկութուն-
ները շարդարացրին Իսպանական
կառավարութեան սպասելիքները:
Նա մեռաւ աղքատութեան մեջ,
մոռացված ամենքից:

Կոլումբոսը չէր էլ ենթադրում,
քե ինքը, հայտնագործել է մի
հսկա մայր ցամաք: Նա կարծում
էր, թե դտել է Հնդկաստան տա-
նող ճանապարհը: Միայն մի այլ
ճանապարհորդ, Ֆլորինցիացի
աստղագետ, Ամերիգո Վես-
պուչչին, երևան հանեց, որ
Կոլումբոսը հայտնագործել է մի
նոր աշխարհամաս: Ամերիգոյ
անունով այդ աշխարհամասը կոչ-
վեց Ամերիկա: Բայց Ամերիկա-

Քրիստափոր Կոլումբոս:

յի բնիկ բնակչութեան վրա մնաց «հնդիկ» անունը, և կենտրոնա-
կան Ամերիկայի կղզիները կոչվեցին «Վեստ-Ինդիա» (այսինքն
Արեւմտեան Հնդկաստան) ի տարբերութիւն «Օստ-Ինդիայից»
արեւելեան, ասիական Հնդկաստանից:

Մագելլան

Վեսպուչչին այն միտքը հայտնեց, որ Ասիայի
արեւելեան ամերին կարելի է հասնել հարավից՝
շրջելով նոր հայտնադրած մայր ցամաքի շուրջը: Այդ պլանն
իրագործեց իսպանական կառավարութիւնը: Նրա հանձնարարու-
մով Մագելլանի հրամանատարութեամբ էքսպեդիցիան շր-
ջեց Հարավային Ամերիկայի շուրջը, ահաւ մի նեղուցով, որ հե-
տո նրա անունով կոչվեց Մագելլանի նեղուց, կտրեց Խաղաղ օվ-

Կոլումբոսի կարավելան:

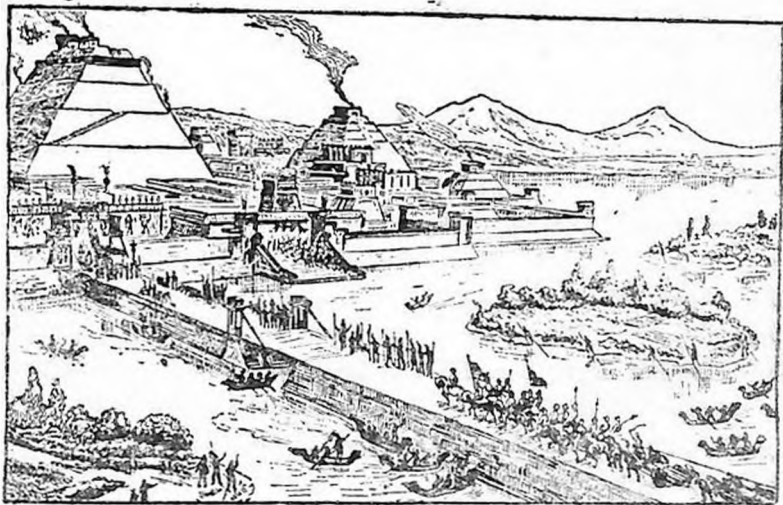
կիանոսը և Ասիայի ու Աֆրիկայի ափերի երկարությունը վերադարձավ Նվրոպա: Ճանապարհորդությունը տևեց երեք տարի (1519—1522): Այդ մի շատ դժվար նավարկում էր Մագելլանն ինքը և արշավախմբի մասնակիցների մեծ մասը ոչնչացան ճանապարհին: Մագելլանի հետ ուղևորված 265 հոգուց ետ վերադարձան միայն 13 հոգի՝ շուրջերկրյա ճանապարհորդությունն անարհեստաբար: Մագելլանի էքսպեդիցիան առաջին շուրջերկրյա նավարկումն էր:

§ 2. ՆԱՐՈՊԱՅԻՆՆԵՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաղաղությանը նվիրված գրքերը համոզվեցին, որ Կոլումբոսի զավթումներն հայտնագործած երկիրն Ասիայի արևելյան ափը Փակտիկայում: չէ: Բայց նոր հայտնագործած երկրում գտնվեցին այն, ինչ որ աշխարհում նվիրված գրքերը ամենից շատ փափագում էին. այնտեղ ոսկի գտան: Ոսկի հափշտակելուն վրա ընկան հեշտ վաստակ որոնողները՝ Կաստիլիայի ռազմատենչ չքավոր ազնվականների (հիդալգո) թվից:

Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայում՝ Մեքսիկայում՝ ապրող այտեղեցիների և Պերուում ապրող ինկերի թագավորների և ավագանու մոտ կուտակված էր ոսկու և արծաթի մեծ պաշար: Դրանք հնադարյան կուլտուրայի ժողովուրդներ էին: Նրանք ունեին քաղաքներ և ամրոցներ: Նրանց ավագանին ապրում էր գեղեցիկ պալատներում՝ զարդարված ճոխ քանդակագործությամբ, մարմա-

ոյ՛ա մոզայիկայով, շատրվաններով, դորդերով, ուներ ոսկյա ու արծաթյա շատ կահ-կարասի, հազնում էին խայտաբղետ հագուստ: Ացտեկները և ինկերն ապրում էին նրանց կողմից նվաճված ցեղերի հաշվին, որոնք պարտավոր էին վճարել ծանր քնատուրք, հայթայթել թանկարժեք մետաղներ, մթերքներ, ստրուկներ: Ծնթակա ցեղերն առում էին իրենց ստրկացնողներին: Այդ ցեղերի օգնությամբ իսպանացիները հեշտովթյամբ նվաճեցին մեծ պետություններ: Ընդ որում, Ամերիկայի բնակիչները ծանոթ չէին ոչ հրազենին, ոչ ձիուն: Զիավորի տեսքը և հրացանների կրակոցի որոտը խուճապային սարսափի էին մատնում նրանց: Իսպանացի արկածախնդիր Կո'լտեսսը, որը Սալամանկայի համալսարանի նախկին ուսանող էր, գիրքը փոխարինեց սուսերով, 400 մար-

Կորտեսի մուտքը Մեքսիկա:

դուց բաղկացած ջոկատի գլուխն անցած նվաճեց ացտեկների պետությունը Մեքսիկայում (1521): Է՛լ ավելի փոքր հրոսավախմբով՝ անգրագետ բանգիտ Պիսառոն նվաճեց ինկերի պետությունը Պերուում (1531): Նվաճողների ձեռքն ընկան թանկագին մետաղների միթխարի պաշարներ, ոսկու և արծաթի հարստագույն հանքեր: Իսպանացիները զավթեցին նվաճած ժողովուրդների երկրնե-

բը, իսկ բնակչութիւնն ստրուկ դարձրին: Նույն ճակատագրին ար-
ժանացան և այն ցեղերը, որոնք իսպանացիներին օգնեցին հաղ-
թութիւն տանելու: Եվրոպացիներն իրենց զավթած երկրներում
մտցրին գաղութային այնպիսի ստրկութիւն, որոնց սարսափների
առաջ շնչին են երևում նույնիսկ հին աշխարհի ստրկատիրական
կարգերի դաժանութիւնները:

Իսպանացիներն ստիպում էին հնդկներին մշակել զավթած
հողերը: Նրանց անողոքաբար շահագործում էին նոր կազմակեր-
պած շաքարի ոլտանտայիաներում: Է՛լ ավելի սոսկալի էր աշխա-
տանքը լոսկու և արծաթի հանքերում: Մարդիկ մասսայորեն ոչըն-
չանում էին հյուծվածութիւնից: Ամեն մի հանքի մոտ ընկած էին
լինում հարյուրավոր դիակներ, և բաղենիքը երամներով հարձակ-
վում էին դիշատելու: Ամենաշնչին դիմադրութեան դեպքում ամ-
բողջ գյուղեր ոչնչացվում էին: Անհնազանդներին այրում էին խա-
թովկների վրա, նրանց կանանց, երեխաներին և մայրերին ստի-
պելով ներկա լինել այրմանը: Դժբախտ հնդկները շատ դեպքե-
րում իրենց կյանքին վերջ էին տալիս անձնապաշտութեամբ, որ-
պէսզի ազատվեն ստրկութեան անտանելի տառապանքներից: Ո-
չընչացնում էին ամբողջ ցեղեր: XVI դարի կեսին ոչնչացավ Կու-
բա և Յամայկա կղզիների տեղական ամբողջ բնակչութիւնը: Այն
ժամանակ իսպանացիք սկսեցին իրենց ամերիկյան գաղութները
նեղրեր բերել Աֆրիկայից: Աֆրիկայում մարդկանց իսկական որս
սկսվեց, Դժբախտ նեղրերին շղթայակապ, հեղձուցիչ նաւամբար
ներում տանում էին Ամերիկա, նրանց կես մասը կոտորվում էր
ճանապարհին՝ հյուծվելուց և հիւանդութիւններից: Եվրոպացինե-
րը ոչ թե կոլտուրա, այլ ստրկութիւն և ոչնչացում էին տանում
գաղութային երկրները:

Տնտեսական շուրջ տարին մեկ անգամ Իսպանիա էր ուղևոր-
վում խիստ զինված «արծաթի նավատորմը»: Նա բերում էր մարդ-
կանց խորտակված կյանքի դիմում ձեռք բերած արծաթն ու ոսկին:
Ծանապարհին նրանց դարանակալում էին եվրոպական ուրիշ գի-
ջատիչներ, որոնք աշխատում էին տիրանալ թանկագին աւաքին:
Պորտուգալացի- Պորտուգալացիները, որոնք հայտնագործել էին
Նեբր գետը- Հնդկաստան և Մոլուքյան ու Զոնդյան կղզիները
Ներք: տանող ճանապարհը, չափազանց թույլ էին, որ-
պէսզի կարողանային նվաճել այդ խիտ և բազմամիլիոն բնակ-

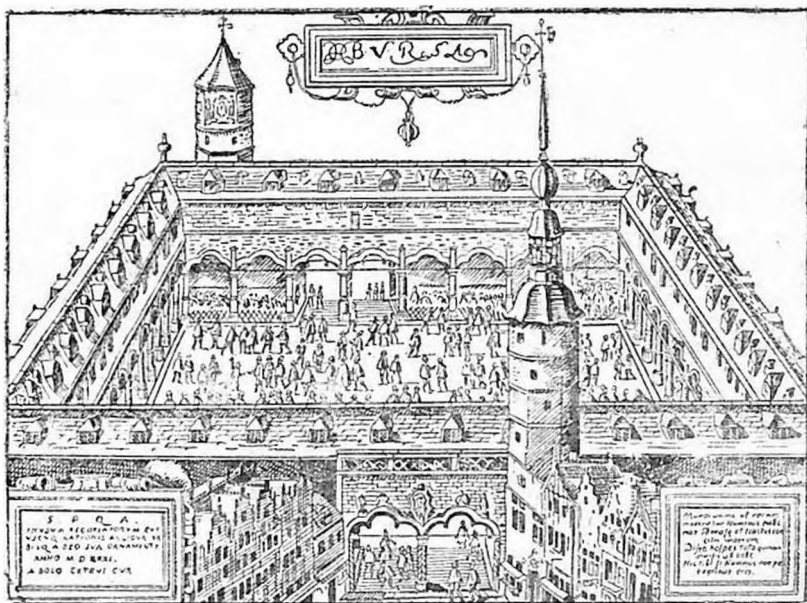
չությունն ունեցող երկրները: Նրանք սահմանափակվում էին նրանով, որ ծովափերին հաստատել էին մի շարք ավազակային ամրացված որջեր և զբաղվում էին ծովահենություն: Նրանք աշխատում էին դուրս վանել այդ կողմերում առևտուր անող արաբական վաճառականներին: Պորտուգալական նավախմբի պետ Ալբուկերկը մի շարք քաղաքներ ավերեց Արաբիայի ծովափնյա շրջաններում, ամենուրեք սարսափ տարածելով իր գազանություններով: Հետո նա շարժվեց դեպի Արևելք, Մալաբարի ավերին հասիշտակեց Գոան, սրի քաշեց տեղական բնակչությունը և այստեղ հիմնեց պորտուգալացիների գլխավոր հենակետային կայանը: Քիչ հետո նա տիրեց Մալակկան, որտեղ համեմունքների գլխավոր շուկան էր, և պորտուգալական ֆակտորիաները հանդես եկան Մոլուքյան կղզիներում: Իրենց գրաված կայաններից՝ պորտուգալացիները որոում էին հնդկական և արաբական նավերը: Նրանք հասիշտակում էին բեռը, իսկ նավերն անձնակազմով խորասուզում էին ծովը: Գերիներից ոմանց նրանք ազատ էին արձակում՝ կտրելով նրանց քիթն ու ականջները: Այդ դժբախտներն ամբողջ Արևելքով մեկ լուր պետք է տարածեին այն մասին, թե ինչ է սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր խախտում են պորտուգալացիների առևտրական մենաշնորհը: Պորտուգալացիներն օգտվեցին հարավային Հնդկաստանի քաղաքական տրոհվածությունից և զկսեցին սիստեմատիկաբար կողոպտել տեղական բնակչությանը: Նրանք իրենց ենթարկեցին տեղական որոշ իշխանիկների և ստիպեցին նրանց հայթայթել իրենց համար պղպեղ, մեխակ, իմբիր, մուսկատի ընկուզ, գործվածքեղեն՝ կամ ձրիաբար որպես տուրք, կամ չնչին գներով: Այդ ամենը Եվրոպայում վաճառվում էր 700—800 և ավելի տոկոս շահույթով: Ընդ որում, Հնդկաստանից պորտուգալացիները շատ ապրանք չէին բերում, ընդամենը 5—6 նավ, որպեսզի գները չիջեցնեն: Եթե գներն սկսում էին ընկնել, ապա ղեչապնում էին ապրանքի ավելցուկը:

Այսպես սկիզբ առան եվրոպական գաղութային տիրապետությունները: Արևմտյան Եվրոպան փոքր փակ երկրից՝ XVI դարում դառնում է վիթխարի գաղութային տիրապետությունների կենտրոն: Գաղութներից Եվրոպա են հոսում կողոպտած հարստությունները: Գ ա ղ ու թ ն ե ռ ի և գ ա ղ ու թ ա յ ի ն ժ ող ու ու ը ղ ն ե ռ ի կ ող ո պ ու տ ը և անմարդկային շա-

Հ ա դ ո թ ծ ա լ մ ը ա թ ա գ ա ն ց ը ի ն կ ա պ ի տ ա լ ի զ մ ի
զ ա թ գ ա ց ու մ ը Ա թ և մ տ յ ա ն Ե լ ը ո պ ա յ ու մ: Բայց
կապիտալիզմը դարդանում էր ոչ այն երկրներում, որոնք առաջի-
նը զավթեցին անդրօվկիանոսային գաղութները:

Անսովորակնք Իսպանիան և Պորտուգալիան աղքատ և հետամը-
բուսան: նաց երկրներ էին: Իսպանական թագավորները և
ֆեոդալների ձեռքն ընկած վիթխարի հարստությունները վատնը-
վում էին ապարդյուն կերպով: Իսպանիայում և Պորտուգալիայում
սեփական արդյունաբերությունը թույլ էր զարգացած: Հարկ էր
լինում ամեն ինչ գնել արտասահմանում, և կողոպտված գանձերի
մեծ մասը հոսում էր օտարերկրյա վաճառականների ձեռքը: Հա-
մաժուռների բռնները, որ բերում էին պորտուգալական նավերն
Արևելքից, ճանապարհին միայն մտնում էին Լիսաբոն, իսկ այն-
տեղից տարվում էին Անտիլե թափն, որը XV դարում դարձել
էր եվրոպական առևտրի կենտրոնը: Անտիլեյանում կենտրոնացել
էր գաղութային ապրանքների առևտուրը: Այստեղ էլ բերում էին
Անգլիայի և Ֆլանդրիայի մահուղը, Գերմանիայի անագը, պղինձը
և երկաթը: Եվրոպայի բոլոր երկրներից Անտիլեյանի բորսան էին
հավաքվում վաճառականական հարուստ ֆիրմաների ներկայացու-
ցիչները Եվրոպայի բոլոր երկրներից: Այստեղ լսվում էին Եվրո-
պական բոլոր լեզուները: Անտիլեյանի բորսան բաց էր ամբողջ
տարվա ընթացքում: Բորսան տոնավաճառներից տարբերվում էր
նրանով, որ այդտեղ գործարքներ էին կատարվում ոչ թե բերված
ապրանքների շուրջը, այլ այն ապրանքների, որոնք դեռ պետք է
բերվեին: Գործարքները կատարվում էին նմուշներով: Այդպիսի
գործարքները կապված էին ռիսկի հետ և սպեկուլացիայի լայն
դուռ էին բաց անում: Վաճառորդն ու գնորդը նախապես պայմա-
նավորվում էին ապրանքի քանակի, որակի և գնի մասին: Բայց
գնից շարունակաբար փոփոխվում էին՝ նայած այդտեղ բերված
տվյալ ապրանքի քանակին: Փոթորիկը կարող էր խորտակել ապ-
րանքով նավերը, ճանապարհին նրանք կարող էին հափշտակվել
ծովահենների կողմից, հանկարծակի բռնկված պատերազմի հե-
տևանքով կարող էր բռնադրաման ենթարկվել ապրանքը: Բորսա-
յին գործարքների ժամանակ կարելի էր արագորեն հարստանալ
կամ սնանկանալ: Գործարարների հսկայական բազմությունը ամեն
օր խռնվում էր Անտիլեյանի բորսայում՝ տաղնապալի սեփանց

դնելով նորություններին: Բորսայում շրջանառություն էին կատարում առաջներում չսոված գումարներ: Եթե թագավորներին փող էր հարկավոր պատերազմի համար՝ կարող էին գտնել Անտվերպենի բորսայում: Բայց թագավորներին փող պարտք տալը վտանգավոր էր: Նրանք հանկարծ կարող էին հրաժարվել վճարելուց: Ուստի

Բորսա:

վաճառականներն ու բանկերը համաձայնվում էին նրանց դրամով փոխառություն տալ միայն հսկայական տոկոսներով: Որպեսզի այդ տոկոսները վճարեն, թագավորները պետք է մեծացնեին աշխատավորներից զանձվող հարկերը:

Այսպիսով գաղութներից կողոպտած հարստությունների հոսանքը ուժեղացրեց առևտրական գործունեությունը և վարկը Եվրոպայում և ճարպիկ գործարարների համար արագությունը հարցստանալու հնարավորություն ստեղծեց: Ճարպիկ և ձեռներեց վաճառականների, բանկիրների և սպեկուլանտների ձեռքին սկսեցին կուտակվել վիթխարի գումարներ, ինչպիսին առաջներում բո-

լորովին լաված էլ չէր: Ֆեֆերների առևտրական և բան-
կիրական տունն Առաքսուրդում (հարավային Գերմանիա) բազ-
մամիլիոն կարողություն վաստակեց: Ֆուգգերները փող էին
պարտք տալիս պապին, թագավորներին և կայսրներին: Դրա դի-
մաց նրանք իրավունք էին ստանում շահագործելու արծաթի, պը-
ղենձի և սնդիկի հանքերը, որոնք նրանց ահագին շահույթ էին
բերում: Ֆուգգերները խաղանական թագավոր Կարլոս Հաբսբուր-
գին փող տվին կաշառելու գերմանական կուրֆյուրստներին և ալդ-
պիստով նրան ապահովեցին, որ Գերմանիայի կայսր ընտրվե-
(1519):

Կարլոս V-ի Կարլոս Հաբսբուրգը, որը կայսր դարձավ Կար-
ևյասուրքում: Ըոս V անունով, տիրում էր մի հսկա պետու-
թյան, որն ընդգրկում էր Իսպանիան իր ամերիկական գաղութնե-
րով, հարավային Իտալիան, Սիցիլիան, Գերմանական կայսրու-

Կարլոս V:

թյունը և Նիդեռլանդները
(այժմյան Բելգիան, Հոլան-
դիան, Լյուքսեմբուրգը և
հյուսիսային Ֆրանսիայի
մարզերը): Ինչպես այն ժա-
մանակ ասում էին ռեա-
տիրություններում արե-
գակը երբեք մայր չի մըս-
նում», նրան էին պատկա-
նում Ամերիկայի ոսկու և
արծաթի հանքերը: Է՛լ ավե-
լի մեծ եկամուտներ էին
բերում նրան Նիդեռլանդներէ
իրենց բրդեղենի արդյունա-
բերությամբ և հարուստ
առևտրական քաղաքներով,
որոնցից գլխավորն Անտ-
վերպենն էր: Իրենց փոխա-
տվություններով նրան օգ-

նում էին այն ժամանակվա եվրոպայի ամենահարուստ բանկիր-
ները՝ Ֆուգգերները: Բայց անսահմանորեն ծախսված ալդ պետու-
թյունը պահանջում էր հսկայական ծախսեր: Կարլոսը երկարատև

պատերազմի մեջ էր ընկել Ֆրանսիայի դեմ՝ Իտալիան տիրապետելու համար։ Այդ պատերազմները սոսկալի կերպով ավերում էին Իտալիան և ապարդյուն կերպով կլանում էին թե ֆրանսիական թագավորների և թե Կարլոս V-ի գանձարանը։ Թուրքերը դաշնակցեցին ֆրանսիական թագավորի հետ, և ֆրանսիական նավատորմը Կարլոս V-ի դեմ դործում էր թուրքականի հետ միասին։ Կայսրության պաշտպանության և արկածախնդիր նվաճումների համար փող չկար։ Ավելի ու ավելի դժվարին էր դառնում մեծապես ցրված և բազմացեղ կայսրության վրա ամրապնդել իշխանությունը և նորանոր հարկեր քամիլ հպատակներից։ Ժողովրդական դժգոհությունն աճում էր հսկա պետության բոլոր ծայրերում։ Ապստամբեցին Կաստիլիայի քաղաքները, նրանց հարեց գյուղացիությունը, և միայն մեծ ջանքերի դնով Կարլոսին հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունը։ Ուժեղանում էր վրդովմունքը Նիդեռլանդներում։ Ռեդուցիոն շարժումն ընդգրկել էր Գերմանիան։

XIX Գ Լ Ո Ւ Խ

ՌԵՖՈՐՄԱՑԻԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

§ 1. ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ՌԵՖՈՐՄԱՑԻԱՅԻՅ ԱՌԱՋ

Ռեֆուլուցիոն Եւրոպայում XV դարի վերջից ռեդուցիոն խոր շարժումն արդեն ընդգրկել էր Գերմանիան։ Գյուղացիական հուզումներն անընդհատ ցնցում էին երկիրը։ Այդ ժամանակ գյուղացիների դրությունը խիստ վատթարացել էր։ Ազնվականները նախանձով էին նայում հարուստ քաղաքացիներին, որոնք հարստացել էին առևտրի և սպեկուլյացիայի միջոցով, նախանձում էին նրանց փարթամ կյանքին և գյուղացիներից նորանոր պարհակներ էին պահանջում, աշխատում էին նրանցից քամել վերջին կոպեկները։ Նրանք զավթում էին համայնական հողերը՝ արոտավայրերը, անտառները, մարգագետինները, ձկնորսարանները, որոնք առաջ համայնքի օգտագործման տակ էին գտնվում։ Որպեսզի կալվածատիրոջը վճարեն իրամական հողատուրքը, գյուղացիներն ստիպված էին մեծ և քայքայիչ տոկոսներով պարտք վերցնել քաղաքի վաշխառուներից։ Կալվածատերերն

աշխատում էին նորից ճորտացնել ճորտատիրական կախումից ազատված գյուղացիներին: Գյուղացիներին անողորմաբար կողոպտած էր նկեղեցին, որին ստիպված էին վճարել «տասանորդ» — բերքի տասներորդ մասը:

Գյուղացիների մեջ հուզումներ սկսվեցին: 1476 թվին Վլուդ-բուդոյ քաղաքի մոտ հովիվ և գյուղական երաժիշտ Հանս Բեհեմը քարոզում էր, թե բոլոր մարդիկ եղբայրներ են, թե յակաք է լինեն հարուստներ ու աղքատներ, թե սինյորներից և հոգևորականներից պետք է խլել հողը և տալ գյուղացիներին: Շատ ժողովուրդ էր հավաքվում լսելու նրա քարոզները: Եպիսկոպոսը հրամայեց բռնել Բեհեմին, որպես հերետիկոսի: Նրան դատեցին և այրեցին խարույկի վրա, բայց այդ, իհարկե, չէր կարող հանգստացնել գյուղացիներին: Նրանց մեջ սկսեցին տարածվել գաղտնի կաղմակերպություններ: Իրենց դրոշի վրա նրանք պատկերում էին գյուղացիական քոշեր, որպես ապրտասաժբության խորհրդանշան՝ աղնվական կոշիկների դեմ:

Խիստ դժգոհություն էր աճում քաղաքներում: Այստեղ կատաղի պայքար էր դնում՝ քաղաքի վարչության ամբողջ իշխանությունն իրենց ձեռքը հավաքած պատրիկության և քաղաքի բնակչության միջին խավերի՝ «բյուրգերներին» միջև (Գերմանիայում «բյուրգեր» կոչվում էին ունեւոր արհեստավորները և խանութպանները): Հարուստ պատրիկությունը բյուրգերների վրա էր գցում հարկերի ամբողջ ծանրությունը, իր ձեռքն էր վերցնում ամբողջ առևտուրը:

Հուզվում էին քաղաքի բնակչության ստորին խավերը, երկավարականները, բանվորները: Ժողովրդի այդ ամենից շատ ճնշված խավերը սերտ կապ էին զգում ճնշված գյուղացիության հետ և պատրաստ էին նրանց հետ միատեղ գործելու:

Ռևոլուցիան սկսվեց նկեղեցու ռեֆորմի պահանջով:

Կարոլիկական կաթոլիկական եկեղեցին վաղուց ի վեր ընդհանրեցրել էին այն ազդեցությունը, որ մի ժամանակ նրանք ունեին: Իրք ուժեղացավ թագավորների իշխանությունը, պապերն այլևս չէին կարող մտածել համաշխարհային տիրապետության մասին: Դրա փոխարեն նրանք զբաղվեցին իրենց անձնական եկամուտներն ավելացնելով: Նրանք մեծ դամարներ էին վերցնում եպիս-

կոպտոսների և արքաների պաշտոնի նշանակելու համար, ծավալում էին ինդովգնեսիանների անամոթ վաճառքը: Նրանք փարթամ և շվայտ կյանք էին վարում, վիթխարի գունձեր էին հավաքում, հարստացնում էին իրենց ազգականներին:

Ընդհանուր սարսափ և զայրույթ առաջացրեց Ալեքսանդր VI Բորջիա պապը (1492—1503): Հարստանալու համար նա կանգ չէր առնում ոչ մի հանցադործության առաջ: Ուխտադրժուկներ, թույնը, դաշույնը գաղտնի սպանությունները սուր՝ նրա քաղաքականության սովորական դործիքներն էին: Ալեքսանդրի հաջորդներն ավելի լավ չէին, քան ինքը: Կաթոլիկական եպիսկոպոսները և վանքերը տիրապետում էին հսկայական հողերին, հազարավոր ճորտ գյուղացիներին, վիթխարի եկամուտներ էին ստանում: Բազմաթիվ վանականներ ու տերտերներ կուշտ ու պարսպ կյանք էին վարում աշխատավորների հաշվին: Հոգևորականության պարսպությունը, սանձարձակությունը և տգիտությունը համընդհանուր զայրույթ էին առաջացնում:

Ինկվիզիցիայի լրտեսները և հետախույզները վխտում էին ամենուրեք, որոնելով դժգոհներին: Հազարավոր մարդկանց խոշտանգման էին ենթարկում և այրում խարուկների վրա, իսկ նրանց գույքը հարստացնում էր ազահ եկեղեցուն:

Ուժեղ պետական իշխանություն ունեցող պետություններում, ինչպես Անգլիայում և Ֆրանսիայում, թափավորները սահմանափակեցին եկեղեցական եկամուտները: Բայց Գերմանիայում կաթոլիկ եկեղեցին դործում էր միանգամայն ազատորեն և անամոթաբար կողոպտում էր ժողովրդին: Բնակչության բոլոր դասակարգերի մեջ աճում էր դժգոհություն ընդդեմ կաթոլիկական եկեղեցու: Նույնիսկ խոշոր ֆեոդալները, իշխանները, որոնց եկեղեցին հարկավոր էր, որպեսզի վախի և հնազանդության մեջ պահեն ժողովրդին, գտնում էին, որ տիրապետման այդ գործիքը չափազանց թանկ է նստում: Նրանք նախանձով էին նայում եկեղեցու լայնածավալ տիրապետություններին ու հարուստ եկամուտներին և ցանկանում էին տիրանալ դրանց:

ՀումաՆԳԻԱՍ-

Գերք:

Եկեղեցին քաղաքացիների խոր զայրույթն էր առաջացնում: Քաղաքային բուրժուազիայի շարքերում շատ հետևորդներ ունեցավ հումանիզմը: Հու-

Մարտին Լյութեր

մանիստները խիստ քննադատության և ծաղրի էին ենթարկում կաթոլիկական եկեղեցին։ Նրանց հուզում էին այն տգիտությունն ու սնոտիապաշտությունը, որոնք պաշտպանում էր եկեղեցին, ինչպես և նրա ադահությունը և դաժանությունը։

Հումանիստների երկերը, էրազմի «Հիմարության գովերը», «Խալարամիտ մարդկանց նամակները» և մանավանդ Ուլրիխ ֆոն Հուտտենի հրաբորբոք կոչերը՝ պապի և կաթոլիկական հոգևորականության ճնշումներին վերջ տալու վերաբերյալ՝ ջերմ

արձագանք էին գտնում Գերմանիայում։ Ժողովրդի մեջ տարածվում էին թերթիկներ, որոնց մեջ զիմակաղերծվում և ծաղրի էր ենթարկվում կաթոլիկական հոգևորականությունը։

§ 2. ՌԵՖՈՐՄԱՅԻՆԱՅԻ ՄԿԻԶՐԸ

Լյութերի Ելույթը

1517 թվին եկեղեցու ռեֆորմի մասին քառողով հանդես եկավ Վիթենբերգի (Մաքսոնիայում) համալսարանի պրոֆեսոր Մարտին Լյութերը (1483—1546)։ Նրա ելույթին առիթ ծառայեց ինդուլգենցիաների խայտառակ վաճառքը, որ եկեղեցին բացեց Գերմանիայում։ Ինդուլգենցիաները վաճառում էին, որպեսզի ծածկեն այն պարտքը, որ արել էր Ֆուգգերներից Մաչնցի արքեպիսկոպոսը, իսկ պարտքն արված էր այն պատճառով, որպեսզի վճարի պապին՝ իրեն արքեպիսկոպոսի պաշտոնին նշանակելու համար։ Ինդուլգենցիա վաճառող վանականի հետ շրջում էր Ֆուգգերների գործակալը և համաժողով էր վաճառքի արդյունքը։ Վաճառքը կատարվում էր կոպիտ ռեկլամով։ Լյութերը Վիթենբերգի եկեղեցու պատին փակցրեց իր «95 թեզիսները», որոնց մեջ դատապարտում էր ինդուլգենցիաների մասին ուսմունքը և դրանց վաճառքը։

Լյութերի ելույթն արագութեամբ հայտնի դարձաւ ամբողջ Գերմանիայում և ամենուրեք ընդհանուր համալրանք և պաշտպանութիւն առաջացրեց: Պատը Լյութերին բանալիք եկեղեցուց, բայց Լյութերը պապի կոնդակը զցեց կրակը: Լյութերի շուրջը լայնածաւալ շարժում բարձրացաւ ընդդէմ Հռոմի և կաթոլիկութեան: Բայց բոլորը միակերպ չէին ըմբռնում ռեֆորմացիան: Իշխանները ցանկանում էին եկեղեցին ազատել պապի իշխանութիւնից և գրավել նրա վիթխարի հարստութիւնները: Նրանք ուզում էին եկեղեցին ենթարկել իրենց և նրա օգնութեամբ ճնշել, կողոպտել և շահագործել աշխատավորներին:

Պապի ծաղրանկարը:

Բուրժուազիան երազում էր իր եկեղեցու մասին, որը ծառայեր բուրժուազիայի շահերին: Նա ցանկանում էր ֆեոդալական եկեղեցին, ինչպիսին էր կաթոլիկականը, փոխարինել բուրժուական եկեղեցով: Բուրժուազիան նույնպէս ուզում էր խլել կաթոլիկական եկեղեցու գույքը, բայց ուզում էր ինքը տիրանալ այդ գույքին, և ոչ թե տալ իշխաններին և ազնւականներին: Նա ուզում էր այնպիսի մի եկեղեցի, որը սրբազործեր բուրժուական կարգերը և քարոզեր բանւորներին ու արհեստավորներին, որպէսզի նրանք ավելի շատ աշխատեն իրենց տերերի համար և չհամարձակվեն տրտնջալ իրենց աղքատութեան մասին: Այդ հայացքների արտահայտիչն էր Լյութերը:

Ռեֆորմացիան բոլորովին այլ կերպ էին պատկերացնում գյուղացիները և քաղաքի չքավորները: Նրանք ցանկանում էին եկեղեցու ռեֆորմացիան միացնել ամբողջ հասարակարգի բարեփոխութեան հետ՝ արդարութեան և հավասարութեան հիման

վրա: Գերմանիայի աշխատավոր դատակարարելը՝ մեջ գեւ կենդանի էին ըստորականների ուսմունքները: Գերմանիայի աշխատավորները պահանջում էին ոչ իշխանական, ոչ էլ բուրժուական, այլ ժողովրդական ուժերի մասին:

ԹԻՄԱՍ ՄՅՈՒՆԵՐԻ

Այդ ժողովրդական շարժման առաջնորդն ու հերոսը դարձավ մեծ ռեւոլյուցիոններ Ռուսիայում (1493—1525): Մյուն-

ցերը երազում էր մի այնպիսի հասարակարգի մասին, երբ շնչելին ոչ շահագործողներ, ոչ շահագործվողներ, բոլորը հավասար կլինեին և գույքը կպատկանի ամբողջ ժողովրդին: Նա ազոտ կերպով կռահում էր, թե ինչպիսին պետք է լինի անդամակարգ սոցիալիստական հասարակությունը: Մյունցերը կազմակերպչի և առաջնորդի իր սաղանդը գործադրեց, որպեսզի միավորի բոլոր ռեւոլյուցիոն տարրերը՝ ֆեոդալական կարգերի դեմ պայքարելու համար:

Թոմաս Մյունցերի

Մյունցերի բոցավառ քարոզները, որոնք ուղղված էին շահագործողների և նրանց իշխանությունը պաշտպանողների դեմ, սարսափ և առեւտրյուն էին տարածում տիրող դատակարարելի մեջ: Մյունցերին և նրա աշակերտներին հալածում էին: Նա հաճախ ստիպված էր լինում տեղից տեղ փոխադրվել, նրա աշակերտները հալածանքներից թաքնվում էին Գերմանիայի զա-

նազան վայրերում: Բայց այդ ճանապարհով ռեւոլյուցիոն ազդեցության փառվով սովելի էր տարածվում: Ժողովուրդն ազահուլթամբ սնկնդրում էր Մյունցերի և նրա հետևորդների քարոզները:

Երբ 1524 թվին իշխանությունները ջանկացան բռնել Մյունչենբերգը, Բյուրինգիայի լեռնագոյն բանվորները, բլուզներով՝ զինված, թույլ չտվին, որ ձերբակալեն իրենց սիրելի առաջնորդին։ Ժողովուրդը հուզվում էր։ Բնակչությունը փակում էր եկեղեցիները, բռնում էր կաթոլիկական տերտերներին։ Գյուղացիները հրաժարվում էին պարհակներ կատարել իրենց տերերի համար և սկսում էին զենքի դիմել։

§ 3. ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գյուղացիների ապստամբու- թյունը Գերմա- նիայում։

Ապստամբությունն սկսվեց Գերմանիայի Հարավ-արևմուտքում (Շվաբիայում) և 1525 թվին ընդգրկեց գրեթե ամբողջ հարավային Գերմանիան և միջին Գերմանիայի մի մասը։ Ապստամբ գյուղացիները շարադրեցին իրենց պահանջները, որոնք հայտնի են «12 հոգվածներ» անունով։

Այդ հոգվածները տպագրվեցին և տարածվեցին ամբողջ Գերմանիայում։

Գյուղացիները պահանջում էին, որպեսզի իրենց վերադարձվեն սինյորների զավթած անտառները, մարզագետինները և արտավայրերը, որպեսզի իրենց թույլատրվի ձուլ որսալ գետերում ու լճերում և վայրի թռչուններ անտառներում, որպեսզի պակասեցնեն կոռը և հողատուրքերը և գյուղացիներին ազատեն ճորտատիրական կախումից, որպեսզի թույլ տան գյուղացիներին իրենք ընտրեն իրենց քահանային և վերացնեն եկեղեցական տասանորդի մի մասը, իսկ մյուս մասը հատկացվի քահանաներին և չքավորներին պահելու համար։

Գյուղացիների ապստամբությունից, որն ուղղված էր ամենից առաջ ֆեոդալների և ֆեոդալական շահագործման դեմ, ցանկանում էր օգտվել նաև քաղաքային բուրժուազիայի ամենից ավելի վճռական մասը։ Որոշ քաղաքացիներ հարեցին ապստամբությանը և առաջադրեցին իրենց ծրագիրը, որը կոչվում էր Հեբերոնյան (այն քաղաքի անունով, ուր առաջին անգամ առաջադրվեց այն)։ Այդ ծրագրում ցանկություն էր արտահայտվում միավորել ամբողջ Գերմանիան, հաստատել չափի ու կշռի միասնական սիս-

տեմ, միատեսակ դրամ և թուղացնել իշխանների ու սինյորների իշխանությունը, մի խոսքով՝ այն բոլորը, ինչ որ հարկավոր էր բուրժուազիային նրա զարգացման և ուժեղացման համար: Ապրտամբներին միացան և որոշ ասպետներ: Մյուսների կողմնակիցներն առաջադրեցին իրենց ծրագիրը, որի մեջ մերժում էին որևէ համաձայնություն շահագործողների հետ, բոլորին կոչ էին անում միանալ նրանց դեմ ուղղված պայքարին, և ովքեր ցանկանում էին հեռու մնալ պայքարից, նրանց հայտարարում էին թշնամի:

Ապստամբ գյուղացիները

ցույց տալիս: Ընդ որում, ավելի ունևոր գյուղացիները պատրաստ էին համաձայնություն դալ լինամու հետ:

Իշխանները, ազնվականները և հարուստ քաղաքացիները միավորվեցին և գյուղացիների դեմ շարժեցին մեծ ուժեր՝ խորանակ և անողորմարար դաժան Տրուֆազենս զորավարի գեկավարությամբ: Տրուֆազենս մերթ խաբեություն մեծացրեց, մերթ ուժով ջախջախեց իրարից անջատ գյուղացիական ջոկատները: Գերի ընկած գյուղացիներին նա ոչնչացնում էր, իսկ շարժման առաջնորդներին խոշտանգումների և գաղամային մահապատիժների էր ենթարկում:

Շարժումն առավել ուղղուցիտն թափ ընդունեց Բյուրինգիա-

Գերմանական գյուղացիական պատերազմը շատ ավելի լայն թափ ընդունեց, քան Ժակերիան և Ուտտ Տայլերի ապստամբությունը: Գյուղացիները մեծ ջոկատների կազմեցին: Նրանք քարուքանդ էին անում գլխակներն ու վանքերը, դրավում էին քաղաքները, դատաստան էին տեսնում դաժան ճնշողների հետ: Սակայն ապստամբ գյուղացիները չկարողացան միավորել իրենց ուժերը և դորժել միատեղ՝ Գյուղացիական ջոկատները մնում էին անջատված: Նրանք ժամանակին իրար օգնություն չէին

յում, որտեղ ղեկավարում էր անմիջականորեն Մյունցերն ինքը:

Այստեղ շարժման մեջ գործոն մասնակցություն ունեցան ենթավարպետները, չքավորությունը և լեռնագործները: Ռևոլուցիայի կենտրոնը դարձավ Մյուլհաուզեն քաղաքը: Քաղաքում պատրաստում էին զենք, ձուլում էին թնդանոթներ և մարդում էին աշխարհազորայիններին: Մյունցերը մի բոցավառ կոշով դիմեց քաղաքներին և գյուղերին ելնելու թշնամու՝ սինյորների և տերտերների դեմ: Գյուղացիները հարձակվում էին գլյակների ու վանքերի վրա և կրակի ու ավերածության էին մատնում դրանք:

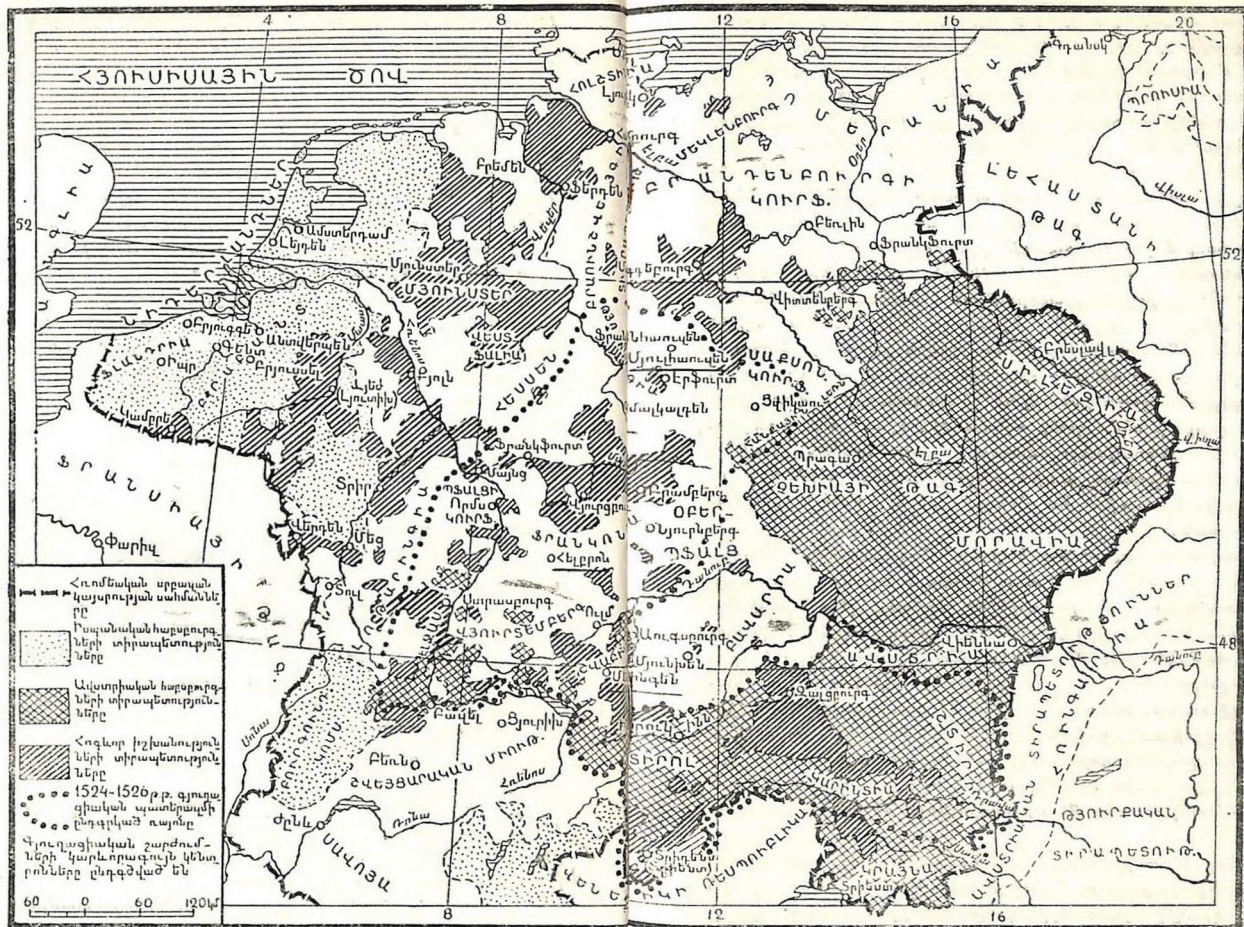
Իշխանները մեծ ուժեր դուրս բերին Մյունցերի դեմ: Ֆրանկենհաուզենի մոտ տեղի ունեցած անհավասար կռվում նրա ջոկատը ջախջախվեց: Մյունցերին իրեն դերի վերցրին, դաժան խոշտանգումների ենթարկեցին և մահապատժի ենթարկեցին: Այդպես զոհվեց գերմանական ժողովրդի խոշորագույն հերոսը:

Գյուղացիների հարձակումն ասպետի վրա:

Չնայած ուժերի հսկայական գերակշռության, իշխաններին երկար ժամանակ չէր հաջողվում ճնշել գյուղացիների ապստամբությունը: Գյուղացիներն ամենից երկար դիմադրում էին Տիրոլի լեռներում՝ մինչև 1526 թվի ամառը:

Սոսկալի էր հալթոդների դատապատանն ապստամբած ժողո-

Գերմանիան, Անֆորմացիայի Կյուլդացիական պատերազմի շրջանում

վերդի հետ: Հաղարավոր պոռնիկներ այրեցին, տասնյակ հաղարավոր գյուղացիների խոշտանդման ու մահապատժի ենթարկեցին: Կենդանի մնացածների վրա հսկայական ռազմատուրք դրին:

Սարսափած բուրժուազիան շտապեց ստորացուցիչ կերպով ծառայություններ մատուցել զաղրելի հաղթողներին: Լյուքսերը կոչ էր անում իշխաններին՝ ամենադաժան դատ տեսնել գյուղացիների հետ: Նա դրել է. «Բուդ ամեն մեկը սրախողխող անի, ծեծի և խեղդի նրանց բացահայտ ու գաղտնի, ինչպես կոտորում են կատաղած շներին»: Նա խորհուրդ էր տալիս աղնվականներին մեծացնել կոռը և բոլոր գյուղացիներին ճորտեր դարձնել:

**Մյունստերի Ռեուլուցիայի վերջին արձագանքը քաղա-
կամուսնացի քային շքավորության ապստամբությունն էր**
Մյունստեր քաղաքում՝ Նիդերլանդների սահմանադրին (1533—1535): Ապստամբները դուրս քշեցին քաղաքից եպիսկոպոսին, որը քաղաքի սինյորն էր, զբաղեցին իշխանությունը և կազմակերպեցին սլաշտպանություն՝ եպիսկոպոսի և մյուս իշխանների զորքերի դեմ, որոնք օգնում էին նրան կտ գրավելու քաղաքի տիրապետությունը: Հարուստ բուրժուազիան փախավ քաղաքից: Կառավարման գլուխն անցավ նախկին գերձակ Յոհանն Լայդենացիին: Նա հանդես բերեց երեւելի կազմակերպչի տաղանդ:

Պաշարված քաղաքում նոր կարգեր հաստատվեցին: Բոլորը պետք է հրաժարվեին ոսկուց ու արծաթից և տրամադրեին ընդհանուր դանձարկղին: Քաղաքացիների հաղուստեղենը, սպիտակեղենը, տնային կահույքը բաժանվեցին բոլորի միջև հավասարապես: Կազմակերպվեց միատեղ անվճար սնունդ: Քաղաքի բոլոր բնակիչները պետք է աշխատեին կոմունայի կարիքների համար: Բայց տների, տնամերձ հողերի և արտադրության գործիքների մասնավոր սեփականությունը մնաց առաջվա պես: Այդ մանր արտադրության գործիքների տեր մանր արհեստավորների կոմունիզմն էր: Նրանք պահանջում էին արտադրանքի հավասար բաշխում միայն, բայց ոչ թե արտադրության միջոցների հանրայնացում:

Քաղաքը 16 ամիս հերոսաբար դիմադրում էր եպիսկոպոսի զորքերին: Միայն քաղաքում սով ընկնելուց հետո, եպիսկոպոսին հաջողվեց զբաղիլ Մյունստերը՝ դավաճանության ճանապարհով:

Քաղաքն իսպառ աւերւիցւոյ: Հաղթողները չէին խնայում ոչ կանանց, ոչ երեխաներին: Մյուռնստերի կոմունայի առաջնորդները, այդ թիւում և Յոհանն Այդլենացին, դաժանագոյն խոշտանգումից հետո մահապատժի ենթարկւիցին:

Գյուղացիների Ռեուլդցիայի պարտութունը Գերպարուքում մահուան համար սոսկալի աղետ հետևեալները: Էր, որը հարյուրավոր տարին երգող և սեպրեց նրա զարգացումը: Կոնտրռուլցիայի հաղթանակը իշխանների, այսինքն՝ խոշոր ֆեոդալների հաղթանակն էր և նա երկար ժամանակով ամրապնդեց ֆեոդալիզմի և երկրի քաղաքական տրոհվածութեան տիրապետութունը: Իշխավոր ռուլուցիոն դասակարգի՝ դուռացիութեան պարտութունը բացատրւում է նրանց ոչ-բավականաչափ կազմակերպւածութեամբ, ունեւոր գյուղացիութեան տատանումներով, ինչպես և նրանով, որ նրանց շարքերում դավաճաններ կային: Շարժումը ղեկավարելու համար քաղաքի չքավորութեանը և լեռնագործ բանվորները չափազանց թույլ, փոքրաթիւ և անկազմակերպ էին: Գերմանական բուրժուազիան ստոր և վախկոտ կերպով դավաճանեց ռուլուցիային: Իր ռադաքական առաջնորդ լյութերի հետ միասին նա շտապեց ծոնկ չոքել իշխանների առաջ և իր ամբողջ մաղձը թափեց ջախջախւած գյուղացիների և քաղաքի չքավորութեան գլխին, որոնք նրան սարսափեցրել էին իրենց ռուլուցիոն ելույթով:

§ 4. ՉԱՓԱՎՈՐ ՌԵՅՈՐՄԱՑԻԱՅԻ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Լյութերական Ռեուլուցիայի ջախջախումից շահեցին իշխանները: Նրանցից շատերն շտապեցին իրենց մոտանցկացնել ռեֆորմացիան աչնպես, ինչպիսի ձև նրան տվել էր արսափած բուրժուազիայի գաղափարական առաջնորդ լյութերը: Ամենից առաջ իշխանները գրավեցին եկեղեցական հարստութեանը:

Ռեֆորմացիան ընդունած յուրաքանչյուր իշխանութեան մեջ եկեղեցու գլուխը համարւում էր իշխանը: Քարոզիչները (պատուորները) համարւում էին պետական ծառայութեան մեջ: Պատ-

տորները պետք է՝ խրատելին ժողովրդին պետերից ստացված հրաճանդների համաձայն: Լյութերական եկեղեցին այսպիսով դարձավ մի հիմնարկություն, որը լիովին ենթարկվում էր իշխանին: «Էջման» եկեղեցի ցանկացող բուրժուազիայի պահանջների համաձայն, Լյութերը վերացրեց եկեղեցական փարթամ ծեսերը և պարզեցրեց ժամասացությունը: Վերացվեցին սրբապատկերները և սրբեր ու մասունքներ երկրպագելը:

Ռեֆորմացիայի կողմնակիցներին անվանեցին «ռոզոքա-կաններ»: Բայց բոլոր իշխանները չէ, որ իրենց մոտ բողոքականություն մտցրին: Ռեուդուցիայից առանձնապես սարսափած հարավ-գերմանական իշխանները կառչած էին հին հավատին, որպես ֆեոդալական կարգերի հենարանի: Բայց նրանք էլ շտապեցին դավթել եկեղեցական դույքի զգալի մասը: Սարսափած կաթոլիկական հոգևորականությունը նրանց չընդդիմացավ:

Կալսեր Եվ Իսթանբուլի պալատը: Կարլոս V կայսրն այնպես էր զբաղված Ֆրանսիացիների և թուրքերի դեմ պատերազմելով և Խալիֆայում իր գրավումներով, որ նա ժամանակ չունեի խառնվելու գերմանական դործերին: Բայց իշխանների իշխանությունն և նրանց ինքնուրույնության ուժեղացումը նրան անհանգստացրեց, որպես սպառնալիք նրա կայսերական թագի համար: Նա օգտվեց Ֆրանսիացիների դեմ մղվող պատերազմի դադարից, որպեսզի զբաղվի իր իշխանության ուժեղացմամբ Գերմանիայում: Այն ժամանակ բողոքական իշխանները նոր դեմ միություն կազմեցին: Շնորհիվ ամենաուժեղ բողոքական իշխաններից մեկի, Մորից Սաքսոնացու դավաճանություն, կայսրին հաջողվեց հաղթել միությունը: Բայց այդ անհանգստացրեց նաև կաթոլիկ իշխաններին, որոնք բոլորովին էլ չէին ցանկանում, որ ուժեղանար կալսեր իշխանությունը: Բողոքական և կաթոլիկական իշխանները դաշն կնքեցին Ֆրանսիացիների հետ ընդդեմ իրենց կալսեր: Նրանց հարեց և «հուդա» Մորիցը: Կարլոս V-ը ջախջախվեց և քիչ մնաց գերի ընկներ Մորիցի ձեռքը:

Կալսեր և իշխանների միջև Աուգսբուրգում կնքված համաձայնությունամբ (1555), որովհետ, որ յուրաքանչյուր իշխան ազատ է իր համար ընտրելու այն կրոնը, որը կցանկանա՝ բողոքականություն կամ կաթոլիկություն: Բայց հպատակները պարտավոր են դավանել իշխանի կրոնը: Հաստատվեց այսպիսի մի կանոն՝ «եր-

կիրն ումն է՝ կրոնն էլ նրանն է: Այդ համաձայնությունը հայտնի է «Առաքելութի կրոնական հաշտություն» անդանով:

Նույն 1555 թվին, երկարատև և անհետևանք պատերազմներից հոգնած՝ Կարլոս V-ը հրաժարվեց զահից: Շուտով նա մեռավ: Նրա տերությունը բաժանվեց: Ամստրլիան և կալսերական թագը բաժին ընկավ նրա եղբայր Ֆերդինանդին: Իսպանիան ամերիկական գաղութների ու Նիդեռլանդների տիրապետությունների և Իտալիայի հետ՝ ստացավ Կարլոս V-ի որդի Ֆիլիպպ I-ը: Նրանցից Հաբսբուրգյան դինաստիայի երկու ճյուղ դոյացավ՝ ավստրիական և իսպանական:

Գերմանիայի Իշխանների հաղթանակը կալսեր հաղեկա Գերմանիայում: մանիայում վերջնականապես ամրապնդեց քաղաքական տրոհվածությունը և ֆեոդալիզմի տիրապետությունը: Բուրժուազիան չհամարձակվեց ձայն բարձրացնել: Միաժամանակ ակսվեց Գերմանիայի տնտեսական անկումը, որը նրան երկար ժամանակով ետ շարտեց: Առևտրի գլխավոր ճանապարհներն այժմ տեղափոխվեցին Ատլանտյան օվկիանոս և անցնում էին Հվրոպայի արևմտյան ափերի երկարությամբ: Իտալիան կորցրեց իր առաջվա՝ Արևմուտքի և Արևելքի կարևորագույն միջնորդ լինելու նշանակությունը: Դրա հետ միասին սկսեց ընկնել հարավ-արևմտյան քաղաքների նշանակությունը, որոնք իր ժամանակին բարգավաճել էին շնորհիվ իտալական առևտրի: Անկման հասավ Ֆուգերների հռչակավոր առևտրական և բանկիրական տունը: Խախտվեց և Հանզայի նշանակությունը: Ուժեղացած պետությունները, ինչպես Անգլիան և Ռուսաստանը, փակում էին հանդալան գրասենյակները, իրենց քաղաքներում և Հանզային զրկում էին նրա ունեցած առևտրական արտոնություններից:

§ 5. ԿԱԼՎԻՆԻԶՄ: ԿԱԹՈՒԼԻԿԱԿԱՆ ՌԵԱԿՑԻԱ

Ռեֆորմացիան Եկեղեցական ռեֆորմացիան տարածվեց ոչ միայն Գերմանիայում, այլ ներթափանցեց նաև եվրոպայի մյուս մասերում: Անգլիա, Շոտլանդիա, սկանդինավյան պետությունները (Շվեդիա, Դանիա և Նորվեգիա), Նիդեռլանդները և Շվեյցարիա:

Ամեն տեղ չէ, որ բուրժուազիան այնպես հնազանդ և վախ-կոտ էր, ինչպես Գերմանիայում: Շատ վճռականորեն նա իր պա-հանջներն առաջադրեց Շվեյցարիայում: Այնտեղ շատ կային քա-ղաք-ռեսպուբլիկաներ, որտեղ իշխանությունը գտնվում էր բուր-ժուազիայի ձեռքին և որտեղ ռեֆորմացիան նա կարող էր անց-կացնել ըստ իր ցանկության:

Բուրժուական ռեֆորմացիան իր ամենացայտուն արտահայ-տությունը գտավ Կալվինի (1509—1564) ուսմունքի մեջ-նա ապրում և քարոզում էր ժընևում:

Կալվինիստները հավատում էին, որ աստված ունի իր ընտ-րյալները, որոնց նա հարստություն է տալիս աշխարհում և դը-րախա՝ մահվանից հետո, իսկ մյուսներին նա դատապարտում է աղքատության երկրի վրա և հավիտենական տանջանքների՝ մահ-վանից հետո:

Կալվինիստները հարստությունը համարում էին «աստծո ողորմածություն» արտահայտություն, իսկ հարուստներին՝ «աստ-ծու ընտրյալներ»: Ուստի չքավորների ամենադաժան շահագոր-ծումը նրանք համարում էին աստծուն ցանկալի և արդարացնում էին գաղութային ստրկությունը, որպես «աստծու կողմից հաս-տատված»: Գլխավոր առաքինությունը նրանք համարում էին խնայողությունը: Այն, ինչ որ չէր նպաստում կուտակմանը, նրանք համարում էին մեղանշական: Նրանք ժխտում էին ուրախ խաղերը պոեզիան, արվեստը, առանձնապես հետապնդում էին թատրոնը՝ ժլատություն, խստություն, խստասրտություն, ամեն մի համբե-րատարության և ներողամտության բացակայությունը, դեպի մար-դիկ՝ ահա թե ինչն էին նրանք համարում «աստծու ընտրյալների» արժանիքները: Այդ կապի տալիս տալան կուտակման կրոնն էր, ծնունդ առնող կապի տալիս տնեթի դա-սակարգի կրոնը:

Կալվինն իր եկեղեցուն ռեսպուբլիկական կազմակերպական ձև տվեց, որը շատ հարմար էր բուրժուազիայի տիրապետության համար:

Կալվինիստական եկեղեցու կառավարումը կառուցվում էր այսպես. յուրաքանչյուր եկեղեցական համայնքի գլուխ կանգնած էին քարոզիչներ և ավագներ (պրեսբիտերներ). ահա ինչու կալ-վինիստական եկեղեցին երբեմն կոչվում էր «պրեսբիտերական»:

Կալվինիստական եկեղեցում գրեթե ամբողջ իշխանությունը պատկանում էր ավագներին, իսկ ավագները սովորաբար ընտրվում էին հարուստ և ազդեցիկ մարդիկ։ Այդ պատճառով կալվինիստական եկեղեցին հենց սկզբից ընկավ ունեւոր բուրժուաների ձեռքը։ Ընդհանուր գործերը որոշելու համար եկեղեցական համայնքների ներկայացուցիչները հավաքվում էին համագումարների— սինոդների։

Կալվին։

Կալվինիստները գործոն պըրոպագանդա ծավալելին ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայում։ Ժընևում

հիմնվեց ակադեմիա՝ զանազան ազգություններից կալվինիստական քարոզիչներ պատրաստելու համար։

Կալվինիզմը դարձավ եվրոպական բուրժուազիայի ամենից առաջավոր և ակտիվ մասնի հավատը։

Կաթոլիկական Ռեֆորմացիան պառակտում առաջացրեց Արեւելեակցիան։ մըտյան եկեղեցու մեջ։ Կաթոլիկությունը կորցրեց ամբողջ երկրներ՝ Գերմանիայի և Շվեյցարիայի մեծ մասը, Անգլիան, Շոտլանդիան, սկանդինավյան երկրները։ Ռեֆորմացիոն ուսմունքները տարածվում էին նաև այն երկրներում, ուր կառավարությունը մնում էր կաթոլիկական։

Բայց կաթոլիկությունը դեռևս շատ ուժեղ էր։ Կաթոլիկներ էին գերմանական կայսրները՝ Հաբսբուրգները և գերմանական իշխանների մի մասը։ Կաթոլիկություն էր գերիշխում Իսպանիայում, ուր ինկվիզիցիան ծառայում էր թագավորներին, Ֆրանսիայում՝ ուր թագավորը պապի հետ բաժանում էր եկեղեցական եկամուտները, Իտալիայում։

Կաթոլիկները գնահատեցին իրենց սպառնացող վտանգը և վճռական պայքարի անցան ռեֆորմացիայի դեմ։ Այդ շարժումը կոչվում է «կաթոլիկական ռեակցիա» կամ «կոնտրռեֆորմացիա»։

Եզդիսներ։ Կաթոլիկական ռեակցիայի գլխավոր գործիքներ-

րից մեկը դարձավ վաճառական այն օրդենը, որը կոչվում էր, «Հիսուսի միաբանություն» կամ «եզվիտների օրդեն» (լատիններեն ծղոտ — Հիսուս անունից)» Եզվիտների օրդենը հիմնեց իսպանական հիպոլիտ Լոպեսը և հաստատեց պատը 1540 թվին: Լոպեսը մոլեռանդ կաթոլիկ էր և համարում էր, որ կաթոլիկության հաղթանակի համար բոլոր տեսակի միջոցները թույլատրելի են: Եզվիտներին է վերադրվում այն ասացվածքը, թե «նպատակն արդարացնում է միջոցները»:

Եզվիտները չպետք է մեկուսանային վանքերում: Ընդհակառակը, նրանց հրահանգվում էր ապրել հասարակության մեջ, մասնակցել հասարակական կյանքին, մուտք գործել ամենուրեք, կուսակույտ ունենալ ամեն տեղ և առանձնապես աշխատել նվաճել ազդեցիկ մարդկանց՝ թագավորների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների համակրանքը, որպեսզի նրանց դործունեությունն ուղղեն հօգուտ կաթոլիկության: Նրանց գործելու սիրած միջոցներն էին շողոքորթությունը, կաշառքը, խաբեությունը, զրպարտությունը, դադտնի չարախոսությունը, սպառնալիքները, իսկ անհրաժեշտ դեպքում նաև թույնը և սուրբ: Եզվիտները վաճառականի ղեկստ չէին հապնում և օրդենին պատկանելու հանգամանքը ոչնչով չէին մասնում: Ամբողջ օրդենը միաձուլված էր ամենախիստ կարգապահությանը: Նրա անդամներից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր կուրորեն և անառարկելիորեն ենթարկվելու իր պետերի հրամաններին: «Եթե եկեղեցին որոշի, թե սպիտակ թըվացող իրը սև է, ապա մենք պարտավոր ենք այդ իրն ընդունել որպես սև», ասված է օրդենի կանոններում:

Այդ կանոնները յուրաքանչյուր եզվիտի հրահանգում էին կատարել ամեն մի «մահացու մեղք», եթե օրդենի շահերն այդ պահանջում են:

Եզվիտները հսկայական միջոցներ ունեին: Խաբեությամբ և կտակների կեղծարարությամբ նրանք զավթում էին հարուստ մարդկանց գույքը, դբաղվում էին սպեկուլացիայով ու վաշխառությամբ: Եզվիտներն ունեին հողային մեծ տիրապետություններ, մանուֆակտուրաներ, սեփական նավեր, Ամերիկայում հրակայական երկրամասեր, որոնք մշակվում էին ստրուկների աշխատանքով: Իրենց հարստությունների, կապերի և կարգապահության օգնությամբ նրանք կարողացան ամրապնդել կաթոլիկու-

թյան երեքուն դուրսընդուն: Նրանք գործոն մասնակցություն ցույց տվին կաթոլիկական երկրներում «հերետիկոսությունը» ոչնչացնելու գործին: Այն թագավորներին, որոնք չէին ցանկանում պաշտպանել նրանց քաղաքականությունը, նրանք անվանում էին «տիրաններ» և կոչ էին անում սպանել նրանց: Նրանք առանձնակի ջանք էին թափում դպրոցներն իրենց ձեռքը հավաքելու և երիտասարդությունը կաթոլիկական ոգով դաստիարակելու համար:

Կաթոլիկության ուժեղացման մի այլ միջոցը ինկվիզիցիայի վայրագ դատարանների ամրապնդումն էր: Պապերն սկսեցին հաշածել գիրքն ու գիտությունը: Կազմվեց «Ին դեքսը»՝ այն գրքերի ցուցակը, որոնց կարդալը խստիվ արգելվում էր հավատարիմ կաթոլիկներին: Այդ ցուցակի մեջ ընկան մեծագույն գիտական աշխատությունները:

Ասենք, անհանդուրժողականության, հալածանքի ազատ մըտքի, ինչպես և կոպիտ սնոտիապաշտության մեջ կաթոլիկներից ետ չէին մնում լյութերականները և կալվինականները: Կալվինը հրամայեց ձերբակալել իսպանական գիտնական Սերվետին՝ նրա համար, որ նա ժխտում էր քրիստոնեական ուսմունքի որոշ դրույթները: Կալվինի պնդմամբ Սերվետին այրեցին: Կալվինականները և լյութերականները ոչ պակաս եռանդով, քան կաթոլիկական ինկվիզիցիան հալածում և այրում էին ոչ մի բանույթ մեղք չունեցող մարդկանց, մեղադրելով նրանց «կախարդության» մեջ:

XX ԿԼՈՒԽ

ԲԱՑԱՐՁԱԿ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

§ 1. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Թագավորական
իշխանությունը
Եվ ազնվական-
ությունը:

XV դարի վերջին Ֆրանսիան ամբողջովին միավորվեց թագավորի իշխանության տակ: Թագավորն այժմ մշտական բանակ ուներ՝ ռոճիկով: Այլևս նա կախում չուներ ֆեոդալների ռազմական ծառայությունից: Բնակչությունից նա մշտական հարկ էր գանձում, որը կոչվում էր «տալիա»: Հարկերը որոշելու համար նա

այլևս դիտարկող շտատոնների կարիքը չէր զգում և շտատոններն այլևս չէին հրավիրվում: Թաղավորը դարձավ Ֆրանսիայի անսահմանափակ կամ «բացարձակ» միապետ: Իսկ հրովարտականներում նա գրում էր՝ «Այս է իմ կամքը»: Այդ բավական էր համարվում նոր օրենքը հաստատելու համար:

Ուժեղ միապետության մեջ շահադրդոված էր ազնվականությունը, որը տիրապետող դասակարգին էր Ֆրանսիայում: Ուժեղ միապետությունը նրան հարկավոր էր նրա համար, որպեսզի պաշտպանի ազնվականության տիրապետող դիրքը և ճնշի գյուղացիական ապստամբությունները: Ֆրանսիական գյուղացիության մեծամասնությունն այդ ժամանակ արդեն կարողացել էր փրկագնվել սինյորներից: Գյուղացին կարող էր հեռանալ սինյորից, Բայց եթե նա մնում էր սինյորի հողում, ապա նա պետք է սինյորին փող վճարեր, նրան տար իր բերքի մի մասը, նրա համար կոռ կատարեր: Նա պետք է դատվեր սինյորի գատարանում: Սինյորները նորանոր կորցումներ և պարհակներ էին հնարում գյուղացիներից վերցնելու «Ազատ» գյուղացու զրույթունը քիչ բանով էր տարբերվում ճորտի զրույթունից: Գյուղացիների մեջ չէին զաղարում սինյորների դեմ ուղղված շարժումները, և սինյորները համար շատ կարևոր էր ունենալ ուժեղ կառավարություն, որը միշտ պատրաստ լինի ռազմական ուժերով պաշտպանելու ազնվականության արտոնությունները:

Ազնվականներից շատերը մտան թաղավորական ծառայության: Ազնվատոհմ ֆեոդալներին հատկացնում էին պալատական պաշտոններ, որտեղ կարելի էր ոչինչ չանել, մեծ ռոճիկ ու թագավորից նվերներ ստանալ և ուրախ կյանք վարել թաղավորական պալատում՝ Փաբլոտում:

Ավելի քիչ հարուստ ազնվականներն սպայական պաշտոններ էին ստանում բանակում: Այդ պաշտոններում նրանք կարող էին կարգավորել իրենց գործերը, կողոպտել պատերազմում, հարստանալ զինվորների ռոճիկի և ապրուստի հաշվին:

Սլավոնով առաջվա անհնադանդ, սանձադձակ ազնվականությունն ընտելացավ ծառայել թագավորներին, նրանց վրա նայել, որպես ամեն տեսակի շնորհամենքի և ողորմածությունների աղբյուրի:

Թաղավորական շքեղ արքունիքը և բազմաթիվ բանակը իր

աղնվական սպայությունը մեծ դոմարներ էր կանոնում: Այդ գոմարները հայկաթեղու երկու գլխավոր միջոց կար՝ հարկերը և պատերազմը: Բացարձակ միապետությունը նորանոր հարկեր էր հասցնում և գրեթե անընդհատ նպատերազմներ էր վարում:

Հարկերն ընկնում էին դիտավորապես պոլապոլիտիան վրա: որն առանց այն էլ ճշմարիտ էր սինյորների օգտին կատարվող սլավոնների տակ: Սինյորը և թագավորական հարկահավաքը հավասարապես կողոպտում էին պոլապոլիտներին: Գլապոլիտներն առում էին նրանց էլ, սրանց էլ:

Արքունիքի և բանակի համար մոլ հայկաթեղու մի ալ միջոցը պատերազմն էր: Արդեն XV դարի վերջին ֆրանսիական թագավորը հարձակվեց հարուստ, բայց քաղաքականապես արոհած Իտալիայի վրա, որը հեշտ ավար էր թվում: Բայց այստեղ Ֆրանսիան հանդիպեց մի ուրիշ պիշատիչի: Իսպանիայի թագավոր և Գերմանիայի կայսր Կարլոս V-ը նույնպես ձգտում էր գլաթեղու Իտալիան: Նրա և ֆրանսիական թագավոր Ֆրանցիսկ I-ի միջև սկսվեց մի երկարատև պատերազմ, որն անարդյունավետ հյուծում էր երկու կողմերն էլ և սոսկալիորեն ավերում էր Իտալիան:

**Թագավորական
իշխանությունը
եվ բուրժու-
ազիան:**

Բացարձակ միապետությունը պաշտպանություն էր գտնում և քաղաքային բուրժուազիայի կողմից: Ուժեղ միապետությունն իր դադմական ուժով հարկավոր էր բուրժուազիային, որը անխիղճ կերպով շահագործում էր բանվորներին և մանր արհեստավորներին: Բուրժուազիան ուժեղ միապետության կարիք էր զգում նույնպես ֆրանսիական վաճառականների շահերը արտասահմանում պաշտպանելու համար:

Բուրժուազիան միապետությունից ուրիշ օգուտներ էլ էր ստանում: Հարկերն իր պաշտոնյաների միջոցով հավաքելու փոխարեն, կառավարությունը հաճախ հաբլի ամբողջ գոմարը վերցնում էր բանկիրներից, իսկ բանկիրներին իրավունք էր տալիս այդ գոմարը հավաքել բնակչությունից: Այդպիսի սխառմար կոչվում էր «կապալ»: Բանկիրները բնակչությունից հավաքում էին սովելի, քան վճարում էին կառավարությանը, և հարկերի կապալը բուրժուազիայի հարստանալու ամենակարևոր միջոցներից մեկն

էր: Դրանից տուժում էր աշխատաւոր բնակչութիւնը, և ամենից առաջ գյուղացիութիւնը:

Բացի այդ, բանկիրները մեծ տոկոսներով դամարներ էին չլուծ տալիս թաղաւորներին: Դրանով ևս նրանք մեծամեծ շահույթներ էին ստանում, իսկ դրանից տուժում էին գյուղացիները, որոնք այդ պատճառով ստիպւած էին ավելի հարկեր վճարել:

Այսպիսով, բացարձակ միապետութիւնից ֆրանսիական բուրժուազիան վաւատակի իր բաժինն էր ստանում ի հաշիւ ֆրանսիական ժողովրդի:

Ազնւականներն ու հոգեւորականութիւնն ազատ էին հարկերից: Բուրժուազիան հարկերից ազատ չէր, բայց հարուստ բուրժուաներն ամեն տեսակի ճանապարհներ էին գտնում, որպէսզի խուսափեն հարկեր վճարելուց: Բացարձակ միապետութեան վիթլարի ծախսերն ընկնում էին ժողովրդական մասսաների վրա և ամենից առաջ գյուղացիութեան վրա:

Թագաւորը եւ Եկեղեցին: Ֆրանսիայում տիրապետող կրօնը մնաց կահեւեցիւն: Բոլորիկականը, Ֆրանցիսկ I թագաւորը պապի հետ դաշինք կնքեց, այսպէս կոչւած «Բոլոնիայի կոնկորդատը»: Այդ դաշինքի ուժով եկեղեցու նկատմամբ ամբողջ իշխանութիւնն անցաւ թագաւորի ձեռքը, իսկ եկեղեցական եկամուտները բաժանվեցին թագաւորի և պապի միջև: Բոլոր բարձրաստիճան հոգեւորականները նշանակւում էին թագաւորի կողմից անվանի ազնւականների թվից:

Այդ պատճառով ֆրանսիական թագաւորը համարւում էր կաթոլիկական եկեղեցու պաշտպանը և կրում էր «ամենաբրիստոնյա թագաւորի» տիտղոսը: Այդ տիտղոսը չխանգարեց նրան դաշն կնքելու մուսուլման-թուրքերի հետ ընդդեմ կաթոլիկ Կարլոս V-ի: Երբ Ֆրանսիայում սկսեց տարածվել բողոքականութիւնը, թագաւորը հանդես եկաւ «հերետիկոսութեան» դեմ: Ֆրանցիսկ I-ի որդի Հայնրիխ II-ի օրոք կաղմակերպվեց հատուկ դատարան, որը կոչվեց «Հրո պալատ», «հերետիկոսութեան» դեմ պայքարելու և «հերետիկոսներին» խաբուելի վրա աշխատող համար:

Ազնւական և Ֆրանսիական բացարձակ միապետութիւնն ազօտագիցիւմ: նրվական պետութիւն էր: Բայց ֆրանսիական ամբողջ ազնւականութիւնը չէ որ անցաւ նրա կողմը: Մնացել էին խոշոր սինյորներից շատերը, մանավանդ Ֆրանսիայի հարա-

վում, որոնք չէին ուզում բաժանվել ֆեոդալական ինքնուրույնությունից և ցանկանում էին իրենց տիրապետություններում մնալ որպես անկախ տիրակալներ, ինչպես գերմանական իշխաններն էին: Շատ դժգոհներ կային և մանր ազնվականության շարքերում: Դրանցից շատերին չէր հաջողվում արդյունավետ պաշտոններ ունենալ թագավորական ծառայության մեջ: Նրանք նախանձով էին նայում կաթոլիկական եկեղեցու հարստություններին և ուզում էին տիրանալ դրանց: Ֆրանսիական ազնվականության դժգոհ մասի շարքերում սկսեց տարածվել կալվինականությունը: Ֆրանսիայում կալվինականներին անվանում էին հուգենոտներ: Բացարձակ միապետությունից դժգոհ ազնվականներին կալվինականությունը տալիս էր պատրաստի կաղմակերպություն, այն է՝ եկեղեցական համայնքներ և սինոդներ: Ֆրանսիայի հարավում հուգենոտ ազնվականությունը կազմեց մի ուժեղ պարտիա, որը թշնամաբար էր տրամադրված դեպի բացարձակ միապետությունը և կաթոլիկական եկեղեցին:

§ 2. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՅՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

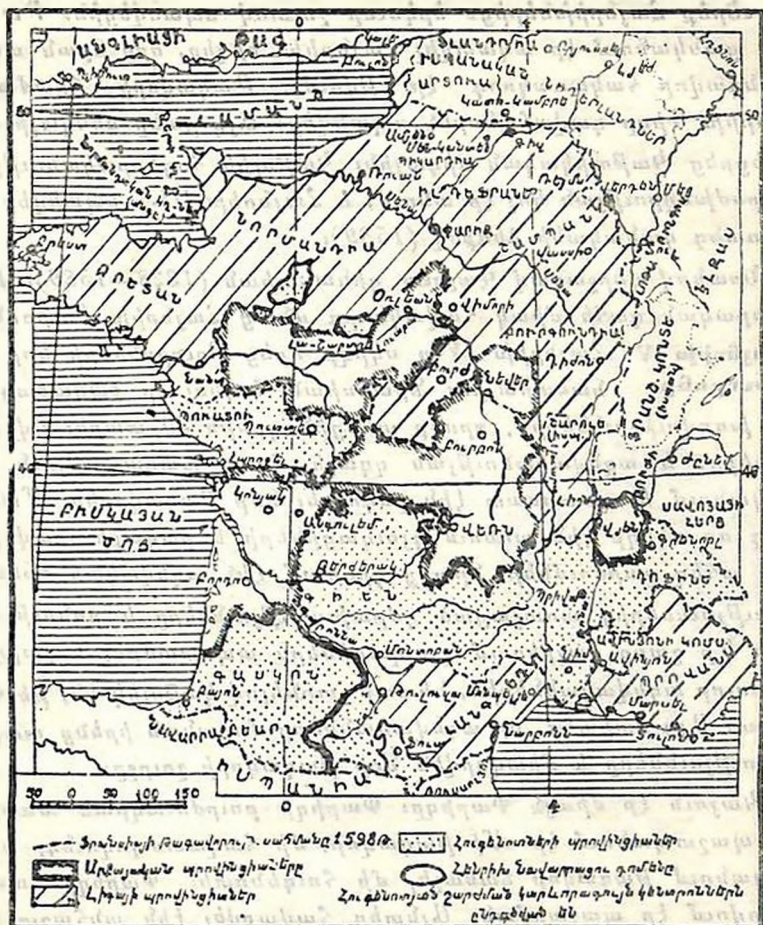
Հուգենոյաճ պատերազմ-մուրը: Հայնրիխ II-ի մահից հետո (1559)՝ երեսուն տարվա ընթացքում գահը մեկը մյուսից հետո գրավում էին նրա անընդունակ և կամազուրկ որդիները: Այդ ժամանակ Ֆրանսիայում նորից սկսվեց ֆեոդալական երկպառակությունները: Սկզբում իշխանությունն ընկավ հյուսիսային Ֆրանսիայի խոշորագույն սենյորներ դուքս Գիզերի ձեռքը, որոնք մոլեռանդ կաթոլիկներ էին և դաժանորեն հալածում էին «հերետիկոսներին»։ զրանով նրանք զբաղում էին հուգենոտների կատաղությունը: Գործը բացարձակ պատերազմի հասավ մի կողմից կաթոլիկական ազնվականության՝ որի գլուխ կանգնած էին Գիզերը, և մյուս կողմից հուգենոտների միջև, որոնց գլխավորում էին թագավորական տան ազգականներ՝ Բուրբոնները: Կրոնական գոտությունները երկու կողմի պարտիաների համար էլ միայն առիթ էին: Իրականում նրանք ձգտում էին վերականգնել իրենց ինքնուրույնությունը և ուժեղացնել իրենց իշխանությունը: Ազգամիջյան պատերազմը շափազանց քայքայում էր Ֆրանսիան: Երկու կողմն էլ օգտագործում էին վարձկան զինվորներ, զլխա-

վորասպետ գերմանացի, որոնք երկիրը ջարդերի և կոլտպւսւանքի էին ենթարկում: Պատերազմին խառնվեցին օստրերկրյա պետութւոնները, որոնք ձգտում էին թուլացնել Ֆրանսիան: Հուգենոտներին օգնում էին Անգլիան և Գերմանիայի բողոքական իշխանները: Կաթոլիկներին պաշտպանում էր Իսպանիան:

Բարդուղիմէան 1572 թիին հաշտություն կնքելու փորձ արվեց: **գիգիր:** Նշանակված էր հուգենոտների առաջնորդ Հայնրիխ Բուրբոնի և Կարլոս IX թագաւորի քույր Մարգարիտի հարստնայց հանդեր: Այդ առթիւ Փարիզ հաւաքվեցին հուգենոտ ազնւականներից շատերը: Բայց կաթոլիկները, որոնց ղեկավարում էր թագաւորի մայր, խորամանկ և շար բանտարկու Կատերինե Մեդիչին, վճռեցին օգտուել այդ հանդամանքից, որպեսզի միանգամից վերջ տան հուգենոտներին:

Օգոստոսի 23-ի լույս 24-ի գիշերը, սուրբ Բարդուղիմէոսի տոնի նախօրյակին, պայմանաւորված ժամին հնչեց Փարիզի բայր վանդերի զոգոնջը: Այդ ազդանշանով սկսվեց հանկարծակի եկած հուգենոտների սոսկալի կոտորածը: Նրանց տները դեռևս նախօրյակին նշվել էին սպիտակ խաչերով: Այդ կոտորածը պատմության մեջ հայանի է «Բարդուղիմէան գիշեր» անունով: Նույնպիսի ջարդեր կատարվեցին մի շարք գաւառական քաղաքներում: Բազում հազարներով մարդիկ կոտորվեցին, դրանց շարքում սպանվեցին հուգենոտական պարտիայի ամենաաշխատւոր առաջնորդները:

Հուգենոտական Բարդուղիմէան գիշերը սակայն միայն գազազեցմիութւոն եղ րեց հուգենոտներին և ավելի բորբոքեց երկպալարքոյիկական լիգան: Դակտիշ պատերազմը: Հուգենոտական ազնւականությունը կազմեց մի սերտ միություն՝ իր կառավարութեամբ, գանձարանով, պատարանով, ռազմական ուժերով՝ մի տեսակ պետութեան մեջ պետութեան: Դրան ի պատասխան կաթոլիկական ազնւականութեանը կազմակերպեց Կաթոլիկական լիգա: Առանձին գիրք ընդունեց Փարիզը, որտեղ ղեկավարութեանը պատկանում էր բուրժուազիային: Փարիզի բուրժուազիան անհրաժեշտ էր համարում վերականգնել Ֆրանսիայի միասնութեանը, որը ծվատում էին ազնւական խռովութեանները: Փարիզեցիների լուղունդն էր՝ «Մի թագաւոր, մի հաւատ» (այսինքն կաթոլիկութեանը): Բայց փարիզեցիները չէին վստահում ոչ ազնւական Կաթոլիկական լի-

Ֆրանսիան Հուգենոտյան պատերազմի ժամանակ

դային, ոչ թագավորին՝ Վալուա դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչ, տխմար, թեթևամիտ և անառակ Հայնրիխ III-ին: Նրան ստիպեցին փախչել Փարիզից: Փարիզում կազմվեց իր առանձին կառավարությունը: Այսպիսով Ֆրանսիայում կար չորս կառավարություն՝ Հայնրիխ III թագավորը, դուքս Հայնրիխ Գիզը, որին Կաթոլիկական լիգան ցանկանում էր գահ նստեցնել, Հայնրիխ Բուրբոնը, որին Հուգենոտներն էին ուզում թագավոր դարձնել, և վերջապես, Փարիզի կառավարությունը:

«Նրեք Հայնրիխներից» երկուսը շուտով սպանվեցին: Թագավորը ցանկանում էր ազատվել Հայնրիխ Գիզից, որը նրան ավելի վտանգավոր հակառակորդ էր թվում: Թագավորի հրամանով Հայնրիխ Գիզը դավաճանորեն սպանվեց: Այդ բանը սոսկալի գազազեցրեց Կաթոլիկական լիգային: Կաթոլիկ հոգևորականությունը վրեժխնդրության կոչ էր անում, և Հայնրիխ III-ը սպանվեց մի մոլեռանդ վանականի ձեռքով (1589):

Նրանով վերջացավ Վալուա դինաստիան (1328—1589): Թագավորական գահի միակ հավակնորդ մնաց Հայնրիխ Բուրբոնը:

Հայնրիխ IV Հայնրիխ IV-ը սկիզբ դրեց Բուրբոնների նոր դինաստիային: Նաստիային: Ֆրանսիան հոգնել էր քաղաքացիական խռովություններից, որոնք տևեցին գրեթե 30 տարի: Եվ քաղաքները, և ազնվականության զգալի մասը խաղաղություն էին ցանկանում և պատրաստ էին ընդունել նոր թագավորին: Մանավանդ որ սկիզբ էին առնում դյուղացիների և քաղաքի չքավորության ահեղ շարժումներ. նրանց գրգռում էին ազնվական երկպառակություններից առաջացած դժբախտությունները և բռնությունները: Մի շարք վայրերում դյուղացիներն ապստամբել և ջարդում էին բոլոր ազնվականներին, նկատի չառնելով կաթոլիկ են, թե հուգենոտ: Այդ ստիպեց, որ ազնվականները մոռանան իրենց տարածայնությունները և միավորվեն նոր թագավորի շուրջը:

Կայուն էր միայն Փարիզը: Փարիզի բուրժուազիան առաջվա պես պաշտպանում էր «Մի թագավոր, մի հավատ» լոզունգը և չէր ցանկանում թագավոր ճանաչել մի հուգենոտի: Փարիզը պատրաստվում էր պաշարման: Այնտեղ հավաքվել էին անհաշտ կաթոլիկները և իսպանական զորքերը: Կրոնի հանդեպ խորապես անտարբեր Հայնրիխ Բուրբոնը որոշեց կաթոլիկություն ընդունել: «Փարիզը մի պատարագ արժի», հայտարարեց նա այդ առթիվ: Փարիզը նրա առաջ բացեց իր դարբասները:

Դյուղացիական քաղաքացիական պատերազմներից հետո ամբողջ ապստամբությունները քայքայված էր: Թագավորական գանձարյունները: րանում փող չկար: Հարկերը չէին հավաքվում, քանի որ դյուղացիները ոչինչ չունեին վճարելու: Արդյունաբերությունն ու առևտուրը բոլորովին քայքայված էին: Ավազակությունն ու բռնությունները չէին ընդհատվում ոչ քաղաքներում, ոչ գյուղե-

րում: Սկսվեցին բազմաթիվ գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք ընդգրկեցին ամբողջ պրովինցիաներ և շարունակվում էին տարիներով: Գյուղացիները բոլորին կոչ էին անում մտնել իրենց շարքերը՝ պայքարելու ընդդեմ ընդհանուր թշնամիների, որոնց շարքում առաջին հերթին նշում էին հարկահավաքներին: Զինված գյուղացիները հարձակվում էին ազնվականների դաստակերտների վրա և համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս թագավորական զորքերին: Վերջապես որոշ պրովինցիաներում ապստամբությունները ճնշվեցին: Բայց մյուսներում կառավարությունն ստիպված եղավ զիջումներ անել և վերացնել գյուղացիներից գանձվող հարկերի մի մասը:

Ազգամիջյան պատերազմները և գյուղացիական ապստամբությունները ցույց տվին ֆրանսիական ազնվականներին, որ դասակարգային տիրապետությունը պահպանելու համար ազնվականությունը պետք է մոռանա նախկին ինքնուրույնության մասին և ամուր կառչի թագավորական իշխանությանը: Բուրժուազիան նույնպես պատրաստ էր իր բոլոր ուժերով պաշտպանել թագավորական իշխանությունը, որը միակն էր, որ կարող էր երկիրը պաշտպանել ֆեոդալական խռովություններից,

Հայնրիխ IV:

որոնք քայքայում էին արդյունաբերությունն ու առևտուրը: Ուժեղ իշխանության մեջ բուրժուազիան տեսնում էր նաև հուսալի պաշտպանություն՝ քաղաքային շրջվորության հուզումներից:

Այդ պատճառով ազնվականությունն ու բուրժուազիան պաշտպանում էին Հայնրիխ IV-ին: Նրա օրոք Ֆրանսիայում ամրապնդվեց թագավորական արսյուրտիզմը, որը խուլացել էր քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ:

ՀայԵրիխ IV-ի Հայնրիխ IV-ը ճկուն և ղեկավար քաղաքագետ էր. Բազմակողմու- նա կարողանում էր լավ հարմարվել հանդամանք- բուճը: Ներին: Ընդունելով կաթոլիկություն, նա կարողա- ցավ հաշտվել և հուզեցնողների հետ: 1598 թվին նա հրատարակեց ն ա ն ա ի է դ ի կ ա ը: Կալվինականությունը հայտարարվեց թույ- լատրված կրոն, հուզեցնողներին վերադարձվեցին բոլոր իրավունք- ները՝ կաթոլիկներին համահավասար: Նրանց տրվեցին մի քանի ամրոցներ, որտեղ նրանք կարող էին պահել իրենց կալազորները: Այդ պայմաններով հուզեցնողները հաշտվեցին կաթոլիկ թագավո- րի հետ:

Հայնրիխ IV-ն ըմբռնում էր, որ քայքայված գյուղացիությու- նից ոչինչ չի կարելի ստանալ և որ գանձարանի ու ազնվականնե- րի շահերից ելնելով պետք է նրան հնարավորություն տալ ռաբի կանգնելու: Ուստի հարկերը որոշ չափով իջեցվեցին: Պետական ծախսերի մեջ կարգավորում մտցվեց, և թագավորին հաջողվեց վճարել պետական պարտքերը և նույնիսկ որոշ չափով տնտեսել:

Հայնրիխ IV-ի կառավարությունը խրախուսում էր արդյունա- բերության զարգացումը: Հայնրիխ IV-ի օրոք բացվեցին շաա մանուֆակտուրաներ, ինչպես արքունի, այնպես էլ մասնավոր Գրանք զբաղված էին գլխավորապես պերճանքի տոնարկաների ար- տարարությամբ (մետաքսե կտորեղեն, գեղարվեստական գորգեր, հախճապակի): Նրկիրն աստիճանաբար ռաբի էր կանգնում այն ազնաներից, որ նրան պատճառել էին երկպառակտիչ պատերազմ- ները:

Հայնրիխի համբերատարությունը ղեպի բողոքականները տն- հաշա թշնամանք էր առաջացնում եղվիտների մեջ: Նրանք վճե- ցին սպանել նրան: Մի քանի անհաջող մահափորձերից հետո, նրան որախողխող արավ եղվիտների ուղարկած մարդասպանը (1610):

Գլխավոր Գլխավոր շտատները երկպառակտիչ պատերազմ- ռաաաները: Ների ժամանակ մի քանի անգամ հավաքվեցին, բայց դատերը չէին կարողանում համաձայնություն գալ և շտատ- ները ցրվում էին՝ չհասնելով որևէ հետևանքի: Հայնրիխ IV-ը ոչ մի անգամ շտատներ չհրավիրեց: Շտատներին դիմելու նոր փորձ

արվեց 1614 թվին, Հալսրիկս IV-ի մանկահասակ հաջորդ կյուդովիկ XII-ի օրոք (1610—1643), և դարձյալ որևէ արդյունք չտվեց։ Ազնվականները վիրավորվեցին, որ «երրորդ դասի» ներկայացուցիչները (բուրժուազիան) դասերին «կղբայրներ» անվանեցին։ «Մենք չենք ցանկանում,— հայտարարեցին ազնվականները,— որպեսզի կոշկակարների որդիք մեզ կղբայր անվանեն. մեր և նրանց միջև նույնպիսի տարբերություն կա, ինչպիսին տերերի և ծառաների միջև»։ Շտատները ցրվեցին ոչինչ չարած (1614)։ Այդ ժամանակվանից նրանք այլևս չհավաքվեցին 175 տարուց ավելի, այսինքն՝ մինչև ֆրանսիական բուրժուական ռևոլյուցիան։

Ռիշելյե: Բացարձակ միապետությունը Ֆրանսիայում վերջնականապես հաստատվեց կյուդովիկ XII-ի մինիստր Կարլի նալ Ռիշելյեի օրոք (1624—1642 թ. թ. նրա կառավարման ժամանակն է)։ Ամեն ինչ թագավորը վստահում էր իր մինիստրին, որը փաստորեն դարձավ Ֆրանսիայի միանձնյա իշխողը։ Ղինկելով անսահման փառասեր, խորամանկ և նենգ, Ռիշելյեն միևնույն ժամանակ աչքի էր ընկնում խոշոր քաղաքագետի տաղանդով, իր նպատակների պարզ գիտակցությամբ և դրանց հասնելու անընկճելի հաստատակամությամբ։ Նա ասում էր՝ «Իմ առաջին նպատակն էր՝ թագավորի մեծությունը, իմ երկրորդ նպատակն էր՝ թագավորության հզորությունը»։

Ռիշելյեն ոչնչացրեց հուգենոտների քաղաքական անկախությունը։ Նրանցից ետ դրավվեցին նրանց ամրացած քաղաքները և ցլջակները։ Բայց թողնվեց նրանց կրոնի ազատությունը։

Ռիշելյեն անխնայորեն պայքարում էր ֆեոդալական սինյորների անկախության բոլոր մնացորդների դեմ։ Ամեն մի կառավարականության համար նա ձեռքակալում, նույնիսկ մահապատժի էր ենթարկում ամենաականավոր ազնվատոհմիկներին։ Նա հրամայեց քանդել բոլոր ֆեոդալական ամրացված գլջակները։ Մահվան պառնալիքով նա արգելեց մենամարտությունն ազնվականների միջև։ Ազնվականներն արշույն պետք է թափեն միայն թագավորական ծառայության մեջ։

Անհնադանդ ազնվականության դեմ մղվող այդ պայքարը աւարվում էր ազնվականության իրեն իսկ շահերի համար։ Ուժեղացնելով ազնվական պետության միասնությունն ու հզորությունը, Ռիշելյեն ամրապնդում էր ազնվականության տիրապետությունը։

նը մյուս դասակարգերի և ամենից առաջ դյուղացիության նկատմամբ: Ժողովրդի մասին նա ասում էր. «Ժողովուրդը ջորի է, որն ավելի շատ փշանում է երկարատև հանգստից, քան թե աշխատանքից»: Նրա օրոք հարկերը մի քանի անգամ ավելացան: Գյուղացիությունը քայքայման հասցվեց: Գյուղացիների և քաղաքի շրջավորության ապստամբությունները մշտական երևույթ դարձան Ֆրանսիայի բոլոր պրովինցիաներում: Բայց դրանք ճնշվում էին վայրագ դաժանությամբ: Ապստամբների դեմ Ռիշելյեն ուղարկում էր վարձկան օտարերկրյա զինվորների, որովհետև նրանց ավելի րիչ էր ընդունակ համարում խղճահարության, Հուսահատության հասցրած դյուղացիների ապստամբությունները վերջանում էին մասսայական մահապատիժներով, իսկ հարկերն անշեղորեն աճում էին:

Ռիշելյե

Կենտրոնական իշխանության ամրապնդման համար Ռիշելյեն պրովինցիաներն ուղարկեց աստիճանավորներ, որոնք կոչվում էին «լի տեն դան տեն եր» (ալսինքն՝ վերահսկիչներ): Նրանք նշանակվում էին ոչ անվանի ծառայող ունեցող մարդկանցից և ամբողջովին կախումն ունեին կառավարությունից: Ամբողջ իշխանությունը տեղերում աստիճանաբար նրանց հատկացվեց: Ինտենդանտները տեղերում աստիճանաբար ոչնչացնում էին սինյորների իշխանությունը, քաղաքների ինքնուրույնությունը, պրովինցիաների ինքնավարությունը: Ֆրանսիան դառնում էր

բյուրոկրատական կենտրոնացած միապետություն:

Գանձարանի եկամուտները մեծացնելու համար Ռիշելյեն հովանավորում էր առևտուրն ու արդյունաբերությունը: Նա դեսպանություններ էր ուղարկում Ռուսաստան, աշխատում էր առևտրական հարաբերություններ հաստատել Արևելքի երկրների

հետ: Դրանից շահում էին ֆրանսիական վաճառականները և մանուֆակտուրիստները:

Իր արտաքին քաղաքականությունը Ռիշելյենն ձգտում էր թուլացնել Ֆրանսիայի հարևաններին՝ Իսպանիային և Գերմանիային: Հինկելով կարդինալ, այսինքն կաթոլիկական եկեղեցու բարձրաուստիճան պաշտոնյա, կաթոլիկական թագավորի մինիստր՝ Ռիշելյենն օժանդակում էր Գերմանիայի բողոքական իշխաններին կաթոլիկ կայսեր դեմ, փոխադրվելով նաև էր տալիս Դանիայի և Շվեդիայի բողոքական թագավորներին, որպեսզի նրանք պատերազմեն կայսեր դեմ: Կրոնը երբեք չէր խանգարում կարդինալ Ռիշելյենին անցկացնելու այնպիսի քաղաքականություն, որը նա անհրաժեշտ էր համարում ֆրանսիական միապետության հզորությունն ամրապնդելու համար: Նրա օրոք Ֆրանսիան սկսեց կարեվորագույն դեր խաղալ Նվրոպայի միջազգային քաղաքականության մեջ:

Մազարինի Գեյ (1642), իսկ շուտով նաև **Լյուելլ** **Յոնգվան**: դովիկ XIII-ի մահից հետո (1643) Ֆրանսիայում նորից վերսկսվեցին խռովությունները: Նոր թագավոր Լյուդովիկ XIV դեռ մանուկ էր, և իշխանությունն անցավ խորամանկ իտալացի կարդինալ Մազարինիի ձեռքը, որը շարունակում էր թագավորական իշխանության ուժեղացման՝ Ռիշելյենի սկսած քաղաքականությունը: Սակայն Մազարինին չէր համարձակվում այնպես կտրուկ վարվել, ինչպես Ռիշելյենն. նա ավելի շատ գործադրում էր խորամանկությունն ու կաշառքը:

Մազարինի օրոք տեղի ունեցավ թագավորական իշխանության դեմ՝ ազնվականների վերջին ապստամբությունը: Այդ ապստամբությունը կոչվեց «Յոնգվան», այսինքն՝ խաղ: Ապստամբ ազնվականները չէին ձգտում պետական հեղաշրջման. նրանք մտածում էին լուրջ ալի մասին, որպեսզի կողոպտեն և կառավարությունից ավելի շատ փող և մեծարանք կորզեն: Մազարինին ավագանուն դնեց առատ նվերներով և դրանով վերջ տվեց Յոնգվանին:

Այլևս ֆրանսիական ազնվականները երբեք ելույթ չունեցան թագավորական իշխանության դեմ: Ստանալով հարուստ նվերներ և վախենալով ժողովրդական շարժումներից, նրանք այժմ անդամաճանորեն պաշտպանում էին թագավորական արքունիքը:

Այսպիսով XVII դարի կեսերին Ֆրանսիան դարձավ ազնվա-

կան պետութիւնն՝ թաղախորհրդի բացարձակ (աբսոլուտ) իշխանությամբ: Պետական այդ կարգը հենվում էր ժողովրդական մասսաների և սմենից շատ գյուղացիութեան անսղոք շահագործման վրա: Բուրժուազիան մեծ օգուտներ էր ստանում ֆեոդալա-արտոյութիւնաւորական կարգերից և պատրաստ էր պաշտպանել այդ կարգերը:

XXI ԳԼՈՒԽ

ԱՆԳԼԻԱՆ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ՍԿՁԲԻՆ

§ 1. ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Մանուգակսու- XVI դարում Անգլիան արդյունաբերության
րա: դարգացմամբ նվրդալուծ գրավեց ատաշին տեղերից մեկը: Դեռ վաղուց Անգլիան հռչակված էր իր գերազանց բրդով: Այդ բուրգը մեծ քանակութեամբ արտահանվում էր մյուս երկրները, առանձնապէս՝ Ֆլանդրիա և Իտալիա, որտեղ նրանից պատրաստում էին մահուղի տմենալուծ տեսակները: Բայց հենց Անգլիայումն էլ զարգանում էր մահուղի արտադրութեանը: Անգլիացիներն ավելի շահավետ գտան բուրգը մշակել իրենց երկրում և արտահանել պատրաստի մահուղ: Մահուղի արտադրութեանը տարածվել էր գլխավորապէս գյուղերում: Հարուստ վաճառականները հաւաքագնում էին մահուղը գյուղական վարպետներից և մեծ քանակութեաններով ուղարկում էին արտասահման: Գյուղական վարպետները լիակատար կախման մեջ էին բնկնում մահուղը հավաքագնողներից: Հավաքագնողներն իրենք բուրգը գնում և տալիս էին մշակելու գյուղական վարպետներին: Աշխատանքի գործիքները վարպետներն ստանում էին նույնպէս հավաքագնորդից: Արտադրած ամբողջ մահուղը դառնում էր հավաքագնորդի սեփականութեանը: Իրենց աշխատանքի համար վարպետները միայն չնչին աշխատավարձ էին ստանում: Այսպէս մահուղի հավաքագնորդը վաճառականից դառնում էր մահուղի տեր, այսինքն՝ խոշոր ձեռնարկութեան, որ աշխատում էին մի քանի հարյուր վարպետ:

Այն արդյունաբերական ձեռնարկութեան, որի մեջ վարպետ-

ները մի շինքում, միասին չեն աշխատում, այլ յուրաքանչյուրն աշխատում է իր տանը՝ կոչվում է ցրված մանուֆակտուրա:

Որպեսզի ավելի լավ հետեն վարպետների աշխատանքին և նրանց ստիպեն աշխատել որքան կարելի է ավելի շատ՝ մանուֆակտուրաների տերերն սկսեցին շինել մեծ շինքեր, որոնց մեջ պետք է կատարվեր ամբողջ աշխատանքը:

Այդպիսի ձևնարկով յուրաները կոչվում էին կենտրոնացած մանուֆակտուրաներ: Իրանք հետագա ֆաբրիկաներից տարբերվում էին նրանով միայն, որ այդտեղ աշխատանքը կատարվում էր ձեռքի միջոցով, առանց մեքենաների գործադրության:

Այսպես գյուղական արհեստավորը դառնում էր վարձու բանվոր: Մանուֆակտուրաները կապիտալիստական ձեռնարկով յուրաներ էին: Մանուֆակտուրաների բանվորներն աշխատում էին տերերի՝ կապիտալիստների համար: Նրանք արտադրության միջոցների սեփականություն չունեին, ինչպես այդ ունեին արհեստավորները: Նրանք կապիտալիստին վաճառում էին իրենց բանավորական ուժը: Նրանց արտադրած ամբողջ արդյունքը դառնում էր կապիտալիստի սեփականություն:

XVI դարից Անգլիայում սկսեց տարածվել արտադրության կապիտալիստական եղանակը, սկսեցին կազմվել նոր դասակարգեր՝ կապիտալիստները և վարձու բանվորները:

Ֆեոդալապառու՝ կապիտալիստական արդյունաբերության զարգացումը մեծ փոփոխություններ առաջացրեց նաև գյուղատնտեսության մեջ: Շատ մեծացավ բրդի պահանջը: Ոչխար պահելն սկսեց մեծամեծ օգուտներ բերել և ավելի շահավետ էր, քան հողագործությունը: Անգլիական ազնվականներն սկսեցին իրենց վարելահողերը դարձնել ոչխարի համար արոտավայրեր: Դրանով չբավականանալով, նրանք սկսեցին գյուղացիներին բռնել նրանց հողաբաժիններից, որպեսզի այդ խլած հողերը ոչխարների արոտավայր դարձնեն: Գյուղացիների հողազրկումն ուղեկցվում էր բռնություններով և դաժանություններով: Գյուղացիներն իրենց ընտանիքներով դուրս էին նետվում այն տներից, որտեղ սերնդի սերունդ ապրել էին նրանք: Ամայանում էին ամբողջ գյուղեր: Զավթած հողերը դառնում էին կալվածատերերի սեփականություն: Նրանք այդ հողերը ցանկապատում էին և դարձնում էին

աբուտավայրերու: Այդ պատճառով էլ այդ զավթումները և գյուղացիներու հուլազրկումը ստացել է «ցանկապատումներ» անունը:

Արշուհոս օրենսդրութունը: Հուլից քշված գյուղացիները չէին կարող իսկույն աշխատանք գտնել: Նրանք խմբերով թափառում էին Անգլիայի ճանապարհներով և ողորմություն էին խնդրում: Կառավարությունը բոլոր գործազուրկներին հայտարարեց շրջմուկներ, որոնք դիտմամբ խուսափում են աշխատանքից: Հրատարակվեցին վայրագ օրենքներ, որոնք Մարքսն անվանում էր «արյունոտ օրենսդրություն», ընդդեմ շահագործվողների: Դժբախտ մարդիկ, բռնությամբ զրկված տուն ու տեղից և գոյության միջոցներից, հայտարարվում էին ոճրագործներ: Գործազուրկներին դրոշմում էին շիկացած երկաթով, դանակոծում էին մտրակներով, վաճառում էին ստրկության, նույնիսկ դատապարտում էին մահապատժի: Այդ դաժան միջոցներով ցանկանում էին նրանց ստիպել, որ աշխատանքի վարձվեն ամենացածր վարձով:

Անգլիական գյուղացիները շատ անգամ են ապստամբվել իրենց դաժան հարստահարողների դեմ, բայց կառավարությունն անողորմաբար ճնշել է բոլոր ապստամբությունները: Ամենահամառը եղել է Ռոբերտ Կետի ապստամբությունը, որ տեղի է ունեցել 1549 թվին արևելյան Անգլիայում, որտեղ առանձնապես շատ ցանկապատումներ եղան: Գյուղացիները պահանջում էին սննդացնել ցանկապատումները, վերադարձնել զավթած համայնական հողերը, սահմանափակել ոչխարաբուծությունը: Կառավարությունն ապստամբների դեմ վարձկան զինվորներ ուղարկեց: Նրանք ջարդեցին գյուղացիական զորքերը: Սկսվեց վայրագ դատաստանը: Գյուղացիներին կախում էին հարյուրներով: Ապստամբության առաջնորդ Ռոբերտ Կետին տանջալի մահապատժի ենթարկեցին:

Այսպես էր ծնվում Անգլիայում նոր՝ կապիտալիստական արտադրության եղանակը:

§ 2. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՐՍՈՂՈՒՏԻԶՄԸ ԵՎ ՌԵՅՈՐՄԱՅԻԱՆ

Թյուզուրգերի Ազնվականներին և բուրժուազիային հարկավոր արքսուլուսիզմը: էր ուժեղ պետական իշխանություն, որը նրանց օգնել կողոպտել և շահագործել գյուղացիներին ու բանվորներին,

Ճնշեմը ժողովրդական շարժումները և պաշտպաններ Անգլիայի առեւտրական շահերն արտասահմանում: Այդ պատճառով և՛ ազնւականութիւնը, և՛ բուրժուազիան պաշտպանում էին Թյուրքոյն երկրի նոր դինաստիան, որը Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմից հետո գրավել էր անգլիական գահը (1485): Անգլիայում էլ, ինչպէս Ֆրանսիայում, հաստատվեց անսահմանափակ թագավորական իշխանութիւն: Թյուրքոյնների ժամանակաշրջանը (1485—1603) անվանում են անգլիական աբսոլյուտիզմի ժամանակաշրջան: Բայց ի տարբերութիւն Ֆրանսիական թագավորների, որոնք խուսափում էին գլխավոր շտապները հրավիրել, Թյուրքոյնները կառավարում էին պառլամենտի օգնութեամբ: Ֆեոդալական հին արիստոկրատիան մեծ մասամբ ոչնչացավ Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմների ժամանակ: Նոր արիստոկրատիան, որը լցրել էր լորդերի պալատը, ստեղծվել էր թագավորական շնորհումներով և ամբողջովին կախումն ուներ թագավորից: Ստորին պալատում նստած էին ազնւականութեան և բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, որոնք միմյանց հետ չէին կապում ինչպէս Ֆրանսիայումն էր, այլ միավորված էին ընդհանուր շահերով: Ի տարբերութիւն Ֆրանսիական ազնւականութեան, որն ապրում էր գյուղացիներից ստացվող ֆեոդալական պարհակներով, գանձարանի թալանումով և ռազմական կողուպուտով, անգլիական նոր ազնւականութեան տպւում էր սլաւարաբուծութեան հկամուտներով, բրդի և ալլ գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքով: Նա շահագորգոված էր անգլիական արդյունաբերութեան և առևտրի զարգացմամբ, և այդ նրան կապում էր բուրժուազիայի հետ: Ե՛վ ազնւականութեանը, և՛ բուրժուազիան միակերպ շահագորգոված էին կողոպտելու և ստրկացնելու աշխատավորներին, իսկ դրա համար նրանց հարկավոր էր կառավարութեան օգնութիւնը:

Այդ պատճառով պառլամենտը ամեն ինչում հնազանդ էր թագավորներին և ամեն ինչում օգնում էր նրանց:

ՅենՇուրմացիուճ Թյուրքոյնների դինաստիայից առաջին թագավորը՝ **Էնգլիայում**: ագահ և ժլատ Հայնրիխ VII-ն էր (1485—1509): Նա վերջնականապէս ջախջախեց անհնազանդ ֆեոդալներին, որոնք այժմ մնացել էին Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմներից.

և տիրապետեց նրանց հողերը: Նրա որդին, Հալսրիխ VIII-ը (1509—1547), դաժան, կամակոր և վատնող մի տիրան, բայց ճկուն և շրջահայաց քաղաքագետ էր: Նա Անգլիայում անցկացրեց ռեֆորմացիա: Անգլիական ռեֆորմացիան հանդիսացավ եկեղեցու և իսկապես եկեղեցու թաղաքի և թագավորի: Հալսրիխ VIII-ի պահանջով պապականության ընդունեց մի օրենք, որի ուժով պապի իշխանությունը վերանում էր եկեղեցու վրայից և եկեղեցին գլխավորողը հայտարարվում էր թագավորը: Թագավորը փակեց բոլոր վանքերը և բռնագրավեց նրանց հսկայական կալվածքները: Մշտապես փողի կարիք զգալով, նա վաճառքի հանեց այդ կալվածքները: Անգլիայում բռնադրաված հողերի շուրջով սպեկուլացիա սկսվեց, և դրանց նշանակալի մասն ընկավ վաճառականների և արդյունաբերողների ձեռքը: Հող գնելով, ներանք դառնում էին ազնվականներ: Նրանք վանքերի դյուղացիներին քշում էին հողից կամ նրանց շահագործում էին է՛լ ավելի դաժան, քան նախկին տերերը: «Անգլիկանյան» եկեղեցին դարձավ պետական եկեղեցի: Բոլոր անգլիացիները պարտավոր էին պատկանել այդ եկեղեցուն, հսկառակ դեպքում նրանք հալածվում էին սրպես պետական հանցագործներ: Բոցավառվեցին խարույկները, որոնց վրա այրում էին կաթոլիկներին և բոլոր նրանց, ովքեր չէին ուզում թագավորին ճանաչել եկեղեցին գլխավորող:

Առևտրի և արդյունաբերության զարգացումը Անգլիայի առաջ արտաքին քաղաքականության բնագավառում՝ նոր խնդիրներ դրեց: Անգլիացիները փոխ վրա հանդիպեցին ուժեղ մրցակցի՝ իսպանական տերությունը: Բյուզոնների օրոք Իսպանիայի հետ հարաբերությունները՝ անգլիական արտաքին քաղաքականության ամենակարևոր հարցն էր: Անգլիայի ֆեոդալական շրջանները օգնություն էին փնտրում ֆեոդալական Իսպանիայում և աշխատում էին մերձեցում ստեղծել Անգլիայի և Իսպանիայի միջև: Առևտրաարդյունաբերական շրջանները և նոր ազնվականությունը պնդում էր վճռականորեն պայքարելու Իսպանիայի դեմ:

Իսպանիան կաթոլիկության գլխավոր ամրությունն էր Սվրոպայում: Այդ պատճառով Իսպանիայի թշնամիները՝ բուրժուազիան և նոր ազնվականությունը կաթոլիկության թշնամիներն էին, իսկ Իսպանիայի կողմնակիցները՝ ֆեոդալները ցանկանում էին Անգլիայում վերականգնել կաթոլիկական կրոնը: Կարճ ժամանակով

Նրանց հաջողվեց իրագործել այդ Նրանք կազմակերպեցին Հայն-
րիխ VIII-ի աղջիկ Մարիա (որը դահ բարձրացավ 1553
թվին) ամուսնությունը իսպանական թագաժառանգ, ապագա թա-
գավոր Ֆիլիպ II-ի հետ (Կարլոս V կայսեր որդու)։ Մարիա Թյու-
րոքը Անգլիայում վերականգնեց կաթոլիկությունը։ Թագավորի
կամքին հնազանդ պառլամենտը ստորադաս կերպով ներումն
խնդրեց պապից։ Այժմ էլ խառուկներում սկսեցին այրել ռեֆոր-
մացիայի կողմնակիցներին։ «Հերետիկոսներին» դաժանորեն հա-
լածելու համար Մարիան ստացավ «Արյունոտ» մականունը։ Բայց
կառավարությունը չհամարձակվեց վանքապատկան հողերը դնա-
ստեկության տնեցիք ետ դրավել այդ հողերը։

Մարիայի մահվանից հետո, նոր թագուհի ելիզաբեթ I
օրոք (1558—1603) Անգլիան վճռականորեն անցավ Իսպանիայի
դեմ պայքարի քաղաքականությանը՝ ծովերի վրա իշխելու համար։
Դրա հետ միասին թագուհին և պառլամենտը նորից վերականգնե-
ցին աղլիկանյան եկեղեցին։ Այժմ Անգլիայում նորից սկսեցին
ոչնչացնել կաթոլիկներին։

Հալածանքի ենթարկվում էին ոչ միայն կաթոլիկները։ Անգ-
լիական բուրժուազիայի մեջ տա-
րածվում էր Կալվինի ուսմունքը։
Նրա կողմնակիցներին Անգլիա-
յում անվանում էին «Պուրի-
տաններ» (յառիններն purus—
մաքուր—բառից)։ Նրանք ցանկա-
նում էին աղլիկանյան եկեղե-
ցին «մաքրել», այսինքն բարենո-
րոգել կալվինիստականի եղանա-
կով և ազատել ստրկամտորեն
թագավորին ենթարկվելուց։

Անգլիայում տարածվում էին
այնպիսի կրոնական ուսմունք-
ներ, որոնք առարկում էին ամեն
մի պետական եկեղեցու դեմ և
ցանկանում էին ունենալ լիակա-
տար անկախ կրոնական հա-

Շլիզարեթ Թագուհի

մայնքները: Նրանց կոչում էին «խնդեպենդեխաներ» (անկախներ):

Այդ սամունքների կողմնակիցներն ստիպված էին թաքնվել հալածանքներից: Նրանցից շատերը հարկադրված էին փախչել Անդրկասից:

§ 3. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ծովային Թյուղորների օրոք արագորեն աճում էր Անգլիայի առեվթուրը: Ծովային առևտուրը: Անգլիական նավերը տեղափոխում էին անգլիական ապրանքը, առանձնապես՝ անգլիական մահուլը, եվրոպայի բոլոր նավահանգիստները: Անգլիական վաճառականները երևում էին և՛ Բալթիկ ծովում, ուր նրանք մրցում էին հանգեականների հետ, և՛ Միջերկրական ծովում, ուր նրանք մրցում էին իտալական վաճառականների հետ: Կառավարությունն ամեն կերպ խրախուսում էր նավաշինությունը և հեռավոր երկրների հետ ծովային առևտուրը. նա պաշտպանում էր անգլիական վաճառականների շահերն արտասահմանում: Հանգեականները զբիվեցին իրենց արտոնություններից Անգլիայում, և նրանց կոնդոնի գրառենյակը փակվեց:

Հեռավոր երկրների հետ ծովային առևտրի համար ստեղծվում էին առևտրական ընկերություններ: Այդ ընկերություններին մասնակցում էին ոչ միայն հարուստ վաճառականները, այլև ազնվականները: Անգլիացիները գործոն մասնակցություն ունեցան առևտրական նոր ճանապարհներ որոնելու գործում: Ի տարբերություն իսպանացիների և պորտուգալացիների, նրանք որոնում էին դեպի Հնդկաստան և Չինաստան տանող հյուսիսային ճանապարհը: Դեռ 1497 թվին Կաբոտը կտրեց Ատլանտյան օվկիանոսի հյուսիսային մասը և հայտնագործեց Հյուսիսային Ամերիկայի մայրցամաքը: 1552 թվին Անգլիայից երեք նավ ուղևորվեցին Ասիայի հյուսիսային ափերով որոնելու Հնդկաստանի ճանապարհը: Նավերից երկուսը խորտակվեցին, իսկ երրորդը Չինաստանի հյուսիսարևմտյան մասում հասավ Հյուսիսային Դվինայի գետաբերանին: Չինակերը հասավ Մոսկվա, եղավ Իվան Ահեղ ցարի մոտ և նրանից իրավունք ստացավ առևտուր անելու ռուսական պետության հետ:

1554 թվին Անգլիայում կազմակերպվեց «Մոսկովայի, Պարսկաստանի և հյուսիսային երկրների հետ առևտուր անող ընկերություն» կամ ավելի կարճ՝ «Մոսկովյան ընկերություն»։ Ռուսական կառավարությունն այդ ընկերությունը իրավունք վերապահեց ազատ կերպով երկիրը գալու և առանց մաքսի առևտուր անելու Ռուսաստանի հետ կանոնավոր դիվանագիտական և առևտրական հարաբերություններ հաստատելիս։ Ռուսաստանից աշտահանվում էին անտառանյութ և կանեփաթել, որ անհրաժեշտ էին անգլիական նավաշինության համար։ Անգլիացիները հույս ունեին Ռուսաստանի վրայով առևտուր անել Կովկասի, Միջին Ասիայի և Իրանի հետ։ Առաջացան մի շարք ընկերություններ առևտուր անելու համար Բուրքիայի, Մարոկկոյի, Վեստ-Ինդիայի հետ։ Հիմնվեց ընկերություն, որն առևտուր պետք է աներ Գվինեայի հետ, որտեղից հույս ունեին ոսկի բերել, ինչպես և սևամորթ ստրուկներ՝ Ամերիկայում վաճառելու համար։ Այդ ընկերություններից ամենահարուստը դարձավ 1600 թվին հիմնված «Օստ-Հոլլանդական կոմպանիան», որը Հոլանդաստանի հետ առևտուր անելու մենաշնորհ ստացավ։ Այդ ընկերությունների մեծամասնությունը առևտուրը միացնում էր ծովահենություն և կողոպուտի հետ։

Պայքար Իսպանիայի դեմ։ Որքան ավելի մեծանում էին անգլիական առևտրի հաջողությունները, այնքան ավելի անխուսափելի էր դառնում ընդհարումն Իսպանիայի հետ։ Անգլիացիները կողոպտում էին Իսպանիայի և Ամերիկայի իսպանական գաղութների առափնյա վայրերը, հարձակվում էին իսպանական նավերի վրա, աշխատելով համիշտակել «արծաթե նավատորմը»։ Իսպանիայի հետ պայքարն առանձնապես սրվեց Ելիզաբեթ թագուհու օրոք։ Թագուհին հովանավորում էր անգլիական ծովահեններին և նրանցից ստանում էր ավարի մի մասը։ Ելիզաբեթն ամենուրեք պաշտպանում էր իսպանական թագավորի թշնամիներին։ Իսպանական թագավոր Ֆիլիպպ II-ն իր հերթին իր դեսպանների և լրտեսների միջոցով Անգլիայում դավադրություններ էր կազմակերպում թագուհու դեմ։

Այդ դավադրություններին մասնակից էր շոտլանդական թագուհի Մարիա Ստյուարտը։ Մարիա Ստյուարտը մոլեռանդ կաթոլիկուհի էր։ Երբ Շոտլանդիայում ռեֆորմացիա կատարվեց և իշխանության գլուխ անցան կալվինիստները, նա ստիպված եղավ

փախչել Անգլիա: Ելիզաբեթը նրան պահում էր կալանքի տակ: Անգլիական կաթոլիկները հույս էին տածում իսպանական օգնության մասին: Ելիզաբեթ թագուհուն և նրա փոխարեն գահ բարձրացնել Մարիա Ստյուարտին: Այդպիսի մի քանի դավադրություններ երևան բերելուց հետո, Ելիզաբեթ հրամայեց մահապատժի ենթարկել Մարիա Ստյուարտին:

Ֆլիխայը վճույք վերջ տալ աներես թշնամուն: Նա սկսեց պատրաստվել նվաճելու Անգլիան: 1588 թվին դեպի Անգլիայի ափերը շարժվեց մի հսկայական նավատորմ, որն անվանում էին «Անհաղթ արմատ»։ Այդ նավատորմը կազմված էր 131 նավից, 7500 սպասարկու կազմով և 17.000 զինվորով: Բայց յոչ վիթխարի արշավանքը վերջացավ լիակատար անհաջողությամբ: «Անհաղթ արմատն» մասամբ ոչնչացրին անգլիական ափերի վրա և շարժուն նավերը, մասամբ էլ ոչնչացավ փոփոխի հետևանքով: Միայն նրա խղճով մնացորդները վերադարձան Իսպանիա: «Արամադայի» խորտակումը սոսկալի հարված հասցրեց Իսպանիայի ծովային հզորությանը և Անգլիան Եվրոպայի ծովային տերությունների շարքում դրավեց առաջին տեղերից մեկը:

Պառլամենտական օսրոգիցիան: XVI դարի վերջին անգլիական բուրժուազիան և նոր ազնվականությունն այնպես հարստացան և ամրապնդվեցին, որ այլևս ուժեղ թագավորական իշխանության խնամակալության կարիքը չէին զգում: Այնինչ, անգլիական թագավորները կարծում էին, թե նրանք այսուհետև ևս կարող են կառավարել անսահմանափակ՝ Ֆրանսիական և իսպանական թագավորների նման: Բայց անգլիական թագավորներին խանգարում էր պառլամենտը: Այնտեղ նստած բուրժուազիայի և նոր ազնվականության ներկայացուցիչները ցանկանում էին երկիրը կառավարել իրենց ցանկությամբ և վարել իրենց արտաքին քաղաքականությունը: Նրանք ուզում էին, որ թագավորը ենթարկվի պառլամենտին: Այդ պատճառով թագավորի և պառլամենտի միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար:

Պառլամենտի և թագավորական իշխանության միջև ընդհարումները սկսվել էին դեռ Ելիզաբեթ թագուհու օրոք, բայց առանձնապես սրվեցին նրա հաջորդների ժամանակ:

Ստյուարտների դինասիան: Ելիզաբեթի մահով վերջացավ Թյուդորների դինասիան: Անգլիական գահը բարձրացավ շոտ-

Հանդական թագավոր Հակոբ I Ստյոպանոսը՝ Մարիա Ստյոպանոսի որդին։ Նա կառավարեց 1603-ից մինչև 1625 թիվը։

Ոչ-խելացի և շաղակրատ Հակոբը սիրում էր խոսեմ թագավորական անսահմանափակ իշխանության մասին և նախանձով էր նայում Եվրոպայի ուժեղ միապետներին։ Նա ուժեղացրեց պուրիտանների հետապնդումը, որոնք թագավորի բացարձակ իշխանության հակառակորդներ էին։ Համայնքների պալատի անդամներից շատերը պուրիտաններ էին և ելույթ էին ունենում կառավարության եկեղեցական քաղաքականության դեմ։

Պապամենտի և թագավորի միջև եղած հարաբերությունները տարեցտարի վատթարանում էին։ Պապամենտում առանձնապես դժգոհություն էր առաջացնում թագավորական կառավարության ֆինանսական քաղաքականությունը։ Պապամենտը հրաժարվում էր հաստատել նոր հարկերը։

Հակոբի հաջորդ Կարլ I թագավորի օրոք (1625—1649) թագավորի և պապամենտի միջև պայքարը ծայր աստիճանի սրվածության հասավ։ Մի շարք ընդհարումներից հետո 1629 թվին թագավորը արձակեց պապամենտը և տասնմեկ տարի շարունակ կառավարում էր միանձնյա։

Թագավորի մերձավորագույն խորհրդականը դարձավ կոմս Ստրաֆֆորդը։ Ստրաֆֆորդն առաջարկեց «կտրուկ» միջոցների դիմել և անխնա հալածել թագավորի քաղաքական թշնամիներին։ Ստրաֆֆորդի համախոհն էր Կենտերբերիի եպիսկոպոս Լոդը։ Նրա օրոք բանտերը լցվեցին պուրիտաններով, նրանց դատապարտում էին զանակոծության, դրոշմում էին շիկացած երկաթով, պոկում էին ռունգերը, կտրում էին ականջները։

Կառավարությունն անընդհատ նոր հարկեր էր մտցնում՝ չորսլիբելով պապամենտ։ Բնակչությունն սկսեց տրտնջալք։ Անգլիայում հասունանում էր ռևոլյուցիան։

XXII ԳԼՈՒԽ

ՆԻԴԵՌԼԱՆԴԱԿԱՆ ՌԵՎՈԼՈՒՑԻԱՆ

§ 1. ՆԻԴԵՌԼԱՆԴՆԵՐՆ ԻՍՊԱՆԱԿԱՆ ԳԵՐԲՇԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Նիդեռլանդները Նիդեռլանդները՝ Արևմտյան Եվրոպայի ամենախոշոր պահանջարկի և առևտրի կենտրոնը։ Նահապետական երկրներից մեկն էր։ Այդ փոքր երկիրը՝ որն ընդգրկում էր ժամանակակից Բելգիան, Ֆրանսիայի

մի մասը, Լյուքսեմբուրգը և Հոլանդիան՝ խիտ բնակչություն ունեւր։ Այնտեղ կային ալեւի քան 300 քաղաք և 6500 գյուղ։ Նիդերլանդական Անտալերպեն քաղաքը XVI դարում դարձաւ նվրոպական և գաղութային առևտրի կենտրոնը։ Նիդերլանդական բուրժուազիան լայնածաւալ առևտուր էր անում։ Նրկրում գարգաւնում էին կապիտալիստական խոշոր մանուֆակտուրաներ, որոնք շահագործում էին վարձու բանւթրների և գյուղական մանր արհեստավորների աշխատանքը։

Իր տնտեսական զարգացմամբ այս առաջավոր երկիրը հնթակա էր Արևմտյան Նվրոպայի ամենահետամնաց երկրներից մեկին՝ Իսպանիային։ Նիդերլանդները մտնում էին Կաղոտ V-ի կայսրութեան մեջ։ Հրաժարւելով գահից, Իսպանիան իր գաղութներով և Նիդերլանդները նա թողեց իր որդի Ֆիլիպպ II-ին։

Իսպանիայի թագավորն ու ազնւականներն ապրում էին գրւթաւորապէս Նիդերլանդների հաշւին. աշխտեղից ստացած հարկերն Իսպանիային 8—9 անգամ ալեւի էին եկամուտ աւախս, քան Ամերիկան իր ոսկու և արծաթի հանքերով։

Ֆիլիպպ II:

Ֆիլիպպ II:

Վիցիան ոչ միայն ոչնչացնում էր կաթոլիկության և արքուղուտից-

Ֆիլիպպ II-ը բուլթ, սահմանափակ մարդ էր նա մոլեռանդ կերպով հաւատում էր, որ ձրդատելով արքուղուտից և կաթոլիկության հաղթանակին, դրանով նա իրագործում է ասածու կամքը։ Նա ուղում էր այդ հսկապետութեանը ղեկավարի իր կարին։ Նետից։ Լինելով մռայլ և մարդաթույս, նա չգիտեր կյանքը և հաշւի չէր առնում այն, չէր ցանկանում լսել որեւէ առարկություն և բոլոր գործերը վարում էր գրասենյակային անւերջ գրագրության միջոցով։ Թե «հերետիկոսների» և թե քաղաքական աղատութեան կողմնակիցների հետ նա դատաստան էր տեսնում ինկվիզիցիայի օգնութեամբ։ Ինկվի-

մի թշնամիներին, այլև հարստացնում էր թագավորական գան-
ձարանը, մահապատժի ենթարկվածների գույքի 2/3-ը գնում էր
թագավորի օգտին, 1/8-ը՝ եկեղեցու Նիդեռլանդներն ատելի էին
Ֆիլիպպի համար այն պատճառով, որ նրանք օգտվում էին Յուդ
ինքնավարության իրավունքով, և այն պատճառով, որ այնտեղ
սկսեց տարածվել «հերետիկոսությունը»։ Նիդեռլանդական բուր-
ժուազիան հակվում էր դեպի կալվինականությունը։ Ժողովրդա-
կան մասսաների մեջ տարածվում էին այնպիսի ուսմունքներ, որ
նրանք պահանջում էին հավատի ազատություն և ամբողջ հապարա-
կակարգի վերակառուցում՝ համասարության հիման վրա։

Ֆիլիպպ II-ը ենթադրում էր, թե Նիդեռլանդներում ճնշելով
հերետիկոսությունը և քաղաքական ազատությունը, նա կարող
կլինի այդ երկրից էլ ավելի շատ եկամուտներ կորզել։

Իրեն հատուկ բով համա-
ռությանմբ, Ֆիլիպպ II-ը սկսեց
իր ծրագիրը կյանքի մեջ իրա-
դրծել։ Նա սկսեց Նիդեռլանդ-
ներում բոլոր բարձր պաշտոննե-
րին նշանակել իսպանացիներ։ Նա
դաժանորեն հետապնդում էր բո-
լոր նրանց, ովքեր կասկածվում
էին «հերետիկոսության» մեջ։
Սկսվեցին մասսայական հետա-
խուզություններ, մահապատժի-
ներ, խարույկակիզումներ։ Բայց
իր դաժան քաղաքականությամբ
թագավորը հասավ նրան, որ նի-
դեռլանդական հասարակության
բոլոր դասակարգերի մեջ բողոք
առաջացրեց։ Դժգոհ Նիդեռլան-
դական արիստոկրատիան թագա-
վորի մոտ պատգամավորություն
ուղարկեց, որը, սակայն, ոչ մի
հետևանքի չհասավ։ Մանր աղ-
նըվականությունը գաղտնի միո-
թյուն կաղմակերպեց՝ ինկվիզիցիայի և իսպանացիների դեմ պայ-
քարելու համար։

Անվանի իսպանացի։

Յեզուիտները 1566 թվի աշնանը երկրում բռնկվեց լայնածափալ ժողովրդական շարժում՝ ուղղված կաթոլիկության և իսպանական տիրապետության դեմ: Ժողովուրդը սկսեց խուժել կաթոլիկական եկեղեցիները և ոչնչացնել նրանց սրբապատկերները, արձանները և զարդարանքները:

Դուք Ալբան

Յիլիսպ II-ը վճռեց գործել անողորմ կերպով: Նիդեռլանդներն ուղարկվեց իսպանական զորքերով դուքս Ալբան, որը հայտնի էր մոլեռանդությամբ և անողորմ զաժանությամբ: Նա երկիրը վայրագ տեսորի ենթարկեց: Նիդեռլանդներ ժամանելուց հետո անհապաղ նա հիմնեց մի դատարան «սուովությունների գործերի խորհուրդ» անունով: Ժողովուրդն այդ դատարանն անվանեց «արյունոտ խորհուրդ»: Սկսվեցին դաժան մահապատիժներ:

«Արյունոտ խորհուրդի» ղոհների թիվը 8000-ից անցնում էր:

Ալբան նկատի ուներ ոչ միայն ռեզոլյուցիոն շարժման և «հերետիկոսության» դեմ պայքարը. այլև իսպանական թագավորի գանձարանի հարստացումը: Տեսնորն ամենից շատ հարված հասցրեց բարձր ազնվականությանը և հարուստ բուրժուազիային: Բռնադրաված գույքերը և դրամական տուգանքները իսպանացիներին վիթխարի դամարներ տվին: Նիդեռլանդներում Ալբան ատևորի վրա դրեց մեծամեծ հարկեր, որոնք ատևորականներին և արդյունաբերողներին իսպառ սնանկացրին: Առևտուրը կանգ առավ, մանուֆակտուրաները փակվեցին, հաղարավոր մարդիկ գործազուրկ մնացին:

Դուք Ալբա

Ունևոր մարդիկ աշխատում էին փախչել արտասահման: Գերմանիա փախավ Վիլհելմ Օրանացին՝ Նիդեռլանդների ամենահարուստ և ամենաազդեցիկ հոգատերը դժգոհ ազնվա-

կանության ճանաչված պարագլուխը: Նիդեռլանդական վտարան-
գլխներն իսպանացիներին դեմ պայքարելու համար՝ արտասահմա-
նում սկսեցին վարձել զինված մարդկանց ջոկատներ:

Պարսիգաճա Ժողովուրդը պարտիզանական պատերազմ սկսեց
կան պահե- իսպանական զորքի դեմ: Ոմանք դնում էին ան-

բազմը: տառները և այնտեղ միանալով կազմում էին
«ա ն տ ա ու ա յ ի ն գ յ ո զ ե ր ի» ջոկատներ («գյողեր») նշանակում
է «ցնցոտիավորներ», այդպես էին անվանում նիդեռլանդական
ռեյտլուցիոններներին): Նրանք իսպանացիներին հանկարծակի հար-
վածներ էին հասցնում: Իսպանացիների համար է՛լ ավելի վտան-
գավոր էին ուրիշ պարտիզաններ՝ «ծ ո վ ա յ ի ն գ յ ո զ ե ր ը», ո-
րոնք պատերազմ էին մղում ծովի վրա և ծովափերին: Ծովը նի-
դեռլանդցիներին համար հարազատ տարերք էր: Ծովային գյողե-
րը հանդատություն չէին տալիս ոչ իսպանացիներին, ոչ էլ այն նի-
դեռլանդցիներին, որոնք իսպանացիների կողմն էին բռնել: Նի-
դեռլանդները սկսեցին ժամանել նիդեռլանդական վտարանդիներին
կողմից կազմակերպված ռազմական ջոկատները:

Հյուսիսի Ամբողջ հյուսիսը շուտով բռնկվեց պատերազ-
ապստամբու- մով իսպանացիների դեմ: Վիլհելմ Օրանացին
թյուճը: հռչակվեց հյուսիսային պրովինցիաների կառա-
վարիչ (1572): Այստեղ սկսեցին հավաքվել իսպանական տիրապե-
տության բոլոր թշնամիները:

Այլաճա զորքերը շարժեց՝ ճնշելու ապստամբությունը: Նա
գաժանություն մը դատաստան էր տեսնում այն քաղաքների բնակ-
չության հետ, որոնք նրան հաջողվեց գրավել: Բայց դիմադրու-
թյունը քանի դնում ուժեղանում էր: Նրբ իսպանական բանակները
պաշարեցին Լայդենը, բնակչությունը ճեղքեց ամբարտակները և
բաց արավ ջրարգելակները, որոնք պաշտպանում էին երկիրը
ծովի հեղեղումից: Իսպանացիները հարկադրված եղան հապճե-
պորեն նահանջել: Անհաջողություններից զրգոված Ֆիլիպպ II-ը
հտ կանչեց Ալբալին: Բայց այդ չէր նշանակում, թե քաղաքակա-
նությունը փոխվել էր: Առաջվա պես թագավորը չէր կամենում
որևէ զիջում անել: Իսպանացիները սոսկալիորեն ամայացնում
էին երկիրը, նույնիսկ այն մարզերը, որոնք չէին մասնակցում
ապստամբությանը: Այսպես իսպանական, զինվորները ավերա-
ծություն մատնեցին հարավային Նիդեռլանդների ամենահարուստ

Անտվերպին քաղաքը: Քաղաքի լավագույն մասը հրկիզվեց: Ութ հազար մարդ սրի քաշվեց: Շատերին խոշտանդելով մինչև մահ՝ վան դուր հասցրին, շորթելով նրանցից փող և թանկարժեք իրեր: Իսպանացիների համիշտակած ալլարը միլիոնավոր ոսկե դրամ էր կազմում: Այդ հարվածից հետո Անտվերպենն այլևս երբեք ուշքի չեկաւ: Իսպանացիների վայրագությունները և առանձնապես Անտվերպենի ավերումը հուզումներ էին առաջացնում ամբողջ երկրովը մեկ: Հարավային պրովինցիաները միացան Հյուսիսայինների հետ և կազմեցին համանիզելան դալան մի մի ություն (1576):

Հարավային պրովինցիաները: Բայց այդ միությունը երկարատև չեղավ: Հարավային Նիդեռլանդների ժողովրդական մասերը, մանավանդ քաղաքների բանվորներն ու արհեստավորները, իրենց վրա վերցրին իսպանացիների դեմ պայքարի ղեկավարությունը: Նրանք քաղաքներում կազմակերպեցին կոմիտեներ՝ կառավարման և ռազմական նպատակով հարկեր հավաքելու համար, դործից հեռացնելով անվճարական և տատանվող աղնվականներին և բուրժուազիային:

Այդ ժամանակ աղնվականները, բուրժուազիան և հարավային պրովինցիաներում ուժեղ կաթոլիկական հոգևորականությունը: գերադասեցին ենթարկվել իսպանական վայրագ բռնացողին, միայն թե ազատվեն ժողովրդական իշխանությունից: Նրանք զուրս եկան ժողովրդական կոմիտեների դեմ և պատրաստակամություն հայտնեցին նորից ենթարկվելու Ֆիլիպպ II-ին:

Հյուսիսային պրովինցիաների միությունը: Դրան ի պատասխան հյուսիսային պրովինցիաները 1579 թվին կազմեցին միություն (այսօրի կոչված «Ուտրեխտի ունիան»): Նրանք երդվեցին «միանալ ընդմիշտ, կարծես թե կազմում են մի պրովինցիա» և պայքարել իսպանացիների դեմ: Դրանից հետո շուտով Ֆիլիպպ II-ին նրանք հայտարարեցին զահջնեց արած: Հյուսիսի հարուստ բուրժուազիան ցանկանում էր նոր պետության գլուխ թագավոր դնել և ամենից հարմար համարում էր Վիլհելմ Օրանացու թեկնածությունը: Բայց 1584 թվին Վիլհելմ Օրանացին սպանվեց եղբորների կողմից կաշառված մարդասպանի ձեռքով: Հյուսիսային Նիդեռլանդներում հաստատվեց արխատոկրատական յեսպուբլիկա, որի գլուխ կանգնած էր հարուստ բուրժուազիան:

Այսպես Նիդեռլանդները բաժանվեցին երկու մասի: Հյուսիսայինը կաղմակերպեց ինքնուրույն պետություն, հարավայինը՝ ազնվականության, բուրժուազիայի և հողևորականության դավաճանության հետևանքով՝ մնաց իսպանական թագավորի իշխանության տակ:

Նոր պետությունը, որն սկսեց կոչվել «Միացյալ պրովինցիաներ» կամ «Հոլանդական ռեսպուբլիկա» (պրովինցիաներից պլաավորի անունով), հարկադրված էր ղեկերկար ժամանակ պայքարելու Իսպանիայի դեմ իր անկախության համար: Զբաղված լինելով ռազմական պործողություններով անդլիացիների դեմ և խառնվելով Ֆրանսիայի երկպառակություններին, Իսպանիան չկարողացավ հաշիվ մաքրել Հոլանդական ռեսպուբլիկայի հետ: «Անհաղթ արմատային» կործանումը վատթարացրեց Իսպանիայի միջադպային դրությունը 1609 թվին Իսպանիայի և Հոլանդիայի միջև կնքվեց զինադադար, ըստ որի Իսպանիան ճանաչեց նոր պետության ինքնուրույնությունը:

Այսպես վերջացավ ռեռուցիան Նիդեռլանդներում — Իվրոպայում առաջին բուրժուական ռեռուցիան, որ պսակվեց հաղթությամբ: Նա աւարտվեց Իսպանիայի ֆեոդալական արսուրտիդմի պարտությամբ և Նիդեռլանդական բուրժուազիայի հաղթանակով: Դրանում է այդ դեպրի կարևոր առաջադիմական նշանակությունը:

Բուրժուազիան կարողացավ հաղթել միայն շնորհիվ ժողովրդական մասսաների ռեռուցիային մասնակցելուն, բայց ալդ հաղթանակի բոլոր պտույները քաղեց միայն բուրժուազիան:

§ 3. ՀՈԼԱՆԴԻԱՆ XVII ԴԱՐՈՒՄ

Հոլանդիայի առևտուրը: Բուրժուական ռեռուցիան Հոլանդիան դարձրեց եվրոպայի ամենաառաջավոր ծովային և առևտրական տերությունը: Հոլանդիայի առևտրական նաւատորմն իր նավերի քանակով գերազանցում էր եվրոպական բոլոր տերությունների նավատորմերը՝ միասին վերցրած:

Հոլանդացիները եռանդուն գաղութային քաղաքականություն էին վարում: 1602 թվին հիմնվեց Հոլանդական Օստ-

Հնդկական ընկերությունը: Հոլանդացիները ձգտում էին իրենց ձեռքը հալաքել ամբողջ առևտուրը Հնդկաստանի հետ և դուրս վանել այնտեղից իսպանացիներին, պորտուգալացիներին և անգլիացիներին: Օստ-Հնդկական ընկերությունն օգտվում էր մեծ ինքնուրույնությամբ՝ հասում էր իր դրամները, ուներ իր զորքը, կառուցում էր քաղաքներ և ամրոցներ, ինքնուրույն կերպով պատերազմներ էր մղում: Ընկերության բոլոր զործերն ամենախիստ կերպով զաղտնի էին պահվում: Ըստ էության նա այնքան առևտրով չէր զբաղվում, որքան ավազակությամբ ու կողոպուտով: Նրան հաջողվեց զավթել Խնդոնեզիան, Չոնդյան և Մոլուքյան կղզիները, դուրս վանել այնտեղից պորտուգալացիներին: Հոլանդացիները գերազանցեցին պորտուգալացիներին նաև իրենց ադահուլյամբ և դաժանությամբ: Ապրանքների մի մասը (պղպեղ, մեխակ, դարչին, մուսկատի ընկույզ, սուրճ) ձեռք էր բերվում ուղղակի կողոպուտի միջոցով, մի մասը վերցվում էր իբրև սազմատուրք, մի մասն էլ պարտադիր փոխանակությամբ այնպիսի իրերի հետ, որոնք հարկավոր չէին տեղական բնակչությանը: Ընկերությունը ստանում էր հեքիաթային շահույթներ, որոնք հասնում էին մինչև 1000 %: Գները բարձր մակարդակի վրա պահելու համար, ընկերությունը ամենաարժեքավոր համեմունքը մեծ քանակով աչրում էր: Բնակչությունը բարբարոսաբար ոչնչացվում կամ ստրկացման էր ենթարկվում: Կազմակերպվել էին պլանտացիաներ, որոնք մշակվում էին ստրուկների աշխատանքով: Մարքան ստում է՝ «Հոլանդական գաղութային տնտեսության պատմությունը», — իսկ Հոլանդիան XVII դարի օրինակելի կապիտալիստական երկիր էր, — զավաճանությունների, կաշառքների, սպանությունների և սրիկայության բնօրինակ պատկեր է ծավալում» (Մարքս և էնգելս, Երկեր, հ. XVII, էջ 822, ռուս. հրատ.):

Հոլանդիան առևտրական հարաբերությունների մեջ մտառք Զինաստանի և Ճապոնիայի հետ: Հոլանդացիներն առաջինն էին, որ Զինաստանից սկսեցին թեյ ներմուծել Եվրոպա: Ամերիկայում հոլանդացիները զավթեցին Անտիլյան կղզիներից մի քանիսը, որտեղ կազմակերպեցին շաքարի պլանտացիաներ: Այստեղ էլ դաժանորեն շահագործում էին ստրուկների աշխատանքը:

Հոլանդիան առևտուր էր անում ամբողջ Եվրոպայի հետ: Մեծ նշանակություն ուներ Հոլանդիայի առևտուրը Բալթիկայում և ռու-

սակյան պետութեան հետ: Հոլանդական վաճառականներն Ռուսաստանում օգտւում էին առևտրական արտոնութիւններով և աշատեղից Արեւմտեան Եւրոպայում էին արտահանում հաց, կանեփ, ձյութ, եւալաշինութեան համար փայտեղեն, մուշտակեղեն և այլ ապրանքներ:

Հոլանդիայի տնտեսական կշիռը կենտրոնը Ամստերդամ քաղաքն էր: XVII դարի սկզբին այդ քաղաքն ուներ 100.000 բնակչութիւն: Ամստերդամի նշանակութիւնը միայն առևտրի և արդյունաբերութեան մեջ չէր: Ամստերդամում էին գտնւում իրենց շրջանառութեամբ Եւրոպայում ամենահարուստ բանկիրական դրասները:

Բանկորներ Դասակարգային հակասութիւնները Հոլանդիայում ավելի ուժեղ էին սրված, քան Եւրոպայի մյուս երկրներում: Ոչ մի տեղ այնպիսի մեծ քանակութեամբ պրոլետարներ չկային, ինչպես Հոլանդիայում: Բանկորական օրր երկար էր, իսկ աշխատավարձը՝ մուրացիկային: Մանուֆակտուրաներում լաշնորեն զործադրւում էր կանանց և երեխաների աշխատանքը, իսկ այդ ավելի էր իջեցնում աշխատավարձը:

«Հոլանդիայի ժողովրդական մասսաներն արդեն 1648 թվականին ավելի էին տատապում չափազանց աշխատելուց, ավելի աղքատ էին և ավելի դաժան ճնշման էին ենթարկւած, քան մնալով Եւրոպայի ժողովրդական մասսաները», — ասում է Մարքսը (Մ ա Ր Խ և է ն գ ե լ ս, Երկեր, հ. XVII, էջ 824, ռուս. յրատ.):

Քաղաքական կարգեր Ոչ մի տեղ բուրժուազիան այնպիսի իշխանութեամբ չէր օգտւում, ինչպես Միացյալ պրովինցիաներում: Քաղաքներում ամբողջ իշխանութիւնը պատկանում էր խոշոր բուրժուազիային: Նա պատգամավորներ էր ուղարկում պրովինցիաների շատերին և գլխավոր շտատներին, որ նիստեր էր ունենում Հաագայում: Գլխավոր շտատները վարում էին արտաքին քաղաքականութիւնը, ծովային ու ֆինանսական գործերը և նշանակում էին բարձրատնային պաշտոնյաներին: Գլխավոր շտատների գործադիր օրգանը պետական խորհուրդն էր, որի գլուխ կանգնած էր շտատհալտերը: Նա էլ ռազմական ուժերի ղեկավարն էր:

Շտատհալտերները գրեթե միշտ Օրանական տնից էին: Նրանց դիտում էին որպէս ժառանգական պրեզիդենտների:

Միացյալ պրովինցիաներում իշխում էին բուրժուա-արխատու-կրատական կարգերը: Բայց մյուս երկրների բուրժուազիայի հա-մար, որոնք գտնվում էին ֆեոդալական միապետությունների լծի տակ, Հոլանդիան հանդիսանում էր ազատության օրինակելի եր-կիր:

Հյուսիսային Նիդեռլանդները դարձան գրքի տպագրության և գրքի առևտրի կենտրոնը. այդ գործը կենտրոնացած էր Հալդեն և Ամստերդամ քաղաքներում:

Հայն տարածում ստացան լրագրերը: Նրանք ոչ միայն առև-տրական և քաղաքական նորություններ էին հաղորդում Եվրոպայի բոլոր ծայրերից, այլև քննարկում էին նրանց ընթերցողներին հուզող զանազան քաղաքական հարցեր:

Հոլանդիայում հաստատվեց կրոնի լայն համբերատարություն բոլոր տեսակի դավանանքների համար: Հետապնդվող «հերետի-կոսները» մյուս երկրներից փախչում էին Հոլանդիա, պուրիտան-ներն՝ Անգլիայից, հուգենոտները՝ Ֆրանսիայից, հրեաները՝ Իս-պանիայից:

Հարավային Նիդեռլանդները, որ մնացել էին Իսպանիայի իշխանության տակ, անկման հասան: Բուրժուազիայի մեծ մասն իր կապիտալներով գաղթեց Հոլանդիա: Անտվերպենը կորցրեց իր երբեմնի նշանակությունը, որն անցավ Ամստերդամին: Եվրո-պայի առաջադեմ և ամենահարուստ երկրից՝ հարավային Նիդեռ-լանդները վերածվեցին խալաիական պետության երկրորդական պրովինցիայի:

XXIII ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԼԵՂԱՍՏԱՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԲԱԶՄԱԶԳ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅԱՄ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՍԿԻԶԲԸ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒՅԱՆ
ԱՄՐԱՎԵՂՈՒՄԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ:

Իվան III-ի (1462—1505), Վասիլի III-ի (1505—1533) և Իվան IV-ի (1533—1584) օրոք Ռու-սական պետությունը միացվեցին Հյուսիս-Արե-վելյան Ռուսիայի վերջին ինքնուրույն իշխա-

նությունները: 1547 թվին Իվան IV-ը հանդիսավորութեամբ օծվեց ցար: Ցարական տիտղոսը համազոր էր համարվում կայսերականին և բարձր էր թադավորականից: Այդ տիտղոսն ընդունելով իվան IV-ը ցանկանում էր ոչ միայն ցույց տալ այն բարձր տեղը, որ պատկանում էր Ռուսական պետութեանը մյուս պետութեանների շարքում, այլև բարձրացնել ռուսական արքայի իշխանութիւնը երկրի ներսում: Ռուսաստանում ամրապնդվում է կենտրոնական իշխանութիւնը, ինչպես Նվրոպայի մի շարք այլ երկրներում (Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իսպանիայում): Ինչպես այդ երկրներում, Ռուսաստանումն էլ ուժեղ միապետութիւնը հենվում էր ազնվականների և քաղաքացիների վրա: Ազնվականները շահագրգռված էին կենտրոնացած ուժեղ իշխանութիւն ունենալու, որպեսզի իրենց ենթարկեն գյուղացիներին, որոնց աշխատանքով նրանք ապրում էին: Ազնվականներին հրապուրում էին հարավի և արեւելքի լայնածավալ հողային տարածութիւնները, որոնք դեռ պետք է նվաճվեին, դրա համար էլ հարկավոր էր ուժեղ պետական իշխանութիւն: Ազնվականները կազմում էին պետութեան գլխավոր ռազմական ուժը: Նրանք պետութիւնից ստանում էին հողային շնորհումներ («կալվածքներ») և դրա դիմաց պարտավոր էին հեծյալ ծառայութիւն տանել և ցարի կողով ներկայանալ իրենց զինված մարդկանցով: Ռուսաստանում ազնվականութիւնը «ծառայող դաս» էր, մինչդեռ Ֆրանսիայում և Անգլիայում ազնվականները վաղուց ի վեր պարտադիր ֆեոդալական ծառայութիւն չէին կատարում և տիրապետում էին հողը, շիրքով դրա դիմաց որևէ պարտականութիւն: Քաղաքացիները, առևտրականները և արհեստավորները նույնպես կարիք էին զգում ուժեղ ցարական իշխանութեան, որը կպաշտպաներ նրանց առևտուրը և դրա համար բաց կաններ նոր ուղիներ: Քաղաքացիները պատրաստ էին օժանդակելու ցարին դրամական միջոցներով:

Ցարական իշխանութիւնն իր ժանր ճնշմամբ ընկած էր բընակչութեան գլխավոր մասսայի՝ գյուղացիութեան վրա: Ազնվականութեան շահերից Երևելով ցարական կառավարութիւնը ուժեղացնում էր կալվածատերերի իշխանութիւնը գյուղացիութեան նկատմամբ, նա սահմանափակում էր գյուղացու ազատ անցումը մի կալվածատիրոջից մյուսների մոտ, ճորտացնում էր գյուղացիներին: Գյուղացիութեան վրա էին ընկնում պետական ծանր

հարկերը՝ Գյուղացիները տառապում էին ագահ և ծախու ցարական բյուրոկրատիայի շորթումներից։ Բայց գյուղացիությունը ևս կարիք էր զգում ուժեղ պետական իշխանության, որ ընդունակ լիներ պահպանել Ռուսաստանը թշնամիներից, որոնք կողոպտում և ավերում էին գյուղացիական տնտեսությունները, գերեվարում էին բազմահազար գյուղացիներին։

Դեպի ուժեղ ցարական իշխանությունը թշնամաբար էին տրամադրված խոշոր ֆեոդալները՝ իշխաններն ու բոյարները, նրանք ավիսոսում էին, որ կորցրել էին իրենց անկախությունը և կուզենային վերադարձնել այն։ Նրանց պլանները վտանգավոր էին ամբողջ Ռուսական պետության համար, քանի որ այդ պլանները կարող էին հասցնել նրա ուժերի թուլացման և նրա խնդնությունության կորստյան։

Խոշոր ֆեոդալների՝ իշխանների և բոյարների դեմ, Ռուսաստանը նորից մասնատելու նրանց ձգտումների դեմ պայքարը Ռուսական պետության հրամայողական խնդիրն էր։

Ռուսաստանը շրջապատված էր վտանգավոր թշնամիներով։ Արևելքից և հարավից Ռուսաստանի համար մշտական սպառնալիք էին հանդիսանում նախկին Ոսկի Հորդայի բեկորները՝ Կազանի, Աստրախանի և Ղրիմի խանությունները։ Կազանի և Աստ-

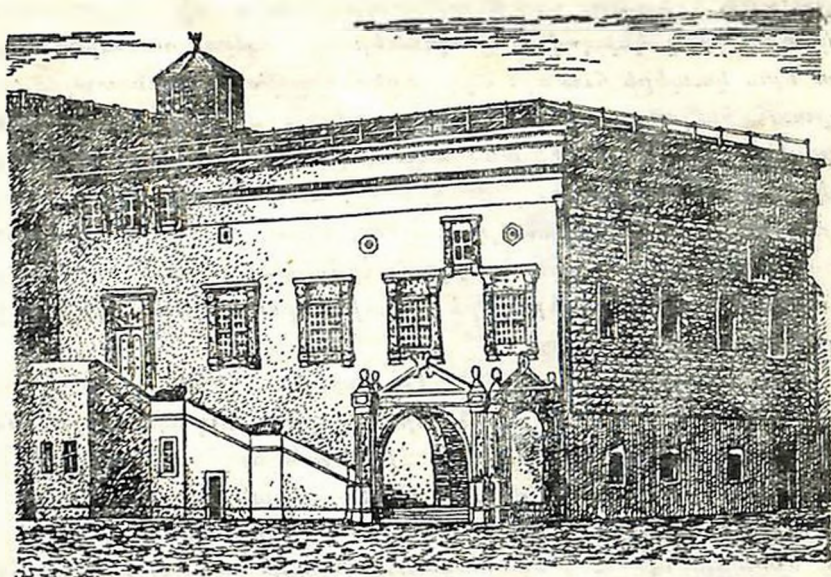
Իվան Ահեղ։

բախանի խանությունները գրավում էին Վոլգայի ճանապարհը՝ Արևելյան Նվրոպայի գլխավոր առևտրական ճանապարհը, որը տանում էր դեպի Կասպից ծով, Անդրկովկաս, Իրան, Միջին Ասիա։ Ղրիմը շարունակաբար ուղարկում էր գիշատիչ ջոկատներ, որոնք տվերում էին երկրի հարավը, ռուս մարդկանց գերեվարում էին ստրկովյաճ, վաճառելու համար։ Ղրիմի թաթարների ձեռքն էին ընկել Արևելքի հետ առևտրի կարևորագույն կետերը, որ XV դարում համաշխարհային ճանապարհներից։ Թաթարական խաների համար հանդես եկավ մի նոր հզոր հովանավոր՝ թուրքական սուլթանը։ Ղրիմի խանը նրա վասսալն էր։ Դոնի գետաբերանում, նախկին Տանայի տեղում կառուցվեց թուրքական ուժեղ ամրոց՝ Ազովը, որը կտրում էր ռուսների ճանապարհը դեպի Ազովյան և Սև ծովերը։ Թուրքական տերությունը գտնվելով իր հզորության գագաթնակետում, ձգտում էր իր ազդեցությանը ենթարկել Աստրախանը և Կազանը, ընդգրկել Ռուսական պետությունը թե հարավից, թե արևելքից և նվաճել այն։ Ռուսական երկրների վրա կախված էր թուրքական նվաճման վտանգը։

Պատերազմ-Արևմտա-Արևել-հում։ Թաթարական քաղաքականագետ և խոշոր ստրատեգ Իվան IՎ-ը՝ ամրացած Ռուսական պետության առաջին հարվածներն ուղղեց Վոլգան նվաճելու կողմը։ 1552 թվին՝ պաշարումից հետո՝ գրոհով վերցվեց Կազանը։ 1556 թվին ռուսական զորքերը գրավեցին Աստրախանի խանությունը։ Վոլգայի ամբողջ հոսանքն անցավ Ռուսական պետության ձեռքը։ Թուրքական շրջապատման վտանգը վերացվեց։

Վոլգայի նվաճման հետևանքները հսկայական էին։ Ռուսական գաղութականացման համար բացվեցին Մերձվոլգյան և Անդրվոլգյան պտղաբեր հովերը։ Բացվեցին առևտրական ճանապարհները՝ Վոլգայի վրայով։ Առաջացան մի շարք առևտրական քաղաքներ՝ Սամարան, Սարատովը, Յարեյցինը։ Ավելի հաջող սկսեց կատարվել գաղութայնացումը դեպի հարավ՝ տափաստանները, դեպի այսպես կոչված «վոյրի դաշտը»։ Ճանապարհներ բացվեցին դեպի Ուրալ և Սիբիր, դեպի նոր դեռևս անծանոթ երկրներ, որոնք անսպառ հարստություններ էին խոստանում։

Մերձվոլգյան երկրներին նվաճում էր Ռուսական ազգային պետությունը՝ սկսում էր դառ-

Գրանդիտյան պալատը Մոսկվայում:

ն ա լ բ ա զ մ ա զ գ. Նրա կազմի մեջ մտան թաթարները, մարի-
ները, չովաշները, ուղմուրտները, բաշկիրները, նոգայեցները:

ՊայգարԳ Արեվ. Դրանից անմիջապես հետո Իվան IV-ի կառա-
մուսիի ճանա- վարությունը դիմեց լուծելու արտաքին քաղա-
սյարհի համար: քաղաքական մյուս կարևորագույն խնդիրը:
Ռուսաստանը կարիք էր զգում վերականգնելու Արևմուտքի հետ
անմիջական առևտրական և կուլտուրական կապերը: Պաշտպան-
ված լինելով Ռուսաստանից ասիական ներխուժումներից, Արև-
մուտքին հաջողվել էր կուլտուրայի և մանավանդ տեխնիկայի բը-
նագավառում առաջ անցել Արևելյան նվրդագլխից: Ռուսաստանը,
ստիպված լինելով ամենի քան երեք հարյուրամյակի ընթացքում
մաքառել թաթարական լծի դեմ, իբր զարգացմամբ հոտ էր մնացել
Արևմուտքից: Այդ հետամնացության հաղթահարումը Ռուսական
պետության համար հրամայողական պահանջ էր: Ռուսաստանի
արևմտյան հարևանները, որոնք կտրել էին Ռուսաստանը Բալթիկ
ծովից՝ Լեհական-Լիտվական պետությունը, գերմանացիները (նախ-
կին Սուսերակիրների օրդենը, որն այժմ սովորաբար կոչվում էր

Լիվոնյան), շվեդները վախենում էին Ռուսաստանի ուժեղանալուց և դիտաւորյալ կերպով խոչընդոտներ էին հարուցում Արեւմուտքի հետ նրա կապերի համար: Այդ երկրները թույլ չէին տալիս, որ ստրատեգիական ապրանքներ (մանավանդ մետաղ) ներմուծվեն ռուսական երկրները, ինչպես և արդեւք էին հանդիսանում ռազմական մասնագետների, ինժեներների, ճարտարապետների, հանքային գործի մասնագետների գալու, որոնց կարիքը Ռուսաստանն առանձնապես շատ էր դրում: Լիվոնիայում մահապատիժ էր սպառնում նրանց, ովքեր փորձ կանեին նրա սահմաններից անցնել Ռուսաստան:

Ռուսաստանի տուաջ խնդիր էր ծառայած՝ քանդել այն պատնեշը, որը բաժանում էր նրան Արեւմուտքից: Այդ պատնեշի մեջ ամենաթույլ տեղը Լիվոնիան էր: Լիվոնյան օրդենը գտնվում էր վրակատար քայքայման վիճակում: Յուրաքանչյուր բարոն իրեն պահում էր, որպես մի անկախ արքա: Սկզբում ռուսները ցանկացան դիվանագիտական բանակցություններով ստիպել Լիվոնիային համաձայնվել վարպետներին թույլ տալու Արեւմուտքից Ռուսաստան անցնել: Բայց այդ փորձն արդյունք չտվեց: Այն ժամանակ ռուսական զորքերն անցան Լիվոնիայի սահմանը: Սկսվեց Լիվոնյան պատերազմը (1558—1583):

Կապն Ա. Գգ-ի աչի հետ: Լիվոնյան պատերազմն սկսվելուց քիչ առաջ Ռուսաստանի և Արեւմուտքի միջև մշտական կապ հաստատվեց Սալտակ ծովի և Սառուցյալ օվկիանոսի վրայով: Չենսլերի անդլիսիական էքսպեդիցիան հասավ Հյուսիսային Ռիվինայի գետաբերանը: Չենսլերը եղավ Մոսկվայում: Անգլիայում հիմնվեց «Մոսկովյան ընկերությունը»: Իսկ IV-ը ձգտում էր սերտ կապեր հաստատել Անգլիայի հետ: Բայց Արխանգելսկի և Սալտակ ծովի վրայով ճանապարհը, չնայած Ռուսաստանի համար նրա ամբողջ կարևորությունը, մի բարակ թել էր միայն, որ կապում էր նրան Արեւմուտքի հետ: Հյուսիսային այդ ճանապարհը դժվարին էր և տարվա մեջ պիտանի էր միայն երեք ամիս: Բաւթի կ ծ ո վ ի ա ի ն ա մ բ ա ն ա լ ն ա ռ ա ջ վ ա պ ե ս մ ը ն ու մ էր ո ու ս ա կ ա ն պ ե տ ու լ Յ ա ն ա ռ ա ջ ն ա կ ա ռ գ ի ո ն դ ի ը ը:

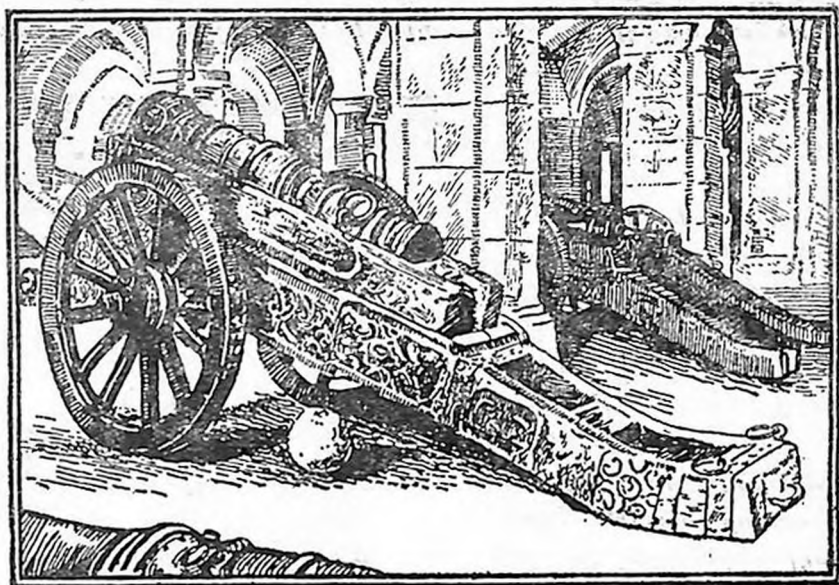
Լիվոնյան պատերազմը: Լիվոնյան պատերազմն սկզբում հաջող էր ընթանում Ռուսաստանի համար: Ռուսները գրա-

վեցին Նարվան, Յուրեը և նվաճեցին գրեթե ամբողջ Լիվոնիան։ Այդ անհանգստացրեց Լեհաստանին և Շվեդիային։ Նրանք շտապեցին իրար միջև բաժանել Լիվոնյան պետության տիրապետությունները։ Դրանց մի մասն ընկավ Լեհաստանի ձեռքը, մյուսը՝ Շվեդիայի։ Թույլ Լիվոնիայի փոխարեն Ռուսաստանի առաջ այժմ կանգնած էին ուժեղ թշնամիներ՝ Շվեդիան և Լեհական-Լիտվական պետությունը։ Ռուսաստանի համար այդ վրտանգավոր պահին Իվան Ահեղը հրավիրեց Զեմսովային ժողով՝ հողեորականներից, բոյարներից և ազնվականների ու քաղաքացիների ընտրյալներից։ Զեմսովային ժողովն արտահայտվեց պատերազմը շարունակելու օգտին (1566)։

Կազանի կրեմլ

Ֆեոդալական - Այդ ժամանակ Ռուսաստանում շարժվեցին ռեալցիան։ Ֆեոդալական ռեալցիայի ուժերը։ Խոշոր ֆեոդալները իշխանները և բոյարները թշնամաբար էին նայում ցարական իշխանության ուժեղանալուն։ Նրանք վախենում էին ցարական իշխանության ուժեղացումից և այդ պատճառով շեղվեցան հաղթանակ տարվի Լիվոնյան պատերազմում։ Նրանք սկսեցին դավաճանել հայրենիքին և անցնել թշնամու կողմը։ Ռուսական բանակներից մեկի պետը՝ իշխան Կուրբսկին՝ փախավ Լիտվա և լեհական թագավորից մեծամեծ հողային շնորհումներ ստացավ։ Նա անցավ Ռուսաստանի դեմ գործող լեհ-լիտվական բանակներից մեկի գլուխը։ Դավաճանություն հայտնաբերվեց և հենց Մոսկվայում։ Բոյարները բացեիբաց դուրս եկան Իվան IV-ի քաղաքականության դեմ։ Նրանցից ոմանք գերադասում էին

XVI դ. թնդանոթ:

իշխանությունը հանձնել լեհական թագավորին, քան տաճեւ Իվան IV-ի ինքնիշխան քաղաքականությունը: Լիտվային ենթարկվելու կողմն էր հակվում Նովգորոդը, որի բոյարներն ու վաճառականները թշնամաբար էին վերաբերվում դեպի Մոսկովայի իշխանությունը:

Օսլիշնինա: Այդ ժամանակ Իվան Ահեղն անցավ բոյարական դավաճանության վճռական ճնշման և դրա հետ միասին պետության ֆեոդալական տրոհվածության բոլոր մնացորդների ոչնչացման: Այդ նպատակով կազմակերպվեց օսլիշնինան: Իվան Ահեղն իր հատուկ «օսլիշային» (առանձնակի) տիրապետության տակ առավ մի շարք մարդեր, որոնք իրենց մեջ պարփակում էին նախկին ուղեւային իշխանների խոշորագույն ֆեոդալական տիրապետությունները: Այդ խոշոր ֆեոդալները զբիւղեցին իրենց տիրապետություններից և նրանց տեղը բնակեցվեցին սակավահող աղնավականներ, որոնց հավատարմությանը ցարը կարող էր վրստահել: Նրանք կազմեցին «օսլիշնիկներին» հատուկ կորպուս:

Խոշոր ֆեոդալների դեմ անխնա տեւոր կազմակերպվեց: Դա-

վաճառության մեջ կասկածվելով՝ ոչնչացվում էին իշխանական և բոյարական ամբողջ տոհմեր: Սոսկալի ավերածություն մատնվեց Նովգորոդը: Մանր ու միջին ազնվականությունը և պոսագային մարդիկ (քաղաքացիները) պաշտպանում էին Իվան Ահեղի քաղաքականությունը: Խոշոր ֆեոդալները ջախջախվեցին և սարսափի մատնվեցին: Դրանից հետո օպրիչնինսն ալլևս հարկավոր չէր: Օպրիչնիկներն իրենց կամայականությամբ և կողոպուտներով դժգոհություն էին առաջացնում ժողովրդի մեջ, և 1572 թվին Իվանը վերացրեց օպրիչնինսն:

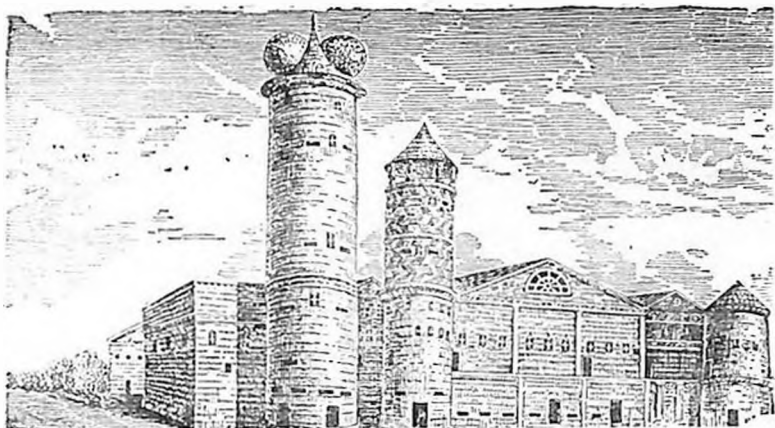
Լիվոնյան պատերազմի վերջը: Օպրիչնինսն հիմնականում հասավ իր նպատակին: Նա ամրապնդեց ցարի իշխանությունը և կենտրոնացած պետության ուժը: Ռուսական բանակները մի շարք նոր հաղթանակներ տարան Լիվոնիայում: Բայց խոշոր ֆեոդալների դեմ մղած պայքարը և այն շափազանց ջանքերը, որոնք պահանջում էին Իվան Ահեղի թագավորության շրջանի դրեթե անընդհատ պատերազմները՝ հյուժեցին պետության ուժերը:

Իվանին չհաջողվեց սկսած գործը իր վախճանին հասցնել: 1575 թվին լեհական գահը բարձրացավ ականավոր զորավար Ստեփան Բատորին: Նա վերակառուցեց լեհական բանակը, ուժեղացրեց այն հունգարական և գերմանական վարձկան զինվորով, բարելավեց հրետանին: Նա ներխուժեց ռուսական երկրները, գրավեց Պոլոցկը, պաշարեց Պսկովը: Նրա հետ միաժամանակ հարձակման անցան շվեդները: Նրանք գրավեցին Նարվան և նվաճեցին Կարելիան:

Իվան Ահեղը հարկադրված եղավ հաշտություն կնքել Լեհաստանի ու Շվեդիայի հետ և հրաժարվել Լիվոնիայից: Ռուսաստանն Արևմտյան եվրոպայից բաժանող պատնեշը քանդելու փորձն անհաջողությամբ վերջացավ: Ռուսական պետությունը դեռ բավականաչափ ուժեղ չէր, որպեսզի կարողանար զլուխ բերել այդ խնդիրը:

Կազակուրյուն: Անհաջող Լիվոնյան պատերազմը ծանր անդրադարձավ ռուս ժողովրդի՝ մանավանդ գյուղացիության վրա, որը պետք է և՛ ազնվականությանը հանդերձավորեի պատերազմի համար, և՛ ծանր հարկեր կրեր, և՛ քայքայվեր պատերազմի արձաՎիրքներից: Ամբողջ մարզեր ամայացան: Տերերի և ցարական կա-

Պալատական ճնշումներից դյուղացիները փախչում և գնում էին դեպի ազատ երկրամասերը, առանձնապես դեպի Դոն: Այնտեղ վաղուց ի վեր բնակություն էին հաստատել ազատություն որոնող մարդիկ: Նրանց կոչում էին «կազակներ»: Կազակները խիզախ

Ստրոգանովների ապարանքը Սուխի Վիչգոդսկում:

հարձակումներ էին կատարում Ղրիմի խանության վրա, պատերազմներ էին մղում թուրքերի դեմ: Նրանք կաշկանդում էին թուրքերի և թաթարների ուժերը և Ռուսական պետությունը պաշտպանում էին նրանց ասպատակություններից: Մոսկովյան կառավարությունը Դոնի կազակներին օգնում էր հացով, փողով և ռազմա-մթերքներով:

Իվան IV-ի թագավորության օրոք ազատ կազակներ հանդես եկան նաև Թևրեքի վրա: Կազակությունն ընդլայնում էր ոռոս ժողովրդի տարաբնակության մարզը և պաշտպանում էր ոռոսական երկրների սահմանները:

Իվան IV-ի օրոք ոռոսական զաղութականացման համար նոր վիթխարի տարածություններ բացվեցին՝ Մերձվոլյան և Անդրվոլյան շրջանները, Ուրալը, Սիբիրը:

Ուրալի եւ Սիբիրի գաղութականացումը: XVI դարի երկրորդ կեսից սկսվեց Ուրալի մյուս կողմում գտնվող անհայտ վիթխարի տարածությունների հետախուզումը, գաղութականացումը և յուրացումը: Ուրալի և Սիբիրի հարստության յուրացման գործում մեծ դեր խաղացին Ստրոգանով վաճառականները: Ստրոգանովներն Իվան Ահեղից ստացան վիթխարի երկրամասեր կա՛մա գետի ավազանում, իրենց ձկնորսաբաններով և աղամշակմամբ: Նրանք իրավունք ունեին կառուցել ամրոցներ, պահել ռազմական ուժ և հրետանի, հրավիրել դաղութականներ և տարածել իրենց գործողությունները դեպի արևելք՝ Ուրալ և Սիբիր:

Նրանց հետ միաժամանակ, Սպիտակ ծովի եզրերին ապրող ռուսները (պոմորները)՝ մոթեղեն որոնելու համար՝ սկսեցին անցնել Ուրալյան լեռների մյուս կողմը, նավախներով հասնել մինչև Կարսյան ծովը, Օբի գետաբերանը, նույնիսկ մինչև Նինիսեյ: Նրանք կառուցում էին պատնեշված գյուղեր («острожки») և կենդանիների մոթեղներ էին վերցնում տեղական բնակչությունից՝ որպես տուրք:

1851 թվին Ստրոգանովները մի ջոկատ ուղարկեցին Ուրալի մյուս կողմը՝ կազակ Նրմակ Տիմոֆեևիչի հրամանատարությամբ: Ուրալի մյուս կողմի՝ Արևմտյան Սիբիրի երկրներն այդ ժամանակ գտնվում էին Ոսկե Հորդայի բեկորներից մեկի՝ Սիբիրի խանության իշխանության տակ: Թաթարները տեղական որսորդական ցեղերից տուրք (յասակ) էին հավաքում: Սիբիրի խան Կուլումը փորձեց դիմադրություն ցույց տալ Նրմակի փոքր ջոկատին, բայց ռուսներն ունեին կարևոր առավելություն, այն է՝ հրազեն: Տեղական ցեղերը չպաշտպանեցին Կուլումին և հաղթողներին «խոնարհվեցին յասակով»:

Նրմակը հաղորդեց Իվան Ահեղ ցարին Սիբիրի խանությունը նվաճելու մասին: Նրմակի ջոկատին օգնության համար զորք ուղարկվեց: «Սիբիրի նոր երկիրը» մտցվեց Ռուսական պետության կազմի մեջ: Դեպի արևելք՝ Արևելյան Սիբիր հետագա ճանապարհը հարթեցին «արդյունաբերող մարդիկ», որոնք ուղևորվում էին մուշտակեղենով հարուստ երկրներ որոնելու: Նրանց ետևից գնում էին ռազմական ջոկատները, որոնք նոր պատնեշված քաղաքներ էին հիմնում: Խիզախ մարդկանց փոքրիկ ջոկատները թափանցում

էին ավելի ու ավելի հեռունիւրը, դեպի անհայտ երկրներ, կարում էին եմրոպացիների կողմից շտեմնւած լայն և հզոր դետեր, անցնում էին անծայրածիր անժանոթ անշտուններով: Եմրոպական Ռուսաստանից դեպի Սիրիոյ շարժւեցին գլուղացիներ և սկսեցին զբաղեցնել հողագործութեան համար հարմար վայրեր:

Իվան IV-ի Իվան Ահեղի անձնավորութիւնը ուժեղ տպավորւած էր թողնում ժամանակակիցների վրա: **ԱՃճԱվորու- րութիւնը:** Նա մեծ խելքի և ուժեղ՝ թևակաւ ոչ զիսցիպլինար՝ կամքի տեր մարդ էր: Նա խորապէս համոզւած էր, որ ինքը կողմած է ջախջախելու բոյարական «խոտվարութիւնը», անհասանելի բարձունքի հասցնել ցարական իշխանութիւնը և Ռուսաստանը բարձրացնել փառքի և հզորութեան մեծագույն աստիճանին: Նա ազնւականութեան թագաւորն էր: Այն, ինչ որ նա անում էր, ամենից առաջ հարկաւոր էր ազնւականութեան շահի համար: Նրան պաշտպանում էր և վաճառականութիւնը: Բոյարներն աստում և սոսկում էին նրանից: Բոյարների շրջանից է ելիլ այն անարդարացի բնութագրութիւնը, որ իբր թե Իվանն անիմաստ, դաժան մի բռնակալ էր: Իվանի դաժանութեան ուղղւած էր նրանց դեմ, ում մեջ նա տեսնում էր պետութեան թշնամիներ: Օտարերկրացիները, որոնք գրում էին Ռուսաստանի մասին, կեղծաւոր վերոյմոնքով պատմում էին Իվան Ահեղի դաժանութեանների մասին՝ վատ հասկանալով դրանց քաղաքական իմաստը: Կասկածամտութեան և դաժանութեան պոռթկումները, որոնց մասին Իվանը հետո դառնապէս կերպով զլլում էր, նսեմանում են արտոլուտիզմի արեւմրայան դործիչների դաժանութեանների առաջ, Լյուդովիկ XI-ի երկշոտ և դավաճանական նենգութեան առաջ, Հայնրիխ VIII-ի կամակոր դադանութեանների առաջ, Ֆրիդրիխ II կամ Ալբրաչի անհոգի, սառը վայրագութեանների առաջ: Նովորոդի ավերումը ոչ անհրաժեշտ դաժանութիւն էր, բայց ավելի սոսկալի էին Բարդուղիմեան դիշերը կամ իսպանացիների Անավերպենում կատարած դադանութեանները:

Բորիս Գո- Իվան Ահեղի քաղաքականութիւնը շարունակում **գուհով:** էր բոյարին Բ ո ռ ի ս Գ ո դ ու ն ո վ ը, որն անընդունակ Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարի օրոք (1584—1598) երկրի լիիշխան կառավարողն էր: Անժառանգ Ֆեոդորի մահից հետո Զեմստլային ժողովը Բորիսին ցար ընտրեց և նա թագաւորեց:

1598-ից մինչև 1605 թիվը: Լինելով ինքնասեր և խորամանկ, շատ դուստր և զգուշավոր, նա շարունակում էր պայքարը խոշոր ֆեոդալների դեմ և ամրապնդում էր ազնվականության դիրքը: Միևնույն ժամանակ նա ձգտում էր ուժեղացնել Ռուսաստանի միջազգային դրուժյունը: Նա հաջողությամբ պատերազմեց Շվեդիայի դեմ և ետ նվաճեց Ֆիննական ծոցի ափերին գտնվող մի շարք ռուսական քաղաքներ, որոնք առաջ գրավել էին շվեդացիները: Նա ամրացրեց հարավային սահմանները՝ Ղրիմի թաթարների դեմ և աշխատում էր Սպիտակ ծովի վրայում զարգացնել առևտուրն Արևմուտքի հետ: Բացի անգլիացիներից այնտեղ սկսեցին գալ վաճառականներ՝ Հոլանդիայից, Ֆրանսիայից, Դանիայից: Գոդունովն աշխատում էր կապեր պահպանել անդրկովկասյան երկրների հետ: Դեռևս Ֆեոդոր ցարի օրոք՝ ճնշվելով Թուրքիայի և Իրանի կողմից՝ Վրաստանը դիմեց Ռուսաստանի օգնությանը: Կախեթի Ալեքսանդր թագավորը վասսալային կախումն ընդունեց ռուսական ցարից:

Գյուղացիական զուլայի Գոդունովը խելացի և հեռատես կառավարող էր, բայց նա շատ թշնամիներ ուներ: Նրան ատում էին խոշոր ֆեոդալները՝ իշխաններն ու բոյարներն: Երբ, որոնց նա հալածում էր, նրա դեմ էր ուղղված ժողովրդական մասսաների ավելի ու ավելի աճող գրգռվածությունը: Պաշտպանելով ազնվականության շահերը, պետությունն ավելի ու ավելի էր ուժեղացնում գյուղացիության շահագործումը:

Ազնվականների շահերից նրնելով՝ գյուղացիների մի կալվածատիրոջից մյուսի մոտ անցնելու իրավունքը տալիս մեջ սահմանափակվեց մեկ օրով («Յուրիի օրը»), հետագայում այդ իրավունքը ժամանակավորապես վերացվում էր և վերջապես իսպառվերացվեց: Կալվածատերերին իրավունք էր վերապահվում որոնել և ետ վերադարձնել փախած գյուղացիներին: Գյուղացիների շահագործումն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում:

XVI դարի ընթացքում կոռը խիստ աճեց: Կառավարությունն սկսեց ճորտացնել այնպիսի մարդկանց, որոնք առաջ համարվում էին ազատ: Այդ ամենը գյուղացիների մեջ առաջացնում էին հուզումներ: Գյուղացիությունը զայրացած էր Բորիս ցարի ազնվական կառավարության քաղաքականությունից: Շատ գյուղացիներ իրենց կալվածատերերից փախչում էին դեպի հարավ և դեպի արև-

Ֆուաք՝ Լեհաստանին սահմանակից երկրները, դեպի Դոն: Ժողովրդական դժգոհություններն է՛լ ավելի սաստկացան սովի տարիներին, որոնք առաջացան Բորիս Գոդունովի թագավորության վերջին: Գյուղացիների մեջ սկսվեցին ապստամբություններ:

Ռուսաստանում եղած ժողովրդական դժգոհությունից օգուտ չաղեց Լեհաստանը: Լեհական պաներն ուզում էին Ռուսաստանն իրենց ենթարկել:

§ 2. ՊԱՆԵՐԻ ԲՈՆԱՅՈՒՄԸ XV—XVII ԴԱՐՆԵՐԻ ԼԵՀԱՍՏԱՆՈՒՄ

Շլյախսան եվ գյուղացիությունը Լեհաստանում: Լիտվայի հետ ունիայի կնքելուց (1385) և Տևտոնական օրդենի ջախջախումից հետո Լեհաստանը դարձավ Նվյուպայի ամենահարուստ և ամենաուժեղ պետություններից մեկը: Տևտոնական օրդենը հարկադրված եղավ վասսալային կախումն ընդունել Լեհաստանից և նրան զիջել իր տիրապետությունների մի մասը, այդ թվում նաև Բալթիկ ծովի վրա դսնվոդ կարևորագույն նավահանգիստ Գդանսկը (Դանյիզը):

Այժմ Լեհական մագնատները և շլյախտիչները (ազնվականները) սկսեցին խոշոր առևտուր անել գյուղատնտեսական մթերքներով, որոնց կարիքն զգում էր Արևմտյան Նվրոպան: Արևմտյան երկրներից վաճառականներ էին գալիս Լեհաստան՝ հաց, վուշ, անասուն, կաշի և անտառանյութ գնելու համար: Ազնվականներին թույլատրված էր առանց մաքսի մթերքներ արտահանել արտասահման: XV դարից մինչև XVII դարը Դանյիզի վրայով կատարվող հացի արտահանումն աճեց 10 անգամ:

Այդ ամենը խիստ կերպով ազդեց Լեհական գյուղացիության վրա: Ցանկանալով որքան կարելի է շատ մթերքներ ստանալ վաճառքի համար, Լեհական պաներն ու շլյախտիչներն սկսեցին ընդգայնել իրենց տնտեսությունները գյուղացիական հողերի հաշվին, ուժեղացնում էին գյուղացիների ճորտատիրական շահագործումը, մեծացնում էին կոոր: Գյուղացիները հաճախ պարտավոր էին լինում շաբաթվա մեջ հինգ օր աշխատել կալվածատիրոջ համար: Ամբողջ XVI դարի ընթացքում գյուղացիության դրությունը դնալով վատթարանում էր: XVII դարում Լեհական «խուպը» (գյուղա-

ցին) դարձել էր կալվածատիրոջ սեփականությունը: Վերջում, այսինքն բանող անասուն, այդպիսի արհամարհանքով էին կոչում գյուղացիներին լեհական պաները:

Լեհաստանի Լեհաստանում ուժեղ կենտրոնացած իշխանու-
բաղաբական թյուն չկաղմկեց, ինչպես այդ եղաղ Ռուսաստա-
նական նում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում,
բյուրը Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ Լեհաստանն արեւելքում գրաղել էր վիթխարի երկրներ, որտեղ բնակղում էին ուղրաինական և բելուուսական ժողղութղղներ:

Լեհական պաները զաղթել և ստրկացրել էին Գաղիցյան Ռուսիան: 1385 թղին Լիտղայի հետ կնղված ունիան լեհական պանե-րի համար ճանաղարհ բացեց զաղթելու և ստրկացնելու ուղրաինական երկրները, որոնք մոտնում էին Լիտղական պետղության կաղմի մեղ:

1569 թղին, մասամբ Լիղնիայում ռուսական զենքի հաղղու-թյան վաղից, լեհական պաները հաղղեցրին, որ Լեհաստանն ու Լիտղան էղ աղելի սերտորեն միաղորղլեն մի պետղության մեղ (այսպես կոչղած «Լ յ ու բ լ ի ն յ ա ն ու ն ի ա ն»): Այդ միաղորման պայմաններից մեկն այն էր, որ ուղրաինական հղղերը, որոնք առաղ ենթարղղում էին Լիտղային, այղմ Լեհաստանի անմիղջական տիրապետղությանն անցան: Ուղրաինայում կաղմվեցին ֆեոդաղական խղղորաղույն տիրղլթներ: Մաղրամասային մաղնատները, որոնք հսկայական բնակեցղված հղղերի էին տիրապետղում, հնարաղորղություն չէին տաղիս, որ կենտրոնական իղխանությունը ուժեղանա Լեհաստանում և պաղտպանում էին պետղության տրոհղվածղությունը, որը տանում էր դեպի անկարղություններ և անարղիս: Ուղրաինական մաղնատների շարղում կային ինչպես լեհեր (Կաղինո՝ վսկիները, Պոտո՝ ցկիները), այնպես էղ նաղկին ռուսական իղխանների սերղնղներ, որոնք լեհացել և կաթղլիկղություն էին ընղունել (Օստրղ՝ վսկիները, Վիղնեղ՝ ցկիները): Լիտղայի բելուուսական երկրներում առաղացան մի շարղ խղղորմաղնատաղին տիրղլթներ, որոնք պատկանղում էին լեհական և լեհացած լիտղացի և ռուս աղաղանուն (Ռաղղիղղլները, Սապեղղները):

Լեհաստանի տերերը խղղոր պաներն էին՝ մաղնատները, որոնք տիրղում էին տասնյաղ քաղաքների և հարղուրաղոր գղղղերի:

Նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր դուրս բերել մի ամբողջ բանակ և այնպիսի արքունիք էլր պահում, որը ոչնչով չէր դիջւմ թագաւորականին: Պառնիր համար ձեռնառու էր կենտրոնակա. իշխանութեան թուղութեանը: Այդ թուղութեան մեջ նրանք տեսնում էին ազնւականութեան «ոսկե ազատութեանը»: Թագաւորը չէր կարող որևէ օրենք ընդունել առանց ս ե յ մ ի համաձայնութեան: Անյմը բաղկացած էր սենատից, որի մեջ մտնում էին խոշորագույն ազնւատոհմիկները և բարձրագույն հոգևորականութեանը, և «դեսպանական տնից», որտեղ հաւաքւում էին սեյմիկները՝ մանր շլախատայի տեղական ժողովներէ պատգամաւորները:

Մոլեգին և անկարգապահ շլախատան ընդունակ չէր գործարար աշխատանքի: Նա չէր լսում թագաւորներին: Լինում էին դեպքեր, երբ արշաւանքի ժամանակ շլախտիչները հանկարծ հայտարարում էին թագաւորին, թե իրենք չեն ուզում շարունակել պատերազմը:

Երբ ընդհատուից Յագելլոնները դինաստիան (1572), Լեհաստանում թագաւորի իշխանութեանը դարձաւ ընտրովի: Թագաւորներին ընտրում էր ազնւականների ընդհանուր համագումարը: Այդ համագումարին հաւաքւում էին մի քանի տասնյակ հազար մագնատներ և շլախտիչներ: Ընտրված թագաւորը պետք է պարտաւորութեամբ ստորագրեր, որ չի խախտելու շլախտայի արտոնութեանները: Թագաւորի կողմից այդ պարտաւորութեանը խախտելու դեպքում, շլախտան ազատւում էր թագաւորին հնազանդվելուց և իրավունք ունէր նրա դեմ ապստամբութեան բարձրացնելու: Այսպիսով պաննոն ու շլախտան թույլ չէին տալիս, որ կենտրոնական իշխանութեանն ուժեղանա՝ վախենալով, որ նա կարող է սահմանափակել իրենց ինքնակամութեանը:

Լեհաստանը մնում էր որպէս տրոհված ֆեոդալական պետութեան, որտեղ սենսահմանափակ կերպով դերիշխում էր ազնւականութեան կամայականութեանը: Պետութեան մեջ ամբողջ իշխանութեանը գտնւում էր մի փոքր խումբ մագնատների ձեռքին, որոնցից կախման մեջ էր մեծաքանակ շլախտան:

Ուկրաինացի- Լեհական պարների և շլախտայի տիրապետութեան տակ ապրում էին լեհներ, ուկրաինացիներ, բելո- ուսներ, լիտվացիներ, հրեաներ, գերմանացիներ, գայից ցեղումը: Թաթարներ: «Ռեչ Պոսպոլիտան» (այսինքն «Ռես-

պուրբիկա»), ինչպես լեհական շլյախտան անվանում էր իր պետությունը, կազմված էր միմյանց հետ թույլ կապված երկրամասերից՝ բազմազգ բնակչությամբ:

«Ռեչ Պոսպոլիտայում» տիրապետում էր ազգային և կրոնական ճնշում: Որպեսզի լեհացնեն ուկրաինացիներին և բելոռուսներին, լեհական շլյախտան ձգտում էր նրանց կաթոլիկ դարձնել: 1596 թվին Բրեստում հայտարարվեց ու լ ո ս ի ա ն, այսինքն՝ լեհական տիրապետություններում ուղղափառ եկեղեցի՜ն պետք է ենթարկվեն Հռոմի պապին:

Ունիայի տարածման և լեհացման քաղաքականությունը համառորեն և դաժանորեն անց էին կացնում եզլիտները, որոնք լեհաստանում հսկայական ազդեցությամբ էին օգտվում:

Պաները ճորտացնում էին ուկրաինական և բելոռուսական ազատ գյուղացիներին, որոնց ստիպում էին կոռային աշխատանք կատարել:

Զապորոժյեի Ազգային և կրոնական հետապնդումներից, պանեն-
Սեչը: րի ճնշումից ժողովուրդը փախչում էր դեպի համալ՝ «վայրի դաշտը»: Դնեպրի ստորին հոսանքում՝ «սահանքներից այն կողմը» («за порогамы») կազմվեց անկախ և ռազմատենչ զապորոժյեի կազակությունը՝ այսպես կոչված **Զապորոժյեի Սեչը**, որը սարսափ էր տարածում և՛ լեհական պաների, և՛ Ղրիմի թաթարների, և՛ թուրքերի վրա: Մակուկյներով նրանք նավարկում ու անցնում էին Սև ծովը և կողոպտում էին Փոքր Ասիայի ավերը: Ուկրաինացիները և բելոռուսները խորապես ատում էին իրենց հարստահարիչներին՝ լեհական պաներին, կաթոլիկ հոգևորականությանը և եզլիտներին: Նրանք հիշում էին իրենց միասնությունը ուս ժողովրդի հետ: Այդ միասնության մասին հիշում էր և ուս ժողովուրդը:

§ 3. ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԼԵՀ-ՇՎԵԴԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՎԵՆՅԻԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վեդ Ռմիսի: Լեհական պաները երազում էին Ռուսաստանը լեհաստանին միացնելու մասին, ինչպես միացրել էին Լիտվան՝ բելոռուսական և ուկրաինական երկրների հետ միասին: Նրանք աշխատեցին իրենց նպատակների համար օգտագործել այն ժողո-

վերդական դժգոհությունը, որ կոռապիլի էր Բորիս Գոդունովի կառավարության դեմ: Նրանք առաջ քաշեցին մի ինքնակոչի, որն ընդունեց Իվան IV-ի կրտսեր որդուն՝ Դմիտրի անունը: Դմիտրին սպանվել էր խորհրդավոր պայմաններում: Ինքնակոչին պաշտպան կանգնեցին լեհական պաները, Սիդիգմունդ III թագավորը, որին Կեղծ Դմիտրին խոստացել էր տալ ռուսական հողերի մի մասը, և եզվիտները, որոնք հույս էին տածում Ռուսաստանը ենթարկել պապին: Կեղծ Դմիտրին դադարաբար կաթոլիկություն ընդունեց: Ռուսաստանում խոշոր ֆեոդալների՝ իշխանների և բոյարների շարքում քիչ չէին այնպիսիները, որոնք նախանձով էին նայում լեհական մագնատների անկախությունը և ինքնիշխանությունը և կողջունեին երբ Ռուսաստանումն էլ այնպիսի կարգեր հաստատվեին, ինչպիսին կային Լեհաստանում:

Կեղծ Դմիտրին զորք կազմեց լեհական ու լիտվական շլայատայից և Զապորոժյեի կազակներից: Նրան հարեցին Դոնի կազակների մի մասը և ապստամբ դյուդուցիները: Գյուղացիները հույս էին տածում, թե Կեղծ Դմիտրին իրենց վրայից կթոթափ այն ծանրությունները, որոնք նրանց վրա բարձել էր Գոդունովի կառավարությունը: Շատ բոյարներ, որոնք ատում էին Գոդունովին, անցան Կեղծ Դմիտրիի կողմը: Զորապետները քաղաքները նրան էին հանձնում առանց կռվի: Այդ ժամանակ մեռավ Բորիս ցարը: Նրա մահը դործը վերջնականապես լուծեց հօգուտ Կեղծ Դմիտրիի: Նա հանդիսավորությամբ մտավ Մոսկվա և հռչակվեց ցար (1605): Գյուղացիներն ու կազակներն օգնեցին Կեղծ Դմիտրիի հաղթանակին: Բայց նրանք խաբվեցին: Կեղծ Դմիտրին լեհական պաների՝ դյուդուցիության և կազակության մահացու թշնամիների՝ առաջադրված մարզն էր: Կեղծ Դմիտրիի Լեհաստանից և եզվիտներից կոխումն ունենալը շուտով պարզվեց և ընդհանուր դժգոհություն առաջացրեց Ռուսաստանի բնակչության բոլոր դասակարգերի մեջ: 1606 թվականի մայիսին Մոսկվայում ապստամբություն բռնկվեց: Կեղծ Դմիտրին սպանվեց: Բոյարները դահբարձրացրին իշխան Վասիլի Շույսկուն՝ Ռուսաստանի խոշորագույն ֆեոդալներից մեկին:

Իվան Բուրս- Բայց արդեն սկսված ժողովրդական շարժումը
ճիկովի աւքս- գերաճեց քաղաքի և դյուդի բնակչության լայն
համբուժուհը: մասսաների ապստամբության՝ ընդդեմ իրենց

հարստահարիչներին: Ապստամբությունը բռնկվեց պետության զանազան ծայրերում: Ամենից ուժեղ նա ծավալվեց 1606—1607 թվերին՝ Իլան Բոլոտնիկովի ղեկավարությամբ:

Ապստամբները մոտեցան Մոսկվային: Շույսկու կառավարությանը մեծ դժվարությամբ միայն հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը:

Ցարի հրամանով Բոլոտնիկովը խեղդամահ արվեց գետում: Շույսկու կառավարությունը՝ ապստամբ դյուղացիության հանդեպ՝ իր հաղթությունն ավարտեց մահասպատիժներով և ճորտացման մասին նոր հրովարտակներով:

ԼԵԽԱԿԱՆ ԻՆ- Մինչ այդ լեհական պաներն առաջ քաշեցին մի **ՅԵՐՎԵՐԳԻԱՆ:** նոր ինքնակուշի, իբր թե փրկված Կեղծ Դմիտրոն: Ռուս մարդիկ նրան պարզապես «գող» անվանեցին: Բայց լեհական կառավարությանը շուտով վճռեց ինքնակուշների միջոցով դիվերսիայից անցնել ուղղակի ինտերվենցիայի: Սիգիզմունդ I-ը թագավորը սաշարեց Սմոլենսկը: Շույսկին դահճիկեց արվեց, իսկ բոյարները, որոնք իշխանությունն իրենց ձեռքն էին առել, լեհների առաջ բաց արին Մոսկվայի Կրեմլի դարբասները: Մոսկվան ինտերվենտների ձեռքն ընկավ: Նրկարատու հերոսական պաշտպանությունից հետո Սմոլենսկն ստիպված եղավ անձնատուր լինել Սիգիզմունդին: Շվեդները դավաճանորեն զավթեցին Նովոգորոդը: Լեհներն ու նրանց կողմնակիցները լպիրշ կերպով կարգադրություններ էին անում Մոսկվայում: Նրանք պատրաստվում էին Սիգիզմունդ թագավորին ռուսական ցար հռչակել և նախապատրաստում էին Ռուսական պետության ենթարկությունը պանական լեհաստանին:

Թվում էր, թե պետությունը կործանման եզրին է գտնվում: Լեհերի ջոկատները և «չարագործ մարդիկ» թափառում էին երկրով մեկ, ավազակություն և ավարառություն էին անում: Ժամանակակիցի խոսքերով՝ «այնպիսի դժնդակ ժամանակ էր հասել, որ մարդիկ հույս չունեին իրենց փրկության մասին, համարյա թե ամբողջ Ռուսական երկիրը դատարկվել էր»:

ԻՄԵՐՎԵՐԳԻԱՅԻ Հայրենիքի փրկության կողը ելնում էր Նիժնի Նովոջախյալումը: գորոդի քաղաքացիներից (պոսադային մարդկանցից): Շարժման գլուխն անցավ Զեմստովոյի ավագ Կուլմա Մինինը: Աշխարհազորի ղինվորական պետ էր նշանակված իշխան Պո-

ժարակին: Մինինի և Պոժարսկու աշխարհազորի մեջ մտնում էին նորանոր ուժեր, ոչ միայն ռուսներ, այլև թաթարներ, մարիներ, չովաշներ, ուղմուրտներ: Աշխարհազորը շարժվեց դեպի Մոսկվա: 1612 թվի հոկտեմբերին Կրեմլում պաշարված լեհերն անձնատուր եղան: Թշնամական ինտերվենցիան ջախջախվեց շնորհիվ Ռուսաստանի ժողովուրդների, առաջին հերթին ռուս ժողովրդի կայուն հույսան ու քաջարկության:

§ 4. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ Ձեմատվային ժողովը նոր ցար ընտրեց Միխայիլ Իմեռովենցիայից հետո: Ֆեոդորովիչ Ռոմանովին (1613—1645): Լեհ-շվեդական ինտերվենցիայի սոսկալի ցնցումներից և ավերածություններից հետո՝ Ռուսաստանին ամենից շատ կարճատև դադար էր հարկավոր նրա համար, որպեսզի բուժի իր վերքերը և ուժեր հավաքի: Այդ պատճառով ռուսական կառավարությունը հարկադրված էր հաշտություն կնքել Շվեդիայի և Լեհաստանի հետ:

Շվեդիայի հետ Ստոլբուրգի պայմանագրով կնքված հաշտությանը (1617) շվեդացիք վերադարձրին Նովոդուգը, բայց իրենց թողին Լադոգայի մարզը և Նևայի գետաբերանը: Լեհաստանի հետ Դեբուլինոյի պայմանագրով կնքվեց զինադադար (1618), ըստ որի Լեհաստանն ստացավ ռուսական հին՝ Սևիերսկի և Սմոլենսկի երկրները:

Որքան էլ ծանր էին այդ պայմանագրերը, սակայն Ռուսական պետությունը կարճատև դադարի հնարավորություն ստացավ, որը նրան այնքան հարկավոր էր: Նրան օգնեց այն հանգամանքը, որ նրա թշնամիների՝ Շվեդիայի և Լեհաստանի միջև պայքար էր գնում Բալթիական ափերի համար: Այդ պայքարի մեջ Ռուսաստանը բռնեց Շվեդիայի կողմը՝ ընդդեմ իր ղեկավար թշնամու՝ պանական Լեհաստանի:

Ռուսական պետության առաջ վիթխարի խնդիր էր ծառայած՝ վերականգնելու իր ավերված ժողովրդական տնտեսությունը: Շատ գյուղեր դատարկվել էին, շատ քաղաքներ ավերակ էին դարձել:

Ցանքադաշտերում թփուտներ էին բուսել: Ամբողջ երկրում վրխտում էին ավազակային խմբեր, որոնք շարունակում էին սպանություններն ու կոլտպուտները: Առևտրական կապերը երկրի առանձին մասերի միջև և արտասահմանի հետ խանգարվել էին:

Ռուսաստանի համար այդ դժվարին պահին մեծ ազդեցություն ձեռք բերին Զեմստովային ժողովները: Դրանց մասնակցում էին բարձր հոգևորականությունը, բոյարները և ազնվականությունը ու վաճառականների ընտրովի ներկայացուցիչները:

Աստիճանաբար վերականգնում էր առևտուրը: Միխայիլ Ֆեոդորովիչ ընտրվելուց հետո դիվանագիտական և առևտրական կապեր վերահաստատվեցին Անգլիայի, Հոլանդիայի, Թուրքիայի, Գերմանական կայսրության հետ: Ռիշելյեի կառավարությունն ազենտներ էր ուղարկում Ռուսաստան, աշխատելով Ռուսաստանի միջոցով առևտրական կապեր ստեղծել Արևելքի, առանձնապես Իրանի հետ: Մոսկվան դարձավ առևտրի խոշորագույն կենտրոն, Եվրոպայի ամենամեծ քաղաքներից մեկը: Ռուսական վաճառականությունը մեծ կապիտալներ էր հավաքում: Մոսկվայի վաճառականների դործակատարները հանդես էին գալիս արևմտյան քաղաքներում, Չինաստանում, Իրանում: Ռուսաստանում սկսվեց մանուֆակտուրաների զարգացումը: Առանձնապես զարգացավ երկաթագործական արդյունաբերությունը, որը պաշտպանողական կարևոր նշանակություն ուներ: Տուլայում բացվեցին երկաթագործական գործարաններ, որոնք աշխատում էին տեղական հանքով: Միջոցներ էին ձեռք առնվում ուժեղացնելու ռազմական ուժը. մեծացրին ստրելեյների մշտական ղորքերը, կազմակերպեցին հեծյալ և հետևակ զնդեր՝ մարզված օտարերկրացիների կողմից:

Ծայրահեղ ջանքերով, երկրի բոլոր ուժերի բարձր ճանապարհով ամրապնդվում էր ավերված պետությունը: Ամայացած հողերը նորից բնակեցվում էին, երեսնիվայր թողած դաշտերը մշակվում էին, վերականգնվում էին սոլերված գյուղերն ու քաղաքները:

Կառավարությունը ձգտում էր վերականգնել տնտեսությունը և ամրապնդել պետական կարգերը: Բայց նա ձգտում էր վերականգնել ճ ո Ր տ ա տ ի Ր ա կ ա ն տնտեսությունը և ամրապնդել ա զ ն վ ա կ ա ն պետությունը: Ուստի վերականգնման ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր աշխատավոր ժողովրդի՝ ամե-

նից առաջ գյուղացիության ուսերին, շէր ճնշվում էր թե ճորտատիրական պարհակներով, և թե պետական հարկերով:

Աղնվականությունն առանձնապես շահագրգռված էր, որպեսզի իր հողերն ապահովի բանվորական ուժով, որպեսզի թույլ չտա ճորտերին հեռանալու կաղակներով մոտ, Սիրիւր, ուրիշների կալվածքները: Ուստի նրանք ձգտում էին գյուղացիներին վերջնականապես ամրացնել հողին: Դրան էր ձգտում և կառավարությունը, որպեսզի ապահովի աղնվականների ռազմական ծառայությունը և թույլ չտա հարկատուներին հեռանալու: Աղնվականները վերականգնում էին իրենց քայքայված տնտեսությունը, պահանջելով գյուղացիներից չափից դուրս պարհակներ: Չնայած բոլոր խնստություններին՝ գյուղացիները փախչում էին պետության ծայրամասերը՝ ազատ կյանք որոնելու, Դոնի ափերին, Ուրալում ևն: Էր կաղակությունը: Գյուղացիությունը խուլ կերպով հուզվում էր Պատրաստվում էին գյուղացիական նոր ապստամբություններ:

Ալեքսեյ Միխայլովիչի թագավորման սկզբին (1645—1676) մի շարք ապստամբություններ եղան Ռուսաստանի քաղաքներում: Քաղաքի բնակչության աշխատավոր մասսաները գյուղացիներից պակաս չէին տառապում ծանր հարկերից և կառավարական գործակալների ու ֆեոդալների ճնշումներից:

1648 թվին կառավարությունը հրավիրեց Զեմստվային ժողով, որտեղ հսկայական մեծամասնությունը կազմում էին աղնվականներն ու վաճառականները: Ժողովը մշակեց «Զեմստվային օրենսդիրը»-ը («Соборное уложение»)՝ Ռուսական պետության օրենքների ժողովածուն: Օրենսդիրքը գյուղացիներին վերջնականապես դարձնում էր իրենց տերերի ճորտերը և վերացնում էր փախած գյուղացիներին որոնելու ամեն մի սահմանափակում: Քաղաքների մանր առեւտրականները և արհեստավորները ամրացվեցին իրենց քաղաքներին, նրանց արգելվեց փոխելու իրենց բնակության վայրը:

Օրենսդիրքը համակված էր ցարի ինքնակալական իշխանության գաղափարով: 1653 թվից հետո այլևս Զեմստվային ժողովներ չդրամարվեցին: Ռ ու ս ա ս տ ա ն ու մ հ ա ս տ ա տ վ եց ճ ո թ ա տ ի թ ա կ ա ռ ն բ ա ց ա թ ձ ա կ մ ի ա պ ե տ ու թ յ ու ն:

Ջախսութեյա Մինչդեռ Ուկրաինայում մեծ դեպքեր էին հասու-
Ուկրաինայի նաևում: Ուկրաինական ժողովուրդը վճռական
վերածախացումը: դիմադրություն ցույց տվեց լեհական պաներին,
երբ նրանք փորձեցին ճորտացնել ուկրաինական ժողովուրդին: Ուկ-
րաինական գյուղացիներն ու քաղաքացիները պահպանում էին
իրենց ազգային կուլտուրան, լեզուն և հայրական հավատը. նրանք
չէին ենթարկվում պաների, լեհական կառավարության և եզվիտ-
ների փորձերին՝ ստրկացնելու, կաթոլիկացնելու և լեհացնելու
Ուկրաինան: Աճած ճնշումներին նրանք պատասխանում էին մի
շարք արյունալի ապստամբություններով: Ուկրաինական ապս-
տամբությունների կենտրոնը դարձավ Զապորոժյան Սեչը: 1630
թվին տեղի ունեցավ ուկրաինական ժողովրդի ապստամբությունը՝
ընտրովի հետման Տարաս Ֆեոդորովիչի առաջնորդությամբ: Լե-
հական կառավարությունը ճնշեց այդ ապստամբությունը: Բայց
ապստամբությունները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Ժողովրդի
մեջ ասվում էր, որ պետք է դիմել Մոսկվայի օգնությանը: Լեհա-
կան կառավարությունը և պաները ժողովրդական ապստամբու-
թյուններին պատասխանում էին վայրագ մահապատիժներով և
նոր ճնշումներով: Բայց այդ միջոցներն ավելի էին գաղաղենում
ժողովրդին:

1648 թվին սկսվեց ամբողջ Ուկրաինայի ընդհանուր ապս-
տամբություն Զապորոժյան զորքի հետման Բոգդան Խմել-
նիցկոս առաջնորդությամբ: Սկզբում ապստամբությունը զար-
գանում էր հաղթականորեն: Խմելնիցկին մի շարք վայելուն հաղ-
թանակներ տարավ լեհական զորքերի դեմ: Բայց հետո՝ Լրիմի խա-
նի դավաճանության հետևանքով, որն սկզբում օգնում էր կա-
զակներին, ուկրաինական զորքերն անհաջողություն կրեցին: Սկզբ-
վեցին նոր մահապատիժներ և պաների կողմից ուկրաինական
հողերի զավթումներ: Ուկրաինական գյուղացիները մասսաներով
սկսեցին անցնել Ռուսական պետության սահմանները: Բոգդան
Խմելնիցկին դիմեց ռուսական կառավարությանը, առաջարկելով
Ուկրաինան միացնել Ռուսական պետությանը: Մոսկվայում հրա-
վիրված Զեմստվային ժողովը (1653) որոշում ընդունեց Ուկրաի-
նան միացնելու և Լեհաստանին պատերազմ հայտարարելու մա-
սին: 1654 թվի հունվարին Խմելնիցկու կողմից Պերեյասլավում
հրավիրված կազակական «ռադան» միաձայն որոշում ընդունեց

Ուկրաինայի Ռուսական պետութեանը միանալու մասին: Ուկրաինան մտալ Ռուսական պետութեան կազմի մեջ, որպէս ինքնավար մաս՝ հետմանի իշխանութեան ներքո, հետմանին պետք է ընտրեին կազակների ավագները և հաստատեիր ցարը:

Պերեյասլավլյան ռազան:

Դրանից հետո Լեհաստանի դեմ սկսված պատերազմը՝ պատերազմ էր ոչ միայն Ուկրաինայի, այլև Բելուռուսիայի համար: Այդ երկարատև պատերազմը վերջացաւ 1667 թվին Անգլուուսլյան ղինադագարով, ըստ որի Ռուսաստանն ստացաւ Սմոլենսկի ու Սեւերսկու երկրները և արևելյան (Ջախափնյա) Ուկրաինան մինչև Դնեպրը: Ռուսական տիրապետութեան տակ մնաց և Կիև քաղաքը, որը գտնվում էր Դնեպրի աջ ափին: Ուկրաինայի և Բելուռուսիայի մնացած մասերը դեռ երկար ժամանակ մնում էին լեհական պաների իշխանութեան տակ:

Դասակարգային պայքարով և աղգային հակասութիւններով, ազնւականութեան կամայականութեամբ ծվատվող, անընդհատ

ապստամբություններով սասանվող, շրջապատված ուժեղ թշնամիներով՝ պաճառական Լեհաստանը արագորեն գնում էր դեպի անկում:

XXIV Գ Լ Ո Ւ Ն

ԵՐԵՄՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԿԵՍԻՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ XVII դարի առաջին կեսին գրեթե ամբողջ Եվրոպայում XV պաճառականության շրջանի հիշատակները մի երկարատև պատերազմի մեջ գտնվում էին: Սակայն XVII դարի սկզբին տերապիստական կենտրոնական տեղը դրավում էին: Գերմանիայում կատարվող դեպքերը: 1525 թվի գյուղացիական ապստամբությունը ջախջախելուց հետո, Գերմանիան սկսեց արագորեն լքվել դեպի անկում:

Խստացավ գյուղացիների շահագործումը, կոռն ու ճորտատիրությունն է՛լ ավելի ծանրացան ժողովրդի ուսերի վրա: Շահվեցին միայն խոշոր ֆեոդալները՝ իշխանները, որոնք մտածում էին միայն իրենց տիրապետություններն ու եկամուտները մեծացնելու մասին:

Գերմանիան վերջնականապես բաժանվեց մի շարք ֆեոդալական՝ անընդհատ իրար հետ զժամով ու իշխանություններով: Սաստիկ թուլանում էր արտաքին առևտուրը, ավելի ու ավելի էին թուլանում երկրի առանձին մասերի միջև եղած կապերը:

Կայսեր իշխանությունն ըստ էության տարածվում էր միայն Հաբսբուրգների ժառանգական տիրապետության՝ Ավստրիայի վրա: Օգտվելով հունգարների և չեխների վրա թուրքերի հարձակումներից, Հաբսբուրգներն իրենց տիրապետություններին միացրին նաև Չեխիան և Հունգարիայի մի մասը:

Ավստրիական Հաբսբուրգները տան կայսրները նույնպես մոլի կաթոլիկներ էին, ինչպես իսպանական Հաբսբուրգները: Իսպանիան և Ավստրիան կաթոլիկական ռեակցիայի կենտրոններն էին Եվրոպայում:

Ավստրիական Հաբսբուրգները շարունակում էին երազել իրենց իշխանությունն ամբողջ Գերմանիայի վրա տարածելու և

Գերմանիան կաթոլիկոսյան ենթարկելու մասին: Դրանում ժրաշատորին նրանց օգնում էին եզվիտները:

ՍԱԿՏԱՄԲՈՒ. Կայսրներն անուժ էին իշխանների դեմ Գերմանյան Ձեխիա. նիայում, բայց իրենց ավստրիական տիրապետությամբ. թյուններում նրանք կատաղի կերպով հալածում էին «հերետիկոսներին»: Կաթոլիկական հավատն ամրապնդելով, նրանք հույս ունեին դրանով ամրապնդել իրենց իշխանությունը: Նրանց հալածանքները տեղացին նաև շեխական հուսյանների դրվին:

Քաղաքի պաշարումը XVII դարում:

1618 թվին շեխերն ապստամբություն բարձրացրին կայսեր դեմ: Ֆերդինանդ II կայսրը, լինելով եզվիտների աջակերտը, երկում էր տվել ամենուրեք ոչնչացնել «հերետիկոսներին»: Նա շեխերի դեմ ուղղեց իր բանակը, որը Սպիրտակ լեռան մոտ, Պրագայից ոչ հեռու, ջրղեց շեխական բանակը (1620):

Ձեխիայի հետ հաղթողների տեսած գառաստանը սոսկալի էր:

Որոշ վայրերում նախկին բնակչության մի երրորդն էլ չմնաց։ Չեխական ազնվականությունը մասամբ կոտորվեց, մասամբ էլ արտաքսվեց, նրանց հողերը բաժանվեցին կայսեր կողմնակիցներին, մեծ մասամբ գերմանացիներին։ Գյուղացիների վրա ծանր կոռեր բարդվեցին նոր տերերի օգտին։ Եզվիտները հեղեղեցին երկիրը։ Նրանք ոչ միայն «հերետիկոսությունն» էին ոչնչացնում, այլև աշխատում էին արմատախիլ անել չեխական ազգային կուլտուրան և գերմանացնել չեխերին։ Նրանք անխնա կերպով ոչնչացնում էին բոլոր չեխական գրքերը։ Պրագայի համալսարանը եզվիտների ձեռքն ընկավ։ Նրկիրը լիակատար անկման հասավ։ Լքված վիճակումն էին նրա հարուստ հանքերը։

Դանիալի կայսեր հաղթությունը տազնապ առաջացրեց Գերեւույթը՝ մանիայի բողոքական իշխանների մեջ։ Նրանք վախենում էին, թե իրենք էլ չեխերի բախտին կարժանանան։ Նրանք դաշն կնքեցինք դանիական Քրիստիան IV թագավորի հետ։ Դանիային փողով օգնում էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Հոլանդիան, որոնք վախենում էին կայսեր ուժեղանալուց։ Նրանց փողով մեծ զորք ժողովելով, Դանիան 1625 թվին պատերազմական գործողություններ սկսեց։

Կայսեր համար այդ դժվարին պահին նրան օգնության եկավ խոշոր հողատեր մագնատ Վալենշտատը, որը հարստացել էր չեխական ազնվականներից բռնադրված կալվածքների հավաքագնումներով։ Նա առաջարկեց իր հաշվին մի մեծ վարձու բանակ կազմել։ Ֆերդինանդը հրձվանքով ընդունեց այդ առաջարկը։

Վալենշտայնը դրսևորեց կազմակերպչի և ղորավարի շատ մեծ տաղանդ։ Կարճ ժամանակ միջոցում նա հավաքեց 50 հազար մարդուց կազմված մի բանակ։ Վարձու զինվորների պակաս չկար»

Վալենշտայն։

Վարձկանն էին դառնում հողադրկւած գյուղացիները և գործազուրկ արհեստավորները: Պատերազմի ժամանակ վարձկաններին միանում էին կործանւած քաղաքների և գյուղերի բնակիչները, որոնց այլ բան չէր մնում անել, քան կողոպտել ուրիշներին: Վալենշտայնի բանակը հռչակվեց իր դաժանություններով և կողոպտաներով: 1626 թվին Վալենշտայնի զորքերը գրավեցին Բալթիկ ծովի ափերը և ջախջախեցին դանիացիներին ու նրանց դաշնակից բողոքական պերմանացիներին: Դանիական թագավորը հարկադրւած եղավ հաշտություն կնքել (1629):

Թվում էր, թե կայսրն արդեն մոտ է իր նպատակին հասնելուն: Բայց կայսեր իշխանության այդ նոր ուժեղացումը վտանգ էր ներկայացնում ոչ միայն բողոքական, այլև կաթոլիկ գերմանական իշխանների խնդրուրույնության համար: Նրանց պնդումով Վալենշտայնի բանակը ցրվեց:

**Շվեդիայի
կուլքը:** Այդ ժամանակ կայսեր դեմ ելավ մի նոր թըշնամի՝ Շվեդիայն: Շվեդիային պաշտպանում էր կարդինալ Ռիշելյեն, որը գերմանական կայսեր ուժեղացումը վտանգավոր էր համարում Ֆրանսիայի համար: Նա բանակցությունների մեջ մտաւ Շվեդիայի հետ և շվեդական թագավոր Գուստավ-Ադոլֆին խոստացավ ամեն տարի մեծ փոխաւովություն տալ, եթե նա հանդես գա կայսեր դեմ:

Այդ ելույթը համապատասխանում էր Շվեդիայի շահերին: XVII դարում Շվեդիան խոշոր ուժ էր դարձել հյուսիսային Եվրոպայում: Նա զավթողական քաղաքականություն էր վարում: Շվեդները տիրապետել էին Բալթիկ ծովի գրեթե ամբողջ առափնյան: Նրանք Լիվոնիայից գրավել էին էստլանդիան, Ռուսաստանից Ստոլբովյան հաշտությամբ խլել էին Լադոգայի մարզը և Նեվայի գետաբերանը: Լեհաստանից գրավել էին Լիֆլանդիան: Ֆինլանդիան նրանք տիրում էին XII դարից սկսած: Շվեդիան ինքը քիչ էր առևտուր անում, բայց շնորհիվ իր զավթումներին նա մեծամեծ մաքսեր էր ստանում ուրիշ երկրների նավերից, որոնք առևտուր էին անում Բալթիական նավահանգիստների հետ: Բալթիկ ծովի գերմանական ափերի գրավումը շվեդների ձեռքը կտար ամբողջ Բալթիական առևտրի մաքսերը: Այդ պատճառով Գուստավ-Ադոլֆը սիրով ընդունեց Ռիշելյեի առաջարկը: Այդ ժամանակ շվեդական բանակն ամենալավն էր Արևմտյան Եվրոպայում՝ կազմված

ոչ թե վարձկաններից, այլ զորակոչի հիման վրա հավաքված ազատ գյուղացիներից: Գուլաում-Ադուլին իր բանակի մեջ խիստ կարգապահություն էր մտցրել: Նա կառարելագործել էր հետևակ ճակատամարտի տակտիկան: Նրա զինվորները կրակում էին երեք անգամ, այն ժամանակ, երբ հակառակորդը միայն մեկ անգամ էր կրակում: Նա իր զորքի մեջ մտցրեց թեթև և դյուրաշարժ դաշտային հրետանի: Հեծելազորի գրոհի համար նա մտցրեց նոր կարգ: Փոխանակ առաջվա ծանր և խոր սեպի, որը շարժվում էր վարդակի, հեծելազորը նա ծավալում էր լայն գծով, ոչ խոր դաշավորությամբ, ընդ որում գրոհը կատարվում էր քառատրոփ արշավով: Նրա հեծելազորի շեշտակի դրոհները հաճախ վճռում էին ճակատամարտի ելքը:

1630 թվի ամռան Գուլաում-Ադուլը Գերմանիայում ափ ելավ և մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարավ: Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննան վտանգի տակ էր: Կայսրը հարկադրված եղավ նորից դիմել Վալլենշտայնին: Վալլենշտայնը կայսրից պահանջեց հսկայական վարձատրություն և իրավունք՝ անօրինելու այն բոլոր երկրները, որոնք նա նվաճի: Նա արագությամբ մեծ զորք ժողովեց: 1632 թվին Լյուցենի մոտ ճակատամարտ տեղի ունեցավ երկու հռչակավոր զորավարների բանակների միջև: Շվեդները հաղթություն տարան, քայց Գուլաում-Ադուլին սպանվեց:

Գուլաում-Ադուլ:

Պատերազմը շարունակվում էր: Վալլենշտայնը աշխատում էր պահել իր հսկա բանակը, շվեդների հետ զաղտնի բանակցություններ էր վարում, այդ մասին չհայտնելով կայսրին: Կայսրն սկսեց իր զորավարից ավելի վստիկանալ, քան շվեդներից: Կայսրի կողմից կաշառված սպաները դավադրություն կազմեցին Վալլենշտայնի կյանքի դեմ և նրան սպանեցին:

Գուտատալ-Աստուծոյ մահաց հետո շվեդական բանակը արա-
գորեն կորցրեց իր նախկին կարգապահութիւնը և վերածվեց կո-
ղտալիւնների աշակերտի մի բանակայի, ինչպիսին Վալլենշտայնի
զորքերն էին: Թե՛ շվեդական և թե՛ կայսերական բանակներն
անխնա կողոպտում և ավերում էին Գերմանիան:

**Յուստիա, ի
հապանիսի,
Լեհաստանի եւ
Ռուսաստանի
մասնակցելը
պատերազմին:**

Այժմ Ֆրանսիան բացահայտ կերպով խառնը-
վեց պատերազմին: Նրա զորքերը սոսկալի ա-
վերածութեան մասնեցին ամբողջ հարավ-արե-
ւոյան Գերմանիան:

Երեսնամյա պատերազմին մասնակցում
էին Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրները: Գերմա-
նական կայսեր դաշնակիցներն էին կաթոլիկական ռեակցիոն եր-
կրները՝ Իսպանիան և Լեհաստանը: Այդ դաշինքի ամրապնդմա-
նը գործոն կերպով աջակցում էին եղբայրները: Իսպանիան իր
զորքերով օգնում էր կայսեր: Բացի այդ, Իսպանիան ձգտում էր
վերադարձնել իր նախկին հզորութիւնը և նորից իրեն ենթարկել
Հոլանդիային: Լեհաստանը պատերազմում էր կայսեր թշնամու՝
Շվեդիայի դեմ և կայսրին օգնում էր մարդկանցով և կենսամթերք-
ներով:

Ռուսաստանը մտահոգված էր այն մասին, որ թուլացնի իր
զլխաւոր թշնամուն՝ պանական Լեհաստանին: Այդ պատճառով
Սուրբովյան հաշտութիւնից հետո, նա օգնում էր Շվեդիային,
մատակարարելով նրանց հաց և բորակ, որն անհրաժեշտ էր վառող
արտադրելու համար:

**Վեստֆալի
հաշտութիւնը:** Գերմանիան սոսկալի կերպով ավերվեց ինչպես
շվեդների և ֆրանսիացիների, այնպես էլ գեր-
մանական վարձկան բանակների կողմից: Բայց գերմանական իշ-
խաններն ու ազնւականութիւնը շուտով իրենց կորուստների
դիմաց հատուցում ստացան: Նրանք հարստանում էին երկիրը
կողոպտելով: Օգտուելով երկրի ամայնալուծ, նրանք հափշտա-
կում էին գյուղացիական հողերը, իսկ գյուղացիներին ստիպում
էին ավելի ու ավելի կոռալին աշխատանք կատարել: Երես-
նամյա պատերազմը օժանդակեց ճորտատիրա-
կան իրավունքի ու ժողովրդի աւելի Գերմանիայում:

Պատերազմը վերջացավ Վեստֆալյան հաշտութեամբ
(1648): Ֆրանսիան ստացավ էլզասի մի մասը, շվեդներն ստա-

ցան Օդերի, էլբայի և Վեպերի գետաբերանները: Այսպիսով շվեդ-
ների ձեռքն ընկան Գերմանիայի կարևորագույն նավարկելի գե-
տերի ելքերը դեպի ծով: Բայց պատերազմի ամենակարևոր հե-
տևանքն այն էր, որ ճանաչվեց դերմանական իշխան-
ներ լիակատար անկախ ու թշուր լի կայսրից: Նը-
րանք իրավունք ստացան ինքնուրույնաբար դաշինքներ և համա-
ձայնություններ կնքել օտարերկրյա պետությունների հետ: Գեր-
մանիան մասնատվեց 296 մանր պետությունների՝ չհաշված այս-
պես կոչված կայսերական ասպետների տիրապետությունները,
որոնք փաստորեն նույնպես անկախ էին (դրանք 1000-ից ավելի
էին): Այսպիսով, Վեստֆալյան հաշտությունը նշանակում էր իշ-
խանների լիակատար հաղթանակը կայսեր հանդեպ: Գերմանական
իշխանները քիչ-քիչ անսահմանափակ միապետներ դարձան: Ընդ-
օրինակելով Նիդրպալի խոշոր արքաներին, նրանցից յուրաքան-
չյուրն իրեն շրջապատում էր թանկ նստող արքունիքով, սեփական
բանակ էր կազմում և անխնա կերպով շահագործում էր իր հալա-
տակներին:

**Միջազգային Պատերազմից թուլացած դուրս եկան նաև կայ-
զրությունը XV]] սրբի դաշնակիցները: Հոլանդիան ոչնչացրեց
գաւի կեսին:** Իսպանական նավատորմը: Իսպանիան հարկա-
դրված եղավ վերջնականապես հրաժարվել Հոլանդիայի վերաբեր-
յալ իր հավակնություններից: Լեհաստանը կորցրեց իր Բալթիա-
կան առափնյայի մեծ մասը, որին այժմ տիրացան շվեդները: Այ-
նուհետև Լեհաստանին ուժգին հարված հասցրեց ուկրաինական
ժողովրդի ապստամբությունը և նրա վերամիացումը Ռուսաստա-
նին:

Իսկ շահեցին Ֆրանսիան և Շվեդիան: Ֆրանսիայի միջազգա-
յին դրությունը ուժեղացավ: Նա ոչ միայն կարևոր տերիտորիալ
նվաճումներ ունեցավ, այլև շահեց իր հարևանների՝ Գերմանիայի
և Իսպանիայի թուլանալուց:

Ուժեղացավ Ռուսաստանը, որն իրեն միացրեց Չախափնյա
Ուկրաինան: Թուլացած և ալիքի ու ավելի անկման հասնող պա-
նական Լեհաստանը այլևս մեծ վտանգ չէր հանդիսանում նրա
համար:

Խալիպի
սեկրետը:

XVII դարում խոր անկման վիճակում էր
գտնվում Իտալիան: Այդ՝ եվրոպական եր-

կըրներից երբեմնի ամենահարուստ երկրի առևտուրը մեռել էր։ Միջերկրական ծովի արևելյան մասում և Հյուսիսային Աֆրիկայում թուրքերի տիրապետությունը կասեցրել էր միջերկրածովյան առևտուրը։ Շուվային գլխավոր առևտրական ճանապարհները անցել էին օվկիանոսի ավերը և մի կողմն էին թողել Իտալիան։ Իտալական պետությունները թշնամություն էին անում միմյանց հետ։ Երկրի ղգալի մասը զավթել էին օտար պետությունները։ Երկրի անկումը կատարյալ էր դարձնում կաթոլիկական կատաղի ռեակցիան։ Պապերն ու ինկվիզիցիան անխնա կերպով հալածում էին ամեն մի ազատ մտքի առկայծում։ Ժողովուրդը պահում էին խոր սոգիտության մեջ։ Եվրոպայի ամենահարուստ և ամենալուսավոր երկրից, ինչպիսին վաղուց ի վեր Իտալիան էր, նա դարձավ ամենաաղքատ և հետամնաց երկրներից մեկը։

Թուրքիայի Դեպի անկում էր թեքվում նաև Թուրքական անկումը։ Հսկայական կայսրությունը։ Նա պահվում էր միայն նվաճումներով և պարտոված ժողովուրդներին դաժանորեն բռնության ենթարկելով։ Նվաճումներն անսահման հարստություն բերին սուլթանին և թուրքական ավագանուն։ Բայց թուրքերի մեծամասնությունը նվաճված երկրների բնակչության հետ միասին կաղմեց շահագործվող գյուղացիական խավը։ Անալանի թուրքերն այժմ միմյանց հետ մրցում էին իրենց պալատների ու պուրակների ճոխությունը և ջքախմբի պերճությունը։ Այդ ճոխությունը հսկայական միջոցներ էր պահանջում, որոնք ձեռք էին բերվում հարկերի միջոցով, այդ հարկերն էլ ավելի ու ավելի էին ծանրանում աշխատավոր բնակչության վրա։ Արդեն Սուլեյման Փառաշուբի կառավարման ժամանակ հուզումներ սկսվեցին գյուղացիների և քաղաքային շրջավորության մեջ։

Թուրքիայում թագավորում էր ռազմական բռնակալությունը։ Թուրքական պետության գլուխ էր կանգնած սուլթան-խալիֆան։ Նրա իշխանությունն անսահմանափակ էր։ Բոլորը, սկսած գլխավոր իշխանավորներից մինչև հոտին շրջավորը, համարվում էին սուլթանի ստրուկները։ Յուրաքանչյուր հպատակի կյանքն ու գույքը կախումն ուներ սուլթանի քմահաճույքից։ Բայց սուլթաններն իրենք կախման մեջ ընկան իրենց թիկնազոր ենիչերիներից։ Ենիչերիները հարուստ նվերներ էին ստանում սուլթաններից, իսկ

նրանց պետերն արագորեն հարստանում էին: Ենիշերինները հաճախ իրենց ցանկութեամբ սուլթաններին դահ էին բարձրացնում կամ գահընկեց էին անում:

Օսմանյան կայսրության ռազմական ուժը կազմում էին զըլխավորապես ֆեոդալները, որոնք հող էին ստանում այն պարտավորության դիմաց, որ սուլթանի կողով պատերազմի դուրս գալին, բերելով իրենց հետ որոշ քանակությամբ ռազմիկներ: Նրանք սիրով շէին արձագանքում սուլթանների կողին, ամեն կերպ խուսափելով ծառայությունից: Չափից դուրս մաքսերը կասեցնում էին Թուրքիայի առևտուրը: Առևտուրն ընկնում էր նաև այն պատճառով, որ Ամերիկայի և Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումները առևտրական գլխավոր ճանապարհները Միջերկրական ծովից տեղափոխեցին Ատլանտյան օվկիանոս:

XVI դարի վերջերին Թուրքերի նվաճումները դադարեցին: Դրա հետ միասին կանգ առավ այն ավարների հոսանքը, որոնք հարստացնում էին սուլթանին և Թուրք ավազանուն: Որպեսզի շարունակեն իրենց ճոխ կյանքը, նրանք դիմում էին հարկերի ավելացման և աշխատավորության շահագործումը սաստկացնելուն: Բռնակալական կառավարումը և հարկերի գանձումը պահանջում էին մի ամբողջ բանակ պաշտոնյաներ, որոնք իրենց կաշառակերությունը և գովումներով էլ ավելի էին սաստկացնում բնակչության լայն մասսաների վրա ծանրացած ճնշումը: Այդ բոլորն աստիճանաբար խորխում էին Օսմանյան կայսրության հզորության հիմքերը:

Թուրքական լծի տակ տանջվող Բալկանյան թերակղզու և Անդրկովկասի ժողովուրդներն ամուր կերպով կառչած էին իրենց ազգային կուլտուրային: Նրանց հաստատակամ դիմադրությունը Թուրքական տիրապետությանը սասանում էր Օսմանյան կայսրությունը, որը պահվում էր միայն բռնությունների և դաժանությանների շնորհիվ: Թուրքերի կողմից ճնշված ժողովուրդներն իրենց հույսը դրել էին Արևելյան Եվրոպայի ամրապնդված և ուժեղացող տերության՝ Ռուսաստանի վրա:

ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՃԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ Ֆեոդալական կարգերի տիրապետության ժա-
գարագույնը: մանակ տեխնիկան շատ դանդաղ էր զարգա-
նում: Դյուլում ճորտերը, քաղաքում արհեստավորները սերնդե-
սերունդ աշխատում էին նույն գործիքներով և նույն եղանակով,
ինչ որ իրենց հայրերն ու պապերը: Համքարային կանոնները
նույնիսկ ուղղակի արգելում էին ամեն մի տեխնիկական կատա-
րելագործություն: Բայց XVI դարից (իսկ Խալիլայում նույնիսկ
ավելի առաջ) սկսում է կատարելագործվել տեխնիկան՝ թե՛ ար-
դյունաբերության և թե՛ գյուղատնտեսության մեջ:

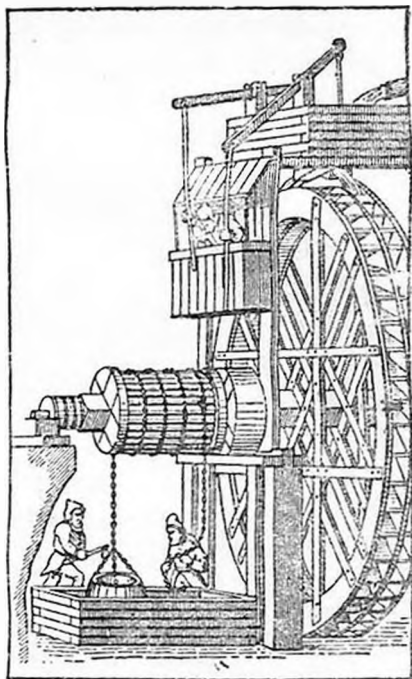
Գյուղատնտեսությունը մեծ հաջողություններ ունեցավ Անդ-
լիայում և Հոլանդիայում: Խոշոր տնտեսությունները թողնում էին
երկրագործության հին ձևերը, և հինավուրց եռադաշտային տնտե-
սությունից անցնում էին բազմադաշտային սիստեմի: Նրանք բա-
րելավում էին անասունների ցեղերը, կատարելագործում էին գյու-
ղատնտեսական գործիքները: Դրա շնորհիվ ղզալիորեն բարձրա-
ցան գյուղատնտեսությունից ստացվող եկամուտները: Բայց դրա-
նից շահվեց միայն խոշոր տնտեսությունը: Գյուղացիությունն
աղքատանում և քայքայվում էր, նրա հոգերը զավթում էին կալ-
վածատերերը:

Նշանակալի փոփոխություններ կատարվեցին մետաղագոր-
ծության մեջ: XV դարից գործադրվում են բարձր վառարաններ
(դոմնաներ), որոնք պիտանի էին երկաթի մեծ մասսաներ հալելու
համար: Որպեսզի դրանց մեջ ջերմությունը բարձրացվեր հարկա-
վոր բարձրության, պահանջվում էին շատ մեծ փուքներ, որոնք
շարժման մեջ էին դրվում ջրի վրա կառուցված անիվներով: Զրա-
շարժիչներ էին գործադրվում նաև լեռնագործության մեջ՝ հանքա-
հորից հանքը բարձրացնելու համար:

Զուգման գործի մեջ արված կատարելագործությունները հը-
նարավորություն տվին ձուլելու մեծամեծ պաշարողական թնդա-
նոթներ, որոնք լցվում էին շուգունե ուժերերով կամ կարտեչով:
Կատարելագործվեց հրացանը: Առաջ հրացանները շատ ծանր էին.
կարելի էր կրակել միայն հենարանին հենած, լիցքը վառվում էր

պատրույգով: XVI դարում հանդես եկան ավելի թեթև և հարմար հրացաններ՝ կայծաքարի զարկող փականով: XVII դարում կայծաքարի հրացանին սկսեցին ամրացնել սվինը:

Մեծ հաջողություններ ունեցավ ծովագնացությունը Հոլանդիայում և մյուս երկրներում. սկսեցին կառուցել 1000 և ավելի տոննանոց մեծ ու ամուր նավեր, որոնք պիտանի էին օվկիանոսային հեռավոր նավարկության համար: Մշակվեց առագաստների բարդ սիստեմ, որը հնարավորություն էր տալիս նավարկելու նկատի շառնելով քամու ուղղությունը: Կողմնացույցը հայտնի էր դեռ առաջուց: Ծովագնացության դործում սկսեցին գործադրել ճշգրիտ ժամացույց (քրոնոմետր), հեռադիտակ, սեփատանոմի գործիք՝ բաց ծովում նավի գտնված տեղը որոշելու համար: Սկսեցին կազմել ճշգրիտ քարտեզներ, նրանց վրա նշանակելով աստիճանացանցը:

Ջրաշարժիչ:

Ա. Շիրահագրա-կան Եւր հալե-ճագործումներ: Հարստանալու նոր աղբյուրներ որոնելու համար եվրոպացիների նավերը լողում էին բոլոր ծովերում և օվկիանոսներում: Այդ ճանապարհորդությունների ժամանակ հայտնագործվեցին մի շարք նոր երկրներ: XVII դ. կեսին հոլանդացի Թա'սմանը հետազոտեց Ավստրալիայի ափերը և հայտնագործեց Թասմանիան, նոր Զեւանդիան, Տոնգա և Ֆիջի կղզիները: Միևնույն ժամանակ ռուս արդյունաբերողներն ու կազակները թափանցեցին Հյուսիսային Ասիայի չհետազոտված երկրները: Ռուսական գաղութականացման համար նրանք հետազոտեցին և հայտնագործեցին Արևելյան Սիբիրի անծայրածիր տարածությունները: Պոյարկովը հետազո-

տեց Ամուր գետի հոսանքն ընդհուպ մինչև ծովը: Նրանից հետո հաբարովը փորձեց Ամուրը յուրացնել սուսական զաղութականացման համար: Կաղակ Սիմեոն Դեմնեվը XVII դարի կեսերին հայտնագործեց Ասիան Ամերիկայից բաժանող նեղուցը (որը հետագայում կոչվեց Բերինգյան նեղուց):

Կոպեռնիկոս: Մարդիկ ոչ միայն ավելի լավ ճանաչեցին այն մոլորակը, որի վրա իրենք ապրում են, այլև սկսեցին այլ կերպ պատկերացնել նրա տեղը տիեզերքում: Լեհական մեծ գիտնական Նիկոլայ Կոպեռնիկոսը (1473—1543) մեծագույն հայտնագործությունն արավ, որը միանգամայն փոխեց միջնադարյան աստղաբաշխական բոլոր պատկերացումները: Նա ապացուցեց, որ Նրկիրը պատվում է իր առանցքի շուրջը և մյուս մոլորակների հետ միասին շարժվում է Արեգակի շուրջը: Այդ միտքը ծագել էր

Նիկոլայ Կոպեռնիկոս:

Ջորգանո Բրուեո:

հնագարյան մի քանի գիտնականների մոտ, բայց նրանց մոտ այդ միայն հանճարեղ ենթադրություն էր: Կոպեռնիկոսն առաջինն էր, որ մոլորակների շարժման հաշվումների ճանապարհով ապացուցեց այդ: Այդ հայտնագործումը հերքեց եկեղեցու ամբողջ ուսմունքը, որը պնդում էր, թե Նրկիրը տիեզերքի կենտրոնն է: Կո-

պեռնիկոսն ապացուցեց, որ Երկիրը երկնային մարմիններից մեկն է միայն: Կոպեռնիկոսի հայտնագործումը մի սոսկալի հարված էր եկեղեցական աշխարհայացքին և ճանապարհ հարթեց աշխարհի գիտական, մատերիալիստական ըմբռնման համար: Կոպեռնիկոսը վախճանում էր եկեղեցու հետապնդումներից և մահվանից առաջ միայն վճռեց տպագրության հանձնել «Երկնային մարմինների շրջապտույտի մասին» իր աշխատությունը: Լյութերը չարախնդրեւն ծաղրում էր Կոպեռնիկոսի ուսմունքը: Կաթոլիկ եկեղեցին նրա աշխատությունը մտցրեց արգելված գրքերի ցուցակը և կատաղի կերպով հետապնդում էր բոլոր այն գիտնականներին և մտածողներին, որոնք բաժանում էին Կոպեռնիկոսի ուսմունքը:

Բրունո: Բայց եկեղեցուն չհաջողվեց կասեցնել գիտության զարգացումը: Մեծ փիլիսոփա Զորդանո Բրունոն (1548—1600), Կոպեռնիկոսի ուսմունքի հիման վրա, տիեզերքի նոր պատկեր տվեց: Նա պնդում էր, որ տիեզերքն անսահման է և որ տիեզերքը լիքն է անսահման քանակությամբ աշխարհներիով: Մեր աչքին տեսանելի աստղերը աչքալիսի աշխարհների կենտրոններն են՝ նման մեր արեգակնային համակարգությանը: Նա պնդում էր, թե ամբողջ տիեզերքը հեղափոխված է միևնույն անփոփոխ օրենքների, և ոչ թե աստծու կամայականության, ինչպես ուսուցանում էր եկեղեցին: Եկեղեցին հալածում էր Բրունոյին: Նա ստիպված եղավ փախչել Իտալիայից: Նա թափառում էր Շվեյցարիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Չեխիայում, ամենուրեք պաշտպանելով իր գաղափարները:

Իտալիա վերադառնալով՝ նա ընկավ ինկվիզիցիայի ձեռքը: Յոթ տարի նա բանտում անցկացրեց, բայց չհամաձայնվեց հրաժարվել իր հայացքներից: Եկեղեցու որոշմամբ նա խարույկակիզվեց Հռոմում 1600 թվին: Նրա մոխիրը լցրին Տիրբ գետը:

Գալիլեյ: Եկեղեցու հալածանքներին ենթարկվեց նաև իտալական մեծ գիտնական Գալիլեյը (1564—1642): Գալիլեյն առաջինն էր, որ սկսեց հրկինքը դիտել հեռադիտակով, որը ամեն ինչ մեծացնում էր գրեթե տասն անգամ: Նրա առաջ բացվեց մի նոր աշխարհ: Առաջին անգամ երևան բերվեց աստղերի վիթխարի հեռավորությունը երկրից: Պարզվեց, որ լուսինը ծածկված է լեռներով և խառնարաններով: Ծիր Կաթին տարաբաժանվեց բազմաթիվ աստղերի: Հայտնաբերվեցին Յուպիտերի արբանյակները:

Գալիլեո Գալիլեյ:

Երկնքում երևացին վիթխարի քանակությամբ առաջանհայտ աստղեր: Այս բոլոր հայտնագործումների մասին Գալիլեյը գրեց մի գրքում, որն անվանեց «Աստղային դեպան»: Այդ գիրքը ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն թողեց: Նրանք ասում էին՝ «Խնչպես Կոլումբոսը հայտնագործեց նոր մայր ցամաք, այնպես էլ Գալիլեյը հայտնագործեց նոր տիեզերք»: Բայց Գալիլեյի գիտական արժանիքները չէին սահմանափակվում նրա աստղաբաշխական դիտումներով: Նա հետազոտեց ֆիզիկական մարմինների

շարժման օրենքները և սկիզբ գրեց գիտական մեխանիկային: Աստղաբաշխությամբ և մեխանիկայով զբաղվելը Գալիլեյին հանդեպեց հաստատելու Կոպեռնիկոսի ուսմունքի ճշմարիտ լինելը: Այն ժամանակ նրա դեմ դուրս եկավ եկեղեցին: Յոթնամյա հռչակավոր գիտնականին բանտարկեցին, հարկադրելով նրան ծնկաչոք հրաժարվել Կոպեռնիկի ուսմունքից և արգելեցին այնուհետև խոսել և գրել երկրագնդի պտտվելու մասին:

Վեզավիաս

Հարվեյ:

Մեծ հաջողություններ ունեցավ մարդու բնույթի վրա ուսումնասիրությունը: Նիդեռլանդացի Վեզավիասը (1514—1564) ստեղծեց անատոմիա գիտությունը: Դիակների հերձման հիման վրա նա գրեց մի մեծ աշխատանք՝ «Մարդու մարմնի՝ կազմվածքի մասին», պատկերազարդված հրաշալի նկարներով: Եկեղեցին նրան ևս հանգիստ չթողեց: Իսպանական ինկվիզիցիոնի նրան մահվան դատապարտեց, և միայն Ֆիլիպպ II-ի միջամտությամբ նրան փրկեց խարույկից: Ֆիլիպպ II-ը նրա մահը փոխարինեց ուխտագնացությամբ Երուսաղեմ:

Վերադարձի ճանապարհին Վեզալիոսը հիվանդացավ և մեռավ։
Սեբեդիական բժիշկ Հարվեյը (1578—1625) ուսումնասիրեց արյան
շրջանառության սխեման, որն առաջին անգամ հայտնագործել
էր Սեբեդեանը (որին այրեցին Կալվինի պնդումով)։ Հարվեյն ընդ-
դժում էր, որ արյան շրջանառությունը նա ուսումնասիրել է «ոչ
թե ուրիշների գրած գրքերի օգնությամբ, այլ բազմաթիվ հերձոմ-
ների շնորհիվ հիմնվելով փաստերի վրա»։

Ֆրենսիս

Բեկոն։

Մարդիկ աստիճանաբար տիրապետում էին
բնության ճանաչելուն, սովորում էին բնության
ուժերը ենթարկել իրենց։ Բնության անհայտ ուժերի առաջ մար-
դու նախկին անճարակությունն իր տեղը զիջեց բանականության
և գիտության ուժի հպարտ գիտակցությանը։ Դրա հետ միառին
սասանվում էր կրոնը, որը հիմնված էր անհայտության առաջ
սարսափելու և եկեղեցու հեղինակություններին կուրորեն վստա-
հելու վրա։ Դեպի գիտությունն այս նոր վերաբերմունքն արտա-
հայտեց անգլիական հռչակավոր գիտնական Ֆրենսիս Բեկո-
նը (1561—1626)։ Բեկոնն ապացուցում էր, որ գիտության ճշմա-
րիտ ուղիւրը՝ նյութական աշխարհի, բնության ուսումնասիրու-
թյունն է։ Գիտության զարգացումը կրոնական աշխարհայացքից
տանում էր դեպի մատերիալիստական աշխարհայացքը։

Հասարակական Այն մեծ փոփոխությունները, որոնք կատար-
ուսմունքները։ Վում էին XV—XVII դարերում հասարակական
կյանքում, նոր դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և բանվորների
հանդես գալը, ժողովրդական մասսաների տառապանքները այդ
ժամանակվա լավագույն մարդկանց մեջ ցանկություն էին առա-
ջացնում պարզելու ժողովրդի հարստահարման պատճառները և
գտնելու այն ուղիները, որոնք կարող են ուղղել հասարակական
անարդարությունները։ Առավել սրաթափանց մտածողները՝ հասա-
րակական չարիքի գլխավոր պատճառը տեսնում էին մասնավոր
սեփականության տիրապետության մեջ։ Մեծ ռեղուցիոններ Թո-
մաս Մյունցերն արդեն նախատեսում էր ապագա սոցիա-
լիստական հասարակությունը և ձգտում էր կյանքում իրագործել
իր իդեալը։

Մեծ մտածողները փորձում էին պատկերել այն իդեալական
հասարակակարգը, որի մեջ չի լինելու մասնավոր սեփականու-
թյուն։

Թամաս Մոր: Անդլիայում հումանիստ Թոմաս Մորը (1476—1535) 1516 թվին գրեց մի գիրք, որը վերնագրեց «Պետության լավագույն կառուցվածքի և Ուտոպիա նոր կղզու մասին»:

Մորը պայծառ կերպով պատկերեց այն սոսկալի թշվառությունները, որոնց XV¹ դարում հնթարկվեցին անգլիական դուդայինները ցանկապատման և ոչխարաբուծության զարգացման հետևանքով: «Ուշխարները,—գրել է նա,—ուտում են մարդկանց, ամայի են դարձնում դաշտերը, տներն ու գյուղերը»: Նա նկարագրում էր, թե ինչպես դժբախտ դժուգացիներին քշում են իրենց հողից, զրկում են գոյության ամեն մի միջոցից, դարձնում են շրջմտիկ, և ոչ մի տեղ նրանք չեն կարողանում աշխատանք գտնել, իսկ եթե նրանք գողություն են անում, որպեսզի սուլից շրմեանեն, նրանց կախում են: Նրանք, ուլքեր աշխատում են, ապրում են չքավորության մեջ, իսկ դատարկապորտները լողում են պերճանքի մեջ: Դրա պատճառը մասնավոր սեփականության տիրապետությունն է: Մասնավոր սեփականության պայմաններում ամեն մեկը ձգտում է յուրացնել այն ամենը, ինչ որ կարող է, և երկրի ամբողջ հարստությունն ընկնում է գիշատիչների և անազնիվների ձեռքը:

Իբրև հակադրություն այդ անարդարացի հասարակարգի, նա նկարագրում է վերացական «Ուտոպիա» կղզու երջանիկ կյանքը, որտեղ գոյություն չունի մասնավոր սեփականություն և բոլոր մարդիկ հավասար են:

Այդ կղզում բոլորը պարտավոր են աշխատել: Բանվորական օրը սահմանափակված է 6 ժամով: Այն ամենը, ինչ արտադրվում է արհեստի և գյուղատնտեսության մեջ, օգտագործվում է: Ընդհանուրի կողմից: Ամեն մի ընտանիք՝ հասարակական սահաստներից կամ հասարակական շուկաներում ստանում է այն ամենը, ինչ որ իրեն հարկավոր է: Ազատ և երջանիկ աշխատանքը կենսամթերքների մեծ առատություն է ստեղծում, և այդ պատճառով ամեն մեկն ստանում է այն, ինչի կարիք որ զգում է: Բանակաւնության, փոխադարձ օժանդակության և ընդհանուր շահի վրա հիմնված Ուտոպիայի հասարակության մեջ չկան այն թշվառությունները, որոնք խավարեցնում են եւրոպացիների կյանքը: Այնտեղ խաղաղությունն ու երջանկությունն է թագավորում:

Թոմաս Մորը խորապես մտածված է նկարագրել մասնավոր սե-

Թոմաս Մոր:

փախանություն չճանաչող հասարակության կառուցվածքը: Նա ճիշտ է նկարագրել կոմունիստական հասարակարգի որոշ գծերը: Բայց շատ բան նա չէր կարող նախատեսել, մանավանդ՝ տեխնիկայի վիթխարի վերելքը և մեքենայական խոշոր արտադրության զարգացումը: Այդ պատճառով իդեալական հասարակության իր պատկերացման մեջ նա մըտցրել է այնպիսի մի բան, ինչպիսին ստրկությունն է: Ստրկները պետք է կատարեին առանձնապես դժվարին և տհաճ աշխատանքները: Մորը չէր կարող նա-

խատենել պրոլետարիատի ապագա զարգացումը և չէր կարող գիտենալ, որ դեպի կոմունիստական հասարակություն տանող ճանապարհը գնում է պրոլետարական ռեվոլյուցիայի միջով: Նա չգիտեր, թե ինչպես կարելի է կյանքում իրագործել իր նկարագրած իդեալական կարգերը, ուստի նա իր երջանիկ կղզին անվանել է «Ռատպիա» (հունարեն այդ նշանակում է «գոյություն չունեցող տեղ»): Հետագայում սկսեցին «Ռատպիա» անվանել այն իդեալական հասարակության նկարագրությունը, որը չէր կարող իրագործվել կյանքում:

Թոմաս Մորը Հայնրիխ VIII-ի օրոք գրավում էր լորդ-կանցլերի կարևոր պաշտոնը և թագավորի անձնական բարեկամն էր: Բայց նա հրաժարվեց թագավորին եկեղեցու պարագլուխ ճանաչել և դրա համար մահապատժի ենթարկվեց:

Կամպանելլա. Մասնավոր սեփականություն չճանաչող իդեալական հասարակությունը նկարագրել է նաև իտալական մտածող Կամպանելլան (1568—1639) «Արևի քաղաք» իր գրքում: Կամպանելլան ծնվել է Իտալիայի հարավում, ուր գերիշխում էին իսպանացիները: Ֆեոդալական ճնշումը և ժողովրդական թշվառությունն այստեղ ավելի խիստ էր, քան միացած Իտալիայում: Կամպանելլան ժողովրդական մասսաների ապստամբություն էր

պատրաստում իսպանական լծի դեմ: Բայց դռնվեցին դավաճաններ, և դավադրությունը բացվեց: Կամպունելլան դաժան խռատանդամների հնթարկվեց և 27 տարի անցկացրեց բանտում: Բայց բանտն ու խռատանդամները չբեկեցնեցին նրա ոգին: Բանտում նա գրեց «Լեռի քաղաք»-ի մասին իր գիրքը:

Մորի սկսե, Կամպունելլան ևս իր գրքում պատկերում է մասնավոր սեփականություն չճանաչող մարդկանց երջանիկ կյանքը: Նրանք բոլորն էլ աշխատում են, աշխատանքը համարվում է պատվավոր և ազնիվ՝ դործ: Բայց ամենածանր աշխատանքներ, ինչպես խրամատներ փորելը, կատարում են ռադմազերի ստրուկները: Բոլորն ապրում են միասին՝ մեծ և հարմար տներում: Նրեխաներին դաստիարակում է պետությունը: Մանուկների սկզբնական կրթությունը տարվում է զննական եղանակով: Արևի քաղաքի տների բոլոր պատերը ծածկված են նկարներով, որոնք պատկերում են՝ կենդանիներ, բույսեր, հանքեր, երկրաչափական ֆիգուրներ, արհեստի գործիքներ, աշխարհագրական քարտեզներ, մեծ մաթեմատիկական պորտրետներ՝ նկարներն ունեն համառոտ բացատրություններ՝ դրված տառնալորով: Մանուկներն ընդամենը ժամանակ ձեռք են բերում օգտակար գիտելիքներ: Կամպունելլան մեծ ուշադրություն էր տալիս ֆիզիկական դաստիարակությանը, մարմնամարզական զբաղմունքներին և սպորտին:

Բռմաս Մորը և Կամպունելլան ու տոպիական սոցիալիզմի ներկայացուցիչներն էին: Միայն XIX դարում Մարքսն ու Էնգելսը հիմք դրին գիտական սոցիալիզմին, որը հիմնված է ոչ թե ներգրությունների և երեակայությունների, այլ գիտության հզորացությունների վրա և որն իրագործվել է մեր երկրում:

Այն փոփոխություններն ու ցնցումները, որոնք այդ ժամանակ կատարվում էին մարդկության կյանքում, արտացոլում գտան մեծ գրողների ստեղծագործություններում:

Սեբաստիան: Իսպանիայի մեծագույն գրողը «Դոն Կիսսո» հանձարեղ վեպի հեղինակ Սերվանտեսն էր (1547—1616): Այդքան հիպպո Դոն Կիսսոն մտածեց XVI դարի Իսպանիայում վերածննդ թափառական ասպետների սիրազգործությունները, որոնց մասին նա կարդացել էր հին ասպետական վեպերում: Մեթոքած և հալից ընկած ձիով, ժամպոտած և ջարդոտված զրահ հագած նա ուղևորվում է թափառումների: Նրա նպատակն ազնիվ

է. նա ուզում է պաշտպանել թույլերին և ճնշվածներին, պոտոժեշ շարերին և անարդարացիներին: Բայց նա տպւում է իր երեսակայությունների աշխարհում, կռիւ է մտնում հոգմաղացների հետ՝ դրանք շար հսկաների տեղ ընդունելով, հարծակվում է ոչխարների հոտի վրա, որը նա թշնամու բանակ է կարծում: Նա չի կարողանում ըմբռնել, որ ասպետութեան դարն անցել է: Այն բոլոր «սրխադարձութեանները», որոնք նա կատարում է ճշմարտությունը վերականգնելու համար, վերջանում են ծիծաղելի անհաջողություններով, նրան վիճակված է միայն ծաղրն ու ծեծը:

Սերվանտեսը վստ կերպով նկարագրում է այն ժամանակվա Իսպանիայի կյանքը, որտեղ Դոն Կիստոտը չի կարողանում իր համար տեղ գտնել: Բայց միևնույն ժամանակ՝ ծիծաղելի և կիսախեղաբար, բայց քաջ, բարի և մեծահոգի թափառական ասպետը բարոյապես շատ ավելի բարձր է կանգնած այն կոպիտ իարդախներից, կեղծապաշտներից, պորտաբույծ աղնաղարմներից, որոնց հետ նա ստիպված է լինում ընդհարվել: Սերվանտեսի վեպը երգիծանք է ոչ միայն անցած դնացած ասպետութեան, այլև իր ժամանակակից կյանքի վերաբերյալ: Բացասական դժերով նկարագրելով Իսպանիայի բարձր դասակարգերի ազնու-հոյութունը, ամբարտաւանութունը, կեղծապաշտութունը, Սերվանտեսը համակրանքով է պատկերում ժողովրդից ելած մարդկանց՝ իրենց բարութեամբ, մարդկայնութեամբ և առողջ բանակասութեամբ: Սերվանտեսի վեպը հսկայական աղղբացութուն ունեցած համաշխարհային դրականութեան վրա: Այդ վեպը մեծ հաճույքով կարդում են և մեր ժամանակի մարդիկ:

Շեֆուպի: Այն ժամանակվա մարդիկ սիրում էին թատերական ներկայացումները, և թատրոնը նվրոպայում սիրված զրվարձութուններից մեկն էր: Թատրոններն իրենց կառուցվածքով շատ պարզ էին: Դրանք սովորաբար ձևաձև էին լինում, մեջտեղում, ուր մեր թատրոններում պարտերն է գետեղված, առանց տանիքի էին լինում: Ծածկված էին միայն վերնասրահները, որոնցից ցած կառուցված էին լինում օթյակներ: Պարտերում հանդիսատեսները կանգնած էին դիտում: Պարտերի և վերնասրահների տեղերը շատ էժան և մատչելի էին ոչ-հարուստների համար: Ներկայացումները կազմակերպվում էին ցերեկային լույսի սակ: Դե-

կորացիաներ ղկային. հանդիսաարահը բեմից բաժանող վարագույր ղկար:

Այդպիսին էր նաև «Գլոբուս» թատրոնը Լոնդոնում, որտեղ ներկայացվում էին հանճարեղ գրամատուրդ. Շ ե ք ս ա յ ի ռ ի (1564—1616) երկերը: Շեքսպիրի մեծությունն այն էր, որ նա խորապես ճանաչում էր մարդկային հոգին: Նա հանդիսատեսների առաջ գուրս է բերում հարյուրավոր բաղմաղան մարդկային բնավորությունների: Շեքսպիրը հալածարարպես մեծ է և պատմական դրամատիկոս, և ուրախ կատակերգություններում, բայց ամենից բարձր է նա ողբերգությունների մեջ, որտեղ նա պատկերում է հզոր մտքի և ուժեղ կամքի տեր մարդկանց ցնցող հոգեկան պայքարը («Համլետ», «Օթելլո», «Լիր արքա», «Մակբեթ»): Շեքսպիրը կանգնած էր իր ժամանակի հումանիստական կրթության բարձրության վրա: Նա դիմում էր գլխավորապես դեմոկրատ հանդիսատեսին, որը լցնում էր թատրոնի տեղերի մեծ մասը: Նա գրում էր ժողովրդական կենդանի լեզվով: Շեքսպիրի հանճարեղ պիեսները ղին հնանում և բեմից ղին իջնում նաև մեր ժամանակներում:

Շեքսպիր

Շեքսպիրն առանձնակի սեր է վայելում սովետական թատրոնում:

Վեղաակես: Փայլուն ծաղկման հասավ գեղանկարչության արվեստը: XVII դարի նկարիչների շարքում առանձնապես աչքին ընկնում իտալանացի Վ ե լ ա ս կ ե ս ւ ը (1599—1660) և հոլանդացի Ռ ե մ ք ր ա ն դ տ ը (1606—1669), նրանք երկուսն էլ մեծ ուսիրատ-նկարիչներ էին: Վեղաակեսն արքունի նկարիչ էր: Սակայն

այդ հանգամանքը շխանդարեց նրան՝ տալու իրենց անխնա ճշմարտացիությամբ արտակարգ դիմանկարներ, որոնք պատկերում էին քսպանական ալլասերվող թագավորներին ու թագաժառանգներին, նենգ պալատականներին, դժբախտ խեղակատակներին, որոնց ալլանդակութիւնը պորտաբռն լարիստոկրատիայի համար ծառայում էր որպէս զվարճության առարկա: Նա նկարել է նաև մի

Վելասկես: Օլիվարեսի պորտրեն:

շարք տեսարաններ ժողովրդական կյանքից: Նրա հռչակավոր «Մանածագործուհիներ» նկարը պատկերում է պալատական տի-
կիկների այցը գորգագործական մանուֆակտուրան: Այդ նկարում
պորտաբուլժ ականավոր տիկիկներին խիստ կերպով հակադրված
են չքավոր աշխատավորուհիները:

Նվրոպական գեղանկարչության մեջ այդ նկարն առաջինն էր,
որ պատկերում էր մանուֆակտուրայի բանվորների աշխատանքը:

Ռեմբրանդ: Հոլանդական նկարիչներն իրենց ժանրային
տեսարաններում և դիմանկարներում ցույց էին տալիս հարստա-
ցած բուրժուազիայի կուշտ և դոճ կյանքը: Նկարիչները պատկե-
րում էին բուրժուական տան կենցաղի հարմարավետությունը,
Այն ժամանակվա նկարներից դիտողի վրա նայում են կուշտ բուր-
ժուանների ինքնագոհ գեմքերը:

Ռեմբրանդտ

Բայց հոլանդական գե-
ղանկարիչների մեջ կար և
այլ ուղղություն: Որոշ նկա-
րիչներ պահպանում էին
ռեալիստիկ շրջանի նիդեռ-
լանդական բուրժուազիայի
մարտական ոգին: Նրանց
շարքում աչքի է ընկնում
մեծ նկարիչ և փորագրիչ
Ռեմբրանդտը (1906
— 1669):

Ռեմբրանդտի նկարնե-
րը լի են խոր մտքով և
դրամատիզմով: Նա ու-
մենանրբին վարպետու-
թյամբ պատկերում է մարդ-
կային ապրումների, հու-
րեպատությունը՝ դայրույթը,
հրճվանքը, վիշտը, տա-

ռապանքը: Առանձնապես լավն են նրա պորտրետները: Ռեմբրանդ-
տի դիմավոր միջոցը լուսաստվերն է: Հուսավորությամբ նա կա-
րողանում էր ապշեցուցիչ ցախտունություն հաղորդել ֆիզիոնների
և դեմքերին:

Ռեմբրանդտը իր կյանքի սուաջին կեսին միայն հաջողություն
ունեւոր ժամանակակիցների մոտ: Որքան ավելի լուրջ և ավելի
խորն էր դաւնում նրա ստեղծագործութիւնը, այնքան նա քիչ էր
համապատասխանում հոլանդական բուրժուաների ճաշակին:
Ռեմբրանդտը մեռավ միայնակ և մոռացված:

**ՍՏՈՏԻԱՍԿԵ-
ՏՈՒՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՊԱԺԱՆՈՒ-
ՅՈՒՆՆԵՐԸ:** XVI—XVII դարերում արևմտաեւրոպական հա-
սարակութիւնը մեծ քայլեր արավ դեպի առաջ
կովտուրայի զարգացման ուղիով: Բայց մարդ-
կային ազատ մտքի և մարդկային ստեղծագոր-
ծութեան այդ բոլոր նվաճումները դեռևս շատ քչերի սեփականու-
թիւնն էին կազմում: Ոչ միայն ժողովրդական մասսաներն էին
անգրագետ ու տգետ, այլև աղնականութեան և բուրժուազիայի
բարձր շրջաններն էլ գտնվում էին կոպիտ նախապաշարումների և
կրոնական սնոտիապաշտութիւնների տիրապետութեան տակ:
Բանտերը, խոշտանգումները, խարույկներն սպասում էին բոլոր
նրանց, ովքեր ճանապարհ էին հարթում գիտական աշխարհայաց-
քի համար: Նույնիսկ կրթված մարդիկ հավատում էին վհուկների
և կախարդների գոյութեան: Գիտնականներն աշխատութեանը
էին գրում այն մասին, թե ինչպէս պետք է հայտնաբերել և ոչոն-
չացնել նրանց:

Արևմտյան Եւրոպայի բոլոր երկրներում բոցավառվում էին
խարույկները, որոնց վրա աշրում էին «վհուկներին», «կախարդ-
ներին», «հեքիաթիկոսներին»: Լայնորեն տարածված էին ալքիմիա-
կան և աստղագիտական զառանցանքները: Թագավորներից շա-
տերը բոլոր կարևոր փորձերը կատարելիս անհրաժեշտ էին համա-
րում խորհրդակցել իրենց աստղագիտական հետ, այսինքն այն
միտքիկանց հետ, որոնք աստղերի միջոցով իբր թե նախատեսում
էին գալիքը: Վալլենշտայնը իր բոլոր արշավանքների ժամանակ
իրեն հետ տանում էր աստղագիտական և առանց նրա հետ խոր-
հրդակցելու չէր սկսում ճակատամարտը:

Իրենց վայրագ դաժանութեամբ աչքի էին ընկնում դատա-
ւանները: Եւ սարսափելի ինկվիզիցիան՝ եկեղեցական դատարան-
ները, և թագավորական դատարանները հարցաքննութեան ժամա-
նակ օգտագործում էին նողկալի, հնարամիտ խոշտանգումներ,
դատապարտվածներին տանջալից մահապատիժների էին ենթար-
կում:

Կոպտոսթյունը, տգիտութիւնը, անոտիապաշտութիւնը դեռ ծանրացած էին Սվրոպայի վրա: Բայց արդեն ծագում էր գիտութեան, մարդկայնութեան, աղատ արվեստի արշալույսը: Այդ ժամանակվա լավագույն մարդիկ արդեն նախատեսեցին էին հեռվում, թեպետ ոչ պարզորոշ, այն հասարակութեան ուրվագծերը. որի մեջ չեն լինելու դասակարգային ու դասային տարբերութիւններ, չի լինելու մասնավոր սեփականութիւն և բոլորն աշխատելու են ընդհանուրի բարիքի համար և կստեղծեն մի նոր կուլտուրա՝ հիմնված ճշմարտութեան, գիտութեան և մարդասիրութեան սկզբունքների վրա:

Ռուսաստանի XVI—XVII դարերում Արևմտյան Եվրոպան կոլոսուրաց առաջ է անցնում աշխարհի մյուս երկրներից: XVI—XVII դարեւ. Այնտեղ սկսում են գոյանալ կապիտալիստական բուրձ: Հարաբերութիւնները Նրա նաւերն ակոսում են բոլոր ծովերն ու օվկիանոսները: Նա իր գաղութներն է հիմնում երկրագնդի հեռավոր անկյուններում: Տեխնիկայի, գիտութեան և արվեստի զարգացմամբ նա առաջին տեղն է զբաղում աշխարհում: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների շարքում ամենաառաջավորներն էին՝ Հոլանդիան, Անգլիան և Ֆրանսիան: Ռուսաստանն իր զարգացմամբ ետ էր մնում Արևմտյան Եվրոպայից: Մոնղոլական լծի հարյուրամյակները, ահավոր թշնամու դեմ մղվող երկարատև պայքարը, որը ժողովրդից պահանջում էր ուժերի ծախսահեղ լարում՝ կասեցնում էին նրա կուլտուրայի աճը: Երբ Ռուսաստանն իր վերայից թոթափեց մոնղոլական նվաճողների լուծը և դարձավ ինքնուրույն և ուժեղ պետութիւն, նա չէր կարող ուղղակի կապ ստեղծել Արևմուտքի առաջագեծ երկրների հետ: Ռուսաստանի օրագ աճը վախ էր ներշնչում նրա հարեալներին, և նրանք արհեստական պատենէ էին բարձրացնում նրա դեմ, որպեսզի թուլացնեն նրա ուժը և կասեցնեն նրա զարգացումը: Շվեդիան, Լեհաստանը, Թուրքիան կտրեցին Ռուսաստանն Արևմուտքի առաջագեծ երկրներից և նրան թույլ չէին տալիս մոտենալու Բալթիկ և Սև ծովերին: Բայց չնայած այդ բոլոր խոշորագոտներին, Ռուսաստանը իր ազգային կուլտուրան մշակեց և իր կուլտուրական ազդեցութիւնը տարածում էր մնացած արեւելյան երկրների վրա: Ռուս մարդիկ հետադուտում և բնակեցնում էին Անդրվտդկան երկրների և Սիբիրի մինչ այդ անծանոթ վիթխարի տարածութիւն-

ները: Նրանք երկրագործություն էին կազմակերպում այնտեղ, ուր առաջ հայտնի էին միայն որսորդությունը և նախնական անասնապահությունը, որոնում էին հանքեր, անց էին կացնում ճանապարհներ, կառուցում էին քաղաքներ: Ռուսաստանում մեծ հաջողությամբ առաջ էր ընթանում ռազմական տեխնիկան: Հրազենը Ռուսաստանում հանդես եկավ արդեն Դմիտրի Դոնսկոյի ժամանակ: XVI—XVII դարերում ռուսական վարպետները ձուլում էին հսկայական պաշարողական հրանոթներ: Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարի օրոք ձուլվել է հայտնի թնդանոթ-արքան: XVII դարում Տովայում հիմնվեց զինագործարան:

Մոսկվան Ռուսական պետության ոչ միայն քաղաքական, այլև կուլտուրական կենտրոնն էր: Նա զարդարվում էր տաճարներով, որ կառուցում էին ռուս վարպետները: Վասիլի Լրանելու տաճարը, որը կառուցվել է Կազանը վերցնելու հիշատակին, լաչքի է ընկնում գեղեցիկ և յուրակերպ ճարտարապետությամբ՝ միանգամայն ազդային ոճով, անկախ բյուզանդական ոճի ազդեցությունից: Մեծ կատարելության հասան մոսկվացի փայտի վրա փորագրողները, որոնք զարդարում էին տաճարներն ու պալատները: XVI դարի կեսից Մոսկվայում սկսում է տպագրությունը, բոլորին հայտնի է Մոսկվայի առաջին տպագրիչ Իվան Ֆեոդորովի անունը: Հետո Իվան Ֆեոդորովն իր գործունեությունը տեղափոխեց Բելոռուսիա և Ուկրաինա: Այդ ժամանակվա Ռուսական պետության մեջ կարգում էին գլխավորապես կրոնական բովանդակության գրքեր: Բայց հանդես եկան քաղաքական և տնտեսական թեմաներով գրքեր: Քաղաքական գրող էր Իվան Ահեղ ցարը: Դավաճան Կուրբսկուն հասցեագրված իր նամակներում նա արդարացնում էր բոյարության վերաբերյալ իր խիստ քաղաքականությունը և շարադրում էր ցարական իշխանության նշանակության մասին իր ըմբռնումը: Պատասխան նամակներում Կուրբսկին զարգացնում էր ֆեոդալական արիստոկրատիայի քաղաքական դադախարները:

XVI դարում կազմվել է «Դոմոստրոյը» ընտանեկան կյանքի և տնտեսության մասին խորհուրդները: «Դոմոստրոյն» արտացոլում է այն ժամանակվա խիստ բարքերը, երբ ընտանիքի գլխավորը լի իշխան տիրապետող էր կնոջ, երեխաների և ծառաների վրա:

Բայց Ռուսաստանում եղել են և առաջավոր խիզախ մտածող-ներ, որոնք խիստ կերպով քննադատել են ճորատիրության վրա հիմնված հասարակարգը: XVI դարի քաղաքական գրողները (Ֆեոդոսի Կոսովը, Մալվիչ Բաշկինը) հանդես էին գալիս ճորտատիրական իրավունքի դեմ, ազդարարում էին մարդկանց հավասարություն՝ առանց ազգի ու կրոնի խտրության: Մոսկվայում հանդես եկան մի շարք պատմական երկեր: Դրանց մեջ ամենից շատ նշանավորն է «Աստիճանային դիրքը», որը պարունակում է Ռուսական պետության կազմակերպման պատմությունն սկսած Վլադիմիր Սվյատոսլավիչից մինչև XVI դարի երկրորդ կեսը: Շարադրությունն ընթանում է ըստ իշխանների ժամանակաշրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրը դիտվում է որպես «աստիճան», այստեղից ծագել է դրքի անունը: Պատմական երկերը ձգտում էին ցույց տալ Մոսկվայի պետության՝ որպես Բյուզանդական կայսրության և Կիևի տերության հաջորդի՝ համաշխարհային նշանակությունը:

Մոսկվայում հետաքրքրվում էին արևմտաեվրոպացիների աշխարհագրական հայտնագործումներով, թարգմանում էին աշխարհագրության վերաբերյալ գրքեր: Կազմվում էին Ռուսաստանի աշխարհագրական քարտեզներ: Բորիս Գոդունովի օրոք կազմվեց Ռուսական պետության «Մեծ գծագիրը»: Կազմվում էին Սիբիրի նոր հայտնագործած երկրների քարտեզներ:

Մոսկվա էին տեղափոխվում գիտնականներ՝ Թուրքիայի կողմից ճնշվող Սերբիայից, Բուլղարիայից, Հունաստանից ինչպես և Ուկրաինայից, որտեղ լեհական պաները և եզվիտները խեղդում էին ուկրաինական ազգությունը: Մոսկվայում այդ գիտնականները նոր հայրենիք էին գտնում:

Մոսկովյան արվեստը այլևս միայն կրոնական թեմաներով չէր զբաղվում: Առաջացավ պորտրետային գեղանկարչությունը: Գեղանկարչությունը դառնում էր ամելի ու ամելի ռեալիստական: XVII դարի խոշորագույն գեղանկարիչը Ս ի մ ե ո ն Ուշակովն էր: Ուշակովն ու նրա աշակերտներն իրենց նպատակ էին դնում նկարել «կենդանակերպ», այսինքն նմանեցնել բնությունը:

Այն սոսկալի ավերածությունից հետո, որ ռուսական կուլտուրային հասցրին մոնղոլական նվաճումները, այդ կուլտուրան մեծ քայլերով առաջ ընթացավ: Բայց այնուամենայնիվ նա ետ էր մնում արևմտաեվրոպական կուլտուրայից, որը հնարավորություն

ուներ ազատ կերպով զարգանալու շնորհիվ այն առաջակալ դերի, որ կատարեց Ռուսաստանը, իր վրա վերցնելով Ասիայից հասցվող գլխավոր հարվածները: Ռուսաստանի համար ամենահրամայողական խնդիրը մնում էր ջախջախել այն թշնամական պատնեշը, որը կտրում էր նրան Արևմտյան Նավթայի առաջավոր երկրներից:

XXVI Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆՍԻԱՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄԸ: ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՍԿԻԶԲԸ

ՍՊԱՆԻԱ XV դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսը դրոզների էսպիրոսիայից: նադար: Թեև այդ ժամանակաշրջանում ֆեոդալիզմը դեռևս մնում է որպես տիրող հասարակարգ, բայց Արևմտյան Նավթայի առաջավոր երկրներում նա արդեն սկսել էր քայքայվել և սկսեցին կազմավորվել կ ա պ ի տ ա լ ի ս տ ա կ ա ն կ ա ռ գ ե ռ ը:

Կապիտալիստական կարգերն ամրապնդվում էին ամենադժան լուծույթներով և հրեշավոր ոճրագործությունների ճանապարհով: Նրա հաստատվելու ժամանակ մարդկային արյան հեղեղներ են թափվել:

Ֆեոդալական դարաշրջանի գյուղացին ճորտ էր, բայց նա ուներ հողաբաժին և արտադրության գործիքներ: Ֆեոդալական քաղաքի արհեստավորն ուներ իր արհեստանոցը և իր գործիքները: XV դարի վերջից սկսվում է գյուղացիության վիթխարի էքսպրոսիայից, որն ամենից լիակատար ավարտվեց Անգլիայում: Գյուղացիներին մասսաներով բռնի կերպով քշեցին իրենց հողաբաժիններից և դարձրին պրոլետարներ, որոնք ոչինչ չունեին, բացի իրենց բանվորական ուժից: Որպեսզի սովամահ չլինեն, նրանք ստիպված էին իրենց բանվորական ուժը վաճառել կապիտալիստներին և վճենքին կրել շահագործման լուծը: Գյուղացիների էքսպրոսիայիցիան կատարվում էր բռնի կերպով, հողազրկված գյուղացիները տնքում էին արյունալի, անգույն օրենսդրության ծանրություն տակ: Այսպես վարձու բանվորների կադրեր ստեղծվեցին կապիտալիստական արդյունաբերության և կապիտալիստական

գյուղատնտեսության համար՝ վարձու բանվորների կադրերը համալրվում էին նաև ենթամարպետներով և մանր վարպետներով, որոնք զրկվելով իրենց արտադրության գործիքներից և կախման մեջ էին ընկնում մանուֆակտուրիստներից:

Բուրժուական Դրա հետ միաժամանակ աճում էր բուրժուահարսության զլայի հարստությունը: Բուրժուական հարստությանը ստեղծվում էր արյունալի ոճրագործությունների ճանապարհով: Դրա ստեղծման մեջ կարևորագույն դեր խաղաց զաղովթների զիշատիչ շահագործումը եվրոպացիների կողմից, որոնք վերածնեցին ստրկության ամենալատթար ձևերը և բնաջինջ արին ամբողջ ցեղեր: Մեծամեծ հարստություններ ստեղծվեցին ստրկավաճառության միջոցով: Պակաս օգուտներ չէր բերում բանվորների անգութ շահագործումը մանուֆակտուրաներում: Վերջապես, բուրժուազիան հսկայական հարստություններ էր վաստակում վաշխառական փոխառվություններ տալով թագավորներին: Այդ փոխառվություններն ամենաանգութ կերպով հետո քամում էին ժողովրդից՝ անընդհատ աճող հարկային ճնշման միջոցով:

Ֆեոդալական դարաշրջանի մանր արտադրողի էքսպրոպրիացիան և բուրժուական հարստության աճելը Մարքսն անվանել է ռևոլյուցիոնական կոտակում:

Ճորտատիրական կախումից ազատագրվելը չթեթևացրեց ժողովրդի վիճակը: Ֆեոդալական շահագործումը փոխարինվեց կապիտալիստական շահագործմամբ:

Բուրժուազիան Ֆեոդալիզմի համեմատությամբ կապիտալիզմին հակադրական էր: **Մարքսը** հասարակարգ էր քննադատում: Ֆեոդալական դարաշրջանի մանր արտադրությունը փոխարինվեց խոշոր կապիտալիստական արտադրությամբ: Արագորեն սկսեցին զարգանալ տեխնիկան և գիտությունը: Ֆեոդալիզմը՝ իր մանր արտադրությամբ, տեխնիկայի դանդաղ զարգացմամբ, ընթացիկ վերաբերմունքով դեպի նորամոծությունները՝ խոչընդոտ դարձավ մարդկության առաջադիմական զարգացման համար: Ֆեոդալիզմն առաջադիմական հասարակարգ էր ստրկատիրական կարգերի համեմատությամբ, բայց նա ռեակցիոն հասարակարգ զարգացավ, երբ նրան փոխարինեց նկավ կապիտալիզմը:

Այն ժամանակ բուրժուազիան առաջադիմական դասակարգ էր. նա աջակցում էր ֆեոդալիզմի քայքայմանն ու անկմանը։ Որպես առաջադիմական դասակարգ, նա պայքարում էր ռեակցիոն ուժերի՝ ֆեոդալական կրոնի և եկեղեցու դեմ, ստեղծում էր առաջադիմական գիտություն ու կուլտուրա։ Բայց միևնույն ժամանակ բուրժուազիան շահահար ծողն հրի դասակարգ է եղել, նա շահագործում և իրեն էր ենթարկում ժողովրդական մասսաները։ Տևխնկայի առաջադիմությունը օգուտ էր բերում միայն բուրժուազիային։ Ժամանակի ընթացքում բուրժուազիան դարձավ հասարակության հետագա զարգացման՝ նրա արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, կուլտուրայի գլխավոր խոչընդոտը։ Ստեղծելով իր բուրժուական կրոնը՝ լյութերականությունն ու կալվինականությունը՝ բուրժուազիան դրանով իսկ նոր շղթաներ էր պատրաստում ազատ մտքի համար և նոր միջոցներ՝ աշխատավորության ստրկացման համար։

Բուրժուական Բուրժուազիան օգտագործում էր ճորտ գյուղա-
ռեվոլուցիա-ցիության և քաղաքի աշխատավոր մասսաների
նեքը՝ պայքարը ֆեոդալների և ֆեոդալական պետու-
թյան դեմ։ Բուրժուազիան ձգտում էր ժողովրդի ուժերով ֆեոդալ-
ների և ֆեոդալական պետության ձեռքից խլել իշխանությունը և իր ձեռքը վերցնել այն։ Բայց միաժամանակ բուրժուազիան ատում էր ժողովրդին և վախենում էր, որ ժողովրդական ապստամբու-
թյունները կարող են ուղղվել նաև բուրժուական շահագործման
դեմ։

Եվրոպայում առաջին բուրժուական ռևոլուցիան՝ 1525 թվի գյուղացիական մեծ պատերազմն էր Գերմանիայում։ Բայց այդ ռևոլուցիան անհաջողությամբ վերջացավ, որովհետև բուրժուազիան վախեցավ ժողովրդական ապստամբությունից և խայտառակ կերպով կապիտուլացիայի դիմեց ֆեոդալների հանդեպ։ 1525 թվի ռևոլուցիայի պարտությունը՝ ֆեոդալիզմի հաղթանակն էր Գերմանիայում։

Եվրոպայում նոր, հաղթական բուրժուական ռևոլուցիան Նիդեռլանդական ռևոլուցիան էր։ Նա հաղթություն բերեց հյուսիսային Նիդեռլանդների բուրժուազիային։ Հաղթությունը ձեռք բերվեց ժողովրդի ուժերով, բայց նրա բոլոր պտուղները բուրժուազիայի ձեռքն ընկան։

Երկրորդ հաղթական բուրժուական ուղեւորի իտտարւից
XVII դարի կեսին Անգլիայում: Այդ ուղեւորի է՛լ ավելի մեծ
պատմական նշանակութիւն ունեցաւ, քան Նիդեռլանդական ու-
ղեւորիս: Նա արտայայտելից համաշխարհային պատմութեան ամ-
բողջ ընթացքի վրա: Անգլիական ուղեւորացից մարդկութեան
պատմութեան մեջ սկսւում է մի նոր ժամանակաշրջան՝ նոր ժա-
մանակի պատմութիւնը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

Դար		Տաբեթիվ
V	Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումը	476
VI	Հուստինիանոսի թագավորելը	527—565
VII	Արաբական պետության սկիզբը	630
VIII	Իսպանիայի նվաճումն արաբների կողմից	711—718
	Արաբների դեմ ֆրանկների ճակատամարտը Պուատյեի մոտ	732
VIII—IX	Կարլոս Մեծ	768—814
	Կարլոսի կողմից կայսերական տիտղոս ընդունելը	800
X	Օլեգի գաշինքը Բյուզանդիայի հետ	911
	«Սրբազան Հռոմեական կայսրության» հիմնումը	962
X—XI	Վլադիմիր Սվյատոսլավովիչ	980—1015
XI	Յարոսլավ Իմաստուն	1019—1054
	Բաղդադի նվաճումը սելջուկների կողմից	1055
	Անգլիայի նորմանդական նվաճումը	1066
	Խաչակրաց առաջին արշավանք	1096—1099
XII	Վլադիմիր Մոնոմախ	1113—1125
	Երուսաղեմի գրավումը Սալահզեդինի կողմից	1187
XIII	Կոստանդնուպոլսի գրավումը խաչակիրների կողմից խաչակրաց չորրորդ արշավանքի ժամանակ	1204
	«Հյատինական կայսրությունը»	1204—1261

Դար	Տարեթիվ
	Ջինգիզ-խանի կայսր հռչակվելը 1206
	Աղաաուլթյունների մեծ խարտիան 1215
	Բաթուի Եվրոպայի վրա արշավելու սկիզբը 1237
	Սառցամարտը 1242
	Պառլամենտի սկիզբն Անգլիայում 1265
	Խաչակրաց վերջին (ութերտրդ) արշավանքը 1270
XIV	Գլխավոր շտառների սկիզբը Ֆրանսիայում 1302
XIV—XV	Հարյուրամյա պատերազմը 1337—1453
XVI	Փարիզի ապստամբությունը 1356—1358
	Կարլոս IV-ի «Ոսկե բուլան» 1356
	Ժակերիա 1358
	Չոմպերի ապստամբությունը 1378
	Կուլիկովյան ճակատամարտը 1380
	Ուոտ Տալլերի ապստամբությունը 1381
	Լիավայի և Լեհաստանի ունիան 1385
	Կոստվո դաշտի ճակատամարտը 1389
XV	Անկարայի մոտի ճակատամարտը 1402
	Գրյունվալդի մոտի ճակատամարտը 1410
	Յան Հուսի խարույկակիզումը 1415
	Հուսյան պատերազմները 1419—1434
	Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերի կողմից 1453
	Կարմիր և Ապիտակ վարդերի պատերազմը 1455—1485
	Իվան III 1462—1505
	Կաստիլիայի և Արագոնի միավորումը 1479
	Թաթարական լծի տապալումը 1480
	Գրենոզայի նվաճումն իսպանացիների կողմից 1492
	Կոլումբոսի առաջին ճանապարհորդությունը 1492
	Հնդկաստանի ծովային ճանապարհի հայտնագործումը 1498
XVI	Լյուվերի ելույթն ինդուլգենցիաների վաճառքի դեմ 1517

XVII	Մագեղանի շուրջերկրյա ճանապարհորդու- թյունը	1519—1522
	Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում Իվան IV	1524—1525 1533—1584
	Մյունստերի կոմունան	1534—1535
	Եզվիտների օրդենի հաստատումը պապի կողմից	1540
	Աուգսբուրգի կրոնական հաշտությունը	1555
	Հիվոնյան պատերազմը	1558—1583
	Նիդեռլանդական ուտոլուցիայի սկիզբը	1566
	Բարդուղիմյան գիշեր	1572
	Երմակի Սիբիր արշավելու սկիզբը	1561
	«Անհաղթ Արմադայի» կործանումը	1588
	Հեհ-շվեդական ինտերվենցիան Ռուսաստանում նում	1605—1613
	Երեսնամյա պատերազմը	1618—1648
	Ռիչեկեի կառավարումը	1624—1642
	Խմելնիցկու ապստամբությունը	1648
	Պերեյասլավլի դադան	1654

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

		42
I Գլուխ:	Արևմտյան հոռմեական կայսրությունը և բարբարոսները:	
	§ 1. Բարբարոսների հասարակական կարգերը . . .	4
	§ 2. Արևմտյան հոռմեական կայսրության անկումը .	3
	§ 3. Արևմտյան Եվրոպան բարբարոսների նվաճումներից հետո	9
II Գլուխ:	Արևելյան հոռմեական (Բյուզանդական) կայսրությունը և սլավոնները:	
	§ 1. Հոռմեական կայսրությունը վերականգնելու փորձը	14
	§ 2. Ռեոլուցիոն շարժումները և բարբարոսների նվաճումները	23
	§ 3. Բյուզանդիան և սլավոնները	26
	§ 4. Բյուզանդիան VIII—XI դարերում	29
III Գլուխ:	Արաբական խալիֆաթը:	
	§ 1. Արաբների նվաճումները	36
	§ 2. Խալիֆաթի տրոհումը	44
IV Գլուխ:	Ֆրանկական պետությունը:	
	§ 1. Ֆրանկական պետությունը Մերովինգների ժամանակ	46
	§ 2. Առաջին Կարոլինգները	52
	§ 3. Կարլոս Մեծ	53
V Գլուխ:	Արևմտյան Եվրոպայի IX—XI դարերում:	
	§ 1. Ֆեոդալական կարգերի տիրապետությունը	58
	§ 2. Կայսրություն և պապություն	70
	§ 3. Արևմտյան սլավոնները	76
VI Գլուխ:	Կիևյան Ռուսիա:	83
VII Գլուխ:	Վաղ միջնադարի կուլտուրան:	
	§ 1. Արևմտյան Եվրոպա	91
	§ 2. Արևելյան Եվրոպա	95
	§ 3. Խալիֆաթի երկրների կուլտուրան	99
	§ 4. Հնդկաստան	102
	§ 5. Չինաստան	106

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԵՎՐՈՊԱՆ ԵՎ ԱՍԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

VIII Գլուխ:	Քաղաքները և առևտուրը XI—XIII դարերում . . .	115
IX Գլուխ:	Խաչակրաց արշավանքները:	
	§ 1. Խաչակրաց արշավանքների սկիզբը	126
	§ 2. Խաչակրաց հետագա արշավանքները	133
X Գլուխ:	Մոնղոլների նվաճումները	137
XI Գլուխ:	XII—XIII դարերի կենցաղն ու կուլտուրան:	
	§ 1. Դյուղացիների և ֆեոդալների կյանքը	144
	§ 2. Քաղաքացիների կյանքը	152
	§ 3. Կրոնն ու եկեղեցին	155
	§ 4. Դպրոց, գիտություն ու արվեստ	164
	§ 5. Արևելքի և Ռուսիայի կուլտուրան	170
XII Գլուխ:	Ֆեոդալական միապետությունների ամրապնդումը	
	§ 1. XI—XIII դարերի Ֆրանսիան և Անգլիան	174
	§ 2. Հարյուրամյա պատերազմը և գյուղացիական ապստամբությունները	186
	§ 3. Ֆրանսիան և Անգլիան հարյուրամյա պատերազմից հետո	199
	§ 4. Իսպանիան XI—XV դարերում	206
	§ 5. Ռուսական պետության կազմվելը (XIV—XV դարեր)	213
XIII Գլուխ:	Գերմանիան XII—XV դարերում:	
	§ 1. Զալթմաներն Իտալիայում	219
	§ 2. Զալթմաներն Արևելքում	222
	§ 3. Քաղաքները, Գերմանիայի տրոհումը	228
XIV Գլուխ:	Չեխիան XII—XV դարերում և հուլյան շարժումը	233
XV Գլուխ:	XIII—XV դարերի Իտալիան	241
XVI Գլուխ:	Հարավ-արևելյան Եվրոպան և Ասիան XIV—XV դարերում	252
XVII Գլուխ:	Եվրոպայի կուլտուրան XIV—XV դարերում	
	§ 1. Իտալական վերածնությունը	261
	§ 2. Հումանիստներն Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Նիդեռլանդներում և Գերմանիայում	268
	§ 3. Արևելյան Եվրոպայի կուլտուրան	272

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

XVIII Գլուխ:	Աշխարհագրական մեծ հայտնագործումները և զաղուբային զավթումների սկիզբը:	
	§ 1. Ամերիկայի և Հնդկաստան տառիղ ծովային ճանապարհի հայտնագործումը	277
	§ 2. Եվրոպացիների դադութային քաղաքականությունը	280

XIX Գլուխ:	Ռեֆորմացիան և գյուղացիական պատերազմը	
§ 1.	Գերմանիան ռեֆորմացիայից առաջ	287
§ 2.	Ռեֆորմացիայի սկիզբը	292
§ 3.	Գյուղացիական ասպտամբությունը	295
§ 4.	Չափավոր ռեֆորմացիայի ամրապնդումը	299
§ 5.	Կալվինիզմ, Կաթոլիկական ռեակցիա	301
XX Գլուխ:	Բացարձակ միապետությունը Ֆրանսիայում	
§ 1.	Թագավորական իշխանության ամրապնդումը	305
§ 2.	Քաղաքացիական պատերազմները Ֆրանսիայում	309
§ 3.	Արսուռուտիզմի ամրապնդումը Ֆրանսիայում	314
XXI Գլուխ:	Անգլիան XVI դարում և XVII դարի սկզբին	
§ 1.	Անգլիայի կապիտալիստական զարգացման սկիզբը	318
§ 2.	Թագավորական արսուռուտիզմը և ռեֆորմացիան	320
§ 3.	Առևտրական քաղաքականությունը	324
XXII Գլուխ:	Նիդեռլանդական ռևոլյուցիան	
§ 1.	Նիդեռլանդներն իսպանական գերիշխանության տակ	327
§ 2.	Ռևոլյուցիան Նիդեռլանդներում	339
§ 3.	Հոլանդիան XVII դարում	334
XXIII Գլուխ:	Ռուսաստանը և Լեհաստանը XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսին:	
§ 1.	Ռուսաստանը բաղձազդ կենտրոնացած պետություն դառնալու սկիզբը	337
§ 2.	Պաների բռնացումը XV—XVII դարերի Լեհաստանում	350
§ 3.	Գյուղացիական պատերազմը և լեհ-շվեդական ինտերվենցիան Ռուսաստանում	353
§ 4.	Ռուսական պետությունը XVII դարի առաջին կեսին	366
XXIV Գլուխ:	Երեսնամյա պատերազմը և միջազգային դուրքությունը XVII դարի կեսին	361
XXV Գլուխ:	Տեխնիկայի, գիտության և արվեստի աճը XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսին	370
XXVI Գլուխ:	Նախասկզբնական կոտակումը: Նոր ժամանակի սկիզբը	387

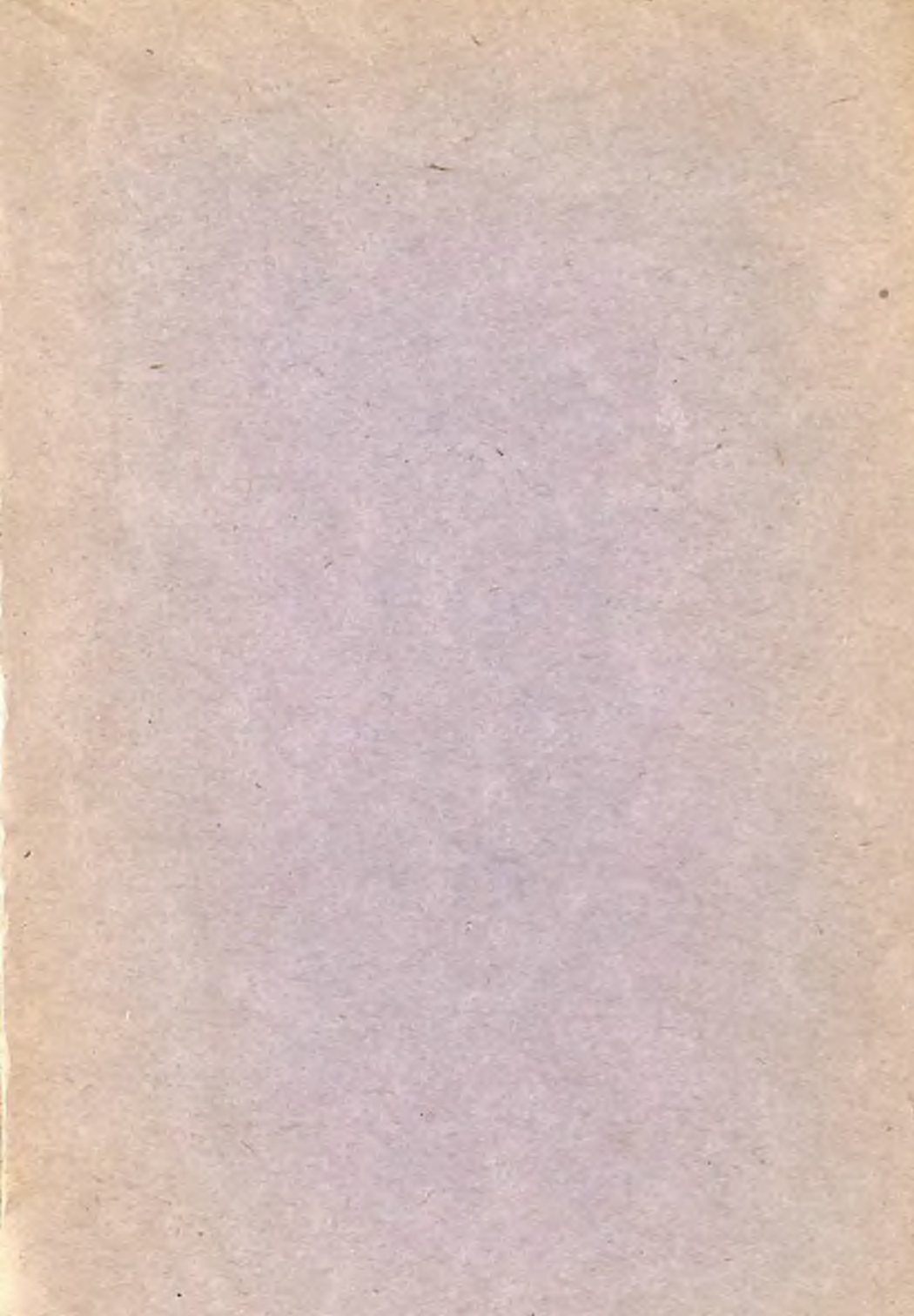
Թարգմանեց՝ Ս. ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
Թարգմ. խմբագիր՝ Գ. ՄԻԲԱՅՆԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ Ի. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ
Կանտոլ ստեղծագործիչ՝ Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 02745: Պատվեր 20. Տիրած 15,000. 25 տպ. մամ. հրատ. 23 մ.

Հանձնված է արտագրության 9/1—1950 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 22/11—1950 թ.:

Հայպոլիգրաֆհրատի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. № 65, 1950 թ.:

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032444

(754)

9000 6. 0.

90200 1 0. 50 4.

